

Міністерство освіти і науки України
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АВТОМОБІЛЬНО-ДОРОЖНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ

(м. Харків, Україна)

Сілезька Політехніка

(м. Лодзь, Польща)

РИЗЬКИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

(м. Рига, Латвія)

УНІВЕРСИТЕТ ФІНАНСІВ І СТРАХУВАННЯ

(м. Софія, Болгарія)

МІНГЯЧЕВІРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

(м. Мінгячевір, Азербайджан)

КАЗАХСЬКИЙ АВТОМОБІЛЬНО-ДОРОЖНИЙ

ІНСТИТУТ ІМЕНІ Л.Б. ГОНЧАРОВА

(м. Алмати, Казахстан)

МАТЕРІАЛИ

XVIII Міжнародної наукової конференції
здобувачів вищої освіти

**«ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ
ПІДПРИЄМСТВА: ПОГЛЯД МОЛОДІ»**

21 березня 2025 р.

Харків
2025

У збірнику представлено матеріали XVIII Міжнародної наукової конференції здобувачів вищої освіти «Проблеми розвитку економіки підприємства: погляд молоді».

Матеріали подано у авторській редакції. Редакційна колегія може не поділяти думок авторів. За достовірність даних відповідальність несуть автори.

Матеріали призначено для користування широкого кола зацікавлених осіб – науковцями, викладачами закладів вищої освіти, працівниками органів державної влади, підприємствами, здобувачами вищої освіти тощо.

Друкується за рішенням
Ради факультету управління та бізнесу ХНАДУ
протокол № 2 від 17 березня 2025 р.

Голова:

Богомолов Віктор Олександрович – ректор ХНАДУ, доктор технічних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки

Заступники Голови

Дмитрієв Ілля Андрійович – проректор з наукової роботи ХНАДУ, доктор економічних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України;

Шевченко Інна Юрївна – декан факультету управління та бізнесу ХНАДУ, доктор економічних наук, професор;

Дмитрієва Оксана Іллівна – завідувач кафедри економіки і підприємництва ХНАДУ, доктор економічних наук, професор.

Члени оргкомітету:

Криворучко Оксана Миколаївна, д.е.н., професор, завідувач кафедри менеджменту ХНАДУ;

Ковальова Тетяна Володимирівна, к.е.н., доцент, завідувач кафедри обліку і оподаткування ХНАДУ;

Кужур Олександра Сесилія, PhD, Dsc., Dr.hc, професор, завідувач кафедри прикладних соціальних наук Сілезької Політехніки (Польща);

Еюбов Вейсал Сейфал оглу, д.е.н., професор, проректор з наукової роботи Мінгячевірського державного університету (Азербайджан);

Калгулова Роза Жумахметівна, к.е.н., професор, завідувач кафедри економіки Казахського автомобільно-дорожнього інституту ім. Л.Б. Гончарова (Казахстан);

Лаце Наталія, д.е.н., професор, завідувач кафедри корпоративних фінансів та економіки Ризького технічного університету (Латвія);

Брітченко Ігор Геннадійович, д.е.н., професор, професор Університету страхування та фінансів (Болгарія);

Нестеренко Валентина Юрївна, к.е.н., доцент, доцент кафедри економіки і підприємництва ХНАДУ, відповідальний секретар.

Проблеми розвитку економіки підприємства: погляд молоді:
Матеріали XVIII Міжнародної наукової конференції здобувачів вищої освіти (м. Харків, 21 березня 2025 року). - Х.: ХНАДУ. - 2025. - 384 с.

© Колектив авторів,
2025

ЗМІСТ

Секція 1. ЕКОНОМІКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМНИЦТВА

<i>Hasanova Narmina Samir</i> BUSINESS COMMUNICATION AS A BASIS FOR DEVELOPING A CULTURE OF SPEECH.....	13
<i>Pashaly Nurjan Azad</i> IMPLEMENTATION OF INCLUSIVE EDUCATION IN THE DIGITAL ENVIRONMENT.....	15
<i>Безпала В.С.</i> ПІДВИЩЕННІ ЦІН – НЕ ЦЕ ПРИЧИНА ІНФЛЯЦІЇ.....	16
<i>Гнатюк Я.О.</i> СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ЧИННИК СТАЛОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ, СУСПІЛЬСТВА ТА ДЕРЖАВИ В ЦІЛОМУ.....	18
<i>Горова А.С.</i> РЕСТРУКТУРИЗАЦІЯ ЯК ОРГАНІЗАЦІЙНА ІННОВАЦІЯ І СПОСІБ ОЗДОРОВЛЕННЯ ПІДПРИЄМСТВА.....	21
<i>Дейнега К.В.</i> ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА: ЕКОНОМІКО-ПРАВОВІ ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ.....	22
<i>Коваленко М.О.</i> ОСОБЛИВОСТІ РЕГІОНАЛЬНОГО БАНКІВСЬКОГО КРЕДИТУВАННЯ ДОМАШНІХ ГОСПОДАРСТВ.....	24
<i>Парфентьева О.Г.</i> ФОРМУВАННЯ ІМІДЖУ В ПРОЦЕСІ ПІДВИЩЕННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ПІДПРИЄМСТВА.....	25
<i>Попова А.А.</i> СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ БІЗНЕСУ В УМОВАХ ВІЙНИ.....	27
<i>Шепелев О.В.</i> ПІДВИЩЕННЯ РОЛІ МІСЦЕВИХ ГРОМАД – СУТЬ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ.....	29
<i>Abdullayeva Jalə Zaur qızı, Mehdiyeva Əminə Əvəz qızı</i> SAHIBKARLIĞIN CƏMIYYƏTDƏ ƏHƏMIYYƏTİ.....	30
<i>Adıgözəlova Lalə Xələddin qızı</i> QIDA SAXTAKARLIĞI VƏ ONUN İSTEHLAKÇILARA TƏSİRİ.....	32
<i>Babayev Şaban Böyükkişi oğlu</i> BƏLƏDİYYƏLƏRİN SAHİBKARLIQDA ROLU.....	35
<i>Cavadzadə Ç.R.</i> H. CAVİD YARADICILIĞINDA PEDAQOJİ FİKİRLƏR.....	37
<i>Əhmədəliyeva Səbinə Mübariz qızı</i> AZƏRBAYCAN 2030: SOSIAL-İQTİSADİ İNKİŞAFA DAİR MİLLİ PRİORİTETLƏR STRATEJİ SƏNƏDİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ STRUKTUR İSLAHATLARI.....	41
<i>Əsgərov Hüseyn Vilayət oğlu</i> BİZNES SUBYEKTLƏRİ OLAN HÜQUQİ ŞƏXSLƏRİN MÜLKİ PROSESDƏ NÜMAYƏNDƏLİ TƏMSİLÇİLİYİ: HÜQUQİ ASPEKTLƏR.....	43
<i>Kərimova Mehriban Allahverən qızı</i> SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİNİN İNKİŞAFINDA DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN ROLU.....	46
<i>Mustafayeva Aidə, Əsgərova Aysu Məzahir qızı</i> TƏBİİ DİLİN EMALİ TEXNOLOGİYALARININ MİLLİ İQTİSADİYYATIN VƏ SAHİBKARLIĞIN	

İNKİŞAFINDA ROLU.....	48
<i>Nəsimova Təhminə Nizam qızı</i> ELEKTRON TİCARƏT SİSTEMİNİN YARADILMASI, İDARƏ OLUNMASINDA TƏHLÜKƏSİZLİK VƏ MƏLUMATLARIN QORUNMASI.....	54
<i>Verdiyeva Ülviyyə Məhəmmədəli qızı</i> PEŞƏKAR ETİKANIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	57
<i>Мамедова Ирана Октай</i> ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ПРОЦЕСТЕРДІ ДАМУЫНЫҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ БАСТАУЫШ МЕКТЕПТЕРДЕ ЕНГІЗІЛЕТІН ИННОВАЦИЯЛАРҒА ӘСЕРІ.....	59

Секція 2. АКТУАЛЬНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ПОТЕНЦІАЛУ СУБ'ЄКТІВ ПІДПРИЄМНИЦТВА

<i>Makulov Nurali</i> ORGANIZATIONAL FORMS OF ENTREPRENEURSHIP.....	61
<i>Mammadova Zamina İlham</i> SUSTAINABLE PERFORMANCE: A NEW VISION OF PRODUCTIVITY.....	62
<i>Yerbolatova M.M.</i> THE IMPACT OF DIGITALIZATION ON BUSINESS COMPETITIVENESS.....	69
<i>Бабій В.С.</i> ОСОБЛИВОСТІ УПРАВЛІННЯ КАДРОВОЮ БЕЗПЕКОЮ ПІДПРИЄМСТВА В СУЧАСНИХ УМОВАХ ГОСПОДАРЮВАННЯ.....	72
<i>Борщ П.О.</i> ІННОВАЦІЙНІ МЕХАНІЗМИ РОЗВИТКУ ПОТЕНЦІАЛУ МАЛИХ ТА СЕРЕДНІХ ПІДПРИЄМСТВ В УМОВАХ ЦИФРОВОЇ ЕКОНОМІКИ.....	73
<i>Булавін С.С.</i> ПІДТРИМКА ІННОВАЦІЙНИХ ПРОЄКТІВ ДЛЯ ВІДНОВЛЕННЯ ПРОМИСЛОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ УКРАЇНИ.....	75
<i>Головко Д.П.</i> КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ ПІДПРИЄМСТВА: ТЕОРЕТИЧНИЙ ТА ПРИКЛАДНИЙ АСПЕКТИ.....	77
<i>Горбуненко А.Б.</i> ОРГАНІЗАЦІЯ ТА УПРАВЛІННЯ ЕКОНОМІЧНОЮ БЕЗПЕКОЮ ПІДПРИЄМСТВА.....	78
<i>Коваль І.Б.</i> ІНСТРУМЕНТИ ПІДВИЩЕННЯ РІВНЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ПІДПРИЄМСТВА.....	80
<i>Кокиза Д.В.</i> АНТИКРИЗОВЕ УПРАВЛІННЯ ФІНАНСОВОЮ НАДІЙНІСТЮ СТРАХОВИКА В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ РЕАЛІЯХ ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ.....	81
<i>Кудлай В.М.</i> АКТУАЛЬНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ПОТЕНЦІАЛУ СУБ'ЄКТА ПІДПРИЄМНИЦТВА В КОНТЕКСТІ ЙОГО ІСТОРИЧНОЇ СКЛАДОВОЇ.....	83
<i>Олійник Д.О.</i> ОСОБЛИВОСТІ АНАЛІЗУ МАРКЕТИНГОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВА В СУЧАСНИХ УМОВАХ ГОСПОДАРЮВАННЯ.....	84
<i>Томах О.Д.</i> АВТОМАТИЗАЦІЯ СЕРВІСНИХ ПОСЛУГ НА АВТОСТАНЦІЯХ ЯК ФАКТОР ПОКРАЩЕННЯ ЯКОСТІ ПЕРЕВЕЗЕНЬ.....	86

<i>Хоменко Н.В.</i>	ФОРМУВАННЯ ІННОВАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ АВТОТРАНСПОРТНИХ ПІДПРИЄМСТВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	87
<i>Худяков Р.С.</i>	АНАЛІЗ НАПРЯМКІВ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПІДПРИЄМСТВА.....	88
<i>Червякова Т.І.</i>	ФОРМУВАННЯ ПІДХОДУ ДО ЦІНОУТВОРЕННЯ З ВИКОРИСТАННЯМ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ: МОЖЛИВОСТІ І ВИКЛИКИ.....	89
<i>Чувайлова Л.М.</i>	СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО МОТИВАЦІЇ ПЕРСОНАЛУ ПІДПРИЄМСТВА: ІНСТРУМЕНТИ, ТЕНДЕНЦІЇ ТА ЕФЕКТИВНІСТЬ.....	91
<i>Abdullayev Ə.M.</i>	İNKİŞAF ETMİŞ ÖLKƏLƏRİN KONTEKSTİNDƏ AZƏRBAYCANDA SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ.....	93
<i>Aşurova Ülviyyə Akif qızı</i>	İNNOVASIYA POTENSİALINDAN SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏNİN NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ.....	95
<i>Bağırzadə Türkan Bağır</i>	KORPORATİV MÜNASİBƏTLƏRİN RƏQƏMSALLAŞMA KONTEKSTİNDƏ İNKİŞAF TENDENSİYALARI.....	99
<i>Cəfərov Zəmin Məhərrəm oğlu</i>	İNNOVATİV SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFINDA MALİYYƏ RESURLARININ ROLU VƏ İDARƏETMƏ MODELƏRİ.....	102
<i>Əhmədov Nihad Ərəstun oğlu</i>	BİZNES SUBYEKTƏRİNİN RƏQABƏT QABİLİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ YOLLARI.....	104
<i>Əhmədova Vüsalə Nəsrəddin qızı</i>	SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİNDƏ KADR POTENSİALININ GÜCLƏNDİRİLMƏSİ VƏ İDARƏ EDİLMƏSİ.....	106
<i>Əliyeva Fatma</i>	PROQRAMLASDIRMA-SOFT İNNOVASIYALARIN MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ GƏLƏCƏK PERSPEKTİVLƏRİ.....	108
<i>Eyvazova Könül Elçin qızı, Əliyeva Gülistan Bədir qızı</i>	SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFINDA NITQ BACARIQLARI VƏ ÖZÜNƏ GÜVƏNİN ROLU.....	113
<i>Hacıyeva Nuray Taleh qızı, Tağıyeva Ləman Kəramət qızı</i>	REGIONLARDA QADIN SAHİBKARLIĞININ İNKİŞAFI.....	117
<i>Həşimova Nəzrin Hüseyn qızı</i>	SÜNİ İNTELLEKTİN RƏQƏMSAL BİZNESƏ TƏSİRİ: GƏLƏCƏYİN İDARƏETMƏ ALƏTİ.....	119
<i>Heydərova A.Y.</i>	YENİ NƏSİL İQTİSADİYYATDA ƏMƏK RESURLARINDAN İSTİFADƏNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ.....	122
<i>Kərimov S.M.</i>	ELMİ-TEXNİKİ POTENSİAL VƏ İNNOVASIYA SİYASƏTİNİN REALLAŞDIRILMASI ÜÇÜN MEXANİZMLƏR.....	124
<i>Mahmudov Orxan Maksim oğlu</i>	BİZNESDƏ İNSAN RESURLARININ ROLU VƏ TƏSİRİ.....	126
<i>Mustafazadə Elmir Alim oğlu</i>	RƏQƏMSAL SAHİBKARLIQ EKOSİSTEMİNİN İNKİŞAFINA UNIVERSITETLƏRİN TƏSİRİ.....	130

<i>Nəsirli Nihad Vidadı oğlu</i> AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA İNNOVASIYA SİYASƏTİNİN HÜQUQİ VƏ İQTİSADI ASPEKTLƏRİ.....	133
<i>Oruçlu Əli Kamal oğlu</i> İNSAN KAPITALINA İNVESTISIYA: BİZNESİN UĞURLU GƏLƏCƏYİNİN AÇARI.....	137
<i>Osmanova Əminət Əshəb qızı</i> SAY SİSTEMLƏRİ VƏ VERİLƏNLƏRİN KOMPÜTERDƏ TƏSVİRİNİN ARAŞDIRILMASI.....	138
<i>Qurbanlı Ləman Qalib qızı</i> TƏŞKİLATLARARASI QARŞILIQLI ƏLAQƏLƏRİN RƏQƏMSALLAŞDIRILMASI ƏSASINDA ŞƏBƏKƏ POTENSİALININ İNKİŞAFI.....	143
<i>Qurbanzadə Ziya Ziyəddin oğlu</i> DÖVLƏT İDARƏETMƏ SİSTEMİNDƏ RƏQƏMSAL TEXNOLOGİYALARIN İNKİŞAFININ TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ.....	147
<i>Səfərova Esmira Mayıl qızı</i> UNIVERSİTETLƏRİN ÖZƏL SEKTORLA ƏMƏKDAŞLIĞI VƏ YENİ BİZNESLƏRİN YARANMASINA TƏSİRİ.....	151
<i>Xəlilov Nihad Cəmil oğlu</i> SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİ DAYANIQLI İNKİŞAFIN MÜASİR FORMASI KİMİ.....	152
<i>Иминова К.</i> ОНЕРКƏСІПТІҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖƏНЕ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ПРОБЛЕМАЛАРЫН ЗЕРТТЕУ.....	154

Секція 3. ПІДПРИЄМНИЦТВО В СИСТЕМІ ФУНКЦІОНУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

<i>Aripzhanova R.R.</i> PRICING AS A TOOL OF ENTREPRENEURIAL ACTIVITY IN A COMPETITIVE ENVIRONMENT.....	157
<i>Shailazymov B.D.</i> DIVERSIFICATION AS A BUSINESS DEVELOPMENT STRATEGY.....	158
<i>Ачкасов М.С.</i> ОСОБЛИВОСТІ ПЛАНУВАННЯ НЕЗАВЕРШЕНОГО ВИРОБНИЦТВА НА МАШИНОБУДІВНИХ ЗАВОДАХ.....	160
<i>Бабій А.С.</i> РЕСУРСОЗБЕРЕЖЕННЯ ТА РЕСУРСОЕФЕКТИВНІСТЬ ЯК ІМПЕРАТИВ СТАЛОГО РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ.....	162
<i>Безрученко М.</i> СУЧАСНІ АСПЕКТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ ТЕРИТОРІЇ.....	164
<i>Бугайчук А.А.</i> ЕКОНОМІЧНИЙ, ЕКОЛОГІЧНИЙ ТА СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВ.....	166
<i>Довгопол О.Ю.</i> КАПІТАЛ: УТОЧНЕННЯ СУТНОСТІ І ЗМІСТУ.....	167
<i>Ісаєв Д.І.</i> ПРІОРИТЕТНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ.....	169
<i>Клименко І.В.</i> РОЗРОБКА МОДЕЛІ ОЦІНКИ РИЗИКУ В СЕГМЕНТІ ПЕРЕВЕЗЕННЯ НАФТИ І НАФТОПРОДУКТІВ.....	171
<i>Котілов В.</i> ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ ЧЕРЕЗ СТАЛИЙ РОЗВИТОК ЕКОНОМІКИ ТА СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ РЕГІОНІВ.....	173
<i>Куц А.А.</i> МЕТОДИ ЕКОНОМІЧНОГО АНАЛІЗУ ЯК СТРАТЕГІЧНИЙ	

ІНСТРУМЕНТ УПРАВЛІННЯ ІННОВАЦІЯМИ В ТРАНСПОРТНІЙ ГАЛУЗІ УКРАЇНИ.....	175
<i>Макаренко С.П.</i> ЛЮДСЬКИЙ КАПІТАЛ В ЕПОХУ ЦИФРОВІЗАЦІЇ: ПРОБЛЕМИ ЗРОСТАННЯ ТА ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА.....	177
<i>Маринчук С.В.</i> ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ФІНАНСОВИХ ПОТОКІВ ПІДПРИЄМСТВ В УМОВАХ ВІЙНИ ТА ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ.....	179
<i>Митник Н.В.</i> ВПЛИВ КОРПОРАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ НА ЕФЕКТИВНІСТЬ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВА.....	182
<i>Мірошніков М.С.</i> ЦІНОВИЙ ФАКТОР У ЗОВНІШНІЙ ТОРГІВЛІ УКРАЇНИ.....	184
<i>Піряк О.С.</i> ВИКЛИКИ ТА ПРОБЛЕМИ ВПРОВАДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ НА ПІДПРИЄМСТВАХ.....	185
<i>Прибега А.О.</i> СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ БІЗНЕСУ ЯК ФАКТОР ПІДВИЩЕННЯ ЯКОСТІ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ.....	186
<i>Сагайдак Є.С.</i> ЗАСТОСУВАННЯ ТЕОРІЇ ІГОР ПРИ УЗГОДЖЕННІ ІНТЕРЕСІВ УЧАСНИКІВ ТРАНСПОРТНОГО ІНФРАСТРУКТУРНОГО ПРОЕКТУ НА ЗАСАДАХ КОНЦЕСІЇ.....	188
<i>Сумченко А.С.</i> АКТУАЛЬНІ АСПЕКТИ ВЕДЕННЯ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ.....	191
<i>Серих Д.С.</i> ВИДИ КАПІТАЛУ – ВАГОМИЙ АСПЕКТ ПОРЯД ІЗ ЙОГО СУТНІСТЮ ІЗМІСТОМ.....	192
<i>Цюпка А.В.</i> СОЦІАЛЬНЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ФІНАНСУВАННЯ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФІНАНСОВОЇ СТІЙКОСТІ.....	194
<i>Шевченко О.О.</i> РОЛЬ АВТОСТАНЦІЙ У ФОРМУВАННІ ПОЗИТИВНОГО ІМІДЖУ РЕГІОНАЛЬНОГО ТРАНСПОРТНОГО СЕРВІСУ.....	196
<i>Юркова М.М.</i> РОЛЬ СТЕЙКГОЛДЕРІВ У РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОГРАМ КОРПОРАТИВНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ.....	198
<i>Əliyev Elçin Məhəmmədiyə oğlu</i> KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIQ SUBYEKTLƏRİNİN MILLİ İQTİSADİYYATIN İNKİŞAFINDA ROLU.....	200
<i>Əliyeva Ləman Cəfərqulu qızı</i> SAHİBKARLIQ VƏ İNVESTİSİYA: QARABAĞDA İQTİSADİ DİRÇƏLİŞİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ.....	205
<i>Məmmədova Züleyxa Mustafa</i> KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIQ: DAYANIQLI İNKİŞAF VƏ RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİLİYİN ARTIRILMASI STRATEGİYALARI.....	207
<i>Mirzəyeva Vüsalə</i> AZƏRBAYCANIN QEYRİ-NEFT SEKTÖRUNDƏ İDXAL VƏ İXRAC DİNAMİKASI: MÖVCUD TENDENSİYALAR VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ.....	210
<i>Namazova Aynur Məhəmməd qızı</i> QARABAĞ VƏ ŞƏRQİ ZƏNGƏZURDA SAHİBKARLIQ MÜHİTİ.....	213
<i>Nəbiyev Xəzər Azər oğlu</i> AZƏRBAYCANIN NEFT-QAZ SƏNAYESİNDƏ İNNOVASİYA FƏALİYYƏTİNİN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFINA TƏSİRİ.....	214

<i>Nəsibova-Qurbanzadə Günay Nəmiş qızı</i> SAHIBKARLIQ FƏALİYYƏTİ DAYANIQLI INKIŞAFIN MÜASİR FORMASI KİMİ.....	216
<i>Quluzadə Səbinə Mərkəz qızı</i> İŞGALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ TURİZM SAHIBKARLIĞININ PRIORİTET İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ TƏŞKİLİ YOLLARI.....	219
<i>Конакбай Г.Б.</i> ҰЛТТЫҚ ЭКОНОМИКАДАҒЫ КӘСІПКЕРЛІКТІң МАҢЫЗЫ.....	221

Секція 4. ГЛОБАЛЬНІ ТРЕНДИ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ ТА ПІДПРИЄМНИЦТВА

<i>Mammadov Sagib Yashar</i> SUSTAINABLE ECONOMIC DEVELOPMENT OF AZERBAIJAN: DIVERSIFIED ECONOMY AND DEVELOPMENT OF GREEN TECHNOLOGIES.....	223
<i>Арнаутова В.</i> ПРОБЛЕМИ ОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВ В УКРАЇНІ.....	225
<i>Барановський В.В.</i> ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА ЯК ОСНОВА СТАЛОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ.....	228
<i>Винник Б.Р.</i> ІНСТИТУЦІЙНІ ШЛЯХИ МОДЕРНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІЧНОГО УПРАВЛІННЯ УКРАЇНИ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ.....	230
<i>Кирчатий Ю.В.</i> ТРАНСФОРМАЦІЯ СИСТЕМИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ ЧЕРЕЗ ІННОВАЦІЙНІ ПІДХОДИ.....	231
<i>Кравчук В.О.</i> СОЦІАЛЬНО-ВІДПОВІДАЛЬНИЙ МАРКЕТИНГ MCDONALD'S: СТРАТЕГІЇ І ВПЛИВ НА ІМІДЖ КОМПАНІЇ.....	233
<i>Літвінов Є.М.</i> АНАЛІЗ ВПЛИВУ ГЛОБАЛЬНИХ ЕКОНОМІЧНИХ КРИЗ НА ЕКОНОМІКУ УКРАЇНИ.....	235
<i>Репецький О.В.</i> ЗАСАДИ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРОЦЕСУ РОЗВИТКУ АВТОМОБІЛЬНОГО ТРАНСПОРТУ В УКРАЇНІ.....	237
<i>Согомонян А.К.</i> ОСОБЛИВОСТІ АВТОМАТИЗАЦІЇ БІЗНЕС-ПРОЦЕСІВ У СУЧАСНИХ УМОВАХ ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ.....	239
<i>Карлович І.В., Степурко П.І.</i> СТАН РИНКУ СТРАХУВАННЯ В УКРАЇНІ ПІД ЧАС ВОЄННИХ ДІЙ.....	241
<i>Тимків Н.А.</i> СТРАХУВАННЯ ІНВЕСТИЦІЙ В ЕКОНОМІКУ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ.....	242
<i>Червякова В.В.</i> СУТНІСТЬ І НЕОБХІДНІСТЬ ПРОАКТИВНОГО ПІДХОДУ КОМПАНІЙ ДО ПОДОЛАННЯ ГЕОПОЛІТИЧНИХ ВИКЛИКІВ.....	244
<i>Чудик В.В.</i> ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНУ У ВОЄННИЙ ЧАС.....	246
<i>Шабатура Ю.Я.</i> СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПІДПРИЄМСТВ В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ.....	248
<i>Шебеда Р.Є.</i> ТРАНСФОРМАЦІЯ БІЗНЕС-СЕРЕДОВИЩА УКРАЇНИ: СТРАТЕГІЇ ПОВОЄННОГО ВІДРОДЖЕННЯ.....	250
<i>Шутяєв О.А.</i> СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ	

İNTERNET-TORFİBLİ	B	YMOBAX	ЦИФРОВОЇ
ТРАНСФОРМАЦІЇ.....			251
<i>Əliyev Elçin Məhəmmədiyə oğlu</i> MILLI İQTİSADİYYAT VƏ SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFINDA RƏQƏMSAL TRANSFORMASIYA, QLOBALLAŞMA VƏ DAVAMLILIQ KONTEKSTİNDƏ QLOBAL MEYİLLƏR.....			
			253
<i>Əliyeva Leyla Kazım qızı</i> AZƏRBAYCANDA İQLİM DƏYİŞİKLİYİ – CƏP 29.....			
			258
<i>Əliyeva Zəmfira Əhməd qızı</i> MÜASİR KƏND TƏSƏRRUFATINDA SÜNİ İNTELLEKTİN TƏTBİQİ.....			
			260
<i>Eyvazova Könül Elçin qızı, Əliyeva Gülistan Bədir qızı</i> QLOBAL MEYİLLƏR KONTEKSTİNDƏ TƏHSİL SEKTORUNUN MILLI İQTİSADİYYAT VƏ SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFINA TƏSİRİ.....			
			262
<i>İsmaylova Aygün İslam qızı, İsmaylova İlhamə Şubay qızı</i> SAĞLAMLIĞI QORUYAN TEXNOLOGİYALAR.....			
			266
<i>İsmaylova Gülnaz Mirələm qızı</i> QLOBAL YAŞIL İQTİSADİYYAT: ANLAYIŞLARIN, TƏRİFLƏRİN, ÖLÇMƏ METODOLOGİYALARININ VƏ ONLARIN QARŞILIQLI ƏLAQƏLƏRİNİN İCMALI.....			
			270
<i>Kərimov Ş. K.</i> AZƏRBAYCANDA REGIONAL SƏVİYYƏDƏ SƏNAYE VƏ İNNOVASIYA SİYASƏTİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ.....			
			273
<i>Məmmədova Fatimə Çingiz qızı</i> QARABAĞDA TİKİLƏN “AĞILLI KƏND”LƏR.....			
			275
<i>Mustafayeva Aidə, Qədirbəyova Fəridə Sahib qızı</i> QLOBAL İQTİSADİYYATIN İNKİŞAFINDA SƏNAYE ROBOTLARININ ROLU VƏ PERSPEKTİVLƏRİ.....			
			277
<i>Mustafayeva Aidə Mübariz qızı</i> QLOBAL KONTEKSTDƏ SAHİBKARLIQ VƏ LİDERLİK ÜZRƏ EFFEKTİV KOMMUNİKASIYA BACARIQLARI.....			
			283
<i>Ермекбай Б.</i> ТҮРԱԶԿԿԵ ԴԱՄՈՎԴԻ ԿԱՄԿԱՄԱՏՅԻԶ ԵԿԵԿԻՆ ՄԱՇԵԼԵԼԵՐԴԻ ՅԵՐԿԵՄԵՄ.....			
			286
<i>Қырғызбай П.</i> ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ СЕКТОРЫН ҚАЛАЙ ӨЗГЕРТЕДІ: МЫСАЛДАР ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ЕНГІЗУ.....			
			288

Секція 5. ОБЛІК, АУДИТ І ОПОДАТКУВАННЯ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ ПІДПРИЄМНИЦТВА

<i>Доценко Д.Я., Грунін Н.О.</i> ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВПРОВАДЖЕННЯ ДИРЕКТИВ ЄС У СФЕРІ БУХГАЛТЕРСЬКОГО ОБЛІКУ В ПРАКТИКУ ПІДПРИЄМСТВ ДОРОЖНЬОГО БУДІВНИЦТВА В УКРАЇНІ.....	292
<i>Невшупа В.В., Маренич О.І.</i> ЩОДО ОСОБЛИВОСТЕЙ ВПРОВАДЖЕННЯ IFRS В ОБЛІКОВУ ПРАКТИКУ ПІДПРИЄМСТВ АВТОМОБІЛЬНО-ДОРОЖНЬОГО КОМПЛЕКСУ УКРАЇНИ.....	294
<i>Яценко Д.Я., Челомбітько Н.О.</i> СИСТЕМА КОНТРОЛЮ ТА АУДИТУ ДОРОЖНЬОГО БУДІВНИЦТВА В КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО	

COЮЗУ.....	295
<i>Məhərrəmovə Səkinə Etibar qızı</i> İQTİSADİ RİSKLƏRİN MÜƏSSİSƏ AUDİTİNDƏ VƏ QİYMƏTLƏNDİRMƏ PRAKTİKALARINDA İDARƏ EDİLMƏSİ VƏ ANALİZİ.....	297
<i>Mirzəyeva Nuranə İsmayıl qızı</i> BANK SEKTORUNDA RİSKLƏRİN İDARƏ EDİLMƏSİ: MÜASİR YANAŞMALAR VƏ İNNOVATİV HƏLLƏR.....	298
<i>Xəlilov Zaur Ağahüseyn oğlu</i> BƏRPA OLUNN ENERJİ MƏNBƏLƏRİNƏ İNVESTİSİYA QOYULUŞLARININ İQTİSADİ İNKİŞAFA TƏSİRİ.....	301

Секція 6. УПРАВЛІННЯ ТА АДМІНІСТРУВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ ПІДПРИЄМНИЦТВА

<i>Абуталімов М.С.</i> УПРАВЛІННЯ ДІЯЛЬНІСТЮ ПІДПРИЄМСТВ СФЕРИ ПОСЛУГ НА ЗАСАДАХ БІЗНЕС-ПЛАНУВАННЯ.....	306
<i>Войтович А.В.</i> ОСОБЛИВОСТІ ПОБУДОВИ ЕФЕКТИВНИХ СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВИХ ВІДНОСИН НА ПІДПРИЄМСТВІ.....	308
<i>Губін В.В.</i> ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА УПРАВЛІННЯ ПРОЦЕСОМ ЗАКУПІВЕЛЬ НА ПІДПРИЄМСТВІ.....	309
<i>Густілін Г.О.</i> ОСНОВНІ ЧИННИКИ, ЩО ВИЗНАЧАЮТЬ РІВЕНЬ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ПІДПРИЄМСТВА.....	311
<i>Діхтяренко К.І.</i> ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ПЕРСОНАЛУ ПІДПРИЄМСТВА: ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ.....	313
<i>Жебко А.Е., Дегтярьов М.С.</i> ГРУПУВАННЯ М'ЯКИХ СКІЛІВ ФАХІВЦІВ.....	315
<i>Жованик О.О.</i> УПРАВЛІННЯ КОМЕРЦІЙНОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ ПІДПРИЄМСТВА НА ЗАСАДАХ СИСТЕМНОГО ПІДХОДУ: ОСОБЛИВОСТІ СТРУКТУРИЗАЦІЇ ПРЯМИХ І ЗВОРОТНИХ ЗВ'ЯЗКІВ.....	317
<i>Зінченко М.М.</i> ЗНАЧЕННЯ ОНБОРДИНГУ ПЕРСОНАЛУ В СУЧАСНИХ УМОВАХ.....	318
<i>Камал С.Е.</i> УПРАВЛІННЯ РИЗИКАМИ ЯК КЛЮЧОВИЙ ФАКТОР ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ.....	320
<i>Кошлич А.Р.</i> ФАКТОРИ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА ЛОЯЛЬНІСТЬ ПЕРСОНАЛУ В УМОВАХ СУЧАСНОГО БІЗНЕСУ.....	322
<i>Красиля Д.О.</i> ПРОГРАМНО-ЦІЛЬОВИЙ ПІДХІД ЯК ОСНОВА СТРАТЕГІЧНОГО ПЛАНУВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ МСП.....	324
<i>Микитась Д.С.</i> РОЛЬ ЛІДЕРСЬКИХ КОМПЕТЕНЦІЙ У ПРОФЕСІЙНОМУ РОЗВИТКУ КЕРІВНИКІВ.....	327
<i>Михайлюк А.М.</i> МОДЕРНІЗАЦІЯ ТА ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ОСНОВНИХ ЗАСОБІВ УКРАЇНСЬКИХ ТРАНСПОРТНИХ ПІДПРИЄМСТВ.....	328

<i>Мунтян Б.В.</i> УПРАВЛІННЯ ФІНАНСОВИМ ПОТЕНЦІАЛОМ ПІДПРИЄМСТВА В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ РЕАЛІЯХ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ.....	330
<i>Приходько А.М.</i> РОЛЬ СКЛАДСЬКОЇ ЛОГІСТИКИ У ЛОГІСТИЧНІЙ СИСТЕМІ.....	332
<i>Прокопова В.О., Масюта А.В.</i> УПРАВЛІННЯ РИЗИКАМИ ТРАНСПОРТНО-ЛОГІСТИЧНИХ ПІДПРИЄМСТВ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ ТА ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ.....	334
<i>Сафронов В.Ю.</i> ОНБОРДИНГ ПЕРСОНАЛУ ЯК ФАКТОР ЕФЕКТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВА.....	336
<i>Терехова А.О., Чумаченко С.С.</i> ОПТИМІЗАЦІЯ ЛОГІСТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ ЗА ДОПОМОГОЮ БЛОКЧЕЙН-ТЕХНОЛОГІЙ: ПЕРЕВАГИ, ВИКЛИКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ.....	338
<i>Ткаченко Є.С.</i> ВПЛИВ ФАКТОРІВ ВНУТРІШНЬОГО ТА ЗОВНІШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА НА КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ ТРАНСПОРТНИХ ПІДПРИЄМСТВ.....	340
<i>Усачова Ю.С., Леценко І.О.</i> ГНУЧКЕ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ АВТОТРАНСПОРТНИХ ПІДПРИЄМСТВ В СУЧАСНИХ КРИЗОВИХ УМОВАХ.....	342
<i>Фархадов В.І.</i> ПОТЕНЦІАЛЬНІ МОЖЛИВОСТІ ЩОДО ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ОСНОВНИХ ЗАСОБІВ ПІДПРИЄМСТВА.....	344
<i>Фрайтаг Р. М., Кролевецький Є. В.</i> ПІДХОДИ ДО ОЦІНКИ ТРУДОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ ПІДПРИЄМСТВА.....	346
<i>Харенко І.М., Сидоренко М.С.</i> МОДЕРНІЗАЦІЯ СКЛАДСЬКИХ ЛОГІСТИЧНИХ СИСТЕМ НА ТРАНСПОРТНОМУ ПІДПРИЄМСТВІ.....	348
<i>Харченко І.О.</i> МЕТОДИКА АНАЛІЗУ РОЗРАХУНКУ ЛОГІСТИЧНИХ ВИТРАТ НА ПІДПРИЄМСТВІ.....	350
<i>Хижниченко А.О.</i> ОСОБЛИВОСТІ СТРАТЕГІЧНОГО УПРАВЛІННЯ ДІЯЛЬНІСТЮ АВТОТРАНСПОРТНИХ ПІДПРИЄМСТВ МАЛОГО БІЗНЕСУ.....	352
<i>Ходєєв Є.М., Маковоз В.Р.</i> ФАКТОРИ, ЩО ЗУМОВЛЮЮТЬ ПОТРЕБУ УПРАВЛІННЯ ТРУДОВОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ ПЕРСОНАЛУ В СУЧАСНИХ УМОВАХ.....	354
<i>Чуєва І.О.</i> НАПРЯМИ УДОСКОНАЛЕННЯ УПРАВЛІННЯ ТРУДОВИМИ РЕСУРСАМИ АТП В УМОВАХ КАДРОВОГО ДЕФІЦИТУ.....	356
<i>Щербинський А.О.</i> ФІНАНСОВА СТІЙКІСТЬ ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ЯКІСНОЇ РОБОТИ ПІДПРИЄМСТВА.....	358
<i>Behbudlu M.B.</i> ƏŞKİLATIN MENECMENT SİSTEMİNDƏ ANTİBÖHRAN İDARƏETMƏNİN YERİ VƏ ROLU.....	360
<i>İsmayilova Nurlana Mahir</i> KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIQDA DÖVRİYYƏ VƏSAİTLƏRİNİN EFFEKTİV İSTİFADƏSİ: MALİYYƏ SABİTLİYİ VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ.....	362

Секція 7. ОСОБЛИВОСТІ ПІДПРИЄМНИЦТВА У СФЕРІ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ТА СПОРТУ

<i>Бабенко А.В.</i> ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА І СПОРТ ЯК ЧИННИК ЗРОСТАННЯ ДОБРОБУТУ СУСПІЛЬСТВА.....	365
<i>Гетьман Д.О.</i> ПІДПРИЄМНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ У ГАЛУЗІ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ І СПОРТУ.....	366
<i>Головінова А.А.</i> СПОСНОРСТВО ЯК ФАКТОР РОЗВИТКУ ВИДУ СПОРТУ.....	368
<i>Гусєва В.О.</i> ІНВЕСТИЦІЇ У СПОРТ.....	370
<i>Дерепко А.Є.</i> ЗНАЧЕННЯ СПОРТУ В ІННОВАЦІЙНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ПРОЦЕСАХ.....	371
<i>Іщенко І.В.</i> СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ СПОРТИВНОГО МАРКЕТИНГУ В УКРАЇНІ.....	373
<i>Корчма С.О.</i> ФОРМУВАННЯ ФІНАНСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ У СПОРТІ НА ПРИКЛАДІ ФУТБОЛУ.....	375
<i>Куниця М.І.</i> ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ ОПТИМІЗАЦІЇ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ І СПОРТУ.....	376
<i>Магуріна П.В.</i> ЗНАЧЕННЯ СПОРТИВНОЇ ГАЛУЗІ У ЗРОСТАННІ ДОБРОБОТУ КРАЇНИ.....	378
<i>Пінцов Д.М.</i> СПОРТИВНА ІНДУСТРІЯ ТА ЕКОНОМІЧНА СИСТЕМА.....	379
<i>Шевєрдін Д.А.</i> ОСНОВНІ НАПРЯМИ СПОРТИВНИХ РИНКІВ.....	381

Секція 1

Економіко-правові аспекти розвитку підприємництва

BUSINESS COMMUNICATION AS A BASIS FOR DEVELOPING A CULTURE OF SPEECH

Hasanova Narmina Samir
Scientific supervisor: Mamedova I.O., Ph.D.
Azerbaijan State Pedagogical University

Business communication is a type of communication in which the purpose of the relationship involves a certain clear agreement, resolution of the conversation.

For example, colleagues, superiors and subordinates, etc. Here the status of each of the partners is determined.

Communication skills allow you to adapt to any situation. Employees lose a lot because they do not pay due attention to the communicative side of communication. A leader is always a person in person. Therefore, he should control his actions, think over the tactics of behaviour, predict the result and observe the ethics of business communication. The ethics of business communication is richer in content. For example, let's pay attention to the culture of business communication in the tax sphere.

Here, the ethics of business communication is the most important aspect of the professional behaviour and morality of a tax officer. Tax service employees do not know the ethics of business communication and do not comply with it, because of which many taxpayers refuse to communicate with them, and tax service employees become the object of unpleasant criticism. Self-respecting taxpayers react accordingly when faced with unprofessional communication ethics on the part of a tax official. All this can lead to a decrease in the public reputation of tax officials. Harmony of business communication and speech culture, maintaining this harmony creates broad opportunities for the application of new forms of functional management in the sphere of taxpayer servicing. This approach involves expanding the volume and quality of services provided to taxpayers at a new stage, developing the sphere of taxpayer servicing, and the process of voluntary compliance with tax legislation [1, p. 79]. Communication between employees of the same sphere differs from communication in the broad sense in that in the process of such communication, goals and specific tasks are set that require independent solutions. In business communication, it is impossible to break off relations between the parties. A significant part of business communication is official communication, i.e. interaction of people within an organization during working hours. But the service of business communication is a broader concept than communication, since it also includes the interaction of employees and individual employers, and not only in organizations, but also at various levels of business receptions, seminars, exhibitions, etc. this happens [1, p. 95-96].

Business communication is carried out in the following main forms: business conversation; business negotiations; debates, discussions, polemics; business consultation; public speaking; telephone conversations; business correspondence.

Business conversation is an exchange of information or ideas related to certain issues or problems. Business negotiations are the main means of making an agreed decision in the process of communication between interested parties. Business consultation is a method of collective discussion of problems by a group of specialists. Business correspondence is a general name for documents of various contents related to the transmission of text in a special way. The golden rule of ethics of business communication "from top to bottom", or more precisely relations between management and subordinates, can be expressed as follows: "Try to ensure that the relationships you establish with subordinates resemble the relationships you expect from your boss." The culture and success of business communication often depend on the ethical norms and principles used by the manager in relation to his employees. Norms and principles mean which actions are ethically acceptable and which are unacceptable during service. These standards primarily concern the basis of the orders adopted in the management process, the methods of displaying service discipline that determine business communication. When the ethics of business communication between the manager and subordinates is violated, most people in the team feel uncomfortable and morally defenceless. The manager's attitude to the employee affects the entire nature of business communication and in most cases determines its moral and psychological climate [2, p. 214].

First, it is at this level that moral norms and rules of conduct are formed.

Business communication is a type of communication in which the purpose of the relationship is to conclude a deal, solve an existing problem, establish new cooperation, etc. possible. Conclusions and conclusion. The parties to communication are colleagues, superiors and subordinates, partners, etc. acts. The status of each of the parties is determined here. First, a person must win the sympathy of competent professionals in their field and be able to enter contact with these people. The success of most business startups depends on choosing the right partner [2, p. 216].

Of course, cooperation with a well-known professional in a particular field makes it easier for a beginner to achieve the desired result. But many people make mistakes when trying to build business relationships, sometimes being too straightforward, stubborn, rude and irritating. Such attempts cause nothing but laughter and sarcasm in experienced professionals. Therefore, even smart and prepared people who come from the business environment need certain algorithms for correctly establishing partnerships with those who are interested in them. This is the basis of a kind of special friendship and camaraderie, which can then be transformed into partnerships or another form of implementing the planned project.

Literatura:

1. Babayev İ.A. Layihə menecerinin yol xəritəsi. Bakı ş. 2016. 192 s.
2. Babayev I. Sluice Technology in Knowledge Management in the Process of Project Implementation. *Annuaire de L'Universite D'Architecture, De Genie Civil et de geodesie*. BISA. Sofia. 2004. P. 213-218.

IMPLEMENTATION OF INCLUSIVE EDUCATION IN THE DIGITAL ENVIRONMENT

Pashaly Nurjan Azad
Scientific supervisor: Mamedova I.O., Ph.D.
Azerbaijan State Pedagogical University

Knowledge is often treated as a fixed set of theories and concepts, and it is assumed that when teachers are given knowledge about, for example, the implementation of inclusive education, they will automatically apply it in their schools. But inclusive education is a very complex concept. There is no model of inclusive education that can be successfully implemented in all schools. Because every school community is different, and for the implementation of inclusive education, different contextual factors and different barriers to learning must be overcome. Therefore, there is no fixed set of theories and knowledge presented to teachers. Teachers should be encouraged to engage in critical reflection activities together, as well as to analyze their own situations in their school communities and find local strategies to overcome local challenges.

Good results are achieved when teachers apply the knowledge they have acquired. In the traditional teacher development process, learning is often passive. Trainers traditionally provide specific content. Sometimes, before the instructor introduces new content, participants are invited to discuss the content and share their thoughts. This approach makes the learning activity very passive. Teachers mostly receive knowledge, but do not learn to apply this knowledge in practice and do not receive support in this regard. Active learning is not limited to group discussions or games in seminars [1, p. 183]. It involves working extensively with new concepts and practices and applying key concepts and principles to real-world situations.

Today, opinions are divided about the dilemma of those who are physically healthy and those with limited physical capabilities. Some people consider this type of person (especially children) to grow up under normal conditions, and others see this as a "forehead" or "desperation syndrome" [3, p. 598].

Discussions on this topic, each experience gained accelerates the process of inclusion in society by paving the way for new theories. The main paradigm of this alternative is inclusive education, which includes the culture of inclusion. Inclusive education is the most important and exemplary area of pedagogical activity and should be considered as an understandable concept based on creating an environment of equal education and development for all. In other words, inclusive education means a form of education aimed at realizing the transition to integrated education related to the socialization and fulfillment of educational rights of children with special needs (with limited health opportunities). Corrective-developmental training forms the form of inclusive education. Corrective-developmental classes are created for children with disabilities (either separately or as part of regular classes) in appropriate general education schools [2, p. 468].

Today, it is important to know the legal basis of the formation of children with normal physical health and children whose physical skills and abilities are not

harmonious in the same process and based on the principle of equality, as well as to know its moral health characteristics as a task. The "Inclusive education project" has been implemented in our country since 2005. According to the decision of the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan dated February 3, 2005, the "Development Program for organizing the education of children in need of special care (with limited health opportunities) in the Republic of Azerbaijan (2005-2009 years)" was approved. In the "State Program for the Development of Inclusive Education for Persons with Limited Health Opportunities in the Republic of Azerbaijan in 2018-2024", approved by the decree of the President of the Republic Ilham Aliyev dated December 14, 2017, the development strategies of getting used to humanistic relations with more noble qualities in our life from this direction has found its reflection. In addition to the fact that inclusive education, echoed over time because of official directives, is clear and comprehensible to everyone, its timeliness also justifies the fact that its priority has a strong impact on modern development.

Literatura:

1. Dixon F. Effects of Technology on Critical Thinking and Essay Writing Among Gifted Adolescents. *Journal of Advanced Academics*. 2005. Vol. 16/4. P. 180-189.
2. Eynon R. The digital skills paradox: how do digitally excluded youth develop skills to use the internet? *Learning, Media and Technology*. 2015. Vol. 41/3. P. 463-479.
3. Gangadharan S. The downside of digital inclusion: Expectations and experiences of privacy and surveillance among marginal Internet users. *New Media & Society*. 2017. Vol. 19/4. P. 597-615.

ПІДВИЩЕННІ ЦІН – НЕ ЦЕ ПРИЧИНА ІНФЛЯЦІЇ

Безпала В.С.

*Науковий керівник: Бабайлов В.К., к.е.н., доцент
Харківський національний автомобільно-дорожній університет*

У літературі існує саме різне трактування сенсу інфляції. Приведемо тільки три характерні приклади визначення сенсу інфляції із сучасних літературних джерел.

Так, в [1] інфляція визначається як «... надмірне, проти потреб товарообігу збільшення кількості паперових грошей і швидке їх знецінення».

У [2] інфляція розуміється трохи інакше, як «... тривале зростання загального рівня цін, що відображує зниження купівельної спроможності грошової одиниці».

В інших джерелах спостерігається схожа інтерпретація інфляції. Тобто, в економічній літературі склалося основне уявлення, що інфляція – це підвищення цін або збільшення кількості паперових грошей, або знецінення грошей.

Автори доповіді вважають, що навіть й ототожнити інфляцію зі

підвищенням цін, то виникає питання, а як відрізнити інфляційне й не інфляційне підвищення цін. Тому автори впевнені, що глибокий і уважний аналіз обов'язково призведе до висновку, що підвищення цін і знецінення грошей – це не сутність, не причина інфляції, а її *наслідок*.

Ясно, що для подолання інфляції, як й будь-якої хвороби, потрібно боротися не зі наслідком хвороби, а зі причиною. Тому визначення причини інфляції – це питання, проблема, яка ще досі не знайшла свого вирішення. Й ця проблема завжди *актуальна*, тому що економіка не може нормально функціонувати у стані інфляції, як і жива людина у стані захворювання.

Метою доповіді й стало визначення істинного сенсу інфляції.

На думку авторів доповіді для вирішення цієї проблеми необхідне використати відповідний, адекватний *методологічний й навіть філософський* підхід. Й цей підхід був успішно реалізований.

По-перше, автори зробили такий висновок, який наочно слідує зі практики економічної діяльності: перш за все, інфляція – це явище *макроекономіки*; у мікроекономіці, тільки на одному, окремому підприємстві інфляція неможлива.

По-друге, інфляція має *всесвітній* характер. А відсіля слідує, що інфляція пов'язана з порушенням якихось загальних і найважливіших правил, законів. Але так як інфляція – це явище макроекономіки, то вона є наслідком порушення правил, законів саме макроекономіки, і перш за все, вона є наслідком порушення *основного закону* макроекономіки.

А основний закон макроекономіки вже був відкритий ще у 1870 році величезним західним економістом Альфредом Маршаллом (1842-1924), який встановив, що у «здоровій» економіці сукупний попит зобов'язаний битиме рівним сукупній пропозиції (СПп=СПр) [3].

Так, ось порушення цього закону і є причина «хвороби» макроекономіки, є *сутність* інфляції.

Визначення *сутності* інфляції привело до можливості визначення й такого важливого аспекту інфляції як її *зміст*. Автори прийшли до висновку, що *зміст* інфляції включає такі *два* елементи: *змінність* однієї частини в законі рівності сукупного попиту та сукупної пропозиції (наприклад, СПп) і *незмінність* іншої (наприклад, СПр).

Найважливішим аспектом інфляції після сутності і змісту є основні *види* інфляції. Вони визначаються зі наступного. Зі всього контексту доповіді слідує, що порушення рівності «СПп = СПр» може відбувається двома основними засобами:

- як порушення з боку попиту - інфляція попиту (СПп);
- як порушення з боку пропозиції - інфляція пропозиції (СПр).

Саме це й є *два основні види інфляції*. При цьому і СПп, і СПр окремо можуть і знижуватися, і зростати.

Необхідне однак мати на увазі наступне: якщо змінюються обидві частини у рівному ступені, то інфляція не настає, тому що рівність СПп і СПр у такому випадку може зберігатися!

Основними результатами доповіді є:

- спростоване розуміння інфляції як підвищення цін, як збільшення кількості грошей в обігу і їх знецінення;
- встановлена істинна *сутність інфляції* як порушення основного закону макроекономіки, закону рівності сукупного попиту і сукупної пропозиції ($СПп=СПр$);
- визначений *зміст інфляції* який включає два елементи;
- встановлені два основні види інфляції: інфляція попиту і інфляція пропозиції.

Автори вважають, що визначення трьох найважливіших аспектів інфляції, а саме її сутності, змісту і основних видів, які надають близько вісімдесяти відсотків поняття, що сприятиме більш широкому і глибокому розумінню інфляції. Й це безсумнівно підвищить ефективність боротьби з наслідками інфляції.

Література:

1. Інфляція (значення) : веб-сайт. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki> (дата звернення: 15.03.2025).
2. Інфляція : веб-сайт. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/> (дата звернення: 15.03.2025).
3. Попит і пропозиція : веб-сайт. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki> (дата звернення: 15.03.2025).

СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ЧИННИК СТАЛОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ, СУСПІЛЬСТВА ТА ДЕРЖАВИ В ЦІЛОМУ

Гнатюк Я.О.

*Науковий керівник: Павлюк Т.І., к.е.н, доцент
Вінницький торговельно-економічний інститут ДТЕУ*

В умовах глобалізації та стрімких змін у світі, поняття соціальної відповідальності набуває все більшого значення як основа сталого розвитку. Соціальна відповідальність охоплює широку сферу людської діяльності і є важливим аспектом, який впливає на розвиток як окремих особистостей, так і суспільств та держав. Цей концепт передбачає не лише обов'язок кожного індивіда дбати про благополуччя інших та довкілля, але й створює можливості для побудови гармонійних соціальних зв'язків і сталого розвитку на всіх рівнях – від особистості до глобальних процесів. У цьому контексті соціальна відповідальність є важливим чинником, що сприяє сталому розвитку особистості, суспільства та держави в цілому.

Проблемам соціальної відповідальності як чиннику сталого розвитку особистості, суспільства та держави в цілому приділено багато уваги.

Соціальна відповідальність, у широкому розумінні, є відповідальністю не лише перед окремими людьми або групами, але й перед суспільством і природою. Вона передбачає зобов'язання діяти таким чином, щоб мінімізувати негативний вплив на соціальну, економічну та екологічну сфери життя.

Соціальна відповідальність як поняття охоплює різні рівні взаємодії - від особистісного до глобального, від моральних обов'язків до соціальних, економічних і екологічних норм [1, с. 59].

Основними складовими соціальної відповідальності є економічна, екологічна та соціальна відповідальність. Економічна відповідальність передбачає прагнення до стійкого розвитку в межах економічних можливостей, де збереження ресурсів і створення нових робочих місць взаємопов'язані з необхідністю дбати про добробут суспільства. Екологічна відповідальність акцентує увагу на охороні навколишнього середовища, адже сучасні технології і моделі економічного розвитку часто супроводжуються виснаженням природних ресурсів і забрудненням довкілля. Соціальна відповідальність в свою чергу сприяє побудові справедливих соціальних систем, де кожен має рівні можливості для розвитку. Взаємодія цих аспектів є основою сталого розвитку, оскільки дозволяє створювати стійкі соціальні інститути, економічні структури та екологічні системи, здатні підтримуватися і розвиватися в довгостроковій перспективі.

Сутність соціальної відповідальності особистості полягає в тому, що кожен індивід не лише намагається досягти власного благополуччя, а й усвідомлює свою роль у розвитку суспільства. Людина, яка бере на себе відповідальність за своє оточення, активно сприяє розв'язанню соціальних та екологічних проблем, може реалізовувати свої потенціали в різних сферах діяльності. Важливими характеристиками соціально відповідальної особистості є здатність до співчуття, готовність допомагати іншим, усвідомлення важливості своєї ролі в глобальних процесах [2, с. 27].

Соціальна відповідальність індивіда сприяє його гармонійному розвитку, розвитку етичних норм та моральних цінностей, таких як чесність, справедливість, повага до прав інших. Вона стимулює людину до активної участі в суспільному житті, формує у неї критичне мислення, здатність до співпраці та взаємопідтримки. Саме в умовах відповідальності до інших людей та навколишнього середовища людина може відчути своє місце у світі, сприяти розвитку культури та науки, а також долати соціальні нерівності.

У цьому контексті соціальна відповідальність є важливим чинником не лише для особистісного розвитку, а й для зміцнення соціальних зв'язків. Вона визначає, наскільки людина готова бути частиною більшої спільноти, не тільки у досягненні особистих цілей, але й у вирішенні проблем, які виникають на рівні всього суспільства.

Соціальна відповідальність на рівні суспільства виявляється через колективні дії, спрямовані на досягнення загального блага. Вона передбачає інтеграцію соціальних, економічних та екологічних цілей у стратегію розвитку національних і локальних спільнот. Суспільство, в якому кожен його член усвідомлює свою відповідальність перед іншими, є стабільнішим і готовим до вирішення складних соціальних проблем, таких як бідність, нерівність, забруднення навколишнього середовища.

Соціальна відповідальність сприяє розвитку системи освіти, охорони здоров'я, культури і науки, створюючи можливості для розвитку людини та її

залучення до соціальних змін. Важливо, щоб суспільство підтримувало ініціативи, які сприяють соціальній справедливості та рівності, а також заохочувало до етичної поведінки на всіх рівнях.

Соціально відповідальне суспільство активно реагує на зміни, що відбуваються в глобальних процесах, таких як зміна клімату, економічна нестабільність або політичні кризи. Воно здатне забезпечити соціальну інтеграцію, знижувати рівень конфліктів та нерівності, а також сприяти розвитку соціальних інститутів, які працюють на благо громадян.

На рівні держави соціальна відповідальність виступає не лише як етичний обов'язок, а й як стратегічний напрям розвитку. Держава має створювати умови для того, щоб громадяни, організації та підприємства брали участь у процесах, що сприяють сталому розвитку. Вона повинна забезпечити відповідальне використання природних ресурсів, підтримувати ініціативи, які сприяють екологічній стійкості, та активно працювати над створенням ефективних соціальних і економічних інститутів [3, с. 226].

Соціальна відповідальність держави включає в себе, зокрема, розробку та впровадження стратегій, спрямованих на зменшення нерівності, боротьбу з бідністю, поліпшення системи охорони здоров'я, освіти, а також забезпечення рівних можливостей для всіх громадян. Вона повинна гарантувати захист прав людини, створювати умови для розвитку демократії, а також підтримувати політики, що сприяють екологічному балансу та економічній стабільності.

Соціально відповідальна держава, демонструє стабільність, здатність до саморозвитку та здатність забезпечити сталий прогрес для майбутніх поколінь. Вона повинна активно працювати над тим, щоб сприяти розвитку відповідальних підприємств, підтримувати ініціативи, що підтримують сталий розвиток на глобальному рівні, а також реалізовувати програми, які дозволяють зберегти природні ресурси для майбутніх поколінь.

Отже, соціальна відповідальність є важливим фактором сталого розвитку особистості, суспільства та держави. Вона дозволяє зберегти баланс між інтересами окремої людини, спільноти та держави, сприяє розвитку етичних норм і моральних цінностей, підтримує стабільність соціальних інститутів та забезпечує екологічну рівновагу. Для досягнення сталого розвитку необхідно, щоб соціальна відповідальність була невід'ємною частиною не тільки особистісної, але й соціальної та державної стратегії. Усе це дозволить створити умови для розвитку справедливого, стійкого та гармонійного суспільства, яке здатне подолати сучасні виклики і зберегти ресурси для майбутніх поколінь.

Література:

1. Бондарук Т. Г., Бондарук І. С. Економічна природа організаційно-економічного механізму соціальної відповідальності бізнесу. *Науковий вісник Національної академії статистики, обліку та аудиту*. 2020. № 1-2. С. 57-64.
2. Мельничук Д. П., Войналович І. А. Соціальне забезпечення як інструмент реалізації функцій держави щодо соціальної відповідальності. *Економіка, управління та адміністрування*. 2019. № 3(89). С. 24-29.

3. Харун О. А. Розвиток соціальної відповідальності за умов поглиблення євроінтеграційних процесів. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки*. 2021. № 6. С. 225-231.

РЕСТРУКТУРИЗАЦІЯ ЯК ОРГАНІЗАЦІЙНА ІННОВАЦІЯ І СПОСІБ ОЗДОРОВЛЕННЯ ПІДПРИЄМСТВА

Горова А.С.

*Науковий керівник: Швець Л.В., к.е.н., доцент
Національний транспортний університет*

Сучасне інноваційне підприємництво виступає як особливий новаторський процес створення нового, вид господарювання, спрямований на пошук нових можливостей та на комерційне використання нововведень. Функціонування в умовах конкуренції і вплив чинників НТП урізноманітнюють і ускладнюють економічні відносини та спонукають підприємства впроваджувати нові підходи до забезпечення стійких конкурентних переваг, пов'зані з активізацією інноваційної діяльності. Одним із високоефективних ринкових інструментів підвищення конкурентоспроможності підприємств в результаті впровадження організаційних інновацій є реструктуризація як сукупність організаційно-економічних, правових, технічних заходів, спрямованих на зміну організаційної структури управління суб'єктами господарювання, форм власності, освоєння нових форм і методів управління підприємствами і організаціями [1].

Метою цього дослідження є аналіз реструктуризації як способу оздоровлення суб'єктів господарювання та впливу на ефективність їх діяльності, а також оцінка переваг і ризиків цього процесу.

Основною метою реструктуризації є оздоровлення підприємств і організацій, підвищення ефективності їх виробничих процесів, зниження витрат і забезпечення стійкості в умовах змінюваного ринкового середовища. Завдяки реструктуризації підприємство має можливість зберегти свою конкурентоспроможність, підвищити вартість і навіть створити умови для подальшого розвитку. Необхідність реструктуризації може бути викликана як зовнішніми, так і внутрішніми чинниками, такими як фінансові труднощі, зміни на ринку, зниження конкурентоспроможності або погіршення економічного становища підприємств. Проведення реструктуризації з метою фінансового оздоровлення є можливим рішенням для підприємств з незадовільним фінансово-економічним станом. Для відновлення свого фінансового стану, підвищення ефективності та адаптації до змінюваних умов ринку - в умовах економічної нестабільності та конкуренції - компанії змушені вносити суттєві зміни в свою організаційну структуру, виробничі процеси та фінансову діяльність.

В залежності від функціонального спрямування розрізняють реструктуризацію інституційну (зміна форми власності та організаційно-правової форми господарювання), технічну (впровадження нових технологічних процесів, модернізація або заміна обладнання), економічну (зменшення витрат

виробництва, підвищення прибутковості), фінансову (зміна структури капіталу, рефінансування боргів або скорочення витрат на обслуговування кредитів), управлінську або організаційну (зміна організаційної структури, концепції управління, складу та кваліфікації персоналу). Удосконалення структури управління підприємством сприяє виробленню більш гнучких управлінських рішень - для підвищення адаптованості до мінливого зовнішнього середовища

Переваги реструктуризації характеризуються зниженням витрат, підвищенням фінансової стабільності, зростанням рівня конкурентоспроможності підприємств та більш ефективним використанням їх ресурсів. Крім того, реструктуризація дає можливість підприємствам адаптуватися до змінних економічних реалій і зберегти позиції на ринку. Однак, слід мати на увазі, що цей процес супроводжується певними ризиками, такими як скорочення персоналу, погіршення морально-психологічного клімату в колективі, можливі втрати клієнтської бази. Крім того, реструктуризація є дорогим і тривалим процесом.

Отже, реструктуризація є організаційною інновацією і ключовим інструментом для покращення фінансового стану та ефективності підприємств в умовах економічних змін. Вона дозволяє оптимізувати ресурси, знижувати витрати та підвищувати конкурентоспроможність підприємств. Хоча вказаний процес має ряд переваг, таких як забезпечення стабільності і зростання, він також пов'язаний з ризиками, як-от скорочення персоналу чи можливі негативні зміни в корпоративній культурі підприємств. Тому успішна реструктуризація потребує стратегічного підходу та ретельного планування на кожному етапі, що дозволить підприємствам не лише вийти з кризи, але й забезпечити сталий розвиток у майбутньому.

Література:

1. Левковець О. М. Організаційний розвиток в епоху VUCA: концепція, технології, потенціал. *Економічна теорія та право*. 2020. №4 (43). DOI: 10.31359/2411-5584-2020-43-4-46.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА: ЕКОНОМІКО-ПРАВОВІ ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Дейнега К.В., здобувач PhD

Науковий керівник: Чуйко М.М., к.т.н., доцент

ННІ «Українська інженерно-педагогічна академія»

Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна

Соціальне підприємництво в Україні активно розвивається, що зумовлено зростанням соціальних викликів, особливо після повномасштабного вторгнення росії. Нормативно-правова база соціального підприємництва залишається недостатньо розвиненою, що створює бар'єри для його ефективного функціонування. Відсутність спеціального законодавства змушує соціальних підприємців орієнтуватися на загальні норми регулювання бізнесу, які не

враховують специфіку соціального підприємництва, що призводить до ускладнення інституційної підтримки соціальних підприємств.

Для сталого розвитку соціального підприємництва необхідне формування чіткої нормативно-правової бази, яка враховуватиме особливості цього сектора та сприятиме його інтеграції в економічну систему [1].

Перший крок у розвитку соціального підприємництва в Україні було зроблено з ухваленням Закону УРСР №875-XII від 21.03.1991 «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Українській РСР» (нині Закон України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні») [2], що відкрив можливості для осіб з інвалідністю, зокрема вести бізнес. Водночас правотворча робота над нормативним закріпленням поняття соціального підприємництва триває до сьогодні.

Проект Закону про соціальні підприємства (реєстр. № 2508 від 11.03.2013) [3] та проект Закону про соціальні підприємства (реєстр. № 2710 від 23.04.2015) [4] у свій час продемонстрували спроби законотворців створити інституційну основу для соціального підприємництва, передбачити соціальні пільги та привілеї, зокрема звільнення від сплати податку на прибуток, продаж суб'єктам соціального підприємництва поза конкурсом земельних ділянок державної або комунальної власності або прав на них, надання їм поворотної та безповоротної фінансової допомоги з бюджету, позик, сприяння у наданні пріоритетів при розміщенні державного замовлення тощо. Зазначені проекти законів не були ухвалені та були відкликані, в тому числі через корупційні ризики їх прийняття.

Новим етапом спроб правового регулювання соціального підприємництва стало розроблення проекту Закону про ветеранське підприємництво (реєстр № 10258 від 13.11.2023) [5].

Зазначений законопроект спрямований на створення сприятливих умов для започаткування та розвитку ветеранського підприємництва, підвищення його конкурентоспроможності, вирішення проблем реінтеграції ветеранів війни в цивільне життя та сприяння сталому розвитку України в цілому. В проекті Закону вперше закріплене поняття «ветеранського соціального підприємництва», під яким слід розуміти підприємництво з метою досягнення конкретних суспільно корисних матеріальних або нематеріальних результатів, спрямованих на вирішення соціальних та/або екологічних проблем окремих категорій осіб чи груп населення. Відповідно до положень проекту Закону поняття «ветеранське соціальне підприємництво має аналогічне значення з поняттям «соціального підприємництва», яким пропонується доповнити статтю 42 Господарського кодексу України. Закріплення тотожного змісту для різних понять може призвести до прогалин та створити деякі неточності.

Зазначений законопроект 29.10.2024 прийнятий в першому читанні за основу. Водночас, з урахуванням того, що 28.08.2025 вводиться в дію Закон України № 4196-IX «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» [6], згідно з яким Господарський кодекс України визнається таким, що втратив чинність, з дня введення в дію цього Закону. Таким чином,

попереду очікується доопрацювання законопроекту, його постатейне обговорення та голосування за нього.

Врегулювання поняття «соціального підприємництва» на законодавчому рівні є необхідною передумовою для його ефективного розвитку та інтеграції в економічну систему країни. Закріплення статусу соціального підприємництва дозволить сформувати ефективні механізми державного регулювання, зокрема через фінансову, податкову та інституційну підтримку. Таким чином, розробка та ухвалення відповідного законодавства є стратегічно важливим кроком, що сприятиме розвитку соціального підприємництва, вирішенню суспільних проблем та економічному зростанню країни.

Література:

1. Рамський А.Ю. Соціальне підприємництво в Україні: аналіз нормативно-правової бази та перспективи розвитку. *Економіка та суспільство*. 2023. № 58. DOI: [10.32782/2524-0072/2023-58-50](https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-58-50).

2. Закон Української РСР «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Українській РСР» № 875-XII від 21 березня 1991 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12/ed19910321#Text>.

3. Проект Закону України «Про соціальні підприємства» (реєстр. № 2508 від 11 березня 2013 р.). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=46025.

4. Проект Закону України «Про соціальні підприємства» (реєстр. № 2710 від 23 квітня 2015 р.). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54903.

5. Проект Закону України «Про ветеранське підприємництво» (реєстр. № 10258 від 13 листопада 2023 р.). URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43186>.

6. Закон України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» № 4196-IX від 9 січня 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/4196-20>.

ОСОБЛИВОСТІ РЕГІОНАЛЬНОГО БАНКІВСЬКОГО КРЕДИТУВАННЯ ДОМАШНІХ ГОСПОДАРСТВ

Коваленко М.О.

Науковий керівник: Непран А. В., к.е.н., доцент

Харківський національний автомобільно-дорожній університет

На протязі останнього десятиліття в Україні достатньо активно розвивалося кредитування фізичних осіб. Так, наприклад, станом на 31.01.2025 р. заборгованість населення за кредитами порівняно із 2015 р. зросла на 70,1 % — з 174,8 млрд грн у 2015 р. до 297,4 млрд грн. Безумовно, позитивною стороною цього процесу є зростання товарообігу, але виникають і тривожні тенденції, що служать як би «зворотною стороною медалі». Починаючи з 2010 р.

відбувався процес «виштовхування» частини банківського кредиту зі сфери матеріального виробництва. Крім того, слід констатувати, що тривалий час банківське кредитування населення в Україні характеризується наявністю диспропорцій, які негативно впливають на динаміку економічного зростання. В країні виділяються декілька регіонів, де концентрується основна маса банківських кредитів. На решту регіонів України припадає лише незначна частина кредитів, виданих населенню (табл. 1).

Таблиця 1 - Рівень концентрації банківського кредитування домашніх господарств

Показник	31.01.2025	
Обсяг виданих кредитів населенню	млн грн	%
м. Києва та Київської області	144808	48,7
Дніпропетровська	30409	10,2
Львівська	16870	5,7

Джерело: [1].

Як свідчать розрахунки, на три області (Київську, Дніпропетровську та Львівську) припадало 64,6 % від усього банківського кредитування населення. На інші області приходилося лише 34,4 % від усього їх обсягу. Це свідчить про наявні глибокі диспропорції у кредитуванні населення між окремими регіонами. Слід зазначити, що значна частина кредитів використовується на купівлю нерухомості, автомобілів та побутової техніки переважно імпортного виробництва. Це означає, що банківський сектор активно кредитує не власне виробництво, а імпорт. З метою обмеження посилення диспропорцій в банківському кредитуванні доцільно введення НБУ обмежень щодо обсягів кредитування населення цих регіонів.

Література:

1. Кредити, надані депозитними корпораціями у розрізі регіонів та секторів економіки. Національний банк України. URL: <https://bank.gov.ua/>

ФОРМУВАННЯ ІМІДЖУ В ПРОЦЕСІ ПІДВИЩЕННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ПІДПРИЄМСТВА

*Парфентьєва О.Г., к.е.н., доцент
Національний транспортний університет*

Формування іміджу підприємства є систематичним процесом, який передбачає створення, управління та підтримку позитивного враження про компанію в очах її цільової аудиторії. Цей процес охоплює розробку стратегій, тактик та заходів, спрямованих на формування і підтримку позитивного іміджу, бренду та асортименту продуктів або послуг.

Важливо зазначити, що процес формування іміджу є багатограним і вимагає зусиль на різних рівнях організації. Це включає в себе не лише діяльність маркетингових відділів, але й участь усіх співробітників, які представляють

компанію у різних аспектах. У сучасних умовах жорсткої конкуренції досягнення успіху без належного іміджу стає практично неможливим. Споживачі все більше орієнтуються на репутацію компанії, що вимагає від підприємств усвідомленого підходу до створення позитивного іміджу.

Імідж компанії формуються не лише через візуальні елементи фірмового стилю, але й через сприйняття споживачами, їхні враження від взаємодії з продуктами та послугами. Якщо підприємство нехтує питаннями формування свого іміджу, споживачі можуть самотійно створити своє враження про компанію. Проте, у цьому випадку немає жодної гарантії, що це сприйняття відповідатиме очікуванням власників та керівництва підприємства.

Формування іміджу також включає управління комунікаціями, взаємодію зі ЗМІ, ведення соціальних мереж та реагування на відгуки споживачів. Сучасні технології і медіа відкривають нові можливості для підприємств, але й водночас створюють додаткові виклики. Успішне управління іміджем вимагає постійного моніторингу та адаптації до змін у суспільних настроях і ринкових умовах.

Метою формування іміджу є створення позитивного враження та сприйняття об'єкта - будь то особа, компанія, продукт, послуга чи місце - в очах цільової аудиторії. Ключові цілі формування іміджу [1, с.124]:

- формування чіткої та привабливої репутації, яка викликатиме довіру у споживачів;
- забезпечення того, щоб підприємство або продукт були легко впізнаваними на ринку;
- становлення емоційного зв'язку між брендом і споживачами, що сприяє лояльності;
- створення унікального іміджу, який дозволяє відрізнитися від конкурентів у своїй галузі;
- підтримка іміджу, що сприяє стабільному розвитку підприємства та його репутації;
- адаптація іміджу відповідно до змін у зовнішньому середовищі, щоб підтримувати довіру споживачів у кризових ситуаціях;
- створення привабливого образу для потенційних споживачів, що сприяє збільшенню бази клієнтів;
- формування позитивного іміджу може також підвищити моральний дух співробітників та залучити таланти.

Починаючи формувати імідж підприємства, варто дотримуватися основних елементів структури іміджу, до них відносяться [2]:

- 1) імідж товару чи послуг - це те, як споживачі сприймають бренд, продукт або послугу.
- 2) імідж споживачів товарів підприємства - це те, як компанія представляє своїх клієнтів.
- 3) внутрішній імідж - визначає, як співробітники сприймають свою робочу обстановку, корпоративну культуру та управління.

4) імідж основних керівників компанії - це те, як керівництво сприймається як зсередини, так і ззовні.

5) імідж персоналу підприємства - цей аспект охоплює професійні якості, етичність, способи спілкування з клієнтами та колегами, а також загальну поведінку працівників.

6) візуальний імідж компанії - це сукупність візуальних елементів, що представляють бренд, таких як логотипи, кольори, шрифти, дизайн упаковки та рекламні матеріали.

7) соціальний імідж компанії - цей елемент відображає, як підприємство сприймається в суспільстві та його вплив на навколишнє середовище.

8) бізнес-імідж компанії - це загальне враження про підприємство, яке складається у споживачів, партнерів і громадськості. [3, с.67].

Отже, імідж підприємства є важливим активом, який потребує ретельного управління і стратегічного підходу. Він безпосередньо впливає на довіру споживачів, їхнє бажання співпрацювати з компанією та її конкурентоспроможність на ринку.

Література:

1. Налісна Н.В. Процес формування сприятливого іміджу компанії. *Вісник Харківського політехнічного інституту*. 2012. № 1. С. 122-128.

2. Головні елементи іміджу підприємства. URL: <https://www.kazedu.kz/referat/110557/1>.

3. Пасько М.І. Характеристика та особливості іміджу підприємства. *Економіка розвитку*. 2018. № 1 (85). С. 58-65.

СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ БІЗНЕСУ В УМОВАХ ВІЙНИ

Попова А.А.

*Науковий керівник: Павлюк Т.І., к.е.н., доцент
Вінницький торговельно-економічний інститут ДТЕУ*

Соціальна відповідальність бізнесу у воєнний час стала не просто елементом корпоративної політики, а невіддільною складовою стратегії розвитку підприємств. У зв'язку з повномасштабним вторгненням Росії в Україну бізнес-середовище зіткнулося з новими викликами, які вимагають оперативної адаптації до змін і активної участі в подоланні суспільних криз. Сучасні українські підприємства вже не можуть обмежувати свою соціальну діяльність стандартними програмами підтримки локальних громад чи екологічними ініціативами. В умовах війни соціальна відповідальність набула нового значення, зосереджуючись на таких напрямках, як підтримка Збройних Сил України, допомога постраждалому населенню, збереження робочих місць та сприяння економічній стабільності країни.

Соціальна відповідальність бізнесу в умовах воєнного часу повинна бути спрямована на сталий розвиток суспільства. Адже підприємства зацікавлені у тому, щоб їх діяльність продовжувалася в Україні і в мирний час, а продукція реалізовувалась як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках. Тому великий бізнес не лише не згорнув соціальні програми, а й має на меті вихід на новий рівень — впровадження ESG-принципів. Ця аббревіатура розшифровується як «екологія, соціальна політика та корпоративне управління». Тобто це сталий розвиток комерційної діяльності, що будується на принципах відповідального ставлення до навколишнього середовища (E — environment); відповідальності перед суспільством (S — social); ефективності корпоративного управління (G — governance).

Раніше соціальні ініціативи розроблялися бізнесом заздалегідь і впроваджувалися поступово. Однак війна суттєво змінила ці підходи. Тепер швидкість реагування, актуальність та ефективність стали ключовими критеріями КСВ. Якщо раніше підготовка соціального проєкту могла займати кілька місяців, то сьогодні компанії ухвалюють рішення та реалізують ініціативи за лічені дні або навіть години. Це стосується не лише фінансової підтримки армії та гуманітарної допомоги, а й сприяння внутрішньо переміщеним особам, забезпечення працівників безпечними умовами праці та організації волонтерської діяльності.

У сучасних реаліях корпоративна соціальна відповідальність охоплює широкий спектр заходів. Великі та середні підприємства, крім сплати податків, активно спрямовують кошти на військові потреби: закупівлю транспорту, безпілотників, амуніції, медикаментів, продовольства тощо. Багато компаній інтегрували допомогу армії та цивільним у свої бізнес-стратегії, створюючи спеціальні фонди або сприяючи волонтерським ініціативам. Водночас війна суттєво вплинула на структуру ринку праці, що потребує нових підходів до зайнятості та підготовки кадрів. Депопуляція в одних регіонах та надмірна міграція в інших спричинили зміну потреб у професійних навичках, а отже, і в стратегіях розвитку підприємництва [1].

Ряд компаній вважають, що в сучасних умовах головним завданням соціальної відповідальності повинно бути поступове відновлення таких соціальних програм та проєктів, що сприяють розвитку суспільства та держави в цілому. Однією з таких компаній є Миронівський Хлібопродукт (МХП). Компанія МХП та Благодійний Фонд “МХП-Громаді” надали продукти харчування понад 300 тис. переселенців та дитяче харчування понад 10 тисяч дітей. Напередодні нового навчального року було облаштовано укриття в майже 70 освітніх закладах 13 областей України.

Ще одним важливим аспектом соціальної відповідальності у воєнний період є поширення соцієтальних цінностей — принципів, що визначають соціальну взаємодію та громадянську свідомість. У нинішніх умовах компанії змушені враховувати питання безпеки, свободи, інклюзивності та підтримки культурного розмаїття. Зокрема, важливу роль відіграє захист громадян від внутрішніх загроз, екологічних катастроф, дискримінації та економічної нестабільності.

Загалом, воєнний стан в Україні зумовив стрімке зростання рівня благодійності та волонтерства серед бізнес-структур. Якщо до повномасштабної війни корпоративна філантропія розглядалася як додатковий елемент КСВ, то сьогодні вона стала її основною складовою. За даними опитувань, рівень благодійної діяльності українських компаній досягнув рекордних показників – понад 84% підприємств долучилися до різних форм допомоги армії та населенню. Територіальний розподіл підтримки також демонструє особливості регіональної активності: найбільша частка військової допомоги спостерігається на Заході України (94%), у Центральному та Південному регіонах цей показник становить 89% і 83% відповідно, а на Сході – 72% [2].

Важливим є й те, що соціальна відповідальність бізнесу у воєнний час не обмежується лише фінансовими внесками. Українські компанії активно впроваджують стратегії сталого розвитку, сприяють інтеграції переселенців у нові громади, підтримують локальні ініціативи та створюють нові можливості для працевлаштування. Також важливим аспектом є співпраця бізнесу з міжнародними організаціями, що сприяє залученню додаткових ресурсів для підтримки України. Таким чином, підприємницька діяльність сьогодні є не лише економічним явищем, а й вагомим соціальним інструментом, що допомагає країні протистояти викликам війни та сприяє майбутньому відновленню національної економіки.

Література:

1. Червінська Л., Червінська Т., Каліна І., Коваль М., Шуляр Н., Чернишов О. Соціальна відповідальність бізнесу в умовах війни. *Financial and Credit Activity: Problems of Theory and Practice*. 2023. № 6(53). С. 408.
2. Лазоренко Л. В. Соціальна відповідальність бізнесу в умовах війни. *Економіка. Менеджмент. Бізнес*. 2023. № 3(42). URL: <https://journals.dut.edu.ua/index.php/emb/article/view/2857/2759>

ПІДВИЩЕННЯ РОЛІ МІСЦЕВИХ ГРОМАД – СУТЬ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

Шепелєв О.В.

*Науковий керівник: Мордовцев О.С., к.е.н., доцент
Харківський національний автомобільно-дорожній університет*

Однією з умов формування громадянського суспільства є розвинене і сильне місцеве самоврядування. У системі публічної влади його місце визначається тим, що місцеве самоврядування втілює в собі два початки: громадське і державне.

Суть децентралізації державного управління, як вона розуміється в стратегіях соціально-економічного розвитку – її якісна зміна. В її основі перерозподіл не стільки повноважень і бюджету, скільки ролей держави і місцевих співтовариств. Поставлено завдання надати населенню реальну

можливість самостійно і відповідально вирішувати питання місцевого значення через органи місцевого самоврядування. Тобто саме місцеве самоврядування покликане підвищити якість управління на різних рівнях самоврядування та розширити участь громадян у питаннях місцевого значення.

Крім того, для успішного проведення децентралізації, перш за все, слід провести ретельний функціональний аналіз з відкритим обговоренням розподілу повноважень і наявних ресурсів між центральними міністерствами і відомствами та територіальними органами державного управління та місцевого самоврядування. Даний аналіз забезпечить необхідну основу децентралізації та внесення змін до відповідного законодавства та порядку фінансування управлінської діяльності.

Становленню місцевого самоврядування, виборності місцевих органів влади, в тому числі керівників виконавчих структур, покликане допомогти Міністерство розвитку громад та територій України. Видається, що змістовна діяльність цього міністерства повинна полягати в перенесенні ряду реформ на регіональний рівень; в розробці спеціальних програм з реформ для регіонів з особливими умовами розвитку. З цією метою необхідно оптимізувати систему місцевого самоврядування. І, перш за все треба прийняти такий закон, який дозволить створити реальне місцеве самоврядування, що відповідає потребам не тільки місцевих спільнот, а й інтересам всієї країни.

Таким чином, основною метою вдосконалення системи державного управління шляхом децентралізації є підвищення ефективності реалізації державних функцій та надання суспільних послуг населенню за рахунок оптимального розподілу функцій, повноважень та відповідальності між усіма рівнями державного та місцевого управління, а також формування раціональної системи міжбюджетних відносин.

SAHIBKARLIĞIN CƏMIYYƏTDƏ ƏHƏMIYYƏTI

Abdullayeva Jalə Zaur qızı

Mehdiyeva Əminə Əvəz qızı

Elmi rəhbər: Nəsiyova Arifə Cənab qızı

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Yalnız sahibkarlıq bütün məsələlərin həllində əsas üsul kimi qəbul edildiyi zaman həm ayrı-ayrı şəxslərin, həm də bütövlükdə cəmiyyətin sürətli inkişafını təmin edə bilər. Bu səbəbdən bazar iqtisadiyyatı şəraitində sahibkarlıq cəmiyyətin iqtisadi inkişafının əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi qəbul olunur. Sahibkarlıq fəaliyyəti cəmiyyətə lazım olan məhsul və xidmətləri aşkara çıxarır və bu tələbatların ödənilməsi üçün sahibkarlar müəssisələr yaradırlar. İstehsal etdikləri məhsul və xidmətləri realizə edib (satırlar) bölüşdürürlər. İnsanların ehtiyaclarının ödənilməsi onların əsas məqsədlərindən biridir. Bu məqsədə çatmaq üçün onlar müəssisə yaradırlar və bu müəssisələr “real” iş yerlərinin əsas generatorlarına çevrilirlər, yəni işləməyə ehtiyacı olan və işləmək istəyən insanları işlə təmin edirlər. Yeni iş yerlərinin açılması məşğulluğun səviyyəsini yüksəldir. Müəssisə tərəfindən iş yerləri yaradıldığı halda

işçilər, müəssisə sahibi və dövlət gəlirlə təmin olunurlar, yəni fəhlə və qulluqçular əmək haqqı alır, sahibkarlar gəlir əldə edirlər, dövlət büdcəsinə isə vergilər daxil olur. Yeni müəssisə yeni vergi ödəyicisi deməkdir. Ayrı-ayrı fiziki şəxslərdən və müəssisələrdən vergi tutulmasa dövlət idarələri, orqanları fəaliyyət göstərə bilməzlər. Müəssisələr dövlətin sosial müdafiə siyasətində də ən aktiv iştirakçılardır. Müəssisə sahibi öz gəlirindən dövlətə vergini ödədikdən sonra ona qalan gəlirlə yenidən istehlak məhsulları alır, müəssisə üçün əmanətlər yığır. Yeni məhsul və xidmətlərin istehsalının stimullaşdırılmasına, yeni texnologiyanın əldə edilməsinə və istifadəsinə dair yeni təkliflər üzərində işləyir və həyata keçirməyə çalışır. Bu hamısı yeni müəssisələrlə iş əlaqəsi yaratmaq deməkdir. Gəlirlə işləyən müəssisələr investisiya fondu yaradır. Bu fondun hesabına sahibkar istehsal gücünü artırır, istehsalını genişləndirir, müasirləşir. Bunların hamısı daha yeni iş yerlərinin açılması deməkdir. İnsanların ehtiyaclarının ödənilməsi üçün istehsal, ticarət, ictimai xidmət, həmçinin “nouhau” texnologiyalarına çoxlu miqdarda vəsait lazımdır. Bu vəsaitlərin böyük hissəsi müəssisənin fəaliyyətindən əldə olunur. Həmin vəsaitlər də şəxsi mülkiyyətdə olan resurslardır, yəni sahibkarların resurslarıdır. Beləliklə, sahibkarlıq cəmiyyətin inkişafının, insanların rifahının yaxşılaşdırılmasının vacib amillərindən biridir. Qeyd etmək lazımdır ki, əgər dövlət düzgün iqtisadi siyasət aparsa onda o, sahibkarlığın və öz iqtisadiyyatının inkişafına təkan vermiş olar.

Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədər bu iqtisadiyyata xas olan sahibkar, sahibkarlıq qabiliyyəti, sahibkarlıq fəaliyyəti və sair kimi sözlər də dilimizdə vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır. Sahibkar sözü sahib və kar ifadələrinin birləşməsi olub, neyin isə sahibinin, mülkiyyətçinin nə isə bir işlə məşğul olmasını ifadə edir. Sahibkar – yeni müəssisənin yaradılması, cəmiyyətə təklif olunan yeni ideyanın, məhsulun və ya xidmətin işlənilib hazırlanması ilə bağlı riski öz üzərinə götürən şəxsdir. Sahibkar xeyir götürmək məqsədilə istehsal amillərini hərəkətə gətirən və ya bu fəaliyyəti təşkil edən iqtisadi subyektdir. Sahibkar, yəni mülkiyyətçi sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün sahibkarlıq qabiliyyətinə malik olmalıdır. Sahibkarlıq qabiliyyəti dedikdə, maddi və ya intellektual mülkiyyət sahiblərinin ictimai fəaliyyətin müəyyən sahəsində daha çox yararlı olması, müəyyən işi daha müvəffəqiyyətlə icra etməsi nəzərdə tutulur. Ayrı-ayrı şəxslər ya ictimai fəaliyyət prosesində, ya da təhsil prosesində sahibkarlıq qabiliyyətinə yiyələnirlər. Sahibkarlıq qabiliyyəti xüsusi növ insan kapitalıdır. Sahibkarlıq fəaliyyəti dedikdə, fayda (mənfəət) əldə etməkməqsədilə öz riski əsasında müstəqil, sistemativ olaraq məhsul istehsal etmək, xidmət göstərmək və ticarətlə məşğul olmaq başa düşülür. Sahibkarlıq fəaliyyəti fərdi və kollektiv formada aparıla bilər. Fərdi sahibkarlıqla fiziki şəxslər, yəni vətəndaşlar məşğul olurlar. Kollektiv sahibkarlıq isə nizamnamə və təsis sənədlərinə malik olan müəssisələr, yəni hüquqi şəxslər tərəfindən həyata keçirilir. İqtisadi ədəbiyyatda sahibkarlıq fəaliyyəti müxtəlif meyarlar baxımından təsnifləşdirilir.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin obyektləri dedikdə, cəmiyyətin tələbatını ödəmək üçün lazım olan məhsul və xidmətlərin istehsalı, cəmiyyət üzvlərinə müxtəlif xidmətlərin göstərilməsi və s. nəzərdə tutulur. Sahibkarlıq fəaliyyətinin subyektləri dedikdə isə sahibkarlıq obyektlərinin istehsalını, satışını və sairəni təşkil edən fiziki və hüquqi şəxslər nəzərdə tutulur. Sahibkar elə bir şəxsdir ki, o bazarda çatışmayan məhsul və ya xidmətləri aşkar edir, sonra isə onları istehsal edib satır. Buna görə də sahibkarın

funksiyalarından biri müəssisənin yaradılması təşəbbüsüdür. O, biznesin maliyyələşdirilməsi, müəssisənin idarə edilməsi, qeyri - müəyyənliklərin öhdəsindən hərəkətverici qüvvəsi gəlmək funksiyalarını yerinə yetirir. Sahibkarlar cəmiyyət, digər sahibkar, işçilər və sairə qarşısında müəyyən məsuliyyət daşıyırlar. Deməli sahibkar müəyyən hüquq və vəzifələri yerinə yetirməklə iqtisadi azadlığın reallaşmasını təmin edir.

Sahibkarın, sahibkarlıq subyektinin hüquqları aşağıdakılardır: firma (müəssisə) açmaq və onun idarə olunmasında iştirak etmək; işçiləri işə qəbul etmək və işdən azad etmək; işçilərin əməyinin ödənilməsinin forma və sistemlərini müəyyən etmək; öz məhsulları və xidmətləri üçün qiymətləri (tarifləri) müəyyən etmək; digər subyektlərlə əlaqələri həyata keçirmək üçün bankda hesab açmaq; sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə edilən mənfəətdən sərbəst istifadə etmək; təsərrüfat –maliyyə fəaliyyətini müstəqil həyata keçirmək və s.

Bundan başqa, sahibkar hüquqi şəxslərə aid olan digər hüquqlardan da istifadə edə bilər. Sahibkarın əsas vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir: qüvvədə olan qanunvericilikdən və bağladığı müqavilələrdən irəli gələn bütün vəzifələri yerinə yetirmək; işçinin əmək haqqını Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən olunmuş minimum məbləğdən az olmayan səviyyədə ödəmək; qanunvericilikdə müəyyən edilmiş vergiləri, dövlət sığorta, sosial müdafiə və digər fondlara ayırmaları ödəmək; qüvvədə olan normativ aktları rəhbər tutaraq ekoloji təhlükəsizliyin, əməyin mühafizəsinin, təhlükəsizlik texnikasının, istehsal gigiyenasının və sanitariyasının təmin edilməsi, arxitektura abidələrinin mühafizəsi sahəsində tədbirlər görmək; işçilərə qüvvədə olan qanunvericiliyə və müqavilələrə uyğun əmək şəraiti yaratmaq; öz fəaliyyəti haqqında dövlət, statistika və maliyyə orqanlarına müəyyən edilmiş formada hesabatlar vermək.

Ədəbiyyat:

- 1.Tağıyev A.H., Fərzəliyev S.A. Biznesin təşkili və idarə edilməsi. Bakı: Təknur. MMC. 2007. 340 s.
2. Biznesin əsasları. Bakı: Nurlan. 2009. 656 s.
3. Niftullayev Vəqif Məmmədqulu oğlu Sahibkarlığın əsasları. Bakı: Zaman nəşriyyatı. 2002. 618 s.

QIDA SAXTAKARLIĞI VƏ ONUN İSTEHLAKÇILARA TƏSİRİ

*Adıgözəlova Lalə Xələddin qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Qida təhlükəsizliyi hər bir insanın sağlam və keyfiyyətli qida istehlak etmək hüququnu təmin edən əsas prinsiplərdən biridir. Lakin son illərdə qida saxtakarlığı global problemə çevrilib və insanların gündəlik həyatına mənfi təsir göstərir. Qida məhsullarının saxtalaşdırılması təkcə iqtisadi fırıldaqçılıq deyil, həm də ciddi sağlamlıq riskləri yaradır. Saxta qidaların tərkibində təhlükəli kimyəvi maddələr, qeyri-sağlam inqrediyentlər və ya yanlış etikətlənmiş komponentlər ola bilər ki, bu da istehlakçıların həyatına ciddi təhlükə yaradır. Bu məqalədə qida saxtakarlığının

növləri, onun insan sağlamlığına və iqtisadiyyata təsirləri, eləcə də bu problemin qarşısını almaq üçün atılmalı addımlar araşdırılacaq [1].

Qida saxtakarlığı nədir?- bu sualın cavabını aşağıdakı kimi cavablandırma bilərik:

Qida saxtakarlığı – istehlakçıları aldatmaq məqsədilə qida məhsullarının tərkibində, mənşəyində və keyfiyyətində edilən dəyişikliklərdir. Bu hal əsasən məhsulun maya dəyərini azaltmaq və ya satışını artırmaq üçün edilir.

Bu sahədə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, qida saxtakarlığına daha çox süd və süd məhsulları, ət və balıq məhsulları, zeytun yağı və bal kimi məhsullar məruz qalır. Məsələn, qida istehsalçıları bəzən bitki yağlarını daha bahalı heyvan yağları ilə əvəz edir və ya balın tərkibinə saxaroza və digər süni maddələr əlavə edirlər. Bundan əlavə, qida təhlükəsizliyi məsələləri bu cür saxtakarlıq hallarının qarşısını almaq üçün müxtəlif qaydalar və yoxlama mexanizmləri tətbiq etməyi tələb edir. Məsələn, qida məhsullarının tərkibini analiz etmək üçün müxtəlif laboratoriya testləri (PCR analizləri, qaz xromatoqrafiyası və s.) aparılır. Qida saxtakarlığının əsas məqsədləri olaraq aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- Daha ucuz məhsul istehsal edərək yüksək qazanc əldə etmək;
- Keyfiyyətsiz məhsulları bazara çıxarmaq;
- Saxta etiketlərlə istehlakçıları aldatmaq;
- Rəqabət üstünlüyü qazanmaq.

Qida saxtakarlığının aşağıda qeyd olunan növləri var:

1. Tərkibin dəyişdirilməsi – məhsulun əsas inqrediyentlərinin daha ucuz və keyfiyyətsiz maddələrlə əvəz edilməsi (məsələn, zeytun yağının palma yağı ilə qarışdırılması).

2. Etiket və marka saxtakarlığı – məhsulun tərkibində olmayan inqrediyentlərin qeyd edilməsi və ya istehsal yerinin saxtalaşdırılması (məsələn, Çin balının "təbii Azərbaycan balı" kimi təqdim edilməsi).

3. Süni rəng və kimyəvi qatqılar – qida məhsullarına sağlamlığa zərərli kimyəvi maddələrin əlavə edilməsi (məsələn, bəzi ət məhsullarında təhlükəli nitrat və ya rəngləndiricilərdən istifadə).

4. Son istifadə tarixinə müdaxilə – vaxtı keçmiş məhsulların yenidən qablaşdırılaraq satışa çıxarılması.

5. Saxta və ya seyreltilmiş məhsullar – süd, bal, spirtli içkilər və digər məhsulların su, şəkər və digər ucuz maddələrlə seyreltilməsi.

Qida saxtakarlığının istehlakçı üçün aşağıdakı təhlükələri var:

1. Sağlamlıq üçün təhlükələr

Qida saxtakarlığı insan sağlamlığı üçün ciddi risklər yarada bilər. Saxta və keyfiyyətsiz qidalar aşağıdakı xəstəliklərə səbəb ola bilər:

- Zəhərlənmələr – zərərli kimyəvi qatqılar və bakteriyalarla yoluxmuş məhsullar qida zəhərlənməsinə səbəb ola bilər.

- Allergik reaksiyalar – etikətdə qeyd edilməyən və allergiya yarada bilən maddələr bəzi insanlarda ciddi reaksiyalar doğura bilər.

- Xroniki xəstəliklər – uzun müddət saxta qida istehlakı xərçəng, şəkərli diabet, mədə-bağırsaq xəstəlikləri və digər sağlamlıq problemlərinə səbəb ola bilər.

2. İqtisadi zərər:

İstehlakçılar keyfiyyətsiz və saxta məhsullara pul xərcləməklə maliyyə itkiləri yaşayırlar. Eyni zamanda, qida saxtakarlığı ölkə iqtisadiyyatına da ziyan vurur, çünki qeyri-leqal yollarla istehsal olunan məhsullar dövlət büdcəsinə vergi itkisinə səbəb olur.

3. İctimai etimadsızlıq:

Qida saxtakarlığının geniş yayılması istehlakçıların yerli və beynəlxalq qida sənayesinə olan etimadını azalda bilər. Bu, qida istehsalçılarının nüfuzuna və ixrac potensialına mənfi təsir göstərə bilər.

Qida saxtakarlığının qarşısını necə almaq olar?

1. Qanunvericiliyin gücləndirilməsi:

- Dövlət qurumları qida təhlükəsizliyi ilə bağlı nəzarəti gücləndirməli və saxta məhsul istehsalçılarına qarşı ciddi sanksiyalar tətbiq etməlidir.
- Qida istehsalçılarının məhsullarını laboratoriyalarda test etdirməsi məcburi olmalıdır.

2. İstehlakçı maarifləndirilməsi:

- İnsanlar saxta qidaları tanımağı öyrənməlidirlər (məsələn, balın təbii olub-olmadığını ev şəraitində test etmək mümkündür).
- Qida məhsullarını etibarlı mənbələrdən almaq tövsiyə edilir.

3. Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi:

- İzlənmə sistemləri – Məhsulun istehsal və tədarük zəncirini izləyən texnologiyalar qida təhlükəsizliyini təmin edə bilər.
- Blokçeyn texnologiyası – Qida məhsullarının mənşəyini və keyfiyyətini yoxlamaq üçün istifadə edilə bilər.

Qida saxtakarlığı ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının Qida Təhlükəsizliyi Agentliyi də (AQTA) bu sahədə mübarizə aparır. Azərbaycan Respublikasının Qida Təhlükəsizliyi Agentliyi (AQTA) ölkədə qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, istehlakçıların hüquqlarının qorunması və qida saxtakarlığının qarşısının alınması sahəsində əsas tənzimləyici orqandır. Agentlik bu istiqamətdə bir sıra mühüm tədbirlər həyata keçirir:

1. Qanunvericiliyin hazırlanması və nəzarət mexanizmləri:

- Qida təhlükəsizliyi ilə bağlı normativ-hüquqi bazanın yaradılması və beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması.
- Qida məhsullarının istehsalı, saxlanması, daşınması və satışı sahəsində monitoring və nəzarətin aparılması.

2. Qida məhsullarının yoxlanılması və laborator analizlər:

- Qida məhsullarında saxtakarlıq hallarının aşkar edilməsi üçün laborator analizlər aparmaq.
- Genetik modifikasiya, pestisid qalıqları, qatqı maddələri və digər təhlükəli komponentlərin müəyyən edilməsi.
- Saxta və keyfiyyətsiz məhsulların satışdan yığışdırılması və istehlakçılara xəbərdarlıq edilməsi.

3. Sahibkarlıq subyektlərinə nəzarət və sertifikatlaşdırma:

- İstehsal müəssisələrinin, idxal-ixrac olunan məhsulların təhlükəsizlik tələblərinə uyğunluğunu yoxlamaq.

– Müəssisələrə uyğunluq sertifikatları vermək və onların beynəlxalq standartlara uyğun fəaliyyət göstərməsinə nəzarət etmək.

4. Maarifləndirmə və ictimaiyyətlə iş:

– İstehlakçıları və sahibkarları qida saxtakarlığı halları barədə məlumatlandırmaq.

– Media və sosial şəbəkələr vasitəsilə maarifləndirmə kampaniyaları aparmaq.

5. Qanunsuz fəaliyyətlərin aşkar edilməsi və cəzalandırılması:

– Qida məhsullarının saxtalaşdırılması və keyfiyyətsiz istehsalına görə inzibati və hüquqi tədbirlərin görülməsi.

– Qida təhlükəsizliyinə dair qaydaları pozan müəssisələrə cərimələr və sanksiyalar tətbiq etmək [2].

AQTA-nın bu fəaliyyətləri nəticəsində ölkədə qida saxtakarlığının qarşısının alınması və istehlakçıların sağlam qida ilə təmin olunması istiqamətində ciddi irəliləyişlər əldə olunur.

Qida saxtakarlığı həm sağlamlıq, həm də iqtisadi və sosial baxımdan ciddi problemlərə səbəb olur. Bunun qarşısını almaq üçün istehlakçıların məlumatlı olması, dövlət nəzarətinin gücləndirilməsi və texnoloji yeniliklərdən istifadə olunması vacibdir. Yalnız bu yolla hər kəs üçün daha təhlükəsiz qida mühiti yaradıla bilər.

Ədəbiyyat:

1. Qida təhlükəsizliyi haqqında. Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri. 5 may 2022-ci il. №523-VIQ.

2. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyinin rəsmi saytı. URL: <https://www.economy.gov.az/az>

3. Azərbaycan Respublikasının Qida Təhlükəsizliyi İnstitutunun rəsmi saytı. URL: <https://afsi.gov.az/az>

BƏLƏDİYYƏLƏRİN SAHİBKARLIQDA ROLU

Babayev Şaban Böyükkişi oğlu

Elmi rəhbər: Məmmədov Saqib Yaşar oğlu

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Bazar iqtisadiyyatında sahibkarlıq fəaliyyəti əsas hərəkətverici qüvvədir. Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra sahibkarlığın inkişafı ölkə iqtisadiyyatının, sosial sabitliyin və rifahın artmasında mühüm rol oynayıb. Prezidentin iqtisadi inkişaf strategiyasında sahibkarlığın dəstəklənməsi prioritet istiqamətlərdən biridir.

2017-ci il dekabrın 28-də imzalanmış Fərmanla Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi (KOBİA) yaradılıb. Agentlik, biznes mühitinin yaxşılaşdırılması, sahibkarların maliyyə resurslarına çıxış imkanlarının genişləndirilməsi və hüquqi təminatının gücləndirilməsi istiqamətində fəaliyyət göstərir.

Sahibkarlığın İnkişafı Fondu vasitəsilə sahibkarlara güzəştli kreditlər verilir. Dünya Bankının “Doing Business 2019” hesabatında Azərbaycan dünyanın 10 ən

islahatçı ölkəsi sırasına daxil olaraq, 25-ci pilləyə yüksəlib. Bu göstəricilər sahibkarlığın inkişafında aparılan islahatların uğurlu nəticələrini əks etdirir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası hər kəsə azad sahibkarlıq hüququnu təmin edir və bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə əsaslanan sosial yönümlü iqtisadi inkişafı dəstəkləyir. “Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında” Qanuna görə, sahibkarlıq əmlak istifadəsindən, əmtəə satışından və xidmətlər göstərilməsindən mənfəət əldə etməyə yönəlmiş müstəqil iqtisadi fəaliyyətdir. Dövlət sahibkarlığın inkişafına, investisiyaların cəlbinə və qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirir. Sahibkarlıq sahəsində qəbul edilən normativ hüquqi aktlar, xüsusilə regionlarda yeni biznes subyektlərinin yaradılmasına təkan verir.

Bələdiyyə sahibkarlığının inkişafı beynəlxalq təcrübədə geniş yayılıb və kiçik müəssisələrin yaradılması iqtisadi canlanmaya, işsizliyin azaldılmasına və yerli resurslardan səmərəli istifadəyə imkan yaradır. Azərbaycanda da bələdiyyə müəssisələrinin inkişafı yerli potensialın öyrənilməsi, maliyyə resurslarının səfərbər edilməsi və infrastrukturun genişləndirilməsi ilə mümkündür.

Bələdiyyələr mülkiyyətin artırılması və inkişafı sahəsində səlahiyyətlərə malikdir və dövlət tərəfindən subsidiya, kredit və qrantlarla dəstəklənir. Regionların sosial-iqtisadi inkişafı dövlət, yerli özünüidarəetmə orqanları və özəl sektorun əməkdaşlığından asılıdır. Bələdiyyələr ərazi resurslarından səmərəli istifadə edərək iqtisadi inkişaf və əhalinin rifahını yüksəltmək imkanına malikdir. Dövlət proqramları çərçivəsində onlar kiçik sahibkarlıq üçün əlverişli şərait yarada bilər. “Bələdiyyələrin statusu haqqında” Qanuna əsasən, bələdiyyələr iqtisadi və sosial inkişaf proqramları hazırlamaq hüququna malikdir. Bu proqramlar aqrar, sənaye, nəqliyyat və rabitə kimi sahələri əhatə edə bilər.

Bələdiyyələr qanun çərçivəsində kommərsiya hüquqi şəxsləri yarada və onları idarə edə bilərlər. Bu müəssisələrin mənfəət vergisi yerli büdcəyə ödənilir. Vergi Məcəlləsinə əsasən, müəssisələrin mənfəətindən 20% vergi tutulur. Hazırda bələdiyyələr kiçik istehsal və xidmət sahələrinin yaradılması istiqamətində təşəbbüskar addımlar atırlar. Şəhər və qəsəbə bələdiyyələri bərbərxana, dərzixana, avtotəmir xidmətləri və digər xidmət obyektləri, kənd bələdiyyələri isə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı üzrə müəssisələr təşkil edə bilərlər. Bu fəaliyyətlər yerli iqtisadiyyatın inkişafına və sosial problemlərin həllinə töhfə verə bilər.

Bələdiyyələr turizm sektorunu inkişaf etdirərək həm iqtisadi gəlir əldə edə, həm də sahibkarlığı və məşğulluğu dəstəkləyə bilərlər. Bunun üçün bələdiyyələr öz imkanları daxilində turizmi təşviq edən xidmətlər göstərə bilər. Məsələn, kənd yerlərində kiçik tədarük məntəqələri yaradaraq yerli fermer məhsullarının satışına dəstək olmaq, turizm obyektlərinə yaxın yerlərdə velosiped, çadır, üzgüçülük avadanlıqları kimi əşyaların kirayəsini təşkil etmək mümkündür. Turistlər üçün suvenir və yerli brend məhsulların satışını təşviq etməklə də iqtisadi fəallığı artırmaq olar.

Bələdiyyələr tibbi turizmin inkişafına da töhfə verə, mülkiyyətlərində olan torpaq sahələrində infrastruktur yaradaraq investorları cəlb edə bilərlər. Bu addımlar həm yerli büdcəyə gəlir gətirər, həm də bölgələrdə urbanizasiya proseslərinə təsir edərək kənddən şəhərə miqrasiyanın qarşısını ala bilər.

Azərbaycanın strateji yol xəritələri çərçivəsində kənd təsərrüfatı və iqtisadi inkişaf sahələrində bələdiyyələrin rolu artırılıb. Qadınların və gənclərin məşğulluğunu genişləndirmək, kənd yerlərində yeni iş yerləri yaratmaq hədəflənir.

Bələdiyyələr iqtisadi fəaliyyətlərini genişləndirmək üçün üç əsas problemi həll etməlidir: maliyyə mənbələrinin əldə edilməsi, kapital qoyulacaq sahələrin müəyyənləşdirilməsi və işçilər üçün biznes təlimlərinin keçirilməsi. Ərazi resursları, bazar tələbatı və idxal olunan məhsulların yerli istehsalı analiz edilməli, ixrac potensialı nəzərə alınmalıdır. Sonda, bələdiyyələrin biznes biliklərinin artırılması üçün təlimlər keçirilməli, bu sahədə peşəkar kadrlar yetişdirilməlidir. Bu addımlar bələdiyyələrin maliyyə imkanlarını gücləndirərək ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına mühüm töhfə verə bilər. Bələdiyyə assosiasiyalarının iştirakı bələdiyyələrin inkişafına və yerli sahibkarlığın gücləndirilməsinə müsbət təsir göstərə bilər. Onlar monitoring apararaq, səmərəliliyi artırmaq və maneələri aradan qaldırmaq üçün təkliflər irəli sürə bilərlər. Milli assosiasiyalar bələdiyyələrin təşəbbüslərini dəstəkləməli, o cümlədən bir neçə bələdiyyənin birgə müəssisələr yaratmasına kömək etməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı. 2018.
2. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 24 oktyabr 2013-cü il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.
3. Təhsil haqqında. Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı. 2009.

H. CAVID YARADICILIĞINDA PEDAQOJİ FİKİRLƏR

Cavadzadə Ç.R.

Elmi rəhbər: F.C.Cabbar qızı, fil.e.d., prof.

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Dövrünün görkəmli məarifçilərindən olan Hüseyn Cavid özündən əvvəlki pedaqoqların dil haqqında fikirlərinə əsaslanaraq demokratik ideyalı müasirlərinin görüşləri ilə səsleşən fikirlər irəli sürür, ana dilinə xüsusi əhəmiyyət verir, onun məktəblərdə tədris edilməsi uğrunda mübarizə aparır, bu sahədə əməli iş görürdü. Hüseyn Cavid yaxşı dərk edirdi ki, xalqın savadlanması, elmə, məarifə qovuşması, ictimai-siyasi hadisələrdən baş çıxarması üçün ana dili mühüm bir silahdır. O, hər bir xalqın müstəqilliyini saxlaması, yaşaması, təlim-tərbiyəsi işinin müvəffəqiyyətlə nəticələnməsi üçün ana dilini tədrisdə mühüm şərt hesab edirdi.

Hüseyn Cavid qeyd edir ki, gözəl ədəbi dili ancaq yazıçılar, jurnalistlər, mühərrirlər yaratmırlar. Onu bütün xalq yaradır. Odur ki, bütün xalq onu bilməlidir. Ona görə də xalqın mövcud olması, başqa xalqlar arasında tanınması üçün Hüseyn Cavid xalqı dilinə və ədəbiyyatına ehtiramla yanaşmağa, başqa təsirlərdən qorumağa çağırır, xalqın bu sahədə olan nöqsanlarına acıyır. Hüseyn Cavid heysiyyətə, mühitə qapılıra qor-koranə, başqa-başqa xalqların «lisanlarını», adət-ənənələrini təqlid edərək öz dilinə, adət-ənənəsinə biganə qalması kəskin tənqid edirdi. Böyük sənətkar

xüsusilə şeir, sənət dilinin obrazlılığına, canlı və təsirli olmasına fikir verir, dilini korlayanları, pis vəziyyətə salanları istehza ilə qarşılayırdı.

Bu haqda Hüseyn Cavidin tələbəsi və bunun müqabilində, ümummillî lider, möhtərəm Heydər Əliyevin müəllimi olmuş filologiya elmləri namizədi Lətif Hüseynzadənin Cavid haqqında xatirələrindəki bir qeyd maraqlıdır. O, yazır: «Bir dəfə Naxçıvan çayını sel basmışdı, bu çaydan ayrılan qollardan axan sular Hüseyn Cavidin həyatına da dolmuşdu. O, küçəyə çıxıb hadisənin səbəbini öyrənmək istədikdə qonşuluqda yaşayan köhnə bir ziyah ona belə cavab vermişdi: Cənab müəllim, bu ovqat Naxçıvan çayına sel gəlmiş, təntəneyi qür-qürrəsindən übur etmək məhalı mümtənedir! Hüseyn Cavid bu sözü müəllim yoldaşlarına və şagirdlərinə deyib, ana dilimizin belə ağır vəziyyətə salınmasını tənqid edirdi». Lətif Hüseynzadə.

Firidun bəy Köçərli, Seyid Hüseyn, Bəkir bəy Çobanzadə, Soltan Məcid Qənizadə, Hüseyn Cavid və b. Məktəblərimizdə ana dili təlimini açıqdan-açığa müdafiə edənlərdən biri olmuşlar. XIX əsrin axırları — XX əsrin əvvəllərində milli məktəblərimizdə ana dilinə dərs saatlarından cəmi bir-cəmi saat vaxt ayrıldığına, qalan dərslərin rus dilində tədris edilməsinə qəti etirazım açıqlayan Hüseyn Cavid yazırdı: «Ana dili nə qədər lazım isə, hökumət dili də (rus dili nəzərdə tutulur – K.C.) o qədər vacibdir. Lakin Əli aşını, Vəli aşına qarışdırmamalı. «Qorodskoy» məktəblər başqa, milli məktəblər daha başqa bir şeydir. Burada yalnız iki sual nəzərə çarpır: məktəbdə məqsəd nədir?

Və kimlər hansı məktəblərə getməlidirlər? Elm hər dildə vacibdir. Elmdə təəssüb yoxdur. Ancaq bir para şəxslər vardır, ki, nəzəri-diqqətə almaq faydasız olmaz. Elmdə edilən istifadə yalnız mənəviyyətə münhəsir (məhdud – K.C.) deyil. ...Ən əvvəl məktəbdən məqsəd yazıb-oxumaqdır ki, ibtidai məktəblər bunun üçündür və hər millətin bütün əfradına (fərdlərinə - K.C.) vacib bir məsələdir. Hər gün üç dərs rusca, bir dərs türkcə oxunsa, o yarım yanlış türkcədən heç bir fayda hasil olmaz. İki gün içində tamam unudular gedər. O qarışıq yazılar, o pərişan imlalar, o qəliz kəlmələr ilə əsla bir şey anlaşılmaz....

Bəzi hər gün üç dərs türkcə, bir dərs rusca oxudulursa bir iş sahibi, ticarət və sənətcə lazım olan işlərini beş-üç kəlmə yazıb söyləmək ilə yoluna qoya bilər, Fəqət rus dilindən kiçik bir xatirə qalır ki, yavaş-yavaş zaman qulağını buraraqdan öyrənməyə məcbur edər».

Məktəblərimizdə ana dilinə belə ögey münasibət bəsləndiyini görən Hüseyn Cavid məktəb şagirdlərinin «tarixlərindən, köklərindən xəbərsiz» qalacaqlarını belə ifadə edirdi: «...Bir çox məktəb şagirdləri az bir zamanda özlərini unudurlar. Özlərini, sözlərini bilməyirlər. Tarixlərindən, köklərindən xəbərsiz qalırlar. Bu da bir millət üçün çox böyük qüvvət, çox böyük tədənnidir (geri getmə mənasında – K.C.). Dilsiz bir millət yaşamaz, çapıq münqəriz (aradan çıxmış – K.C.) olur. Bir millətin lisanı, mövcudiyyətinin ən parlaq bürhanıdır».

Qeyd etmək lazımdır ki, Hüseyn Cavid məktəblərdə ana dilinin tədrisini sadəcə təbliğ etmirdi. O, bir çox məktəblərdə, o cümlədən «Rüşdiyyə», «Aliyevə uçenie», «Səfa» və s. Məktəblərdə ana dili və ədəbiyyatdan dərs deyərək bu işdə bilavasitə əməli fəaliyyət göstərirdi. Bununla əlaqədar oxuyuruq: «Səfa» cəmiyyətinin nə dərəcədə tərəqqi etdiyinə bir dəlil də indiki «Səfa» məktəbi göstərilə bilər.

İbtidada yalnız acizlərinin təhti- idarəsinə baxan bir məktəb, indi hər cəhətcə vüsət tapıb Hüseyn Cavid ...kimi müqtədir zatlar əlinə keçmişdir... «Səfa» məktəbi ilə şəhər məktəblərinin arasında, olan fərq çox böyükdür. Çünki «Səfa» məktəbi ilə oradakılarını bilmək üçün dördüncü sinifdən buraxdığımız uşaqların şəhadətnamələri bunu isbat edə bilər. Əlbəttə, Hüseyn Cavid verən türkcələr ilə başqa türkcələrdə təvafüt olmalıdır. «...Cavid incə ruhlu bir şair olmaqla bərabər, türk dilini əruz vəznə ilə qarışdıran və bir-birindən ayrılmaz bir hala salan sənətkardır» (Yeni yol qəzeti. “Ədəbiyyatımızda Cavid” 12 yanvar 1925) və onun «yaratdığı dil və üslub haralardan alınır-alınsın, nə kimi ilhamlardan doğur- doğsun, Azərbaycandakı şair və ədiblərimiz içində ən müstəsna, ən zərif və narin bir dildir. Bu dilin gələcək nəslimizə təsiri olmamış olmaz. ...Bu da Cavidin Azərbaycan ədəbiyyatına ən böyük xidmətlərindən biri sayılacaqdır». (Hənəfi Zeynallı. Hüseyn Cavidin yazdığı “Peyğəmbər” haqqında mülahizələr).

«Xoş rəftarlı, mehriban və sadəcə insan olan Cavidin az, lakin mənalı danışığı dinləyiciləri heyran edərdi. O, bərkdən danışmağı, hay-küy salmağı da sevməzdi. Cavid dərstdə mövzunu o qədər canlı və şirin izah edər ki, şagirdlər nəinki sinifdə, hətta evdə də onun haqqında uzun müddət deyib danışardılar» Camo Cəbrayılbəyli. Dərin düşüncəli insan. Öz müəllimlik vəzifəsinin öhdəsindən bacarıqla gələn Hüseyn Cavid başqa müəllimlərdən də bunu tələb edirdi. Qeyd etdiyimiz kimi, o, ana dili və ədəbiyyatın tədrisində müəllimlərin gücünə böyük ümid bəsləyirdi. Eyni zamanda bu işə can-başla yanaşmayan, ana dilinə rəğbəti olmayan, ancaq gəlir mənbəyi kimi baxan müəllimləri də tənqid etməkdən çəkinmirdi.

Öz xalqını dünya miqyasında, müasir mədəniyyət dünyasında görmək istəyən Cavid təlimin ana dilində aparılmasını həyata keçirməkdə dərslər vəsaitlərinin böyük əhəmiyyətini başa düşmüş, dərslər tərtib etmiş, əsərlərinin bədii ifadə tərzinə böyük əhəmiyyət vermişdir, bütün qabaqcıl ziyalılara yazıçı və şairləri də saf Azərbaycan dilində yazmağa çağırmışdır. O, ana dilinin saflığını qoruyub-saxlamağa, təmiz bir dildə əsərlər yaratmağa təşviq edirdi. Cavid şeiri, sənət əsərini, xalqın başa düşəcəyi sadə ana dilində yazmağı tələb edərək, onu kütlələrin şüuruna təsir edən qüvvətli bir vasitə kimi qiymətləndirirdi.

Bütün bu deyilənlərdən belə bir nəticə çıxarmaq olur ki, çoxcəhətli fəaliyyəti dairəsinə malik olan Hüseyn Cavid ana dilində aparılan təlimin ictimai-pedaqoji əhəmiyyətini dərk edərək Azərbaycan məktəblərinin ana dilində olmasını, ana dilinin tədrisinin yaxşılaşdırılmasını dövlətdən qəti tələb etmişdi. Dilin saflığı, zənginliyi, ədəbi dilin yaradılması uğrunda mübarizə aparmış, nəzəri fikirlərin həyata keçirilməsi üçün bütün fəaliyyəti boyu inamla, dönmədən əməli iş görmüşdür.

Hüseyn Cavid pedaqoji fikir tariximizdə mühüm yer tutan, onun inkişafı yolunda silinməz iz buraxan, çoxşaxəli tarixi xidmətləri ilə metodik fikri irəli aparan şəxsiyyətlərdən olmuşdur. Onun ədəbi fəaliyyətində, məktub və publisist yazılarında ana dili təlimi haqqında fikirləri, zamanı üçün əhəmiyyətli olan dərsləri və s, kimi ümumi pedaqoji istiqamətlər gələcəkdə də öyrənilməyə layiqdir.

Hüseyn Cavid yaradıcılığında da müəllim, onun şəxsiyyəti, müəllim kadrlarının hazırlanması məsələləri mühüm yer tutur. O, xalq arasında savadın yayılmasında, xalqın ümumi tərəqqisində müəllimin rolunu yüksək qiymətləndirirdi. Cavid

«müəllim» sözünü geniş mənada başa düşür, müəllimin xalq kütlələri arasında apardığı işə, onun ictimai fəaliyyətinə böyük əhəmiyyət verirdi.

Hüseyn Cavidin müəllimlik fəaliyyətini biz mətbuat orqanlarından, məktub və xatirələrdən öyrənirik. Belə ki, Cavid ilk müəllimlik fəaliyyətinə 1909-cu ildə Naxçıvan şəhərinin «Xeyriyyə» məktəbindən başlamışdır. 1910-cu ildə yaxın dostu, məsləkdaşı A.Şaiqə yazdığı məktubda isə «İttifaq» məktəbnə təyin olunduğunu qeyd edir. 1912-ci ildə Abdulla Şaiqin (1877-1912) Gəncədə açdığı yeni tipli «ruhani» məktəbində məhdud bir zaman içində ruhani müəllimi işləmişdir. 1912-ci ildən 1915-ci ilə qədər isə Tiflisdə sadıq dostu F.Köçərlinin köməkliyi ilə «Aliyevo uçenie» məktəbində müəllim işləmişdir.

Çünki məslək, ideal, amal və əqidə dostu olan görkəmli tədqiqatçı-alim, ədəbiyyatşünas, publisist, tərcüməçi, maarifçi və pedaqoq, nəhayət xeyirxah insan Firidunbəy Köçərli Qori seminariyasının məzununu olduqdan sonra (1885) «10 il İrəvan gimnaziyasında» müəllimlik etmiş, 1895-ci ildən isə Qori müəllimlər seminariyasında müəllim, daha sonra isə həmin seminariyanın Azərbaycan şöbəsinin inspektoru vəzifəsinə icra etmişdir. 1915-ci ildə Bakıya dönmə Hüseyn Cavid «Şəfa» məktəbində müəllimlik fəaliyyətini davam etdirmişdir. 1918-ci ildə isə yenidən Naxçıvana dönmüş və burada «Ruşdiyyə» məktəbinə və Rəşidbəy Əfəndiyevin Naxçıvanda açdığı «Rəşidbəy kursları»na müəllim dəvət olunmuşdur.

1919-cu ilin sentyabr ayından Hüseyn Cavid Naxçıvandan Bakıya köçüb Bakı məktəblərində; 1921-1922-ci illərdə Darülmüəllimində və 1927- 1933-cü illərdə isə Azərbaycan Dövlət Teatr Texnikumunda ədəbiyyat dərslərini tədris etmişdir. Bu sadalanan məktəblərdə Cavidin tələbələrinin xatirələrində unudulmaz izlər buraxmışdır.

1921-1922-ci illərdə Darülmüəllimində Hüseyn Cavidlə çiyin-çiyinə müəllim işləmiş pedaqoji elmlər namizədi Camo Cəbrayılbəyli «Dərin düşüncəli insan» adlı yazısında Cavidə xatırlayaraq yazır: «.. Şagirdlərin təhsil və tərbiyə cəhətdən hazırlıqlarını yoxlamaq üçün xüsusi komissiya ayrılmışdı. Həmin komissiyaanın tərkibində Hüseyn Cavid də var idi. Cavid bu məktəbdə (Darülmüəllimin nəzərdə tutulur – K.C.) Türk dili (Azərbaycan dili) və ədəbiyyatı dərslərini tədris edirdi. O, az vaxt içərisində pedaqoji kollektivin və şagirdlərin dərin hörmətini qazanmışdı. Hüseyn Cavid dərslərə yaxşı hazırlaşar, şagirdlərlə əlavə məşğələlər aparar, hamının yaxşı qiymətlə oxumasına çalışardı».

Ədəbiyyat:

- 1.Cavid H. Əsərləri. Beş cildə. V c. Bakı, Elm. 2007.
- 2.Cavid H. Əsərləri. Beş cildə. I c. Bakı, Elm. 2007.
3. Cavid H. Əsərləri. Beş cildə. III c. Bakı, Elm. 2007.
4. Əliyev H. Hüseyn Cavidin adı və irsi yaşayacaqdır. Ədəbiyyatın yüksək Amalı və borcu. *Nitqlər, məruzələr, çıxışlar*. Bakı. Ozan. 1999.
- 5.Əsgərzadə L. Hüseyn Cavid: mühiti və müasirləri. Bakı: AFPoliqrAF. 2015. S. 48-56.
6. Məmmədli Q. Cavid ömrü boyu: həyatı və yaradıcılığı. Bakı. 1982.

AZƏRBAYCAN 2030: SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFA DAİR MİLLİ PRIORİTETLƏR STRATEJİ SƏNƏDİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ STRUKTUR İSLAHATLARI

*Əhmədəliyeva Səbinə Mübariz qızı
Elmi rəhbər: dos.Bayramov Şahin Vaqif oğlu
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Azərbaycan Respublikası, son illərdə sosial-iqtisadi inkişaf istiqamətində mühüm nailiyyətlər əldə etmişdir. Ölkənin davamlı inkişafını təmin etmək üçün dövlət tərəfindən həyata keçirilən bir sıra strateji sənədlərdən biri də 2021-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı ilə qəbul edilən "Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair milli prioritetlər" sənədidir. Bu strateji sənəd, ölkənin iqtisadi, sosial və ekoloji sahələrdə inkişafı üçün konkret hədəflər müəyyən etmiş və milli prioritetləri geniş miqyasda həyata keçirmək üçün başlıca yol xəritəsi olaraq çıxış etmişdir.

Bu məqalədə, 2030 strateji sənədinin əsas hədəfləri, prioritet sahələr üzrə həyata keçirilən islahatlar və Azərbaycanın gələcək inkişaf perspektivləri təhlil ediləcəkdir.

1. Azərbaycan 2030 Strateji Sənədinin Məqsədləri və Milli Prioritetlər

"Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair milli prioritetlər" sənədi, ölkənin müasir iqtisadi çağırışlara və qlobal tendensiyalara cavab vermək üçün hazırladığı uzunmüddətli inkişaf strategiyasıdır. Bu strategiya, beş əsas prioritet istiqaməti müəyyən edir:

Dayanıqlı iqtisadi artım: Bu istiqamət ölkənin iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətini artırmaq və iqtisadi diversifikasiyanı təmin etmək məqsədi daşıyır. Xüsusilə qeyri-neft sektorunun inkişafı, ixracın artırılması və rəqəmsal iqtisadiyyatın gücləndirilməsi əsas prioritetlərdən biridir.

Sosial rifah və ədalət: Sosial təminatın genişləndirilməsi, təhsilin keyfiyyətinin artırılması və səhiyyə sistemində islahatların aparılması bu prioritet çərçivəsində əhatə edilir. Eyni zamanda, sosial bərabərlik və insan hüquqlarının müdafiəsi bu sahədə aparılan islahatların mərkəzində dayanır.

İnsan kapitalının inkişafı: Gənc nəslin təhsili, iqtisadiyyatın tələblərinə uyğun yeni bacarıqların inkişaf etdirilməsi və iş gücünün peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi bu istiqamətin əsas məqsədləridir. Bu, ölkənin rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyata keçidini təmin etmək üçün vacibdir.

Ekoloji tarazlıq və ətraf mühitin qorunması: İqlim dəyişikliyinə qarşı mübarizə, yaşıl enerji layihələrinin genişləndirilməsi və ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi, Azərbaycan 2030 sənədinin əhəmiyyətli bir tərkib hissəsidir. Alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişafı ölkənin dayanıqlı inkişaf strategiyasının mühüm tərkib hissəsidir.

Təhlükəsizlik və dayanıqlılıq: Azərbaycan iqtisadiyyatının və sosial infrastrukturunun sabitliyini təmin etmək, iqtisadi sarsıntılara qarşı dayanıqlıq yaratmaq və ərzaq təhlükəsizliyini möhkəmləndirmək məqsədi ilə həyata keçirilən islahatlar da milli prioritetlərdən biridir.

2. Struktur Siyasətində Həyata Keçirilən İslahatlar və Dəyişikliklər

Azərbaycan 2030 strateji sənədinin həyata keçirilməsində əsas məqam, ölkənin iqtisadi strukturunun daha dayanıqlı və rəqabət qabiliyyətli hala gətirilməsi məqsədilə aparılan dərin islahatlardır. Bu islahatlar müxtəlif iqtisadi sahələri əhatə edir və ölkənin müasir dövrün tələblərinə uyğun şəkildə modernləşdirilməsini hədəfləyir.

2.1. Qeyri-neft sektorunun inkişafı

Azərbaycanın iqtisadi inkişaf strategiyasının başlıca istiqamətlərindən biri qeyri-neft sektorunun genişləndirilməsi və onun iqtisadiyyatdakı payının artırılmasıdır. Bu məqsədlə ölkədə kənd təsərrüfatı, sənaye və turizm kimi sahələrdə genişmiqyaslı islahatlar həyata keçirilir. Dövlət tərəfindən qeyri-neft sektoruna göstərilən dəstək və yerli bazarın gücləndirilməsi, bu sahələrin rəqabət qabiliyyətini artırır və ixrac potensialını genişləndirir.

İqtisadiyyat Nazirliyinin təqdim etdiyi məlumatlara əsasən, qeyri-neft sektoru Azərbaycanın iqtisadi diversifikasiyasının əsas vasitəsi kimi çıxış edir və ölkənin ümumi daxili məhsulunun (ÜDM) artmasına mühüm töhfə verir. Bununla yanaşı, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və ixracı üzrə həyata keçirilən innovativ layihələr, xarici bazarlara daha keyfiyyətli məhsulların çıxarılmasına şərait yaradır.

2.2. Rəqəmsal iqtisadiyyatın genişlənməsi

Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı Azərbaycanın iqtisadi modernləşməsinin əsas tərkib hissəsidir. Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi, elektron xidmətlərin genişləndirilməsi və startap ekosisteminin inkişaf etdirilməsi bu sahədə aparılan islahatların əsas komponentlərindəndir. Rəqəmsallaşma sayəsində həm dövlət, həm də özəl sektor fəaliyyətinin effektivliyi artırılır, işçi qüvvəsinin bacarıqları təkmilləşdirilir və iqtisadi rəqabət qabiliyyəti artır.

Azərbaycanın rəqəmsal iqtisadiyyata keçidi, global tendensiyalara uyğun olaraq ölkənin texnoloji infrastrukturunu modernləşdirmək məqsədi daşıyır. Bu, Azərbaycanın beynəlxalq arenada rəqabətqabiliyyətli bir ölkə kimi mövqeyini gücləndirmək üçün mühüm addım hesab olunur.

3. Sosial və Ekoloji Siyasət: Sosial Ədalət və Yaşıl İnkişaf

Azərbaycanın sosial siyasətində bərabər imkanların yaradılması, sosial təminat sisteminin gücləndirilməsi və insan kapitalının inkişafı prioritet mövzular arasında yer alır. Həyata keçirilən sosial islahatlar, əhalinin rifahını yüksəltmək və gələcək nəsillər üçün bərabər imkanlar yaratmaq məqsədi daşıyır.

3.1. Sosial təminat və rifah

Pensiya və sosial təminat sistemində həyata keçirilən islahatlar, əhalinin sosial müdafiəsini gücləndirmək məqsədi daşıyır. Dövlət sosial təminat sahəsindəki şəffaflığı və səmərəliliyi artırmaq üçün elektron xidmətləri genişləndirir. Bu islahatlar sayəsində əhalinin sosial rifahı yüksəldilir və vətəndaşların həyat keyfiyyəti artır.

3.2. Ekoloji dayanıqlılıq və yaşıl enerji layihələri

Azərbaycanın ekoloji siyasəti, ətraf mühitin qorunması və ekoloji dayanıqlılığın təmin edilməsi sahəsində mühüm addımlar atır. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilən yaşıl enerji layihələri, ölkənin alternativ enerji mənbələrinə keçidini sürətləndirir və ekoloji balansın qorunmasını təmin edir. Günəş, külək və hidroenerji sahələrində həyata keçirilən layihələr, Azərbaycanın iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə strategiyasının əsas tərkib hissəsidir.

4. Beynəlxalq İqtisadi Hesabatlar və Azərbaycan 2030 Strategiyasının Beynəlxalq Qiymətləndirilməsi

Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası beynəlxalq təşkilatların hesabatlarında yüksək qiymətləndirilir. Dünya Bankı və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının təqdim etdiyi hesabatlar, Azərbaycanın iqtisadi artımını və struktur islahatlarının uğurlarını vurğulayır.

Dünya Bankı Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafında əldə olunan uğurları yüksək qiymətləndirir. BMT-nin hesabatlarında isə, Azərbaycanın ekoloji siyasəti və yaşıl enerji layihələri ilə dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə uyğun addımlar atdığı bildirilir. Bu hesabatlar göstərir ki, Azərbaycanın iqtisadi inkişaf strategiyası qlobal miqyasda dayanıqlı və rəqabət qabiliyyətli bir ölkə kimi mövqeyini möhkəmləndirməyə yönəlmişdir.

Azərbaycan 2030 strateji sənədi, ölkənin iqtisadi, sosial və ekoloji sahələrdə dayanıqlı və uzunmüddətli inkişafını təmin etmək məqsədilə hazırlanan mühüm bir yol xəritəsidir. Bu sənədin həyata keçirilməsində aparılan struktur islahatları, ölkənin iqtisadi artımını sürətləndirmək, sosial rifahı artırmaq və ekoloji tarazlığı qorumaq məqsədi daşıyır. Azərbaycan, beynəlxalq tərəfdaşların hesabatlarına əsasən, dayanıqlı inkişaf istiqamətində inamla irəliləyir və 2030-cu ilədək iqtisadi və sosial sahələrdə əhəmiyyətli uğurlara imza atacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı ilə qəbul edilən “Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair milli prioritetlər” strateji sənədi.
2. İqtisadiyyat Nazirliyinin rəsmi saytı. URL: <https://economy.gov.az>

BİZNES SUBYEKTLƏRİ OLAN HÜQUQİ ŞƏXSLƏRİN MÜLKİ PROSES DƏ NÜMAYƏNDƏLİ TƏMSİLÇİLİYİ: HÜQUQİ ASPEKTLƏR

*Əsgərov Hüseyn Vilayət oğlu, Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Müasir mülki prosesdə nümayəndəlik institutu həm nəzəriyyə, həm də hüquq tətbiqi fəaliyyəti üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məhz məhkəmə nümayəndəliyi vasitəsi ilə hüquq tətbiqi təcrübəsində məhkəmələr işə baxılmanın əsas prinsiplərinin effektiv realizəsi imkanı əldə edir, bu prinsiplər: ədalətli məhkəmə baxışına bərabər şəkildə çıxış; şəxsin ixtisaslaşmış hüquqi yardımdan istifadəsi; hər kəsin qanun və məhkəmə qarşısında bərabərliyi və digər prinsiplərdir[3, s.55-60].

Prosessual hüququn müvafiq sahələrinin nəzəriyyəsində ayrıca diqqət məhkəmə nümayəndəliyinin təsnifatı məsələlərinə ayrılır. Elmi ədəbiyyatlarda bir çox nüfuzlu müəlliflər məhkəmə nümayəndəliyi institutunun təsnifatı mövzusunda dəyərli elmi tədqiqatlar aparmışlar. Belə müəlliflər arasında Nil Endryus, Skott Dodson, Jene R. Şreve, Peter Raven-Hansen, E.Q.Tarlo, M.A.Vikut, M.K.Treuşnikova və başqalarını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Lakin, bu mövzuya dair elmi araşdırmaların olmasına baxmayaraq, zamanın tələbləri, cəmiyyətin inkişaf qanunauyğunluqları, insanlar arasında davranışda fərqli məqamlar, qanunvericiliklərin təkmilləşməsi, hətta

qloballaşma və integrasiya kimi amillər bu sferada bir sıra aktual problemlərin meydana çıxmasına şərait yaratmaqla, yeni elmi tədqiqatların aparılmasını tələb edir.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, məhkəmə nümayəndəliyinin təsnifatı məsələləri yalnız prosessual hüquq sahələrinin nəzəriyyəsi üçün yox, eyni zamanda, məhkəmə-nümayəndə münasibətlərinin bir sıra praktik məsələlərinin həllində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Məsələn, nümayəndəlik hüquqi münasibətlərinin yaranması əsaslarının və növün düzgün təyini nəticəsində praktikada konkret nümayəndənin səlahiyyətlərinin həcmnin müəyyən edilməsi üçün lazım olan sənədlərin siyahısını tərtib və ya məhkəmə qarşısında onları təsdiq etmək mümkün olur.

Prosessual hüquq üzrə müxtəlif tədqiqatçıların əsərlərinin təhlili – məhkəmə nümayəndəliyinin təsnifat genişliyini göstərir. Beləcə, bəzi müəlliflər (Stiven Sabrin, Marta Minovu, Mark Brodin) [4, s.96-100] onu vəkalət verən şəxsin iradəsinin mövcudluğundan asılı olaraq təsnif edirlər, bu halda könüllü və məcburi məhkəmə nümayəndəliyi fərqləndirilir. Könüllü nümayəndəlikdə subyektin müvafiq yolla rəsmiləşdirilmiş razılığına əsasən bir sıra səlahiyyətlərin məhkəmə nümayəndəsinə verilməsi vasitəsilə vəkalət verənin maraqlarının məhkəmədə təmsil olunması anlaşılır. Məcburi nümayəndəlik – müvafiq məhkəmədə onun maraqlarının təmsil edilməsi üçün vəkalət verənin razılığının olmasını nəzərdə tutmayan məhkəmə-nümayəndəlik fəaliyyətidir. Məhkəmə nümayəndəliyinin sadalanan növlərinə misal olaraq, etibarnaməyə əsasən məhkəmə nümayəndəliyi, fəaliyyət qabiliyyəti olmayan və ya məhdud fəaliyyət qabiliyyətli şəxslərin məhkəmə nümayəndəliyini qeyd etmək olar.

Ümumiyyətlə, hüquq ədəbiyyatlarında məhkəmə nümayəndəliyinin müxtəlif növləri qeyd edilsə də, onların təsnifat meyarları ilə bağlı alimlər arasında demək olar ki, fikir müxtəlifliyi yoxdur. Məhkəmə nümayəndələrinin müxtəlif növlərə ayrılması məsələsində əsas kimi nümayəndəliyin yaranması əsasları rəhbər tutulur. Məhkəmə nümayəndəliyinə dair hüquq ədəbiyyatlarındakı yanaşmaların təhlili şərti olaraq aşağıdakı növlərin fərqləndirilməsinə əsas verir: könüllü (müqavilə əsasında) nümayəndəlik; ictimai əsaslarla nümayəndəlik; qanuni nümayəndəlik və təsis aktı (hüquqi şəxsin nizamnaməsi və digər təsis aktı ilə) üzrə nümayəndəlik.

Könüllü və ya müqavilə əsasında nümayəndəlik fiziki və ya hüquqi şəxsin onları məhkəmədə təmsil etməklə bağlı başqa bir şəxsə etibarnamə və ya müqavilə əsasında rəsmiləşdirilən nümayəndəliyi.

İctimai nümayəndəlik müəyyən edilmiş ictimai birləşmədə vətəndaşın iştirakını və ya ictimai təşkilat tərəfindən (məsələn, istehlakçıların cəmiyyətləriylə) onun maraqlarının təmsil edilməsi imkanına qanunun birbaşa göstərişini nəzərdə tutur. Bu halda təşkilatın nizamnaməsində məhkəmədə həmin təşkilatın öz üzvü adından çıxış etmək imkanı nəzərdə tutulur. Təbii ki, təşkilat bilavasitə öz üzvü adından prosesdə çıxış edə bilməz. Prosesdə onun maraqlarının təmsil edilməsi üçün bu işə təşkilatın işçisi cəlb edilə bilər. Bunun üçün təşkilatın rəhbəri tərəfindən verilmiş etibarnamə tələb olunur[2, s.25].

Mülki prosesdə nümayəndəlik institutunun geniş yayılmış növlərindən biri təsis aktı əsasında, yaxud da hüquqi şəxsin nümayəndəliyidir. Ümumiyyətlə, mülki hüququn subyektləri arasında hüquqi şəxslər xüsusi yer tutur. Hüquqi şəxslər öz əmlakına malik olmaqla məhkəmədə tərəf kimi çıxış edir. AR mülki qanunvericiliyinə görə, hüquqi şəxslər dövlət qeydiyyatına alınır, müəyyən hüquqlar əldə edir, vəzifələr daşıyır, öz

qurumları vasitəsilə məhkəmədə tərəf olur, səlahiyyətli işçiləri vasitəsilə təmsil olunurlar[1, s.85-112].

Hüquqi şəxs müəyyən mənada ləqallaşdırılmış fiksiya olduğundan mülki hüquqda uzun müddət belə bir məsələ müzakirə predmetinə çevrilmişdir – hüquqi şəxsin orqanları onun nümayəndəsi ola bilərmi?

Mülki hüququn klassikləri olan F.Savinyi və Puxta bu suala pozitiv cavab verərək qeyd edirlər ki, hüquqi şəxsin orqanının çıxışı nümayəndəliyin müstəqil növüdür, belə nümayəndəliyi nizamnamə və ya təsis aktına müvafiq olan nümayəndəlik kimi də adlandırmaq olar. Səlahiyyət hüquqi şəxs və onun orqanı üçün rabitə formasıdır. Hüquqi şəxsin orqanının səlahiyyəti bilavasitə hüquqi şəxs üçün hüquqi nəticələr doğuran hüququn həyata keçirilməsidir. Bu səbəbdən hüquqi şəxsin orqanı məhkəmədə çıxış edərkən bilavasitə hüquqi şəxsin adından və onun maraq və mənafeyi naminə fəaliyyət göstərir, onun nümayəndəsi olur.

Hüquq ədəbiyyatlarında belə bir fikir var ki, hüquqi şəxsin işçiləri onun nümayəndələri ola bilərmi. Məsələn, hər hansı bir bankın kassir, əməliyyatçı, mühasib və s. işçiləri öz fəaliyyətlərini icra edərkən öz vəzifə səlahiyyətlərini yerinə yetirirlər, konkret reqlament və təlimat üzrə hərəkət edirlər. Onların fəaliyyəti hüquqi şəxslərin təsis aktında hüquqi şəxsin nümayəndəsi kimi müəyyən edilmir. Bu kateqoriya işçilər yalnız öz əmək funksiyalarını yerinə yetirirlər. Bu səbəbdən hüquqi şəxsin işçilərinin onun mülki-hüquqi nümayəndələri kimi qəbul edilməsi düzgün deyil. Hüquqi şəxsin işçilərinin peşə, əmək vəzifələrinin icrası hüquqi şəxsin özünün fəaliyyətini ehtiva edir, bu zaman mülki hüquqi və ya prosessual hüquqi nümayəndəlikdən söhbət gedə bilməz. Başqa cür desək, işçinin fəaliyyəti elə hüquqi şəxsin fəaliyyətidir.

Hüquqi şəxsin filial və nümayəndəliklərinin rəhbərləri də nümayəndə kimi çıxış etmirlər, onlar da işçi kimi öz peşə və əmək funksiyalarını icra edirlər. Qanunvericiliyə müvafiq olaraq, hüquqi şəxsin nümayəndəsi onun təsis aktında və ya nizamnaməsində müəyyən edilir.

Hüquqi şəxsin adından məhkəmədə onun ştatda olan əməkdaşı çıxış edə bilər. Praktikada bu funksiyaları hüquqi şəxslərin məhkəmə işləri üzrə əməkdaşları və ya hüquqşünasları həyata keçirirlər. Belə olmadıqda, hüquqi şəxslə digər şəxs arasında tapşırıq müqaviləsi əsasında nümayəndə çıxış edə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Dəmirçiyeva M.D. Mülki hüquq. Ümumi hissə. Dərslik Bakı: Zərdabi LTD. 2015. 695 s.
2. Joel K., Murphy C.N. The Oxford Companion to Comparative Politics. Oxford: Oxford University Press. 2013. 632 p.
3. Rigaux, F. Aux confins du chaos. Bulletins de l'Académie Royale de Belgique. Année 2013. 2013. N 24. P. 55-71.
4. Stephen S. Civil Procedure: Doctrine, Practice, and Context. 6th Edition. New York: Aspen Law and Business. 2020. 1360 p.

SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİNİN İNKİŞAFINDA DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN ROLU

*Kərimova Mehriban Allahverən qızı, baş müəllim
Mingəçevir Dövlət Universiteti, Azərbaycan*

Sahibkarlıq fəaliyyəti dedikdə, cəmiyyət üzvlərinin şəxsi gəlir və ya mənfəət əldə etməyə yönəldilən, öz riski və əmlak cavabdehliyi ilə həyata keçirilməli olan müstəqil bir təşəbbüskarlıq fəaliyyəti başa düşülür. Sahibkarlıq fəaliyyəti - istehsal etmək, işlər görmək və xidmətlər göstərmək üçün təsərrüfat qanunlarının qəbul olunması, məhdud resurslardan istifadənin daha mütərəqqi üsullarının axtarılaraq tapılması, az xərclə və keyfiyyətli məhsul istehsalı, yeni xidmət üsullarının tapılması, satışın səmərəli təşkili, istehlakçıların tələbatlarının araşdırılması, rəqiblərin hərtərəfli öyrənilməsi və s. ilə bilavasitə bağlıdır. Bunun üçün sahibkarlığın dövlət dəstəyinə, dövlət tənzimlənməsinə ehtiyacı vardır.

İqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin mühüm istiqamətlərindən biri sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlıdır. Bu istiqamət daha çox kiçik sahibkarlığın qorunması və həvəsləndirilməsidir. Bu sistemə təşkilati, qanunvericilik, inzibati-hüquq, büdcə, vergi, gömrük və s. sahələr üzrə həyata keçirilən kompleks tədbirlər daxildir. Həmin tədbirlər əsasən milli sahibkarlığı cəmiyyət qarşısında duran problemlərin həllinə cəlb etmək, iqtisadiyyatda özəl bölmənin formalaşması və yüksək inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmaq, mürəkkəb bazar konyukturası və kəskin rəqabət şəraitində kiçik və orta sahibkarlığın onların fəaliyyətinin, xüsusilə ilkin dövrlərində davam gətirə bilməsi və möhkəmlənməsi üçün zəruri iqtisadi mühiti təmin etmək, bir sosial təbəqə kimi milli sahibkarların öz qüvvələrini və imkanlarını dövlətin iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsinə yönəltmək zərurətindən irəli gəlir. Sahibkarlığın dövlət tərəfindən qorunması, həvəsləndirilməsinin zəruri ilkin şərtlərindən biri onun səmərəli fəaliyyəti üçün bazar modelinə uyğun hüquqi mexanizmin yaradılmasıdır [1].

Bunun üçün ilk növbədə xüsusi mülkiyyətə əsaslanan özəl bölmə üçün dəqiq və geniş qanunvericilik bazasının formalaşması, təsərrüfat subyektlərinin sahibkarlıq fəaliyyəti üçün hüquqi təminatın yaradılması və sahibkarlığın dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin hüquqi əsaslarının qorunmasıdır. Sahibkarlığın hüquqi bazasının təmin edilməsi, işgüzar fəaliyyətin bir çox sahələrini, cəhətlərini və tərəflərini əhatə edən müxtəlif iqtisadi qanunlar və müvafiq qanunvericilik sənədləri vasitəsi ilə mümkün olur. İnkişaf etmiş bazar ölkələrinin təcrübəsinə istinad etsək görərik ki, dövlət tərəfindən xüsusi mülkiyyət hüququnun müdafiəsi və bağlanmış sazişlərin icrasının təmin edilməsi normal sahibkarlıq fəaliyyətinin ən zəruri ilkin şərtləridir və bu sahə dövlətin daima diqqət mərkəzində olan ən vacib funksiyalarından biridir. Xüsusi mülkiyyət hüquq ilə sıx əlaqəli çıxış edən məsələlərdən biri də sahibkarlar arasında bağlanmış sazişlərin icrasına dövlət tərəfindən zəmanət verilməsidir.

Müasir bazar iqtisadiyyatı qurmaq vəzifəsini qarşısına ali məqsəd kimi qoymuş respublikamızda sahibkarlığın hüquqi bazasının formalaşdırılması sahəsində dünya təcrübəsinə və ölkəmizin spesifik şəraitinə əsaslanaraq keçid iqtisadiyyatı dövründə Milli Məclis tərəfindən iqtisadi islahatlarla bağlı bir çox qanun, müvafiq qanunvericilik sənədləri qəbul edilmişdir ki, bunların da əksər hissəsi sahibkarlıq fəaliyyəti ilə

əlaqədardır. Ölkəmizdə işgüzar fəaliyyətlə bağlı baza xarakterli qanunlardan biri də “Sahibkarlıq fəaliyyəti” haqqında qanundur. Bu hüquqi sənəd-də Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın prinsipləri, sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin hüquq və vəzifələri, həmçinin onların məsuliyyətləri göstərilir, sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tərəfindən müdafiə edilməsinin və həvəsləndirilməsinin forma və üsulları açıqlanır, sahibkarların dövlətlə qarşılıqlı münasibətləri tənzimlənir. Qanun, həmçinin bütün mülkiyyət formalarının bərabərliyi, müstəqil olaraq işgüzar fəaliyyət sahəsinin seçilməsi və iqtisadi qərarlar qəbul edilməsi əsasında təşəbbüskarlığın və işgüzarlığın geniş təzahür etməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına yönəldilmişdir. Qanunda qeyd olunur ki, dövlət, sahibkarlıq fəaliyyətinin qanunvericilik, inzibati hüquq, büdcə, vergi və pul-kredit sistemləri vasitəsilə tənzimləyir, sahibkarlığa kömək məqsədilə informasiya, məsləhət, elm və tədris mərkəzləri, maliyyə fondları yaradır, həmçinin bir sıra belə xarakterli təd-birlər həyata keçirir [2].

Sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı, həmçinin sivil bazar münasibətləri mexanizminin tətbiqi ilə sıx bağlıdır. Belə vasitələrin formalaşmasında və inkişafında sahibkarlıq subyektlərinin də rolu danılmazdır. Sahibkarlıq fəaliyyəti üzrə etik-hüquqi normaların formalaşması azad və sivil bazar rəqabəti formalarının inkişafına, haqsız rəqabət meyillərinin aradan qaldırılmasına müsbət təsir göstərir. Bazar münasibətlərinin daha sivil üsullarla tənzimlənməsində bu amil xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsində müxtəlif formalara üstünlük verilə bilər. Hüquqi tənzimləmə forması sahibkarlıq sahəsinin inkişafı üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bunun üçün hüquqi tənzimləmənin müxtəlif istiqamətlərindən istifadə edilə bilər. Müasir bazar iqtisadiyyatında müxtəlif hüquqi tənzimləmə formaları bazar mexanizminin məhdudlaşdırılmasına deyil, əksinə, onun daha səmərəli şəkildə inkişafına şərait yaratmaqla, son nəticədə iqtisadi inkişaf prosesinə əsaslı sürətdə təkan verməyə yönəldilmişdir [1].

Bu baxımdan müasir dövrün tələbləri nəzərə alınmaqla, hüquqi tənzimləmə formalarının təkmilləşdirilməsi ölkədə sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı üçün xüsusilə zəruridir. Sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsində normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin bir-biri ilə əlaqələndirilməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Hər bir müəssisə təbiət və cəmiyyətlə daima qarşılıqlı təmasda olur. Dövlətin iqtisadi siyasəti təkcə azad sahibkarlığın dəstəklənməsinə deyil, eləcə də sosial və ekoloji amillərlə də əsaslanmalıdır. Dünya biznes təcrübəsi sübut edir ki, xırda və orta sahibkarlıq istənilən ölkənin milli iqtisadiyyatında çox önəmli yer tutur. Onlar böyük ölçüdə iqtisadiyyatın artım tempini, milli məhsulun strukturunu və keyfiyyətini müəyyən edir. Sahibkarlıq fəaliyyəti bir çox ölkələrdə dövlət tərəfindən dəstəklənir və Azərbaycan da burada istisnalıq təşkil etmir.

Ədəbiyyat:

1. İbrahimov İ.H., İbrahimov E.R. Sahibkarlıq fəaliyyətinin iqtisadi, hüquqi mexanizmi. Bakı. 2004.
2. Əhmədov M., Hüseyn A. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsasları. Bakı. 2011.

TƏBİİ DİLİN EMALİ TEXNOLOGİYALARININ MİLLİ İQTİSADİYYATIN VƏ SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFINDA ROLU

*Mustafayeva Aidə, tex.f.d., dosent,
Mingəçevir Dövlət Universiteti,
Bİdarəetmə Sistemləri İnstitutunun doktorantı
Əsgərova Aysu Məzahir qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Təqdim olunan elmi işdə təbii dilin emalı (TDE) texnologiyalarının inkişafının milli iqtisadiyyat və sahibkarlıq sahələrindəki rolu araşdırılmışdır. XX əsrin sonlarından etibarən informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı, cəmiyyətin müxtəlif sahələrində, xüsusilə iqtisadiyyat və biznesdə mühüm dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Təbii dilin emalı, süni intellektin bir tərkib hissəsi olaraq, insanların dilini maşınların anlamasını təmin edir və bu texnologiya müxtəlif sahələrdə, o cümlədən maliyyə, səhiyyə, hüquq və təhsil sahələrində inqilabi dəyişikliklərə yol açmışdır. Həmçinin TDE-nin sahibkarlığa təsiri xüsusilə vurğulanmışdır. Müasir səsli köməkçilər, müştəri rəylərinin və sosial şəbəkələrdəki məlumatların təhlili ilə istehlakçı ehtiyaclarının daha yaxşı anlaşılması, sahibkarlığın effektivliyini artırır və rəqabət üstünlüyü təmin edir. Eyni zamanda, səhiyyə və hüquq sahələrində TDE-nin tətbiqi, səhv diaqnozların qarşısını alır və hüquqi qərarların daha sürətli qəbul edilməsini təmin edir. Sonda TDE texnologiyalarının inkişafı, milli iqtisadiyyatın və sahibkarlığın güclənməsinə, yeni sistemlərin yaradılmasına və daha geniş tətbiq sahələrinin açılmasına gətirib çıxaracaq. Gələcəkdə, TDE və maşın öyrənməsi sahələrinin birgə istifadəsi daha ağıllı və inkişaf etmiş cəmiyyətlərin formalaşmasına dəstək olacaqdır. Bu texnologiyalar, eyni zamanda, daha mürəkkəb dil modellərinin inkişafını tələb edir və təbii dilin tam başa düşülməsi üçün daha səmərəli yanaşmaların tətbiqini nəzərdə tutur. TDE, iqtisadiyyatın və müxtəlif sahələrin inkişafını dəstəkləyən əsas vasitələrdən biri kimi qiymətləndirilir.

XX əsrin sonlarından müasir dövrə qədər qlobal miqyasda baş verən mühüm inqilabi dəyişikliklər texnologiya və informasiya sahələrindəki sürətli inkişafı xarakterizə olunur. Bu dəyişikliklər, cəmiyyətin müxtəlif sahələrində yeni imkanlar və çətinliklər yaratmış, iqtisadi və sosial həyatın müxtəlif aspektlərini fundamental şəkildə dəyişdirmişdir. Xüsusilə informasiya texnologiyalarının irəliləyişi, müxtəlif sahələrdəki fəaliyyətləri daha effektiv hala gətirmiş, yeni inkişaf istiqamətləri yaratmışdır. Texnoloji inqilabın əhəmiyyətli nəticələrindən biri süni intellektin və onun tərkib hissəsi olan təbii dilin emalı (TDE) sahəsindəki irəliləyişlərdir. Təbii dilin emalı, insanların dilini maşınlar tərəfindən anlamı təmin edərək müxtəlif sahələrdə, o cümlədən maliyyə, səhiyyə, hüquq və təhsil kimi sahələrdə inqilabi dəyişikliklərə səbəb olmuşdur.

Bu texnologiyaların inkişafı, yalnız onların elmi və texnoloji tərəfini deyil, həm də cəmiyyətə təsirini daha dərinlən anlamağa və qiymətləndirməyə imkan yaratmışdır. Təbii dilin emalı və maşın öyrənməsi sahələrinin sinerjiyası, iş dünyasında daha səmərəli xidmətlərin göstərilməsinə, müştəri ehtiyaclarının daha yaxşı anlaşılmasına və daha doğru qərarların qəbul edilməsinə şərait yaratmışdır. Məsələn, müasir dövrün

tətbiqlərindən biri olan səsli köməkçilər, təbii dillə verilən əmrlərə cavab verən və daim inkişaf edən alqoritmlər sayəsində daha yüksək səviyyədə xidmət təklif edir. Bu texnologiyalar həmçinin, istehsalatda, müştəri xidmətlərində və digər sahələrdə sahibkarlığın effektivliyini artıraraq, milli iqtisadiyyatın inkişafına mühüm təsir göstərmişdir.

Təbii dilin emalının böyük məlumatların təhlili üçün vacib rolu da qeyd edilməlidir. Şirkətlər müştəri rəylərini, sosial şəbəkələrdəki yazıları və forumlardakı müzakirələri təhlil edərək, istehlakçı ehtiyaclarını daha yaxşı anlayır və müvafiq məhsul və xidmətləri təklif edirlər. Bu yanaşma sahibkarlığın daha çevik və dinamik olmasına, bazarda rəqabət üstünlüyü əldə etməyə kömək edir. Eyni zamanda, təbii dilin emalı sahəsindəki inkişaf, marketinq və satış sahələrində yeni yanaşmaların yaranmasına şərait yaratmışdır.

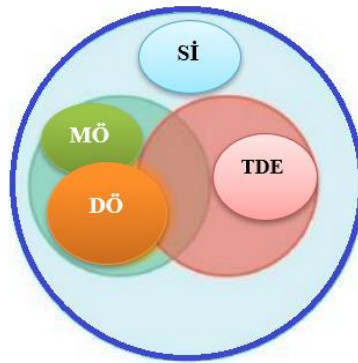
Səhiyyə sahəsində də TDE-nin tətbiqi həkimlərə xəstəliklərin daha sürətli və dəqiq diaqnozunu qoymağa kömək edir. Maşın öyrənməsi və təbii dilin emalı vasitəsilə həyata keçirilən təhlil, səhv diaqnozların qarşısını alır və həkimlərin qərar qəbul etmə prosesini dəstəkləyir. Hüquq sahəsində isə TDE, hüquqi sənədlərin təhlili və mühakimə materiallarının daha sürətli və doğru qiymətləndirilməsi üçün vacibdir. Həmçinin, hüquq firmaları və məhkəmələr sənədləri avtomatik olaraq analiz edərək hüquqi qərarları sürətləndirir və təhlilin dəqiqliyini artırır.

Nəticə olaraq, təbii dilin emalı texnologiyalarının inkişafı, yalnız texnoloji sahələrdə deyil, həm də iqtisadiyyat və sahibkarlıq sahələrində mühüm dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Gələcəkdə bu sahənin daha da inkişafı, yeni sistemlərin yaradılması və daha geniş tətbiq sahələrinin açılması ilə milli iqtisadiyyatın və sahibkarlığın daha da güclənməsinə imkan yaradacaqdır. Təbii dilin emalı və maşın öyrənməsi sahələrinin sinerjiyası, daha ağıllı və texnoloji cəhətdən inkişaf etmiş bir cəmiyyətin formalaşmasına dəstək olacaqdır.

Təbii Dilin Emalı (TDE), süni intellektin (Sİ) əsas sahələrindən biri olaraq, kompüterlərin insan dilini başa düşməsi, işləməsi və generasiya etməsi bacarığını inkişaf etdirmək məqsədilə formalaşmışdır. Bu sahə, lingvistik, riyazi modelləşdirmə və maşın öyrənməsi kimi elmi sahələrin integrasiyasına əsaslanır. İnsan dili mürəkkəb və çoxşaxəlidir, bu da onun kompüterlər tərəfindən başa düşülməsini çətinləşdirir. Dildəki sözlər kontekstdən asılı olaraq müxtəlif mənalar kəsb edə bilər, sinonim və antonim əlaqələri mövcud olur və qrammatik qaydalardan kənara çıxmalar baş verə bilər. Bu mürəkkəblik, Təbii Dilin Emalı sahəsində çalışan tədqiqatçılar və mütəxəssislər üçün ciddi çətinliklər yaradır. İnsan dilinin dəyişkənlikləri və qeyri-müəyyənlikləri, süni intellektin və maşın öyrənməsinin bu sahədəki uğurlu tətbiqlərinə mane olan əsas amillərdən biridir. Məsələn, eyni sözün müxtəlif kontekstlərdə fərqli mənalar daşması və mətndəki qeyri-müəyyən strukturlar, kompüter sistemlərinin düzgün analiz və cavab verməsini çətinləşdirir. Dildəki söz sırası, qrammatika və cümlə quruluşu, düzgün başa düşülən bir alqoritmin yaradılmasını ciddi şəkildə əngəlləyir. Eyni zamanda, təbii dilin emalının müxtəlif sahələrdəki tətbiqləri də özünəməxsus problemlərlə üzləşir. Məsələn, müştəri xidmətləri, sosial şəbəkələr və hüquq sahələrində mürəkkəb verilənlər bazasında istifadəçilərin müraciətlərini düzgün başa düşüb cavab vermək olduqca vacibdir. Burada yalnız dilin strukturunun anlaşılması deyil, həm də istifadəçinin niyyətinin düzgün təhlil edilməsi zəruridir.

Çünki istifadəçi eyni fikri müxtəlif sözlərlə ifadə edə bilər və ya cümlənin müxtəlif hissələri arasında əlaqəni başa düşmək üçün əlavə mətn və kontekstə ehtiyac duyula bilər. Bu məsələlərin həlli, Təbii Dilin Emalı texnologiyalarının səmərəli şəkildə tətbiq olunması üçün əsas istiqamətləri müəyyən edir.

TDE-nin işləmə prosesi əsasən bir neçə mərhələdən ibarətdir. İlkin mərhələdə mətn ön işləmədən keçir, burada tokenizasiya, stop-word-lərin çıxarılması və lemmatizasiya kimi proseslər həyata keçirilir. Daha sonra sintaktik və semantik analizlər aparılır ki, bu da cümlənin daxili strukturunu və məna əlaqələrini müəyyən etməyə kömək edir. TDE-də klassik maşın öyrənmə və dərin öyrənmə metodları geniş tətbiq olunur (şəkil 1). Problemin həlli istiqamətində bir çox yanaşma mövcuddur, əsasən maşın öyrənməsi və dərin öyrənmə (deep learning) metodları bu məsələlərin həlli üçün geniş istifadə olunur. Bu metodlar, əvvəlcə verilənlər üzərində təlim prosesinə əsaslanır və sonra həmin məlumatlara əsaslanaraq yeni məlumatları təhlil edir. Dərin öyrənmə alqoritmləri, xüsusən neyron şəbəkələri, dildəki nüansları anlamaq və təhlil etməkdə olduqca uğurludur. Lakin, bu yanaşmaların effektivliyi hələ də təbii dilin tam şəkildə başa düşülməsi üçün tam olaraq ideal deyil. Söz və cümlə səviyyəsində başa düşülmənin yanında, daha kompleks nitq və mətni anlamak və ona uyğun cavablar vermək üçün inkişaf etdirilən daha mürəkkəb modellər lazımdır.

Şəkil 1 - TDE, SI, MÖ, DÖ texnologiyaları

Bir digər yanaşma isə, "word embeddings" və ya "pre-trained models" kimi üsullardır. Bu texnikalar, əvvəllər öyrədilmiş böyük verilənlərdən istifadə edərək, dilin təbii quruluşunu modelləşdirir və yeni mətnlər üzərində tətbiq edilə bilən semantik və qrammatik qaydalar təklif edir. Bu yanaşma ilə, sistemlər daha əvvəlki təcrübələrindən istifadə edərək müstəqil olaraq daha effektiv və səmərəli nəticələr əldə etməyə başlayır. Bundan əlavə, TDE-nin inkişafında "transformer" arxitekturaları da böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu arxitektura, xüsusilə mətnin əlaqələrini və uzun məsafəli asılılıqları anlamaqda son dərəcə uğurludur. Məsələn, GPT (Generative Pretrained Transformer) və BERT (Bidirectional Encoder Representations from Transformers) kimi modellər, mətnin kontekstini daha yaxşı başa düşmək üçün istifadə edilir və bu sahədə son illərdə əldə edilən ən böyük nailiyyətlərdən biridir. Cədvəl 1-də təbii dilin emalı (TDE) və maşın öyrənməsi sahəsindəki problemləri istiqamətlər üzrə qruplaşdırılaraq təhlili təsvir olunmuşdur.

Cədvəl 1 - Təbii dilin emalı (TDE) və maşın öyrənməsi sahəsindəki problemlərin təhlili

İstiqamət	Problemin təsviri	Əsas çətinliklər	Mənbə və faktorlar	Təklif olunan həll üsulları
Təbii dilin strukturunun təhlili	Dilin təbii strukturlarının doğru təhlil edilməməsi	Dilin qrammatik və semantik strukturlarının mürəkkəbliyi	Fərqli dillər arasında struktur fərqləri, kontekstin nəzərə alınmaması	Yeni model və alqoritmlərin inkişafı, kontekstual analiz metodlarının tətbiqi
Avtomatik tərcümə	Çoxdilli mühitlərdə mətnin düzgün tərcümə edilməməsi	Dilin təbii strukturlarının və kontekstin düzgün təhlil edilməməsi	Qeyri-dəqiq verilənlər, dilin lokal xüsusiyyətlərini nəzərə alınmaması	Dil modellərinin daha geniş verilənlər üzərində öyrədilməsi və lokalizasiyası
Sentiment analizi	Qeyri-rəsmi mətnlərdə (sosial media, müştəri rəyləri) doğru təhlil etməməsi	İroniya, şübhə, emosional tonlar və qeyri-dəqiq ifadələrin təhlilində çətinliklər	Qeyri-standart ifadələr, sosial və emosional dəyişikliklər	Emosional təhlil üçün xüsusi modellər və öyrədilmiş verilənlər bazalarının istifadəsi
Məlumat axtarışı və məlumatın təsnifatı	Məlumatın düzgün kateqoriyalara ayrılması	Məlumatın keyfiyyəti və kateqoriyaların dəqiq müəyyənəşdirilməsi	Verilənlərin qeyri-dəqiq strukturu və lokal xüsusiyyətlər	Verilənlər bazalarının keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, yeni alqoritmlərin hazırlanması
Verilənlər bazası və standartlaşdırma	Verilənlər bazalarının qeyri-standartlaşdırılması və məlumatın yoxsulluğu	Lokal verilənlər bazalarının zəifliyi və qeyri-dəqiq məlumatlar	Verilənlərin azlığı və qeyri-dəqiqliyi	Verilənlər bazalarının lokalizasiya edilməsi və genişləndirilməsi
Dil strukturunun lokal xüsusiyyətləri	Azərbaycan dilinin morfoloji və qrammatik strukturu ilə bağlı çətinliklər	Azərbaycan dilində leksik müxtəliflik və söz sırasının dəyişkənliyi	Azərbaycan dilinin xüsusiyyətləri və digər dillərdən fərqləri	Azərbaycan dilinə uyğun xüsusi modellərin inkişafı

Cədvəl 1-də Təbii dilin emalı (TDE) və maşın öyrənməsi sahəsindəki problemləri təsvir edilmiş, onların əsas çətinlikləri, yaranma mənbələri və mümkün həll yolları göstərilmişdir. İlk öncə, təbii dilin strukturunun təhlili zamanı dillərin qrammatik və semantik mürəkkəbliyi önəmli çətinliklər yaradır. Fərqli dillər arasındakı struktur fərqlərinin və kontekstin nəzərə alınmaması dil modellərinin effektivliyini azaldır. Bunun qarşısını almaq üçün yeni model və alqoritmlərin inkişaf etdirilməsi və kontekstual analiz metodlarının tətbiqi zəruridir. Digər bir vacib məsələ avtomatik tərcümə sistemlərinin keyfiyyətidir. Çoxdilli mühitlərdə tərcümə zamanı dilin təbii strukturlarının və kontekstin düzgün təhlil edilməməsi, eyni zamanda qeyri-

dəqiq verilənlərin istifadəsi əsas çətinliklərdəndir. Bu problemi həll etmək üçün geniş verilənlər bazaları üzərində daha effektiv modellərin öyrədilməsi və dilin lokal xüsusiyyətlərini nəzərə alan yanaşmaların tətbiqi təklif olunur.

Sentiment analizi də mühüm problemlərlə üzləşir. Xüsusilə qeyri-rəsmi mətnlərdə (sosial media, müştəri rəyləri) emosional ifadələrin, ironiya və şübhənin doğru təhlil edilməməsi bu sahədə əsas çətinliklərdəndir. Emosional təhlil üçün xüsusi modellərin və öyrədilmiş verilənlər bazalarının istifadəsi bu sahədə effektiv həll yollarından biri ola bilər. Məlumat axtarışı və məlumatın təsnifatı sahəsində əsas problem verilənlərin düzgün kateqoriyalara ayrılmaıdır. Məlumatın keyfiyyətinin aşağı olması və kateqoriyaların qeyri-dəqiq müəyyən edilməsi məlumatın emal prosesini çətinləşdirir. Bu problemi həll etmək üçün yeni alqoritmlərin hazırlanması və verilənlər bazalarının keyfiyyətinin artırılması vacibdir. Verilənlər bazası və standartlaşdırma sahəsində isə məlumatların qeyri-standartlaşdırılması və verilənlərin azlığı problemlər yaradır. Xüsusilə lokal verilənlər bazalarının zəifliyi və qeyri-dəqiq məlumatlar TDE-nin tətbiqini məhdudlaşdırır. Bunun qarşısını almaq üçün verilənlər bazalarının lokalizasiya edilməsi və genişləndirilməsi əsas həll yolu kimi görülür.

Azərbaycan dili üçün spesifik problemlər arasında dil strukturunun lokal xüsusiyyətləri xüsusi yer tutur. Azərbaycan dilinin morfoloji və qrammatik strukturu digər dillərdən fərqləndiyi üçün TDE sistemlərində əlavə çətinliklər yaradır. Leksik müxtəliflik və söz sırasının dəyişkənliyi də modellərin effektiv işləməsinə mane olur. Bunun üçün Azərbaycan dilinə uyğun xüsusi modellərin inkişaf etdirilməsi zəruridir. Sonda isə infrastruktur və tədqiqatlarla bağlı problemlər qeyd olunmalıdır. Azərbaycanda TDE-nin inkişafı üçün yetərli infrastrukturun olmaması və elmi tədqiqatların azlığı bu sahədə inkişafın ləngiməsinə səbəb olur. Bu problemi həll etmək üçün tədqiqatlar üçün müvafiq infrastrukturun yaradılması və beynəlxalq əməkdaşlıqların genişləndirilməsi əsas çıxış yollarındandır. Beləliklə, qeyd olunan problemlərin həlli üçün həm texnoloji, həm də elmi-tədqiqat yönümlü addımların atılması tələb olunur. Cədvəl 1-də göstərilədiyi kimi, problemlərin həlli üçün verilənlər bazalarının təkmilləşdirilməsi, lokal xüsusiyyətləri nəzərə alan modellərin yaradılması və elmi araşdırmaların artırılması vacib məsələlərdir.

Təbii Dilin Emalı (TDE) və Maşın Öyrənməsi (MÖ) sahələri müasir texnologiyaların inkişafında mühüm rol oynayır. Bu texnologiyalar insan-kompüter qarşılıqlı əlaqəsini avtomatlaşdırmaq, böyük həcmli verilənləri təhlil etmək və müxtəlif sənaye sahələrində innovativ həllər yaratmaq üçün geniş tətbiq edilir. Məqalədə göstərilədiyi kimi, TDE və MÖ metodları maliyyə, səhiyyə, hüquq və təhsil kimi sahələrdə geniş istifadə olunur. Avtomatik tərcümə, sentiment analizi, chatbot sistemləri və mətn təsnifatı kimi tətbiqlər, insan-kompüter əlaqəsini daha effektiv hala gətirmişdir. Bu sahədə klassik maşın öyrənmə və dərin öyrənmə modelləri istifadə olunur ki, bu da texnologiyanın inkişafını daha da sürətləndirir. Lakin TDE-nin qarşısında duran əsas problemlərdən biri insan dilinin mürəkkəbliyi, kontekstdən asılı dəyişkənlik və çoxmənalılıqdır. Mövcud yanaşmalar bu problemlərin həllində irəliləyişlər əldə etsə də, hələ də tam dəqiq və qüsursuz sistemlər yaratmaq çətindir. Bundan əlavə, böyük həcmli verilənlər bazasının emalı, məlumatın keyfiyyəti və süni intellekt modellərinin etik məsələləri bu sahənin aktual problemləri olaraq qalır. Bu problemlərin həlli üçün aşağıdakı təkliflərin həyata keçirilməsi məqsəduyğundur:

□ Transformer əsaslı modellər, xüsusən GPT və BERT kimi arxitekturaların təkmilləşdirilməsi, daha dəqiq nəticələr əldə etməyə kömək edə bilər.

□ Mövcud TDE modellərinin əksəriyyəti əsasən ingilis dili üzərində təlim görmüşdür. Azərbaycan dili də daxil olmaqla digər dillər üçün daha çox annotasiya olunmuş verilənlər bazalarının hazırlanması vacibdir.

□ Dilin semantik və sintaktik xüsusiyyətlərini daha yaxşı anlamaq üçün multimodal modellərin tətbiqi genişləndirilməlidir.

□ TDE sistemlərinin qərəzliliyi, dezinformasiyanın yayılmasının qarşısının alınması və şəxsi məlumatların qorunması ilə bağlı daha güclü mexanizmlər işlənməlidir.

□ Elmi tədqiqatların sənaye tətbiqlərinə inteqrasiyasını artırmaq üçün universitetlər və texnoloji şirkətlər arasında daha sıx əməkdaşlıq qurulmalıdır.

Beləliklə, Təbii Dilin Emalı (TDE) və süni intellektin inkişafı, müasir dövrün ən əhəmiyyətli texnoloji yeniliklərindən biri olaraq, həm elmi, həm də praktiki sahələrdə geniş tətbiq imkanları yaratmışdır. İnsan dilinin mürəkkəbliyi və dəyişkənliyi, bu sahənin inkişafını çətinləşdirsə də, müasir maşın öyrənməsi və süni intellekt alqoritmləri bu problemlərin öhdəsindən gəlməkdə mühüm irəliləyişlər əldə etmişdir. Təbii dilin emalı, xüsusilə müştəri xidmətləri, hüquq, səhiyyə və digər sahələrdə əhəmiyyətli təsir yaratmış, bu texnologiyalar insanların gündəlik həyatını asanlaşdırmış və iş fəaliyyətlərinin səmərəliliyini artırmışdır.

Gələcəkdə TDE və süni intellekt sahələrinin birləşməsi, daha dəqiq və effektiv həllərin tətbiqinə imkan verəcək, insanların dilini başa düşən sistemlərin inkişafını sürətləndirəcəkdir. Bu inkişaf, xüsusən də təbii dilin emalının biznes və ictimai xidmət sahələrində daha geniş şəkildə tətbiq olunması ilə, iqtisadiyyatın və sahibkarlığın inkişafında əhəmiyyətli rol oynayacaq. Bununla yanaşı, TDE-nin təhsildə və səhiyyə kimi sahələrdə tətbiqi, yüksək keyfiyyətli xidmətlərin təqdim olunmasına və qərar qəbul etmə proseslərinin təkmilləşdirilməsinə şərait yaradacaq.

Ümumilikdə, təbii dilin emalı texnologiyalarının inkişafı, insan və maşın arasında daha təbii, anlaşıqlı və effektiv qarşılıqlı əlaqəni təmin edərək, gələcəkdə daha ağıllı və texnoloji inkişaf etmiş cəmiyyətlərin qurulmasına zəmin yaradacaq. Bu sahənin davamlı inkişafı, həm texnologiyaların özünü, həm də cəmiyyətin ondan istifadə tərzini daha dərinlən dəyişdirəcəkdir.

Ədəbiyyat:

1. Mustafayeva A.M., İsrailova E.N. Süni neyron şəbəkələrin tətbiqi ilə mexatron qurğularda informasiya emalının funksional sxeminin yaradılması alqoritmi. *Dayanıqlı İnkişaf*. MDU. 2021. Cild 1. S. 81-87.

2. Mustafayeva A.M., Əliyeva Z.Ə., Baxşıyeva G.S., İsmayılzadə L.V., Muradzadə E.A. Mobil robotların funksional sxeminə əsasən riyazi modelin təyini. *Dayanıqlı İnkişaf*. MDU. Cild 2. S.93-99.

3. Mustafayeva A.M. Development prospects of artificial intelligence technologies. Sustainable development strategy: global trends. International Scientific Conference "National experiences and new goals". December 10-11. 2021. P.47-53.

4. Tatwadarshi P., Nagarhalli V.V., Rana N. K. Impact of Machine Learning in Natural Language Processing: A Review. Third International Conference on Intelligent Communication Technologies and Virtual Mobile Networks (ICICV2021). 2021.

5. Goldberg Y. A Primer on Neural Network Models for Natural Language Processing. Journal of Artificial Intelligence Research. 2016. Vol. 57. P. 345–420. Doi: 10.1613/jair.4992.

ELEKTRON TİCARƏT SİSTEMİNİN YARADILMASI , İDARƏ OLUNMASINDA TƏHLÜKƏSİZLİK VƏ MƏLUMATLARIN QORUNMASI

*Nəsimova Təhminə Nizam qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Elektron ticarət platforması (ETP) — alıcılar və satıcılar arasında sövdələşmələrin bağlanmasını təmin edən internet resursudur. Bu platformalar təşkilati, informasiya və texniki həlləri birləşdirərək, tədarükçülərlə sifarişçilərin qarşılıqlı əlaqəsini təmin edir. Əsas fəaliyyət mexanizmi elektron sənəd dövriyyəsinə əsaslanır ki, bu da məlumat mübadiləsini avtomatlaşdıraraq, əməliyyatların daha sürətli və etibarlı icrasına imkan verir [1,4]. Elektron ticarət sistemləri uzaqdan idarəetmə imkanı təqdim edərək, bazara çıxış prosesini asanlaşdırır və ticarət əməliyyatlarını sürətləndirir. Müqavilələrin bağlanması və sifarişlərin idarə olunması daha şəffaf və səmərəli şəkildə həyata keçirilir. İstehsalçılar üçün geniş bazar imkanları yaradan bu platformalar xüsusilə kiçik təsərrüfatların rəqabət qabiliyyətini artırır. Bununla yanaşı, alıcılar və satıcılar ən sərfəli təklifləri müqayisə edərək seçim edə bilirlər. Elektron ticarət platformaları sənədlərin elektron formada hazırlanmasını və emalını avtomatlaşdıraraq əməliyyat proseslərini sadələşdirir. Bu yanaşma vaxt və maliyyə resurslarına qənaət etməklə yanaşı, insan faktorundan qaynaqlanan səhvləri minimuma endirir. Eyni zamanda qiymət təkliflərinin optimallaşdırılması və bazar təhlillərinin aparılması ilə iqtisadi effektivlik artırılır.

Elektron ticarət sistemində təhlükəsizlik və məlumatların qorunması mühüm amillərdən biridir. Müştəri məlumatlarının və ödəniş sistemlərinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün aşağıdakı tədbirləri görmək vacibdir [2]:

1.SSL Sertifikatı və HTTPS istifadəsi - Saytınızda SSL sertifikatı quraşdıraraq HTTPS protokolundan istifadə edin. Bu, istifadəçi məlumatlarını şifrələyərək üçüncü şəxslərin onları ələ keçirməsinin qarşısını alır.

2.PCI DSS ıstandartlarına uyğunluq -Ödəniş kartları sənayesinin təhlükəsizlik standartlarına (PCI DSS) uyğun olmaq vacibdir. Kart məlumatları birbaşa saytda saxlanılmamalı, etibarlı ödəniş prosessorlarına (PayPal, Stripe, yerli bank sistemləri) yönləndirilməlidir.

3. Güclü Parol Siyasəti - Müştərilər və admin istifadəçiləri üçün kompleks və uzun parolların istifadəsini məcburi edin. İki faktorlu identifikasiya (2FA) tətbiq edərək giriş təhlükəsizliyini artırın.

4.Məlumatların Şifrələnməsi -Müştəri və biznes məlumatlarını AES (Advanced Encryption Standard) və ya RSA kimi güclü şifrələmə metodları ilə qoruyun. Hashed

Passwords (Şifrələnmiş parollar) istifadə edin ki, oğurluq halında belə parollar oxunmasın.

5. SQL Injection və XSS Hücumlarının Qarşısının Alınması - SQL injection hücumlarına qarşı prepared statements və parameterized queries istifadə edin. XSS (Cross-site scripting) hücumlarına qarşı giriş məlumatlarını filtrləyin və doğrulayın.

6. Server və Şəbəkə Təhlükəsizliyi - Firewalla (şəbəkə divarı) və DDoS qoruma sistemlərindən istifadə edin. Server yeniləmələrini və təhlükəsizlik yamalarını mütəmadi tətbiq edin.

7. Müştəri məlumatlarının məxfi saxlanması -Müştəri məlumatlarını üçüncü şəxslərlə paylaşmamaq üçün Məxfilik siyasəti (Privacy Policy) yaradın. Müştərilərə məlumatlarının silinməsi və ya dəyişdirilməsi imkanını təqdim edin.

8. Ehtiyat nüsxələrin (Backup) yaradılması - Məlumatları mütəmadi olaraq avtomatik backup edin (həftəlik/gündəlik). Backup fayllarını şifrəli və təhlükəsiz serverlərdə saxlayın.

9. Administrator və işçi girişlərinə nəzarət - Admin panelinə girişləri IP məhdudiyyəti və ya xüsusi giriş icazələri ilə məhdudlaşdırın. İşçilərə yalnız lazımi məlumatlara giriş icazəsi verin (Role-Based Access Control - RBAC).

10. Təhlükəsizlik monitorinqi və hücumların qarşısının alınması - SIEM (Security Information and Event Management) sistemlərindən istifadə edərək şübhəli fəaliyyətləri izləyin. Təhlükəsizlik skaneri və antivirus proqramları ilə sisteminizi mütəmadi yoxlayın [3].

E-ticarət sistemlərinin təhlükəsizliyi və məlumatların qorunması ən vacib məsələlərdən biridir:

- SSL sertifikatlarının istifadəsi – Məlumatların şifrələnməsi və təhlükəsiz bağlantı təmin edilməsi.

- PCI DSS uyğunluğu – Ödəniş kartı məlumatlarının təhlükəsizliyini təmin edən beynəlxalq standart.

- Güclü autentifikasiya və identifikasiya – İki mərhələli identifikasiya (2FA) və güclü parol siyasəti.

- Məlumatların ehtiyat nüsxəsi – Mütəmadi backup strategiyası və bərpa planları.

- DDoS hücumlarına qarşı qorunma – Serverlərin və veb-saytın təhlükəsizlik divarları ilə qorunması.

- Fırıldaqçılıq və kibercinayətkarlıqla mübarizə – AI əsaslı fırldaqçılıq analiz sistemləri və əməliyyatların monitorinqi.

Elektron ticarətdə kibertəhlükəsizlik böyük əhəmiyyət daşıyır [5].

- Şifrələmə və məlumatların qorunması SSL sertifikatı - HTTPS protokolundan istifadə; Verilənlərin şifrələnməsi AES-256 kimi güclü şifrələmə metodları; Müntəzəm ehtiyat nüsxə çıxarma; Buludda və fiziki serverlərdə saxlanması.

- Fırıldaqçılıqdan müdafiə - PCI DSS standartlarına uyğunluq; Ödəniş məlumatlarının qorunması; Şübhəli əməliyyatların monitorinqi; AI əsaslı fırldaqçılıq sistemləri; İki faktorlu autentifikasiya (2FA): Müştəri hesablarının qorunması üçün SMS və ya e-poçt təsdiqi.

– Hüquqi və tənzimləyici tələblər - Elektron ticarətdə hüquqi məsələlər də nəzərə alınmalıdır: Məxfilik siyasəti və GDPR uyğunluğu; Müştəri məlumatlarının qorunması üçün GDPR (General Data Protection Regulation) qaydalarına əməl etmək; Məlumatların silinməsi və ya dəyişdirilməsi üçün istifadəçiyə seçim vermək.

– Qanuni Şərtlər və İstifadə Qaydaları - İstifadəçi razılaşmaları və qaydalar: Məhsul qaytarma siyasəti, çatdırılma müddətləri, müştəri hüquqları; Rəqəmsal imza və ödəniş qanunları: Müqavilələrin və ödənişlərin hüquqi qüvvəyə malik olması.

Bu tədbirləri tətbiq etməklə elektron ticarət sisteminizin təhlükəsizliyini maksimum səviyyəyə çatdırmaq mümkündür. Təhlükəsiz və etibarlı bir platforma yaratmaq, müştəri etibarını qazanmaq və biznesin davamlı inkişafını təmin etmək üçün əsas şərtlərdən biridir. Daha spesifik qoruma metodları üçün sistemin miqyasını və istifadə olunan texnologiyaları müəyyən etmək lazımdır. Elektron ticarət sisteminin uğurlu olması üçün texniki infrastruktur, təhlükəsizlik tədbirləri, müştəri yönümlü yanaşma və effektiv idarəetmə vacibdir. Gələcəkdə yeni texnologiyaların tətbiqi bu sahədə daha böyük imkanlar yaradacaq.

Ədəbiyyat:

1. Abbasov Ə.M., Bayramov Z.Z., Quliyev H.X. İqtisadi informasiyanın işlənməsinin kompüter texnologiyası. Bakı. 2002.

2. Ağamalıyev M.Q., Şükürov T.Ş. Ticarət müəssisələrinin iqtisadiyyatı. *İqtisad Universiteti*. Nəşriyyatı. 2010. S. 379, 384, 423.

3. Cabbarova K. Beynəlxalq kommersiya fəaliyyəti. *İqtisad Universiteti*. Nəşriyyatı. 2018. S. 226–230.

4. Əkbərov M. Elektron kommersiya. *İqtisad Universiteti*. Nəşriyyatı. 2011. S. 212–214.

5. Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair. URL: http://www.mys.gov.az/uploaded/legislationorder_pdf/gdgciajbjehe KT saran cam-azərbaycan-respublikasında-informasiyacamiyyatının-inkishafına-dair.pdf

PEŞƏKAR ETIKANIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

*Verdiyeva Ülvyyə Məhəmmədali qızı
Mingəçevir Dövlət Universitetinin*

Bədən tərbiyəsi və idmanı 20-ci əsrin sosial fenomeni adlandırırlar. İdman, həqiqətən də, səhiyyə, təhsil, mədəniyyət və media da daxil olmaqla, əksər sosial institutlara nüfuz edib. Bir çox siyasətçilər idmanı birləşdirici qüvvə - sağlam cəmiyyətin və güclü dövlətin inkişafına töhfə verən milli ideya hesab edirlər. Bir çox ölkələrdə səhiyyə xərclərinin azaldılması və demoqrafik problemlərin həlli bütün sağlamlaşdırıcı funksiyaları ilə bədən tərbiyəsi və idmanla bağlıdır.

Bədən tərbiyəsi və idman bir sosial institut kimi və sağlam cəmiyyətin inkişafına fəal təsir göstərən spesifik peşə fəaliyyəti növü kimi hazırda köklü kəmiyyət, struktur və keyfiyyət dəyişikliklərindən keçir. Bunlar, ilk növbədə, sosial-iqtisadi islahatlar dövründə formalaşmış yeni sosial-iqtisadi, demoqrafik və siyasi şəraitdən qaynaqlanır.

Bazar münasibətlərinə keçid sosial fəaliyyətin bu xüsusi sahəsində bir çox problemlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. İqtisadi vəziyyətin qeyri-sabitliyi və əhalinin həyat səviyyəsinin pisləşməsi ilə daha da ağırlaşdı. Bu şəraitdə bədən tərbiyəsi və idman sektorunun formalaşmasında və maliyyələşdirilməsində həm dövlətin, həm də digər iqtisadi subyektlərin imkanları xeyli azalmışdır. Maddi imkanların məhdudluğu əhalinin sağlamlığının qayğısına qalmaq, ictimai asayişin qorunması, milli nüfuzun möhkəmləndirilməsi, əhalinin, xüsusən də gənclərin diqqətini küçədən, alkoqoldan, narkotik vasitələrdən yayındırmaqla idman-sağlamlıq funksiyalarının həyata keçirilməsində dövlətə böyük çətinliklər yaradır. Bundan əlavə, bədən tərbiyəsi və idmanın sosial rolu fərdin özünü təkmilləşdirməsi, insanlarda qanunçuluğun tərbiyəsi, nizam-intizam vərdişi və daha səmərəli əmək fəaliyyəti ilə sıx bağlıdır ki, bu da son nəticədə sosial sistemin sabitliyini formalaşdırır [1].

Bununla belə, bazar islahatları, bədən tərbiyəsi və idman infrastrukturunun kommersiyalaşdırılması inkişaf üçün yeni təkan alır və çox vaxt müsbət deyil, həm də mənfi nəticələr verir. Bədən tərbiyəsi və idman sistemində əhalinin tələbatının ödənilməsinə təmin edən kommersiya fəaliyyətinin yeni səmərəli forma və növlərinin axtarışı davam etdirilir. Əgər dövlət idman işlərində iştirakını ictimai əhəmiyyəti ilə sövq edirsə, idman federasiyaları əsasən idmançıların maraqlarını təmsil edir və müdafiə edirsə, kommersiya idman strukturları, bir qayda olaraq, inkişaf etməkdə olan idman xidmətləri bazarında qərar qəbul edir və gəlir əldə etmək imkanını verir. İdmanla iqtisadiyyat arasında sıx əlaqə var. İdman getdikcə əmtəəyə çevrilir. Təxmini məlumatlara görə, 21-ci əsrin əvvəllərində bəzi inkişaf etmiş ölkələrdə idman avadanlığı və idman sənayesi də daxil olmaqla dünyada idman bazarının həcmi ümumi daxili məhsulun 2%-ni təşkil edir [3].

Yeni iqtisadi şərait sənaye subyektlərinə və obyektlərinə həm müstəqil təsərrüfat, həm də sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq, müxtəlif mənbələrdən əlavə maliyyə resursları cəlb etmək hüququ verir. Bədən tərbiyəsi, sağlamlıq və idman xidmətlərinin təşkili və göstərilməsi üçün iqtisadi fəaliyyətin keyfiyyətə yeni modelinin formalaşdırılması prosesi ona doğru irəliləyişin mümkün yollarının axtarışı ilə eyni vaxtda baş verir. Onların təşkilinin əvvəlki təcrübəsi - əsasən dövlət və ya idarə maliyyəsi hesabına - dəyişmiş sosial-iqtisadi şəraitə uyğun gəlmir və bu sahədə sahibkarlıq fəaliyyəti hələ özünün formalaşması və inkişafının ilkin mərhələsindədir. Bu prosesin inkişafının mürəkkəbliyi və qeyri-sabitliyi həm çətin iqtisadi vəziyyət, həm də bazar sosial-iqtisadi və təşkilati münasibətlərinin bədən tərbiyəsi və idman sahəsində bir çox iqtisadi münasibətlər subyektlərinin iqtisadi fəaliyyətində hələ də həlledici olmamasından ibarət olan keçid dövrünün xüsusiyyətləri ilə bağlıdır [2].

Əhalinin əsas qruplarının (əvvəllər bədən tərbiyəsi və idman sahəsində dövlət strukturlarında çalışan) öz bizneslərini idarə etməyə hazır olmaması, lazımi təcrübənin və sahibkarlıq ənənələrinin olmaması, bir çox stadionların və idman obyektlərinin bağlanması və təyinatının dəyişdirilməsi, o cümlədən ilkin kapitalın, lazımi biznes biliklərinin və idarəetmə təcrübəsinin olmaması fərdi sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkili və problemlərinin həlli istiqamətində istehlakçıların fəaliyyətini reallaşdırmağa, onların qarşısının alınmasına şərait yaradır bədən tərbiyəsi və idman sahəsində sahibkarlıq fəaliyyəti. Bütün bunlar birlikdə Azərbaycanda bədən tərbiyəsi və idman sahəsinin formalaşmasına iz qoyur və bu problemləri aktual edir [4].

İdman sahəsində uğur qazanmaq üçün aşağıdakı məsələlərin həlli zəruridir: bədən tərbiyəsi və idman sahəsində tələbat olan xidmətlərin göstərilməsində iqtisadi kommersiyalaşmanın və sahibkarlıq fəaliyyətinin iqtisadi mahiyyətini və xüsusiyyətlərini aşkar etmək; bədən tərbiyəsi və idman sahəsində sahibkarlıq fəaliyyətinin formalaşması və inkişafının ətraflı tənqidi təhlili əsasında əhali arasında bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafına mane olan səbəbləri kommersiya əsasında müəyyən etmək; keçid iqtisadiyyatı şəraitində bədən tərbiyəsi və idman sahəsində struktur formalaşmaların xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla kommersiyalaşdırma və sahibkarlıq fəaliyyəti sisteminin inkişafı və təkmilləşdirilməsi üçün konseptual əsasları hazırlamaq; idman marketinqi mexanizminin təkmilləşdirilməsinə və idman sahəsində sivil və rəqabətqabiliyyətli sahibkarlığın inkişafının ən mühüm şərti kimi idman təhsilinin, o cümlədən biznes təhsilinin alınmasına xüsusi diqqət yetirməklə bədən tərbiyəsi və idman sahəsində sahibkarlıq strukturlarının fəaliyyətinin təşkilati-iqtisadi mexanizminin inkişafı və təkmilləşdirilməsi üzrə elmi əsaslandırılmış təkliflər hazırlamaq [5].

Ədəbiyyat:

1. Qayıbov R.H. İdman fiziologiyası. Bakı. 2005.
2. Qayıbov R.H., Sadıqova E.R., Qarayev M.H., Seyidzadə Ə.M. Ümumi fiziologiyadan məşğələ kursu. Bakı. 2007.
3. Qayıbov R.H. Bakalavr pilləsi üçün İdman fiziologiyası fənninin proqramı. Bakı. 2011.
4. Qayıbov R.H. İnsan fiziologiyası (dərs vəsaiti). Bakı. 2009.
5. Bağırova R.M. Hərəkəti keyfiyyətlərin fizioloji səciyyəsi. (dərs vəsaiti). Bakı. 2010.

ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ПРОЦЕСТЕРДІ ДАМУЫНЫҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ БАСТАУЫШ МЕКТЕПТЕРДЕ ЕНГІЗІЛЕТІН ИННОВАЦИЯЛАРҒА ӘСЕРІ

Мамедова Ирана Октай

Әзірбайжан мемлекеттік педагогикалық университеті

Бастауыш сыныптарда оқыту үрдісінің тиімділігін арттыруда педагогикалық технологиялардың маңызы зор. Педагогикалық технологиялар – оқыту үрдісіне жаңаша көзқарас. Оқытудың жаңа технологияларын енгізу арқылы оқыту үдерісінің сапасын арттыруға болады. Бұл жағдайда оқу процесі мүмкіндігінше басқарылатын болады. Оқыту технологиялары оқу процесіне қатысушылардың қызметін де белсендіреді. Оқыту процесіне кең жүйе ретінде енгізілген «білім беру технологиясы» түсінігі мақсаттарды, мазмұнды, принциптерді, әдістерді, ұйымдастыру формаларын, нәтижелерді бақылау

технологияларын біріктіреді. Технологияның негізгі идеясы білім беру технологияларын енгізу болды.

Орыс зерттеушісі В.П.Беспалько технологияны тәжірибеде педагогикалық процестің жүйелі және дәйекті көрінісі немесе педагогикалық міндеттерді шешуге бағытталған педагогикалық іс-әрекеттің жүйелі және тұтас жүйесі деп анықтады.

«Педагогикалық технология» термині зерттелетін жүйені, одан кейін кез келген мұғалімнің әдіс-тәсілдері жүйесін, ең соңында дидактикада бұрыннан сөз болған технологиялық дамыған оқыту әдістемесі мен жеке әдістемелерін білдіреді. Оқыту технологияларының әртүрлі түрлері бар. Педагогикалық технологиялардың классификациясы орыс ғалымы Г.Н.Селевко, Г.Н.Александровтың технологиялар құрылымы туралы ойлары қызықты. «Педагогикалық технология – педагогикалық жүйені дамытудың тиімділігін және алға қойылған педагогикалық мақсатқа жетуді қамтамасыз ететін мұғалім мен оқушының бірлескен іс-әрекетінің формалары, әдістері мен тәсілдерінің кешені». Г.Н.Александровтың айтуы бойынша педагогикалық технология мынадай құрылымға ие:

- тұжырымдамалық негізі;
- оқытудың мазмұндық бөлігі (оқу материалының жалпы және арнайы мазмұнын зерттеу мақсаты);
- процессуалдық бөлім (оқу процесін технологиялық ұйымдастыру, мектеп оқушыларының оқу іс-әрекетінің әдістері мен формалары, материалды меңгеру процесін басқару бойынша мұғалімнің жұмысы, оқу үдерісінің диагностикасы).

Педагогикалық технологияларды келесі белгілері бойынша ажырататын зерттеушілердің басым көпшілігі келіскен Г.Н.Александровтың классификациясына жүгінейік:

- мақсатты мақсаты;
- психологиялық механизмге негізделген меншіктеу;
- сипаттамалық белгілерге негізделген элементтер арасындағы байланыстар;
- білім беруді ұйымдастыру нысандары бойынша;
- оқушылардың танымдық әрекетін басқару ерекшеліктері туралы;
- басым әдіске сәйкес;
- қолданыстағы дәстүрлі білім беру жүйесін жаңғыртудың ықтимал бағыттары туралы;
- интеллектуалдық процестердің құрылымдарының жоғары қалыптасуына негізделген;
- арнайы құрастырылған компьютерлік технологияның арқасында.

Қазіргі кезде оқу үрдісінде кеңінен қолданылып жүрген педагогикалық технологияларды келесідей топтастыруға болады:

- білім беру технологияларын дамыту;
- ақыл-ой әрекетін кезең-кезеңімен қалыптастырудың теориялық және технологиялық аспектілері;

- кеңейтілген дидактикалық бірліктерді пайдалана отырып оқыту технологиясы;
- гуманистік-тұлғалық технология;
- бейімделген мектеп технологиялары;
- ақпараттық технологиялар және т.б.

Инновациялық білім беру технологияларын талдау дамыта оқытудың бағыттары мәселесін де алдыңғы қатарға шығарды. Осы орайда В.В.Давыдов пен Л.В.Занковтың дамыта оқыту салаларындағы зерттеулері ерекше. Л.В.Занков мәселеге шығармашылықпен қарап, бұрынғы эксперименттерге сыни көзқарасын білдірді. Автордың пікірінше, бастауыш сынып оқушыларының оқу іс-әрекетін ұйымдастыру олардың оқу-тәрбие мәселелерін жүйелі шешу және дұрыс орындауға болатын көптеген кездейсоқ тапсырмаларға бірден жалпылау қабілетін дамытады. Зерттелетін пәндердің ерекшеліктерін ескеретін тәсілдер әзірленуде. Давыдов-Эльконидің дамыта оқыту концепциясының стратегиялық мақсаты – жеке тұлғаға бағытталған инновациялық педагогикалық қызметті ұйымдастыру және басқару болып табылады. Олардың пікірінше, жаңа білім беру жүйесінің дәстүрлі емес концептуалды дамуы жалпыдан жекеге, абстракциядан нақтыға, жүйеліліктен бірлікке қарай қозғалыс принциптеріне негізделген. Дегенмен, дәстүрлі бағытталған даму жекеден жалпыға, нақтыдан дерексізге қарай қозғалысқа негізделген. Мұндай оқу процесінде баланың дамып келе жатқан ойлауы теориялық, ал оқудың өзі практикалық даму ретінде бағаланады. Баланың ойлауының негізі – мағыналы жалпылау сапасы.

Секція 2
***Актуальні аспекти розвитку потенціалу суб'єктів
підприємництва***

ORGANIZATIONAL FORMS OF ENTREPRENEURSHIP

Makulov Nurali
Supervisor: Baimoldina S.Zh., Master of Economic Sciences,
Senior Lecturer, Kazakh Automobile and Road Institute

Depending on the company's turnover and the number of employees, private entrepreneurship entities can be small, medium or large businesses.

Advantages Limited liability partnerships (LLP).

Limitation of liability of the founder or participant of the LLP to creditors. The founder is liable only within the amount of the investment that he himself made in the authorized capital of the partnership.

LLP in Kazakhstan gives the opportunity to launch the implementation of the enterprise together with partners. An unlimited number of participants and founders of the company opens up more opportunities for promotion and establishment of the company.

The partnership has the right to organize branches or other separate branches of the company, divisions, branches, etc. in another city, locality, and even abroad.

The very status of a partnership has a solid connotation. In Kazakhstan, working through a partnership has its own level of prestige and audience trust, and it is much higher than that of an individual entrepreneur.

The founder of the partnership has the option of reforming the LLP into a legal entity or giving the partnership another form (for example, a Joint Stock Company).

There are a number of options for merging, joining or, on the contrary, dividing a partnership. This feature helps to form an individual, flexible approach to the changes that are constantly occurring in the modern world of business and economics.

There will also be no problems in the event of the sale of the enterprise (most often, LLPs are sold in full, including all the company's property). That is, the buyer, together with the LLP, immediately acquires both a permanent customer base and the company's reputation. When selling a partnership, only the figure of the owner (owners) changes, and such nuances are usually not particularly important to the target audience.

Disadvantages of LLC.

High tax rate, especially if the partnership does not belong to the category of small business. Under such conditions, the LLC pays a much higher amount of taxes than an individual entrepreneur.

Mandatory accounting.

It is necessary to provide statistical reports to the appropriate authorities. In comparison with individual entrepreneurs, partnerships have to do this on a regular basis.

Partnerships that do not belong to the small business sector are required to undergo complex and lengthy state registration.

The LLP spends resources and funds on collecting and preparing various notarial documents (for example, constituent documents). In addition, these documents should be available in several copies, each copy should be notarized and their legal force should be supported by a number of signatures and bank seals.

Participants of the partnership must contribute funds to the authorized capital of the enterprise.

The need to collect and store a huge number of different documents.

It is easier to open and close an individual entrepreneur than another form of business. Many believe that when they feel “cramped” within the framework of an individual entrepreneur, they will “transform” into a limited liability company.

It is necessary to take into account that such an upgrade is possible only through the liquidation of the individual entrepreneur and the establishment of the company from scratch. The business history ends with the closure of the individual entrepreneur.

For tender participants, a positive business reputation and proven work experience are extremely important. In some cases, companies with a successful "history" are purchased, but this entails additional costs.

Literature:

1. Entrepreneur Code of the Republic of Kazakhstan. The Code of the Republic of Kazakhstan dated October 29, 2015. № 375-V LRK.

2. About limited and additional liability partnerships. Law of the Republic of Kazakhstan No. 220-1 dated 22 April, 1998.

SUSTAINABLE PERFORMANCE: A NEW VISION OF PRODUCTIVITY

Mammadova Zamina İlham
Azerbaijan Technical University

This article examines operational management techniques meant to help businesses achieve long-term productivity development. The idea of sustainability is closely related to productivity, which is a major factor in success and competitiveness in the fast-paced business world of today. In order to maximize organizational performance, the study explores the fundamentals of operations management.

In recent years, sustainability has become a crucial aspect of company operations, reflecting a dramatic shift in how companies view their social and environmental obligations. Sustainability is not only a trend in the business sector; it is a revolutionary movement that redefines success in ways other than monetary metrics. It encompasses a broad range of practices intended to ensure that business activities are conducted in a manner that is environmentally sound, socially and economically responsible, and both. This change in perspective emphasizes how important it is to meet current needs without compromising the ability of future generations to meet their

own. Businesses are increasingly focusing on sustainability as a strategic priority as they see the links between social responsibility and productivity,

The finest practices and insightful information in this article have been shown to be effective in attaining long-term productivity increase. In addition, it discusses problems and suggests possible fixes to improve operational management procedures in the interest of long-term sustainability and productivity objectives.

In recent years, sustainability has become a crucial aspect of company operations, reflecting a dramatic shift in how companies view their social and environmental obligations. Sustainability is not only a trend in the business sector. It is a revolutionary movement that redefines success in ways other than monetary metrics. It encompasses a broad range of practices intended to ensure that business activities are conducted in a manner that is environmentally sound, as well as socially responsible.

This change in perspective emphasizes how important it is to meet current needs without compromising the ability of future generations to meet their own. As businesses become more conscious of the links between economic success, environmental stewardship, and social responsibility, sustainability has emerged as a critical strategic priority. Often summed up as "people, planet, and profit," the triple bottom line is the foundation of the concept of sustainability in business. This paradigm highlights how crucial it is for businesses to balance environmental sustainability, social justice, and financial success [4, p 70–77].

The primary objectives of environmental sustainability are to reduce ecological footprints by means of measures like reducing emissions, using renewable energy sources, getting rid of trash, and putting sustainable resource management into practice. Social sustainability encourages diversity, fair labor standards, health and safety, and community involvement in order to address the ways that corporate actions impact individuals and communities. On the other hand, economic sustainability promotes innovation, ethical conduct, and wise investment while ensuring the long-term financial stability of businesses. Together, these elements provide a comprehensive approach to sustainability that is deeply embedded in the business culture. Several elements, such as market needs, operational efficiency, legal hurdles, and ethical considerations, are pushing the shift toward sustainable business practices. Businesses must transition to more ecologically friendly practices as a result of stricter environmental restrictions and sustainability criteria enforced by international regulatory bodies [10, p. 603–615].

The state of the market is also significant; investors and consumers are increasingly drawn to companies and brands that demonstrate a genuine commitment to sustainability. This shift in consumer behavior forces businesses to adopt policies that uphold these principles, which enhances customer retention and brand awareness. Operational efficiency is yet another powerful driver of sustainability. Implementing energy-efficient technology, reducing waste, and optimizing supply chains can not only benefit the environment but also increase profitability and operating costs. This change is further supported by ethical considerations, as businesses work to fulfill their corporate social responsibility and make sure that their operations benefit the environment and society [14, p. 216–226].

A company's sustainability plan must include corporate social responsibility (CSR) initiatives. These programs encompass a wide range of activities designed to address social issues such as community development, fair labor standards, health and safety, and charity. In addition to having a bigger societal impact, CSR programs help a firm strengthen its relationships with stakeholders and enhance its reputation. Furthermore, transparency in sustainability reporting is necessary to demonstrate a company's commitment to sustainable practices. Businesses are guaranteed to disclose their sustainability performance in a clear, comprehensive, and consistent manner when they use reporting frameworks like the Global Reporting Initiative (GRI) or the Sustainability Accounting Standards Board (SASB). A few of companies have been in the forefront of integrating sustainability into their operations, setting the example for others to follow [8, p. 43–65].

The ability of a corporation to meet its financial goals while improving the environment, the welfare of its workforce, and society at large is known as sustainable performance.

Organizations must incorporate sustainability goals into their overarching strategy in order to attain sustainable performance. It means rethinking:

- work and governance methods
- processes and policies
- the products and/or services offered
- the tools they use internally
- the service providers they use

The so-called "traditional" approach of performance, which ignores environmental, social, and governance (ESG) factors in favor of focusing solely on the financial impact on the organization, is therefore different from sustainable performance [6, p. 401–412].

Businesses need sustainability because it enables them to recognize and address problems that arise from a variety of sources, including social and environmental ones. One of the most urgent global concerns facing this age, for instance, is climate change. An IBM Institute for Business Value Survey indicates that 62% of consumers are open to altering their buying patterns in order to lessen their impact on the environment. Organizations may address changes in consumer behavior and lower their carbon footprint by implementing sustainable practices, which will slow down climate change and help create a more stable environmental future [12, p. 1615–1631].

Beyond focusing on improving the external environment around the company, however, sustainability in business also helps improve internal operations by promoting responsible resource management, which reduces and mitigates wasteful spending and streamlines processes to be more efficient, making a company more appealing to investors interested in long-term, positive growth and to customers looking for high-quality goods and services [1, p. 385–411].

Innovation is frequently a result of sustainability. Companies that work to cut down on waste, energy use, and environmental impact frequently find more effective procedures and goods, which can result in financial savings and a competitive advantage.

Adopting sustainable practices has the potential to provide several advantages, such as:

- **Cost Reduction:** Adopting sustainable practices can result in significant cost savings by lowering energy usage, disposing of waste more cheaply, and using resources more effectively.
- **Increased Revenue:** New consumer niches and markets may arise as a result of sustainability. Customers are spending more money on goods that make ESG claims, which could increase income.
- **Attracting and Retaining Talent:** Approximately 70% of current and prospective employees say that sustainability initiatives make their employers more desirable, whether they are considering accepting an offer or staying with a company, according to IBM's "Sustainability at a Turning Point" Research Brief.
- **Resilience:** Customer-focused, sustainable firms are better equipped to comprehend the evolving needs of their audience and adapt more effectively to changes in their environment. Organizations can provide solutions and services more quickly and at a lower cost when procedural inefficiencies are reduced.
- **Brand Loyalty:** Customer-focused, sustainable firms are better equipped to comprehend the evolving needs of their audience and adapt more effectively to changes in their environment. Organizations can provide solutions and services more quickly and at a lower cost when procedural inefficiencies are reduced.

Possibly the strongest argument for companies to adopt sustainability is the significant influence it can have on coming generations. Organizations' current choices may lessen the adverse social and environmental issues that future generations will have to deal with.

In the modern business world, sustainability is not merely a fad; rather, it is a basic requirement for business strategy and decision-making. As a result, companies require corporate sustainability professionals who possess the necessary abilities and expertise to implement sustainable practices while promoting growth and profitability [15, p. 221–231].

Businesses can become more sustainable in a variety of ways, and sustainability is a hot topic in the global business sector. Sustainability entails preserving financial resources, cultivating a more moral character, and, of course, actively supporting the environment [17, p. 56–62].

Sustainable business practices can be as follows.

1. Achieving Long-Term Success.

Focusing on sustainable productivity strategies is frequently necessary to achieve long-term success in business. Businesses that put sustainability first are more likely to beat their peers financially over the long term, per a World Economic Forum report. Consumer preference for eco-friendly products and companies that show a dedication to minimizing their environmental impact is also rising, according to data from a global Nielsen study. Businesses are being compelled by this change in customer behavior to implement more sustainable methods in order to stay competitive in the market as well as for ethical considerations.

One prominent outdoor apparel company that has successfully implemented sustainable productivity practices is Patagonia, which has seen significant financial

gains in addition to increasing consumer brand loyalty through initiatives like implementing fair labor practices, reducing water usage in manufacturing processes, and offering repair services for their products. In fact, a report by the Sustainable Apparel Coalition found that companies like Patagonia have been able to reduce costs and improve operational efficiency by implementing sustainable practices in their supply chains. These examples demonstrate the real benefits that sustainable productivity practices can offer to companies that aim for long-term success in a market that is changing quickly [2, p. 811].

2. Enhancing Efficiency and Sustainability.

Improving corporate operations' sustainability and efficiency is essential for boosting output and preserving long-term success. Businesses that put sustainability and efficiency enhancements first see 46% greater returns on equity than their counterparts, per a McKinsey Global Institute report. The financial advantages of incorporating sustainable practices into business plans are amply demonstrated by this.

Implementing effective procedures and technologies can also result in significant cost reductions. According to World Economic Forum research, businesses can save operating expenses by as much as 30% by improving efficiency. For instance, businesses that make investments in energy-efficient equipment eventually save money on energy bills in addition to lowering their carbon footprint. Businesses that prioritize efficiency and sustainability not only improve the environment but also increase their profits [7, p. 56-67].

3. Balancing Profitability and Environmental Responsibility.

In today's global economy, sustainable business practices are becoming more and more crucial as organizations try to strike a balance between environmental responsibility and profitability. A United Nations Global Compact report states that 93% of CEOs think sustainability is critical to their companies' long-term success. This suggests that business executives are becoming more aware of the necessity of using eco-friendly procedures to guarantee long-term sustainability. Furthermore, a Harvard Business Review study found that over an 18-year period, organizations that value sustainability beat their peers financially, with a 4.8% greater stock performance [9, p. 383–393].

The Unilever case study provides a powerful illustration of the advantages of sustainable business practices. The global consumer products corporation set out to source all of its agricultural raw resources using a sustainable methodology. In addition to achieving this objective, Unilever cut its CO₂ emissions by 37% per ton of production by 2020. This resulted in energy, waste, and water savings for the corporation of almost €600 million. This example shows how incorporating sustainability efforts into corporate operations can result in both cost savings and advantageous environmental effects.

4. The Triple Bottom Line.

The Triple Bottom Line (TBL) idea highlights that companies should take into account their social and environmental effects in addition to their financial success. In the long run, sustainable business practices boost corporate productivity in addition to helping the environment and society. Companies that actively integrate sustainability techniques into their operations have reported a 43% boost in employee loyalty and a

55% increase in staff morale, citing a Harvard Business Review research. Furthermore, according to a World Economic Forum analysis, companies that put an emphasis on sustainable practices see a 19% increase in return on investment [16, p. 81–92].

Furthermore, firms can save money by using sustainable practices. Companies with robust environmental and social governance practices can enjoy an average 23% increase in sales and 6% increase in profit margins, according to research by the CDP and McKinsey & Company. Businesses can increase operational efficiency and decrease operating costs over time by minimizing carbon emissions, optimizing resource consumption, and decreasing energy waste. These figures demonstrate the observable advantages of integrating sustainability into business plans, not only for the environment and society but also for businesses' bottom lines.

5. Maximizing Performance while Minimizing Impact.

Businesses seeking to optimize performance while reducing their environmental effect are finding that sustainable productivity techniques are more and more important. A United Nations Global Compact survey found that businesses that put sustainability first do better financially than their counterparts. According to a Harvard Business Review study, companies that implement sustainable practices see a 38% drop in energy expenses and a 55% drop in trash production. These figures demonstrate the clear link between profitable results for businesses and sustainable productivity measures [5, p. 70-78].

Furthermore, according to a case study of a multinational company using sustainable productivity techniques, they were able to cut greenhouse gas emissions by 25%, reduce water use by 30%, and boost total productivity by 20%. These findings show how sustainable methods can have a positive environmental impact in addition to offering the possibility of notable increases in resource efficiency. Businesses may improve performance, cut expenses, and help create a better planet for coming generations by investing in sustainable productivity initiatives.

6. From Green Initiatives to Competitive Advantage.

Businesses all throughout the world have been embracing sustainable practices more and more in recent years as a way to lessen their environmental effect and as a tactic to obtain a competitive edge in the marketplace. Businesses that actively adopt green projects and sustainable practices are 16% more profitable than their competitors that do not value sustainability, per a Harvard Business Review research. This demonstrates how closely eco-friendly business practices and financial performance are related. Furthermore, according to a McKinsey & Company analysis, businesses that prioritize sustainability do better than their rivals in terms of stock market performance, client loyalty, and general business resilience. This data emphasizes how crucial it is to incorporate sustainable practices into a business plan in order to achieve long-term success [11, p. 145–163].

Additionally, implementing sustainable practices can boost a company's efficiency and output. Energy-efficient and environmentally friendly practices in industrial facilities can reduce energy usage by up to 30%, which can result in significant cost savings, according to research from the International Energy Agency. Furthermore, a case study of a global company that adopted sustainable supply chain management techniques revealed a 15% decrease in waste production and a 20% boost

in operational efficiency. According to these results, companies that put sustainability first not only help protect the environment but also see real gains in operational efficiency and production. All things considered, companies hoping to prosper in a cutthroat market will find that the move to sustainable practices is both morally just and profitable.

7. Creating a Culture of Sustainability.

A company's total productivity and the environment both benefit from fostering a sustainable culture within the corporation. A Harvard Business Review study found that businesses with robust sustainability policies are more likely to see improved financial results. According to the survey, companies who put sustainability first experienced an 88% boost in staff morale and a 55% rise in operational efficiency. These figures demonstrate the clear connection between corporate productivity and sustainability measures [3, p. 5–15].

Energy-efficient strategy implementation is a crucial approach for increasing business productivity through sustainability. According to a World Green Building Council report, staff productivity might rise by 15% as a result of green buildings. Businesses may lower their carbon footprint and create a more productive and healthy work environment by optimizing energy usage. In line with environmental objectives, implementing sustainable practices including recycling initiatives, water conservation projects, and green supply chain management can further increase productivity. All things considered, encouraging a sustainable culture inside an organization can boost creativity, cut expenses, and enhance performance indicators.

In conclusion, adopting sustainable productivity techniques in companies is a strategic decision in addition to being morally right. Businesses may cut expenses, increase productivity, and improve their standing with customers and investors by putting sustainability first in their operations. Long-term advantages of adopting sustainable practices include heightened resistance to changes in the market and in regulations [13, p. 292–299].

All things considered, implementing sustainable productivity techniques can spur innovation and give companies a competitive edge in the ever evolving business world of today. Businesses must maximize their productivity and profitability while simultaneously aggressively addressing environmental and social issues. Organizations can position themselves for long-term success and growth in addition to helping create a more sustainable future by incorporating sustainability into their fundamental business strategies.

References:

1. Ajibo C., Ajibo K. Mandatory versus discretionary rule dichotomy in the harmonization of corporate governance codes: Lessons for Nigeria. *J. Afr. Law* 2019. 63. P. 385–411.
2. Ameliawati M., Setiyani R. The Influence of Financial Attitude, Financial Socialization, and Financial Experience to Financial Management Behavior with Financial Literacy as the Mediation Variable. *KnE Social Sciences*. 2018. №3(10), P. 811.

3. Avery G.C., Bergsteiner H. Sustainable leadership practices for enhancing business resilience and performance. *Strategy & Leadership*. 2011. №39(3). P. 5–15.
4. Bader E.E. Sustainable hotel business practices. *Journal of Retail & Leisure Property*. 2005. №5(1). P. 70–77.
5. Bansal P., DesJardine M.R. Business Sustainability: It Is about Time. *Strategic Organization*. 2014. №12(1). P. 70–78.
6. Cambra-Fierro J., Ruiz-Benítez R. Sustainable business practices in Spain: a two-case study. *European Business Review*. 2011. №23(4). P. 401–412.
7. Hart S., Milstein M.B. Creating Sustainable Value. *Academy of Management Perspectives*. 2003. №17(2). P. 56–67.
8. Huang M.H., Rust R., Maksimovic V. The Feeling Economy: Managing in the Next Generation of Artificial Intelligence (AI). *California Management Review*. 2019. №61(4). P. 43–65.
9. La Monaca S., Assereto M., Byrne J. Clean energy investing in public capital markets: Portfolio benefits of yieldcos. *Energy Policy*. 2018. №121. P. 383–393.
10. Ng E.S., Burke R.J. Predictor of Business Students' Attitudes Toward Sustainable Business Practices. *Journal of Business Ethics*. 2010. №95(4). P. 603–615.
11. Nijhof A., Schaveling J., Zalesky N. Business, society, and the need for stewardship orientation. *J. Organ. Chang. Manag.* 2019. №32. P. 145–163.
12. Ortiz-de-Mandojana N., Bansal P. The long-term benefits of organizational resilience through sustainable business practices. *Strategic Management Journal*. 2015. №37(8). P. 1615–1631.
13. Prendeville S., Bocken N. Sustainable Business Models through Service Design. *Procedia Manufacturing*. 2017. №8. P. 292–299.
14. Ritala P., Huotari P., Bocken N., Albareda L., Puumalainen K. Sustainable business model adoption among S&P 500 firms: A longitudinal content analysis study. *Journal of Cleaner Production*. 2018. №170. P. 216–226.
15. Tura N., Keränen J., Patala S. The darker side of sustainability: Tensions from sustainable business practices in business networks. *Industrial Marketing Management*. 2019. №77. P. 221–231.
16. Whitelock V. Business analytics and firm performance: role of structured financial statement data. *Journal of Business Analytics*. 2018. №1(2). P. 81–92.
17. Zhuravleva N.A., Cadge K., Poliak M., Podhorska I. Data privacy and security vulnerabilities of smart and sustainable urban space monitoring systems. *Contemp. Read. Law Soc. Justice* 2019. 11. P. 56–62.

THE IMPACT OF DIGITALIZATION ON BUSINESS COMPETITIVENESS

Yerbolatova M.M.

*Scientific Advisor: R.Zh. Kalgulova, Ph.D. in Economics, Professor
Kazakh Automobile and Road Institute named after L.B. Goncharov*

In the context of the rapid development of digital technologies, entrepreneurs are faced with the need to adapt to new realities. Digitalization is becoming a key factor in

increasing business competitiveness, allowing companies to optimize internal processes, expand their sales market and offer innovative solutions to customers. It contributes to the creation of new business models, increases the level of personalization of offers and allows companies to quickly respond to changes in the market environment. In addition, digital technologies play an important role in improving interactions between market participants, simplifying data exchange processes and providing access to a wider range of management and analytical tools.

The introduction of digital technologies leads to the transformation of traditional business methods, increases the level of automation and promotes the integration of artificial intelligence, machine learning, the Internet of Things and cloud solutions into the daily activities of companies. This allows not only to increase the efficiency of business processes, but also to form a more sustainable and competitive company in the global market.

However, the digitalization process is associated with a number of challenges, such as the need for significant investments, increased requirements for personnel qualifications, ensuring cybersecurity and change management in the organization. This article discusses the main aspects of the influence of digital technologies on the competitive advantages of a business, key digitalization tools, and potential challenges that entrepreneurs face in the process of digital transformation.

The role of digitalization in business competitiveness. Digitalization is the process of introducing modern technologies to automate and optimize business processes. It affects all areas of entrepreneurship, changing approaches to management, marketing, production, and interaction with customers. The main areas of influence of digitalization on business competitiveness include:

1. Cost optimization and increased productivity. Automation of processes can significantly reduce personnel costs, minimize errors, and increase the overall efficiency of the company. For example, the implementation of CRM systems helps to streamline work with clients and reduce time spent on routine operations.

2. Improving the quality of products and services. The use of digital technologies such as artificial intelligence and machine learning allows businesses to analyze consumer preferences and adapt products to their needs.

3. Market expansion and international expansion. Thanks to Internet technologies, companies can enter the global market using e-commerce platforms and digital marketing [1, P. 45–58].

4. Acceleration of decision-making. Big Data and analytical tools make it possible to quickly process large amounts of information, which contributes to making strategically correct decisions [2].

Key digitalization technologies. Modern companies actively use various technologies to increase competitiveness:

- Big Data and analytics – allow you to analyze market trends and consumer preferences [3].
- Artificial intelligence and machine learning – are used in chatbots, recommendation systems and customer data analysis.
- Cloud technologies – provide convenient data storage and remote access to information.

- Blockchain – increases the transparency and security of business processes [1, P. 45–58].
- Business process automation – using ERP systems to manage company resources [2].
- Digital marketing – includes SEO, contextual advertising, targeted advertising and social media marketing [3].

Problems and challenges of digitalization. Despite the obvious advantages of digitalization, companies face a number of challenges:

1. High initial costs. The introduction of modern technologies requires significant investments.
2. Cybersecurity. With the increase in digital data, the risk of leaks and hacker attacks increases.
3. Personnel training. New technologies require qualified specialists, which is associated with additional costs [1, P. 45–58].
4. Resistance to change. Some employees and even managers may not be ready for digital transformation [2].

Digitalization is an integral part of modern entrepreneurship. Companies that implement digital technologies gain a significant competitive advantage by improving productivity, reducing costs, and enhancing customer interactions. However, successful digital transformation requires a well-thought-out strategy, investment, and continuous staff training.

Digitalization covers various aspects of business, including business process automation, cloud technology adoption, data analysis, artificial intelligence, and cybersecurity. Automation optimizes routine tasks, accelerates workflows, and reduces errors. Cloud technologies provide access to data anytime and anywhere, which is particularly important for remote work.

Data analysis helps companies make more informed decisions, predict customer behavior, and develop personalized offerings. Artificial intelligence plays a key role in creating chatbots, recommendation systems, and intelligent data analysis, improving customer service and optimizing business processes.

One of the crucial aspects of digitalization is cybersecurity. As data volumes increase, so do cyber threats, making information protection and security compliance a top priority for companies.

In the future, digital technologies will continue to evolve, creating new opportunities for businesses. The adoption of blockchain, the Internet of Things (IoT), and virtual and augmented reality technologies will open new horizons for various industries. Companies that can adapt to changes and leverage digital tools will have significant advantages in the competitive market.

References:

1. Ivanov D.S. The Impact of Digitalization on Business Competitiveness: Analytical Review. *Economics and Management*. 2023. No. 2. P. 45–58.
2. Smith J. Digital Transformation and Business Competitiveness. Oxford University Press, 2021. 250 p.
3. Porter M. Competitive Advantage in the Digital Era. *Harvard Business Review*. 2022.

ОСОБЛИВОСТІ УПРАВЛІННЯ КАДРОВОЮ БЕЗПЕКОЮ ПІДПРИЄМСТВА В СУЧАСНИХ УМОВАХ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Бабій В.С., аспірант

Науковий керівник: Нестеренко В.Ю., к.е.н., доцент

Харківський національний автомобільно-дорожній університет

Кадрова безпека підприємства є важливою складовою загальної системи економічної безпеки. Вона визначає здатність підприємства забезпечити стабільну та ефективну діяльність шляхом формування професійного, лояльного та мотивованого персоналу. В сучасних умовах глобалізації, цифровізації та змін ринку праці актуальність управління кадровою безпекою значно зростає.

Розглянемо більш докладно сутність та значення кадрової безпеки підприємства. Отже, кадрова безпека – це комплекс заходів, спрямованих на запобігання ризикам, пов'язаним із персоналом, що можуть негативно вплинути на функціонування підприємства.

Основними загрозами кадровій безпеці підприємства в сучасних умовах можна назвати:

- низький рівень кваліфікації та компетентності працівників;
- висока плинність кадрів;
- корупція, шахрайство та витік конфіденційної інформації;
- відсутність мотивації та професійного розвитку працівників.

Отже, в межах виокремлених загроз сучасне підприємство потребує ефективної системи заходів щодо управління економічною безпекою. Серед основних підходів до управління кадровою безпекою можна виокремити наступні:

- формування ефективної кадрової політики, яка буде передбачати визначення чітких критеріїв підбору та оцінки персоналу та прозору систему підбору кадрів, що мінімізує ризики найму ненадійних працівників;

- забезпечення професійного розвитку шляхом впровадження системи підвищення кваліфікації та безперервного навчання, проведення тренінгів з управління ризиками та корпоративної культури;

- зміцнення корпоративної культури та мотивації персоналу завдяки створенню сприятливих умов праці і соціальних гарантій та формуванню системи нематеріального і матеріального стимулювання;

- запобігання внутрішнім загрозам та шахрайству через регулярний аудит персоналу, впровадження механізмів моніторингу поведінки та результативності працівників, застосування заходів інформаційної безпеки;

- використання сучасних цифрових технологій, що дозволяє автоматизувати процеси управління персоналом, використовувати аналітичні інструменти для прогнозування кадрових ризиків, забезпечити захист даних працівників від витоку та кібератак.

Отже, сучасний ринок праці динамічно змінюється, що вимагає гнучких та адаптивних підходів до управління персоналом. Основними викликами в цьому процесі наразі є дефіцит кваліфікованих кадрів, зростання рівня кіберзагроз і

витоку даних, необхідність адаптації до нових умов праці, таких наприклад, як дистанційна робота. Загальні перспективи покращення кадрової безпеки пов'язані з цифровізацією HR-процесів, підвищенням рівня корпоративної відповідальності та впровадженням сучасних методів управління персоналом.

Таким чином, ефективне управління кадровою безпекою є ключовим фактором стабільності та конкурентоспроможності підприємства. У сучасних умовах важливо застосовувати комплексний підхід, що включає розвиток персоналу, цифрові технології, мотиваційні механізми та моніторинг кадрових ризиків. Тільки таким чином можна забезпечити сталий розвиток підприємства та його успіх у динамічному бізнес-середовищі.

ІННОВАЦІЙНІ МЕХАНІЗМИ РОЗВИТКУ ПОТЕНЦІАЛУ МАЛИХ ТА СЕРЕДНІХ ПІДПРИЄМСТВ В УМОВАХ ЦИФРОВОЇ ЕКОНОМІКИ

Борищ П.О.

*Науковий керівник: Шершенюк О.М., к.е.н., доцент
Харківський національний автомобільно-дорожній університет*

У сучасних умовах стрімкої глобалізації та інтенсивної цифровізації економічних процесів малі та середні підприємства (МСП) зіштовхуються з комплексом складних викликів. До них належать посилення міжнародної конкуренції, необхідність швидкої технологічної адаптації, коливання ринкових умов та зростання вимог споживачів. Проте саме ці суб'єкти господарювання демонструють значний потенціал як драйвери інноваційного розвитку, генератори нових робочих місць та стабілізатори економіки в умовах криз.

Актуальність дослідження обумовлена ключовою роллю МСП у формуванні ВВП більшості країн світу. Згідно з даними Світового банку [1], частка малого та середнього бізнесу в глобальному ВВП становить близько 50%, а в окремих країнах ЄС цей показник сягає 60-70%. В українських умовах сектор МСП забезпечує близько 55% зайнятості населення та формує понад 60% доданої вартості в економіці.

Метою дослідження є комплексний аналіз сучасних інструментів розвитку потенціалу малих та середніх підприємств, зокрема через призму інноваційних механізмів управління та інтеграції цифрових технологій у бізнес-процеси. Особлива увага приділяється вивченню бар'єрів, які обмежують розвиток підприємництва, та шляхам їх подолання.

Малі та середні підприємства становлять основу економіки більшості розвинених країн. В Європейському Союзі на частку МСП припадає 99% усіх підприємств, які забезпечують роботою близько 100 мільйонів осіб [2]. В українському контексті, незважаючи на складні умови ведення бізнесу, сектор МСП продемонстрував помітну стійкість під час економічних криз останніх років.

Аналіз діяльності українських МСП дозволяє виділити кілька ключових характеристик:

– переважна орієнтація на сфери торгівлі та послуг (понад 60% усіх МСП);

- висока концентрація у великих містах та обласних центрах;
- обмежений доступ до довгострокового фінансування;
- низький рівень інноваційної активності.

Основним конкурентним перевагам МСП є гнучкість у прийнятті управлінських рішень, здатність швидко адаптуватися до змін ринкових умов та близькість до кінцевого споживача. Проте реалізація цих переваг у повному обсязі вимагає системних змін у підходах до управління бізнесом.

Як свідчать дослідження Європейської комісії [2], підприємства, що активно інвестують у цифрові технології, демонструють на 30-40% вищі показники продуктивності порівняно з традиційними бізнес-моделями. Крім того, такі компанії мають значно більший потенціал для виходу на міжнародні ринки [3].

Незважаючи на очевидні переваги цифрових технологій, їх масове впровадження в діяльність МСП стикається з низкою істотних перешкод: фінансові бар'єри (висока вартість цифрових рішень; обмежений доступ до кредитних ресурсів; нестача власних коштів для інвестицій); кадрові обмеження (дефіцит кваліфікованих фахівців; низький рівень цифрової грамотності власників бізнесу; відсутність системи підготовки ІТ-фахівців для МСП); інфраструктурні проблеми (недостатній рівень інтернет-покриття в регіонах; висока вартість послуг зв'язку; нестача спеціалізованих сервісів для МСП).

Для подолання цих бар'єрів необхідний комплексний підхід, що передбачає:

- розвиток державних програм підтримки цифровізації;
- створення регіональних центрів технологічного розвитку;
- впровадження програм навчання цифровим навичкам;
- стимулювання розвитку інфраструктури зв'язку.

Проведений аналіз дозволяє зробити низку важливих висновків щодо розвитку потенціалу малих та середніх підприємств:

1. МСП залишаються ключовим елементом економічної системи, що вимагає спеціальних підходів до їх підтримки та розвитку.
2. Цифрова трансформація є об'єктивною необхідністю для підвищення конкурентоспроможності українських підприємств у глобальному середовищі.
3. Ефективна реалізація інноваційних механізмів розвитку МСП вимагає синергії зусиль держави, бізнесу та освітніх інституцій.

Література:

1. Світовий банк. *Оцінка збитків та потреб відновлення України: 2024*. Вашингтон: Видавництво Світового банку, 2024. URL: <https://www.worldbank.org/uk> (дата звернення: 10.07.2024).
2. Європейська комісія. *Доповідь про інтеграцію України в єдиний ринок ЄС: перспективи для підприємств*. Брюссель: Офіційні видання ЄС, 2024. URL: <https://ec.europa.eu> (дата звернення: 10.07.2024).
3. Шевченко О.М., Бойко І.В. Цифрова трансформація підприємств в умовах повоєнного відновлення. *Економіка України*. 2024. № 3 (215). С. 25-41.

ПІДТРИМКА ІННОВАЦІЙНИХ ПРОЄКТІВ ДЛЯ ВІДНОВЛЕННЯ ПРОМИСЛОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ УКРАЇНИ

Булавін С.С.

*Науковий керівник: Кирчата І.М., к.е.н., доцент
Харківський національний автомобільно-дорожній університет*

Відновлення промислового потенціалу України після тривалих економічних і політичних випробувань, включаючи військові конфлікти, вимагає нових підходів та рішучих дій. Українська промисловість, як одна з основ економічної структури країни, потребує трансформацій, що базуються на інноваціях, новітніх технологіях та модернізації виробничих процесів. Інноваційні проєкти стають тією основою, яка допоможе не лише відновити, а й значно підвищити рівень конкурентоспроможності українських підприємств на світовому ринку.

Зростання інноваційного потенціалу промисловості є стратегічним завданням для забезпечення стабільного економічного розвитку, підвищення ефективності виробництва та створення нових робочих місць. Важливу роль у цьому процесі відіграє підтримка інноваційних проєктів, яка забезпечить швидке реагування на зміни в глобальній економіці та технологічному середовищі.

Україна має багаті природні ресурси та значний промисловий потенціал, що включає металургію, хімічну промисловість, машинобудування, енергетику та інші сектори. Проте після тривалого періоду економічної кризи, руйнівних наслідків війни та старіння виробничих потужностей країна стикається з проблемами, що обмежують розвиток промислового сектору.

Незважаючи на це, українська промисловість має значний потенціал для розвитку, що потребує модернізації та впровадження нових технологій, які дозволяють підвищити продуктивність і знизити витрати. Інновації можуть стати ключовим інструментом у процесі відновлення, оскільки вони забезпечують можливість розвитку більш ефективних, ресурсозберігаючих та екологічно чистих виробництв.

Інновації – це не лише нові технології, а й нові підходи до управління, нові бізнес-моделі, вдосконалення існуючих виробничих процесів. Вони є основою для розвитку конкурентоспроможних підприємств, здатних не лише відновлювати, а й активно розвивати промисловість країни в умовах глобальних викликів.

Інноваційні проєкти в промисловості можуть включати:

- модернізацію обладнання. Заміну застарілих технологій на нові, що відповідають світовим стандартам, знижують витрати і підвищують ефективність;
- впровадження цифрових технологій. Використання ІТ-рішень для автоматизації виробництва, управлінських процесів, збирання та аналізу даних, що допомагає підвищити прозорість і ефективність діяльності підприємств;

- інновації в енергетичній сфері. Впровадження відновлювальних джерел енергії та енергозберігаючих технологій для зменшення залежності від імпортованих енергоносіїв;

- використання нових матеріалів. Розробка та застосування нових, більш ефективних та стійких матеріалів для різних видів виробництва.

Для успішного розвитку інноваційних проєктів необхідно створити відповідне середовище підтримки, яке включає: законодавчі ініціативи та державна політика; фінансування інновацій; інфраструктура для інновацій; співпраця між науковими установами та бізнесом.

Сьогодні в Україні існує кілька перспективних напрямів для впровадження інноваційних проєктів, що можуть стати основою для відновлення і розвитку промислового потенціалу:

- індустріальна автоматизація та впровадження цифрових технологій дозволяють значно підвищити ефективність виробничих процесів;

- враховуючи глобальні тенденції збереження енергоресурсів та екологічної безпеки, Україні необхідно інвестувати у розвиток відновлювальних джерел енергії (сонячна, вітрова, біоенергетика) і втілювати енергоефективні рішення в промисловості;

- розвиток зеленої енергетики дозволить знизити залежність від імпортованих енергоносіїв, зменшити викиди парникових газів та покращити екологічну ситуацію в країні.

Попри наявність перспективних напрямів для розвитку, Україна стикається з рядом проблем, які обмежують ефективність підтримки інноваційних проєктів: недостатнє фінансування; інфраструктурні обмеження; недостатньо розвинена інноваційна інфраструктура, що включає науково-дослідні центри, інкубатори для стартапів та венчурне фінансування; правова та регуляторна нестабільність.

Інноваційні проєкти для відновлення промислового потенціалу України є необхідною складовою стратегічного розвитку країни. Вони допоможуть не тільки модернізувати виробництво, але й створити нові робочі місця, підвищити конкурентоспроможність українських підприємств на міжнародному ринку та сприяти сталому економічному зростанню.

Для цього необхідно створити сприятливе середовище для інновацій, забезпечити фінансову та інституційну підтримку, а також активно впроваджувати нові технології в основні галузі промисловості. Лише таким чином Україна зможе повернутися на шлях стабільного економічного розвитку та зміцнення своїх позицій на світовій арені.

КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ ПІДПРИЄМСТВА: ТЕОРЕТИЧНИЙ ТА ПРИКЛАДНИЙ АСПЕКТИ

Головка Д.П.

Науковий керівник: Токар І.І., асистент

Харківський національний автомобільно-дорожній університет

Конкурентоспроможність підприємства є важливим чинником його стійкості та успішного функціонування в ринковому середовищі. В умовах глобалізації, технологічного прогресу та зростаючої конкуренції підприємства змушені постійно адаптуватися, удосконалювати свою бізнес-модель та розробляти ефективні стратегії управління.

Теоретичною основою формування конкурентоспроможності підприємства є теоретичні підходи до змісту основних дефініцій теорії конкурентоспроможності суб'єктів господарювання, класифікація внутрішніх та зовнішніх факторів впливу на її рівень, системні та структурно-функціональні зв'язки конкурентоспроможності [1].

Прикладні аспекти управління конкурентоспроможністю підприємства проявляються у визначенні її рівня шляхом використання відповідного методичного забезпечення [1]:

- SWOT-аналізу;
- методики оцінки конкурентної позиції (BCG-матриця, SPACE-аналіз);
- системи ключових факторів успіху (KPI) для вимірювання ефективності діяльності та ін.

Відповідними інструментами підвищення конкурентоспроможності є: впровадження інноваційних технологій та цифрових рішень; оптимізація операційних процесів та управління витратами; ефективний маркетинг; стратегічні альянси, партнерства, інтеграція у міжнародні ринки [1].

На думку [2], «процес формування конкурентоспроможності пов'язаний з ідентифікацією потенційного конкурентного потенціалу, який різниться за видами економічної діяльності», що також можна віднести до прикладних питань конкурентоспроможності підприємства.

Таким чином, конкурентоспроможність підприємства формується на основі взаємодії внутрішніх та зовнішніх факторів і спирається на використання стратегічного управління, сучасних технологій та маркетингових інструментів, сприяючи посиленню ринкових позицій підприємства. Забезпечення конкурентоспроможності є динамічним процесом, що вимагає комплексного підходу та постійного аналізу ринкових тенденцій.

Література:

1. Дмитрієв І. А., Кирчата І. М., Шершенюк О. М. Конкурентоспроможність підприємства: навч. посіб. Х.: ФОП Бровін О.В., 2020. 340 с.
2. Сітковська А. О. Стратегічне управління конкурентоспроможністю аграрних підприємств: науково-методичні аспекти формування, імплементації та контролінгу : автореф. дис. ... д-р. екон. наук : 08.00.04. Київ, 2023. 40 с.

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА УПРАВЛІННЯ ЕКОНОМІЧНОЮ БЕЗПЕКОЮ ПІДПРИЄМСТВА

Горбуненко А.Б., здобувач PhD

Науковий керівник: Курчата І.М., к.е.н., доцент

Харківський національний автомобільно-дорожній університет

Економічна безпека підприємства є важливим аспектом стабільного функціонування будь-якої організації в умовах сучасного ринкового середовища. Вона охоплює сукупність заходів, спрямованих на збереження та розвиток ресурсів підприємства, захист від внутрішніх і зовнішніх загроз, а також забезпечення його стабільної діяльності в умовах економічної та політичної нестабільності.

Економічна безпека підприємства – це система взаємопов’язаних заходів, стратегій і процесів, спрямованих на захист від економічних, фінансових і правових загроз, які можуть призвести до зниження ефективності діяльності підприємства, зменшення прибутковості чи навіть до його банкрутства.

Основними складовими економічної безпеки є:

- фінансова безпека – захист від фінансових ризиків, таких як неплатоспроможність, дефіцит капіталу або кредитних ресурсів;
- інформаційна безпека – захист від несанкціонованого доступу до фінансової та комерційної інформації підприємства;
- організаційна безпека – ефективне управління бізнес-процесами і людськими ресурсами для досягнення цілей підприємства;
- зовнішньоекономічна безпека – захист від несприятливих зовнішніх впливів, таких як зміни в законодавстві, коливання валютних курсів, змінювані умови міжнародної торгівлі.

Для ефективного забезпечення економічної безпеки підприємства необхідно створити цілісну систему управління, яка включає складові:

- стратегічне управління економічною безпекою. Це планування та розробка довгострокових і короткострокових заходів, спрямованих на захист підприємства від зовнішніх і внутрішніх загроз;
- оцінка ризиків та визначення потенційних загроз, які можуть вплинути на діяльність підприємства, та розробка планів на випадок різних сценаріїв розвитку подій;
- моніторинг і аналіз. Постійний аналіз і моніторинг стану економічної безпеки, що дозволяє своєчасно виявляти нові загрози або зміни в існуючих ризиках;
- інформаційне забезпечення та створення безпечних інформаційних каналів для збереження і передачі даних, а також запобігання витоку конфіденційної інформації;
- регулярний внутрішній контроль і аудит, які дозволяють виявляти порушення і збої в системі безпеки, а також вчасно вживати необхідних заходів для їх виправлення.

Економічна безпека підприємства залежить від численних факторів, серед яких як внутрішні, так і зовнішні загрози.

Внутрішні загрози:

- неефективне управління. Погане управління ресурсами підприємства, відсутність належного контролю за фінансами та бізнес-процесами можуть призвести до значних фінансових втрат або навіть до банкрутства;
- зниження мотивації персоналу. Недостатня мотивація співробітників може призвести до низької продуктивності, високого рівня плинності кадрів та зниження ефективності роботи підприємства;
- невиконання фінансових зобов'язань. Порушення фінансових зобов'язань перед партнерами чи кредиторами є серйозною загрозою для економічної безпеки підприємства, оскільки це може спричинити судові позови, штрафи або навіть ліквідацію компанії;
- необґрунтовані інвестиції у нерентабельні проекти або активи.

До числа зовнішніх загроз доцільно віднести:

- економічна нестабільність, як то коливання валютних курсів, інфляція, економічна рецесія чи дефляція можуть призвести до зниження доходів підприємства, особливо якщо воно активно працює на зовнішніх ринках;
- зміни в законодавстві, як то постійно змінювані правила податкової політики, законодавства про працю та інші регуляції можуть створювати додаткові труднощі для підприємства, змушуючи його витрачати ресурси на адаптацію;
- загострення конкуренції. Поява нових конкурентів, які можуть запропонувати кращі умови або продукти, є серйозною загрозою для позицій на ринку;
- глобальні кризи або катастрофи (наприклад, війни чи пандемії) можуть негативно вплинути на стабільність роботи підприємства.

Управління економічною безпекою підприємства передбачає використання різноманітних методів, які сприяють мінімізації впливу зовнішніх та внутрішніх загроз. Керівництво підприємства відіграє ключову роль у забезпеченні його економічної безпеки. Ефективне управління на всіх рівнях організації повинно забезпечити не лише стабільну фінансову діяльність, але й адаптацію до змінюваних умов ринку.

Керівництво повинно: розробляти політику економічної безпеки підприємства; регулярно проводити оцінку ризиків і відповідно коригувати стратегії; забезпечувати достатній рівень фінансування для захисту від кризових ситуацій; підтримувати ефективну комунікацію серед усіх рівнів управління.

Організація та управління економічною безпекою підприємства є важливим аспектом, який визначає здатність підприємства успішно функціонувати в умовах непередбачуваних економічних змін. Створення ефективної системи безпеки передбачає розробку стратегії, оцінку ризиків, моніторинг ситуації та адаптацію до змінних умов. Тільки завдяки грамотному управлінню економічною безпекою підприємство зможе забезпечити стабільність, зростання і конкурентоспроможність на ринку.

ІНСТРУМЕНТИ ПІДВИЩЕННЯ РІВНЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ПІДПРИЄМСТВА

Коваль І.Б., аспірант

Науковий керівник: Нестеренко В.Ю., к.е.н., доцент

Харківський національний автомобільно-дорожній університет

Економічна безпека підприємства є важливим фактором його стабільного розвитку та конкурентоспроможності. Вона включає заходи, спрямовані на захист підприємства від внутрішніх і зовнішніх загроз. У сучасних умовах ефективне управління економічною безпекою потребує використання різноманітних інструментів та методів, які потребують ґрунтовного аналізу з точки зору практичного використання в сучасних умовах господарювання.

Основні інструменти підвищення економічної безпеки можна розділити на такі групи:

- фінансові інструменти, а саме диверсифікація джерел фінансування для зменшення залежності від одного кредитора чи інвестора, використання фінансових резервів та страхування фінансових ризиків, контроль та оптимізація витрат для підвищення прибутковості;
- організаційні інструменти, до яких можна віднести створення ефективної системи внутрішнього контролю та аудиту; оптимізацію організаційної структури підприємства для швидкого реагування на зміни в бізнес-середовищі, впровадження сучасних методів управління ризиками;
- юридичні інструменти, які можуть передбачати використання договірної роботи для мінімізації юридичних ризиків, дотримання норм законодавства та захист інтелектуальної власності, застосування механізмів антикризового управління;
- технологічні інструменти, які полягають у використанні інформаційних технологій для аналізу ринкової ситуації та прийняття управлінських рішень, автоматизації бізнес-процесів для підвищення ефективності діяльності, захисті корпоративної інформації від кібератак;
- соціально-психологічні інструменти, які включають мотивацію та навчання персоналу для підвищення його лояльності та продуктивності, формування корпоративної культури, орієнтованої на безпеку та відповідальність, взаємодію з громадськістю та партнерами для створення позитивного іміджу підприємства.

Таким чином, економічна безпека підприємства є багатогранним поняттям, що потребує комплексного підходу. Використання фінансових, організаційних, юридичних, технологічних та соціально-психологічних інструментів дозволяє знизити ризики, підвищити стійкість підприємства до кризових ситуацій і забезпечити його довгостроковий розвиток. Успішна реалізація цих заходів сприяє підвищенню конкурентоспроможності та фінансової стабільності підприємства.

АНТИКРИЗОВЕ УПРАВЛІННЯ ФІНАНСОВОЮ НАДІЙНІСТЮ СТРАХОВИКА В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ РЕАЛІЯХ ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Кокиза Д.В.

*Науковий керівник: Плиса В.Й., к.е.н., професор
Львівський національний університет імені Івана Франка*

Не викликає сумніву той факт, що в соціально-економічних реаліях повоєнного відновлення економіки України, коли запорукою виживання страхового підприємництва в нашій країні, яке „ґрунтується на акумуляції фінансових засобів з метою відшкодування збитків, спричинених настанням шкідливих для здоров'я та (або) матеріального благополуччя подій, як фізичним, так і юридичним особам, що створює сприятливі умови для безперебійного процесу суспільного відтворення” [1, с. 159]. стане „практичне використання методології антикризового управління, що зумовлене об'єктивними причинами, які генерують зміни зовнішнього середовища діяльності страхової організації” [2, с. 127]. Адже „кінцевим продуктом антикризового управління є внутрішня структура й організаційні зміни, які забезпечують чутливість страховика до кризових змін у зовнішньому середовищі” [3, с. 223], які нажалі будуть генеровані соціально-економічними реаліями повоєнного відновлення національної економіки.

Під стратегією антикризового управління фінансовою надійністю страховика в соціально-економічних реаліях повоєнного відновлення економіки України розумітимемо комплекс дій та послідовність прийнятих управлінських рішень для оцінки, аналізу та впливу на забезпечення мінімального належного рівня конкурентоспроможності в умовах впливу на страховика деструктивних сил спроможних вивести його з фінансово-економічної рівноваги та створити умови для визнання страховика неплатоспроможним.

Механізм формування стратегії антикризового управління фінансовою надійністю страхової компанії в соціально-економічних реаліях повоєнного відновлення економіки України функціонуватиме, на нашу думку, керуючись такими принципами: цілеспрямованість (орієнтує систему управління на досягнення мети); системність (сукупність взаємопов'язаних між собою і в той же час різних елементів, сформовану для досягнення мети); обмеженість ресурсів (характеризує обмеженість, скінченність ресурсів, які мобілізують для досягнення мети); комплексність (комплексне рішення, яке дозволяє організувати єдину інформаційну систему для досягнення мети як вихідного етапу управлінського впливу); альтернативність (формування й урахування альтернативних думок як основи для досягнення мети); оптимальність (забезпечується найбільша відповідність певному завданню); послідовність (відповідність певним завданням, настановам, теоретичним засадам тощо); керованість (реакція нижчих ланок управління, керованого об'єкта, групи, колективу на вплив з боку вищого управлінського персоналу на досягнення мети); гнучкість (організаційна здатність адаптуватись до змін середовища);

ефективність (результативність, що визначається як відношення досягнутих результатів від реалізації певних управлінських дій до витрат на досягнення мети, які супроводжують їх досягнення).

Під механізмом реалізації стратегії антикризового управління фінансовою надійністю страховика розуміємо сукупність принципів, форм, методів та інструментів цілеспрямованого управлінського впливу на діяльність страховика з метою реалізації стратегічного вибору спрямованого на забезпечення належного рівня конкурентоспроможності в умовах впливу на страховика деструктивних сил спроможних вивести його з фінансово-економічної рівноваги та створити умови для визнання страховика неплатоспроможним. На практиці, в соціально-економічних реаліях повоєнного відновлення економіки України, цей механізм реалізуватиме свої функції через обрану страховиком модель організації антикризового управління фінансовою надійністю. Оскільки стратегія антикризового управління фінансовою надійністю страховика є довгостроковою операційною одиницею, а модель антикризового управління фінансовою надійністю страховика є механізмом поточного впливу, то реалізація стратегії здійснюватиметься через антикризове управління фінансовою надійністю страховика у певний довгий період часу з циклічною розбивкою. У період реалізації стратегії антикризового управління фінансовою надійністю страховика можуть уточнювати тільки завдання для певного часового циклу.

Цільовим орієнтиром стратегії антикризового управління фінансовою надійністю страховика в соціально-економічних реаліях повоєнного відновлення економіки України є забезпечити спроможність страховій організації зберігати належний рівень конкурентоспроможності протягом тривалого часу за рахунок налагодження раціонального розподілу обмежених ресурсів і визначення найефективніших напрямів їх спрямування, які дають змогу їй своєчасно та в повному обсязі виконувати свої зобов'язання (кількість та якість ресурсів відповідає величині та структурі страхового ризику) перед усіма суб'єктами ринку в будь-який момент часу. Керуючись цим цільовим орієнтиром при формуванні стратегії антикризового управління фінансовою надійністю страховика визначатимуть структуру етапів стратегії (розроблятимуть поетапний план досягнення цілей стратегії).

Література:

1. Плиса В.Й. Особливості становлення, проблеми та перспективи розвитку страхового ринку в Україні. *Вісник Львівського університету. Серія економічна*. 2001. Вип. 30. С. 158-167.
2. Плиса В.Й., Плиса З.П. Організація антикризового управління діяльністю страховиків в умовах збройної агресії російської федерації проти України. *Проблеми та перспективи розвитку підприємництва* : Матеріали XVI Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 25 листопада 2022 року). Харків : ХНАДУ. 2022. С.127-129.
3. Плиса В.Й., Плиса З.П. Антикризове управління діяльністю страховика. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2010. Вип. 20.3. С.221-226.

АКТУАЛЬНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ПОТЕНЦІАЛУ СУБ'ЄКТА ПІДПРИЄМНИЦТВА В КОНТЕКСТІ ЙОГО ІСТОРИЧНОЇ СКЛАДОВОЇ

Кудлай В.М.

*Науковий керівник: Гетьман О.О., к.е.н., доцент
Харківський національний автомобільно-дорожній університет*

Розвиток підприємництва є важливим елементом економічного розвитку кожної країни. У сучасному світі, де глобалізація, інновації та технологічні зміни стали основними рушіями розвитку, бізнес-організації відіграють важливу роль не лише в економіці, а й у соціальній та культурній сфері. Вивчення сучасного стану розвитку підприємницької спроможності, особливо у зв'язку з його історичними складовими, допомагає краще зрозуміти, як змінювалися умови для розвитку бізнесу та які чинники підтримували або гальмували цей процес на різних історичних етапах.

Одним з найбільших досягнень в історії українського підприємництва стало створення та розвиток підприємницького середнього класу, здатного вести бізнес не лише на внутрішньому ринку, а й на міжнародному. Більшість українських підприємців стали активними учасниками глобального ринку, орієнтуючись на інновації та новітні технології.

На жаль, сьогодні підприємці стикаються з низкою перешкод, таких як відсутність законодавчої бази, корупція та економічна нестабільність. Тим не менш, для підприємців середовище, яке існує зараз та де вимушені функціонувати підприємства – це сучасна арена, яка відкриває величезні можливості для тих, хто готовий адаптуватися до нових умов і вміло використовувати наявні в їхньому розпорядженні ресурси.

Можна виділити кілька важливих аспектів сучасного етапу розвитку підприємництва в Україні та інших країнах, особливо в контексті європейської інтеграції та глобалізації. По-перше, важливо зазначити, що сучасний розвиток підприємництва значною мірою залежить від доступу до новітніх технологій та інновацій і здатності адаптувати бізнес-моделі до швидких змін у технологічному середовищі.

Тенденції, пов'язані з цифровою трансформацією, є важливим драйвером для багатьох підприємців. Водночас важливу роль відіграють також правова підтримка бізнесу, створення умов для стабільних економічних умов, захист прав власності та боротьба з корупцією.

Загальновідомо, що потенціал підприємства - це сукупність ресурсів, які визначають його здатність виробляти товари і послуги та отримувати дохід і прибуток у майбутньому [1]. Також відомо, що складовими стратегічного потенціалу компанії є менеджмент, технології, фінанси, економіка, людські ресурси, конкурентоспроможність (ринок), інновації, знання, соціально-політичні відносини (відносини з ринковим сегментом) та історія (відносини з компанією) [2].

Якщо перші дев'ять елементів не потребують пояснень, то історичний елемент потребує уточнення. Ось одне з відомих визначень поняття «історія».

Історія – це реальність у її розвитку та русі. Цей термін застосовується і до історії організації [3]. Минуле не можна змінити, але сьогодення дає можливість виправити минулі помилки, створити позитивний імідж бізнесу або розпочати діяльність з нуля.

Тому підприємцям рекомендується вчасно проводити ребрендинг та рестайлінг. Відмінності між цими поняттями полягають у наступному. На етапі ребрендингу може змінюватися ідея бренду (стратегія, позиціонування) та цільова група споживачів. При рестайлінгу ідея зберігається, а основним завданням є зміна візуальних елементів компанії відповідно до нових тенденцій та орієнтації на ринкову кон'юнктуру [4].

При необхідності, якщо історія підприємства є такою, що заважає якісно працювати в зовнішньому середовищі прямої дії, компанія може бути повністю реструктуризована або ліквідована та в подальшому побудована у новому форматі.

Крім того, розвиток потенціалу бізнесу в контексті історичних факторів показує важливість адаптації до мінливих економічних та соціальних умов. Незважаючи на виклики, з якими стикаються підприємці, розвиток підприємництва вказує на численні можливості, що відкриваються перед тими, хто має здатність до інновацій та змін.

Література:

1. Андрєєва Т. Є., Гетьман О. О., Терещенко Д. А. Вдосконалення методичних засад управління організаційними змінами. Сучасний стан наукових досліджень та технологій в промисловості. 2019. № 3 (9). С. 12-21.

<https://doi.org/10.30837/2522-9818.2019.9.012>

2. Andreeva T. E., Hetman O. O. Identification of differential hybrid configurations of the organizational structures of enterprises. Perspectives of research and development : collection of scientific articles / науч. ред. Drobyazko S. I. Dublin, 2017. С. 104-109.

https://kmpa.kh.ua/files/conferences/Perspectives_of_research_and_development_collection_of_scientific_articles.pdf#page=104

3. Адізес І.К. Як подолати кризу управління. Діагностика та лікування проблем керівництва / перекл. з англ. В. Стельмаха. Харків: Фабула, 2019. 272 с.

4. Адізес І.К. Гонитва за Розквітом. Максимізуйте успіх компанії за методологією Адізеса / перекл. з англ. Н. Борис. Дніпро: Monolith Bizz, 2019. 288 с.

ОСОБЛИВОСТІ АНАЛІЗУ МАРКЕТИНГОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВА В СУЧАСНИХ УМОВАХ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Олійник Д.О.

*Науковий керівник: Нестеренко В.Ю., к.е.н., доцент
Харківський національний автомобільно-дорожній університет*

Маркетингова діяльність є ключовим елементом стратегічного управління

підприємством, що визначає його конкурентоспроможність та ефективність роботи на ринку. В умовах динамічного бізнес-середовища необхідно здійснювати комплексний аналіз маркетингової діяльності, що дозволяє своєчасно адаптувати стратегію підприємства до змін ринку.

Аналіз маркетингової діяльності – це процес оцінки ефективності маркетингових стратегій, інструментів та заходів, що спрямовані на досягнення бізнес-цілей підприємства. Основними завданнями цього виду аналізу є:

- визначення рівня задоволеності споживачів;
- оцінка ефективності маркетингових каналів і комунікацій;
- аналіз конкурентного середовища;
- виявлення сильних і слабких сторін маркетингової діяльності.

Головними методами аналізу маркетингової діяльності, які складають його сучасний інструментарій є:

- SWOT-аналіз – визначення сильних і слабких сторін підприємства, можливостей і загроз ринку;
- PEST-аналіз – оцінка впливу політичних, економічних, соціальних та технологічних факторів на діяльність підприємства;
- аналіз конкурентів – дослідження стратегій конкурентів, їхніх ринкових часток, цінової політики та позиціонування бренду;
- аналіз споживчої поведінки – вивчення потреб, вподобань та купівельних звичок цільової аудиторії;
- фінансовий аналіз маркетингової діяльності – оцінка рентабельності рекламних кампаній, коефіцієнта ROI та ефективності витрат на маркетинг.

Слід враховувати, що сучасне маркетингове середовище характеризується швидкими змінами, що вимагають від підприємств адаптивного підходу до аналізу. Основними викликами на сучасному етапі є:

- висока конкуренція та необхідність швидкого прийняття рішень;
- персоналізація маркетингових кампаній та робота з великими обсягами даних;
- зростання значущості екологічної та соціальної відповідальності бізнесу.

Загалом, перспективи розвитку аналізу маркетингової діяльності на сучасному етапі розвитку пов'язані з впровадженням штучного інтелекту, автоматизацією процесів та використанням прогнозової аналітики.

Таким чином, ефективний аналіз маркетингової діяльності є запорукою успішного розвитку підприємства в сучасних умовах. Використання сучасних методів та цифрових інструментів дозволяє підприємствам адаптуватися до змін ринку, приймати обґрунтовані управлінські рішення та забезпечувати стійку конкурентну перевагу.

АВТОМАТИЗАЦІЯ СЕРВІСНИХ ПОСЛУГ НА АВТОСТАНЦІЯХ ЯК ФАКТОР ПОКРАЩЕННЯ ЯКОСТІ ПЕРЕВЕЗЕНЬ

Томах О.Д.

Науковий керівник: Токар І.І., асистент

Харківський національний автомобільно-дорожній університет

Сучасні тенденції розвитку транспортної інфраструктури вимагають підвищення ефективності управління пасажирськими перевезеннями та покращення якості сервісних послуг на автостанціях. Автоматизація процесів обслуговування пасажирів є важливим фактором оптимізації транспортної системи, підвищення рівня комфорту та безпеки перевезень. Значення автоматизації у сфері транспортного сервісу полягає, по-перше, у використанні сучасних цифрових технологій, які сприяють прискоренню та покращенню процесів обслуговування пасажирів, зменшенню черг, мінімізації людського фактору та підвищенню точності виконання операцій. А, по-друге, – дозволяє забезпечити ефективну інтеграцію між різними видами транспорту, що сприяє зручним пересадкам та зменшенню затримок у перевезеннях [1]. Основні напрями автоматизації сервісних послуг на автостанціях є такими:

- електронні системи продажу квитків (онлайн-бронювання та продаж квитків через мобільні додатки та вебпортали), QR-коди та електронні квитки;
- інформаційно-диспетчерські системи (цифрові табло з оперативною інформацією, GPS-моніторинг транспортних засобів, автоматизовані довідкові системи);
- системи безпеки та контролю пасажиропотоку (встановлення автоматичних турнікетів із безконтактною ідентифікацією, відеоспостереження та аналітичні системи);
- автоматизоване управління логістикою перевезень (інтегровані логістичні системи, аналіз Big Data та штучний інтелект) [2].

Перспективи автоматизації включають подальший розвиток розумних автостанцій із застосуванням штучного інтелекту для прогнозування пасажиропотоків, використання біометричних технологій для ідентифікації пасажирів та спрощення процесу реєстрації, інтеграцію з міськими транспортними системами для створення єдиної цифрової екосистеми.

Література:

1. Дмитрієв І.А., Дмитрієва О.І. Економічні проблеми розвитку та функціонування пасажирських автобусних станцій. *Проблеми і перспективи розвитку підприємництва: Збірник наукових праць Харківського національного автомобільно-дорожнього університету*. 2022. № 29. С. 134-143
2. Дмитрієва О.І., Дмитрієв І.А. Особливості впровадження цифрових технологій в транспортну інфраструктуру. *International scientific conference "Development of modern economic science in the context of digitalization": conference proceedings, December 3-4, 2021. Riga, the Republic of Latvia: "Baltija Publishing", 2021. P. 34-37.*

ФОРМУВАННЯ ІННОВАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ АВТОТРАНСПОРТНИХ ПІДПРИЄМСТВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Хоменко Н.В.

*Науковий керівник: Гречан А. П., д.е.н., професор
Національний транспортний університет*

Формування інноваційного потенціалу автотранспортних підприємств в умовах воєнного стану є критично важливим стратегічним напрямом, що сприятиме забезпеченню їхньої стійкості та ефективності. Сучасні виклики економіки України, зокрема нестабільна економічна ситуація, руйнування транспортної інфраструктури та загрози безпеці, вимагають від підприємств швидкої адаптації не лише для забезпечення власної життєздатності та конкурентоспроможності, а й для подальшого розвитку.

Концептуальні засади формування інноваційного потенціалу підприємства передбачають системний підхід, який включає оцінку внутрішніх та зовнішніх факторів, що впливають на інноваційну діяльність. Розробка моделей оцінки готовності підприємства до стратегічних змін дозволяє визначити напрями розвитку та впровадження нових технологій, що є особливо актуальним в умовах воєнного стану [1, С.299-301].

Протягом останніх років в Україні спостерігається зміна тенденцій в діяльності автотранспортних підприємств. За даними статистики, у 2021 році кількість підприємств, що здійснюють діяльність в цій сфері, становила 94 633 одиниць, з яких 17 619 – підприємства, а 77 014 – фізичні особи-підприємці, що складало 4,8 % від загальної кількості суб'єктів господарювання. У 2022 році загальна кількість суб'єктів зменшилась до 88 184 одиниць, однак частка підприємств збільшилась до 5,1 %. Протягом 2023 року кількість суб'єктів зросла до 101 749 одиниць, при цьому підприємства також зайняли більшу частку – 5,3 % [2]. Ці дані свідчать про те, що навіть в умовах воєнного стану автотранспортні підприємства змогли адаптуватися та продовжувати свою діяльність, а також змінювати свою організаційну структуру.

Незважаючи на позитивну тенденцію діяльності автотранспортних підприємств на ринку України, їх інноваційний потенціал у воєнний період потребує впровадження новітніх технологій для забезпечення ефективності операцій, особливо у сфері транспортних послуг, логістики та доставки. Необхідність інвестування в інноваційні рішення, такі як автоматизація процесів, впровадження електричних транспортних засобів та використання новітніх систем моніторингу, є критично важливою для підтримки стабільності в умовах війни [3]. Також на сучасному етапі, автотранспортні підприємства мають зосередитися на розвитку цифрових платформ для оптимізації логістичних ланцюгів, що дозволить знижувати витрати і підвищувати швидкість обробки замовлень.

Отже, формування інноваційного потенціалу автотранспортних підприємств є невід'ємною складовою їх адаптації та забезпечення ефективності

в умовах воєнного стану. Висока актуальність впровадження передових технологій та автоматизації процесів визначається необхідністю збереження конкурентоспроможності та стабільності даних підприємств в умовах війни.

Література:

1. Квашина Ю.А. Концептуальні засади формування інноваційного потенціалу підприємства. *БізнесІнформ* №9, 2024. С. 294-302. DOI: <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2024-9-294-302> (дата звернення: 27.02.2025)
2. Кількість суб'єктів господарювання за видами економічної діяльності у 2021-2023 роках. *Офіційний веб-сайт Державної служби статистики України*. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 27.02.2025)
3. Якимишин Л.Я. Інновації у логістиці: вплив технологій на ефективність та конкурентоспроможність підприємства. URL: https://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/lib/46773/2/ColMon_2024_Iakimishin_L_Ia-Innovatsii_u_lohistrytsi_88-98.pdf?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 27.02.2025)

АНАЛІЗ НАПРЯМКІВ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПІДПРИЄМСТВА

Худяков Р.С.

*Науковий керівник: Нестеренко В.Ю., к.е.н., доцент
Харківський національний автомобільно-дорожній університет*

Ефективне функціонування підприємства є ключовим фактором його конкурентоспроможності та довгострокового розвитку. В сучасних умовах динамічного ринку підприємства мають постійно вдосконалювати свої бізнес-процеси, оптимізувати ресурси та впроваджувати інноваційні підходи для підвищення ефективності діяльності.

Ефективність підприємства визначається як його здатність досягати поставлених цілей з мінімальними витратами та максимальним результатом. Основними критеріями ефективності в цьому процесі є рентабельність діяльності, продуктивність праці, раціональне використання ресурсів та інноваційність і адаптивність до змін ринку.

Основними напрямками підвищення ефективності функціонування підприємства в сучасних умовах є такі:

- оптимізація операційних процесів шляхом впровадження сучасних методів управління, автоматизації бізнес-процесів, використання сучасних інформаційних технологій для моніторингу та аналізу діяльності підприємства;
- фінансова оптимізація через зниження витрат шляхом впровадження енергозберігаючих технологій, раціональне управління обіговими коштами, оптимізацію податкового навантаження та фінансових потоків;
- підвищення продуктивності праці засобами мотивації та розвитку персоналу, впровадження системи навчання та підвищення кваліфікації

співробітників, оптимізації системи винагород та стимулювання ефективної роботи;

- інноваційний розвиток підприємства шляхом використання таких засобів, як розробка та впровадження нових продуктів і послуг, інвестування в науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи (НДДКР), використання сучасних технологій для підвищення конкурентоспроможності;

- маркетингова стратегія та взаємодія з ринком шляхом впровадження сучасних маркетингових інструментів, дослідження споживчих потреб і адаптації продукції відповідно до них, розширення каналів збуту та вихід на нові ринки.

Головними ж викликами, що впливають на ефективність підприємства, наразі є нестабільність економічного середовища, висока конкуренція, зростання витрат на виробництво та логістику. Загальні ж перспективи підвищення ефективності пов'язані з цифровізацією бізнесу, розширенням міжнародного співробітництва, екологічною відповідальністю та впровадженням інноваційних бізнес-моделей.

Таким чином, підвищення ефективності функціонування підприємства вимагає комплексного підходу, що включає оптимізацію виробничих процесів, фінансову стабільність, розвиток персоналу, інноваційні підходи та ефективну маркетингову стратегію. Впровадження сучасних методів управління та використання цифрових технологій є ключем до досягнення стійкого розвитку підприємства у сучасних умовах господарювання.

ФОРМУВАННЯ ПІДХОДУ ДО ЦІНОУТВОРЕННЯ З ВИКОРИСТАННЯМ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ: МОЖЛИВОСТІ І ВИКЛИКИ

*Червякова Т.І., к.т.н., доцент
Національний транспортний університет*

Штучний інтелект (ШІ) та генеративний ШІ (GenAI) дедалі більше впливають на бізнес-середовище, охоплюючи різні аспекти комерційної діяльності, зокрема ціноутворення. Очікується, що у найближчій перспективі ефективне управління цінами буде неможливим без застосування ШІ для глибокого аналізу та рекомендацій, а також GenAI для обробки неструктурованих масивів даних і розробки персоналізованих пропозицій.

Крім того, розвиток великих мовних моделей (LLMs) відкриває нові можливості для аналізу раніше недооцінених неструктурованих даних. Це особливо актуально для компаній у секторах B2B та B2C.

Попри очевидні переваги, інтеграція GenAI у бізнес-моделі компаній залишається частковою та нерівномірною. Успіх залежить від здатності компанії адаптувати внутрішні процеси, навчати персонал і змінювати корпоративну культуру відповідно до нових реалій [1].

Окремі виклики постають перед розробниками програмних рішень на основі GenAI. Вони повинні не лише визначити оптимальні підходи до

ціноутворення для своїх продуктів, а й оцінити ключові фактори, що визначають їхню ринкову цінність та конкурентні переваги.

У сучасних умовах спостерігається поширення трьох ключових тенденцій у сфері ціноутворення:

1. *Цінова волатильність*. Ризик різких і непередбачуваних змін цін залишається високим. Інфляція є лише одним із проявів такої нестабільності. Головний виклик для бізнесу полягає в тому, щоб знайти оптимальний баланс між своєчасним коригуванням цін і збереженням фінансової стабільності.

Для ефективного управління ціновою волатильністю компанії повинні застосовувати диференційований підхід до аналізу клієнтських сегментів. Гнучкі механізми ціноутворення допоможуть уникнути скорочення маржі в умовах зростаючих витрат або змін у споживчих вподобаннях.

2. *Динамічне ціноутворення*. Цей підхід включає різні стратегії, зокрема змінне, персоналізоване та прогресивне ціноутворення, а також комплексний підхід, відомий як Dynamic Game.

Разом із перевагами динамічне ціноутворення може викликати плутанину серед споживачів. Для мінімізації ризиків компаніям слід дотримуватися двох важливих принципів. По-перше, зміни цін мають супроводжуватися чіткою й переконливою ціннісною пропозицією. По-друге, компанії не повинні повністю покладатися на автоматизовані алгоритми та аналітичні системи, оскільки, хоча сучасні технології дозволяють формувати цінові рекомендації майже в реальному часі, їхнє впровадження потребує людського контролю та, у деяких випадках, безпосереднього втручання [2].

3. *Сталий розвиток*. Ця тенденція впливає як на пропозицію, так і на попит, що змінює підходи до ціноутворення. З боку пропозиції перехід на екологічно чисті технології та відновлювані джерела енергії вимагає значних інвестицій, які можуть не окупитися в коротко- чи середньостроковій перспективі. З боку попиту ситуація є більш непередбачуваною, оскільки рівень екологічної свідомості споживачів варіюється.

За даними глобального дослідження BCG Henderson Institute, від 10% до 20% споживачів готові платити на 20% і більше дорожче за екологічно чисті продукти [3]. Проте виправдання такого преміального рівня цін вимагає від компаній перегляду своїх пропозицій, щоб їхні екологічні альтернативи надавали порівнянну або вищу цінність у порівнянні з традиційними товарами. Крім того, успішне масштабування екологічних ініціатив потребує розробки комплексних рішень, які поєднують екологічні переваги з додатковими вигодами, такими як покращене здоров'я чи підвищена безпека для споживачів.

Забезпечення справедливого ціноутворення є не лише викликом, а й стратегічною необхідністю для бізнесу. Ціна вважається справедливою, коли вона визначається відповідно до сприйнятої цінності продукту або послуги, а не встановлюється на максимально можливому рівні, який споживач готовий сплатити [4].

Сучасні покупці стали значно уважнішими до питань справедливості цін. Якщо клієнти сприймають ціни як несправедливі, це може серйозно підірвати їхню довіру до компанії, знизити лояльність до бренду і повністю відмовитись

від покупки, навіть якщо товар або послуга мають для них певну цінність. І навпаки, прозора та обґрунтована цінова політика сприяє зміцненню довіри та залученості споживачів. Правильний баланс між прибутковістю та інтересами клієнтів допомагає запобігти негативним наслідкам у довгостроковій перспективі.

Таким чином, ефективне управління ціноутворенням залежить від здатності компанії інтегрувати новітні технології, адаптуватися до ринкових змін, діяти гнучко та підтримувати рівновагу між бізнес-інтересами та очікуваннями споживачів. Довгострокова конкурентна перевага визначатиметься стратегічним баченням і відповідальним підходом до встановлення цін.

Література:

1. Sahota N. Harnessing AI For Dynamic Pricing For Your Business. Forbes. URL: <https://www.forbes.com/sites/neilsahota/2024/06/24/harnessing-ai-for-dynamic-pricing-for-your-business/>
2. Mayer M., Jarosz A., Niggemann J., Bretzger S. AI and dynamic pricing in B2B industrial companies: Why it's not a match made in heaven. Simon-Kucher & Partners. URL: <https://www.simon-kucher.com/en/insights/ai-and-dynamic-pricing-b2b-industrial-companies-why-its-not-match-made-heaven>
3. Sinha A., Izaret J-M. Five Trends Will Define the Future of Pricing. Boston Consulting Group. URL: <https://www.bcg.com/publications/2025/five-trends-define-future-pricing>
4. Bergen M.E., Dutta S., Guszczka J., Zbaracki M.J. How AI Can Help Companies Set Prices More Ethically. Harvard Business Review. URL: <https://hbr.org/2021/03/how-ai-can-help-companies-set-prices-more-ethically>

СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО МОТИВАЦІЇ ПЕРСОНАЛУ ПІДПРИЄМСТВА: ІНСТРУМЕНТИ, ТЕНДЕНЦІЇ ТА ЕФЕКТИВНІСТЬ

Чувайлова Л.М.

*Науковий керівник: Прокопенко М.В., старший викладач
Харківський національний автомобільно-дорожній університет*

Мотивація персоналу є однією з ключових умов ефективного функціонування підприємства в сучасному конкурентному середовищі. Зміни на ринку праці, розвиток цифрових технологій, генераційні відмінності між працівниками, а також глобальні виклики (зокрема пандемія та гібридні форми зайнятості) змушують роботодавців переглядати традиційні системи стимулювання. Від того, наскільки гнучко і цілеспрямовано формується система мотивації, залежить не лише продуктивність працівників, а й лояльність, задоволеність працею та імідж компанії.

Традиційні теорії мотивації (Тейлора, Маслоу, Герцберга, МакКлелланда, Врума) залишаються основою для розуміння мотиваційної поведінки персоналу.

Водночас сучасні підходи зосереджуються не лише на матеріальному стимулюванні, а й на нематеріальних чинниках, таких як корпоративна культура, можливості самореалізації, визнання досягнень, психологічний комфорт та індивідуалізація підходів.

Сучасна мотиваційна система має бути динамічною та гнучкою. Вона враховує особливості різних поколінь працівників: якщо покоління X орієнтоване на стабільність і кар'єрне зростання, то покоління Y і Z цінують баланс між роботою та особистим життям, можливості розвитку, гнучкий графік, діджиталізоване середовище праці та соціальну відповідальність роботодавця.

Умовно інструменти мотивації можна поділити на матеріальні та нематеріальні. До перших належать заробітна плата, бонуси, премії, надбавки, програми страхування, оплата навчання, соціальний пакет. До нематеріальних – розвиток кар'єри, система наставництва, участь у прийнятті рішень, гейміфікація, корпоративні заходи, публічне визнання досягнень, внутрішні конкурси та рейтингування.

Зростає популярність індивідуалізованих підходів до мотивації – персоналізованих програм стимулювання, що враховують потреби конкретного працівника. Наприклад, для одних важливими є гнучкі форми роботи, для інших – можливість навчатися за кошт компанії, для третіх – соціальне визнання.

На сьогодні спостерігаються такі актуальні тенденції в управлінні мотивацією.

1. Цифровізація процесів мотивації: використання CRM-систем, програм лояльності, платформ для оцінки ефективності та зворотного зв'язку.

2. Гнучкі форми роботи (віддалена, гібридна), які потребують перегляду традиційних схем стимулювання.

3. Орієнтація на ESG-показники (екологічність, соціальна відповідальність, корпоративне управління) як нову форму нематеріального залучення.

4. Гейміфікація – використання ігрових механізмів для підвищення залученості та задоволеності працівників.

5. Employer branding – формування позитивного іміджу роботодавця як додаткового інструменту утримання персоналу.

Ефективна система мотивації повинна бути вимірюваною. Основні критерії оцінювання:

- продуктивність праці;
- рівень плинності кадрів;
- залученість працівників;
- кількість та якість внутрішніх ініціатив;
- задоволеність персоналу (вимірюється через опитування);
- витрати на мотивацію в порівнянні з результатами діяльності.

Підприємства використовують ключові показники ефективності (KPI), індекси задоволеності працівників (ESI), методи 360-градусної оцінки для збору об'єктивної інформації про дієвість заходів стимулювання.

У сучасних умовах мотивація персоналу перестає бути виключно інструментом впливу на продуктивність – вона трансформується у стратегічну

функцію управління людським капіталом. Сучасна система мотивації повинна бути комплексною, адаптивною, персоналізованою і технологічно забезпеченою. Її ефективність визначає не лише поточні результати підприємства, а й його здатність до інновацій, адаптації та сталого розвитку в довгостроковій перспективі.

Література:

1. Бандура А.О. Управління персоналом: навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2020. 352 с.
2. Біла С.С. Мотивація персоналу підприємства в умовах цифрової трансформації. *Економіка та держава*. 2023. № 2. С. 78–82.
3. Швидка Н.І. Сучасні підходи до мотивації персоналу підприємств. *Вісник економіки транспорту і промисловості*. 2021. № 75. С. 115–121.

İNKİŞAF ETMİŞ ÖLKƏLƏRİN KONTEKSTİNDƏ AZƏRBAYCANDA SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Abdullayev Ə.M.

*Elmi rəhbər: Əliyev R.R., t.e.n., dosent,
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Respublikamız xarici iqtisadi əlaqələrin genişlənməsində, dünya dövlətlərinə integrasiyada maraqlıdır. İqtisadi integrasiya dövlətlərin elmi-texniki potensialından və maliyyə ehtiyatlarından birgə fəaliyyət məqsədləri üçün istifadəsinə, yeni növ məhsulların işlənməsinə və istehsalına, yeni texnika və texnologiyaların tətbiqinə, istehsalın müasir metodlarla idarə olunmasına imkan yaradır. İri həcmli layihələrin reallaşdırılmasında investisiyaların cəmləşdirilməsi isə yekun nəticələrin alınmasını sürətləndirir.

Tarix boyu bir çox dövlətlərdə, habelə ABŞ-da dövlət sifarişlərinə əsaslanan birgə müəssisələr vasitəsi ilə kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı dövlət tərəfindən stimullaşdırılır və himayə olunur. Dövlət ölkədə baş verən sosial-iqtisadi prosesləri, müəssisələrin fəaliyyətini nəzarətdə saxlayır və bununla da ölkə iqtisadiyyatının məqsədyönlü inkişafını təmin edir. Bu gün dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində, xüsusən də Yaponiyada dövlət tənzimlənməsinə əsaslanan birgə müəssisələr iqtisadiyyatın əsasını təşkil edir. Yaponiyada xaricdən alınmış lisenziya əsasında innovasiya yönümlü layihələri reallaşdıran müəssisələr dövlət tərəfindən məqsədyönlü şəkildə stimullaşdırılır. Bu təcrübəyə əsaslanaraq, respublikanın əsas istehsal sahələrini qısa bir zamanda inkişaf etdirmək və dünya standartlarına cavab verən məhsullar istehsal etmək mümkündür. Azərbaycanda ixtiraların cəmi 20 faizi tətbiq olunursa, inkişaf etmiş ölkələrdə bu göstərici 80 faizdən çoxdur. Təcrübə göstərir ki, inkişaf etmiş dövlətlərdə iqtisadiyyatın 2/3 hissəsini elmi-texniki tərəqqinin nəticələri təşkil edir. Ona görə də, elmi-texniki potensialdan səmərəli istifadə olunması keyfiyyətə yeni istehsal sahələrinin yaranmasına imkanlar açardır.

Qeyd etmək lazımdır ki, innovasiya proseslərinin həyata keçirilməsində Qərbin hər bir inkişaf etmiş ölkəsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Məsələn, ABŞ-da

onu fərqləndirən başlıca cəhətlərdən biri, ümumiyyətlə azad sahibkarlıq üçün əlverişli iqtisadi mühitin mövcudluğudur. Məhz buna görə, hər il yaradılan yeni müstəqil firmaların sayına görə (600 mindən çox) ABŞ bütün inkişaf etmiş Qərb ölkələrini xeyli qabaqlayır, iqtisadiyyatda çalışan hər on adamdan biri isə rəsmi cəhətdən qeydə alınmış sahibkarlıq statusuna malikdir. Bu ölkədə sahibkarlıq fəaliyyətini, o cümlədən innovasiya fəaliyyətini şərtləndirən əlverişli iqtisadi mühitə gəldikdə isə, onun fərqli cəhətləri kimi vençur kapitalın iri bazarının və bu sahədə həvəsləndirici dövlət siyasətinin mövcudluğudur. Bura öz növbəsində sahibkarlığın dövlət səviyyəsində geniş təbliği, yeni yaradılan firmalara dövlətin maliyyə köməkliyi və vergi güzəştləri, onların fəaliyyətinin daha çevik şəkildə tənzimlənməsi, müstəqil firmaların, iri korporasiyaların elmi-texniki tərəqqi, yüksək texnoloji nəticələr və s. bu kimi proqramları üçün dövlətin maliyyə ehtiyatlarının ayrılması və s. daxildir. Məhz bu və digər səbəblərə görə innovasiya prosesləri ABŞ-ın iqtisadi inkişafının əsas amillərindən biridir. Əgər 50-60-cı illərdə bu ölkənin 2,5-3 faiz səviyyəsində olan illik inkişaf tempinin təqribən yarısı bu innovasiya proseslərinin və texnoloji dəyişikliklərin payına düşürdüsə, bu gün həmin göstəricinin payı xeyli yüksəlmişdir.

Son dövrlərdə innovasiya proseslərinin inkişafı və tətbiqi sahəsində Yaponiya ABŞ-dan xeyli irəli getmişdir və həmin proses 60-70-ci illərdən başlayaraq, burada geniş vüsət almışdır. Hal-hazırda Yapon "möcüzəsinin", yəni 60-70-ci illərdən başlayaraq bu ölkənin sürətli iqtisadi sıçrayışının əsl səbəbləri haqqında müxtəlif mülahizələr söylənilir. Bu fikirlərdən ən geniş yayılanlarından biri, həmin möcüzənin səbəbini məhz elmi-texniki tərəqqi və innovasiya sahəsindəki köklü dəyişikliklərlə bağlayır.

Yaponiyada innovasiya mühitinin digər xüsusiyyətlərindən biri, iqtisadi fəaliyyətdə xarici kəşflərdən, ideyalardan, layihələrdən və s. geniş istifadə edilməsidir. Belə ki, son 30 ildə bu ölkə xarici texnologiyaların alınmasına 10 milyard dollardan çox vəsait sərf etmişdir. Bu dövrdə Yapon firmaları tərəfindən təqribən 42 min lisenziya əldə edilmişdir ki, bunların da təqribən yarısı ABŞ-ın payına düşür.

Amerika və Yaponiya ilə müqayisədə Qərbi Avropa ölkələrində innovasiya mühiti nisbətən az inkişaf etmişdir ki, bunun da əsas səbəblərindən biri risklə bağlı əməliyyatlara zəif meyllilikdir. Böyük Britaniyanın və İtaliyanın kiçik innovasiya kompaniyaları əsasən iri korporasiyalarla çox möhkəm və sərt subpodrat əlaqələri sistemində fəaliyyət göstərirlər və bir çox cəhətdən onlardan asılıdırlar.

Sahibkarlığı inkişaf etdirmək üçün texnoloji-innovasiya mərkəzlərinin yaradılması zəruridir, çünki bu mərkəzlər sahibkarları yeni texnoloji yeniliklər, lazımi informasiyalar və lazım gələrsə, texnoloji menecment üzrə kadrlar ilə təmin edir. Almaniya və Yaponiya kimi dövlətlərdə innovasiya proseslərinin tətbiqini sürətləndirmək üçün xüsusi stimullaşdırıcı amortizasiya, vergi, maliyyə-kredit siyasəti həyata keçirilir, innovasiya yönümlü müəssisələrin riskli maliyyələşdirmə prosesləri də dövlət tərəfindən himayə olunur. Qeyd olunduğu kimi, Azərbaycanda innovasiya proseslərinin tətbiqi ilə məşğul olan müəssisələr 30 faiz təşkil edir. Ona görə ki, hələlik belə müəssisələr ilk addımlarını atır, dövlət tərəfindən himayə olunmur və ilk növbədə, yüksək ixtisaslı kadrlar ilə təmin olunmayıb.

Aparılan təhlilə əsasən müəyyənləşdirilmişdir ki, yüksək kredit ödəmələri, vergi ödəmələrinin təkmilləşməməyi, sifarişçinin ödəmə qabiliyyətinin aşağı olması,

xammal və materiallar ilə bağlı problemlər, inzibati müdaxilələr və s. innovasiya fəaliyyətini ləngidən amillərdir. Ümumiyyətlə, innovasiya proseslərinin tətbiqi ilə məşğul olan müəssisələrin dövlət tərəfindən himayə olunması zəruridir və sosial-iqtisadi inkişafa ancaq bu yolla nail olmaq mümkündür.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycanca investisiya və innovasiya siyasətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri Akademik Ziyad Səmədzadənin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş Dayanıqlı inkişafın yeni keyfiyyət mərhələsi. Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. B. 2021.

İNNOVASIYA POTENSİALINDAN SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏNİN NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

*Aşurova Ülviyyə Akif qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Son illərdə ölkəmizin iqtisadi, sosial və intellektual potensialının möhkəmləndirilməsi, informasiya və biliklərə əsaslanan rəqabətə davamlı iqtisadiyyatın qurulması, informasiya və bilik bazarının yaradılması və inkişaf etdirilməsi istiqamətində ölkədə aparılmış irimiqyaslı işlər innovasiyaların genişlənməsi üçün möhkəm baza formalaşdırmışdır.

İndustrial iqtisadiyyatı əvəz edən informasiya - texnoloji istehsal üsulunun meydana gəlməsi müasir elm qarşısında informasiyanın istehsalı və istifadəsi, habelə dünya təsərrüfatındakı iqtisadi münasibətlər sistemində ictimai hərəkəti ilə bağlı proseslərin tənzimlənməsi problemlərinin həlli vəzifələrini qoyur. İnformasiya cəmiyyəti üçün daha çox xarakterik olan xüsusiyyətlər aşağıdakılardan ibarətdir:

- Maddi nemətlər formasında məhsul istehsalından xidmətlər istehsalına keçid;
- Texnoloji innovasiyaların əsasını təşkil edən nəzəri biliklərin rolunun yüksəlməsi;
- Daha çoxsaylı sosial qrup kimi bilik daşıyıcıları sinfinin artımı;
- Elm və texnologiya arasında əlaqələrin güclənməsi;
- İqtisadi, texnoloji və sosial problemlərin həllinə daha səmərəli yanaşma tapmağa imkan verən yeni inteqral texnologiyaların yaradılması;
- Əməyin məzmunu və xarakterinin dəyişilməsi;
- Qıtlığın yeni formalarının - informasiya və vaxt çatışmazlığının meydana gəlməsi.

Bu gün texnoloji inkişafın və innovasiyaların uzunmüddətli iqtisadi artıma təkan verdiyinə heç bir şübhə yoxdur. Ölkəmizin iqtisadi və sosial inkişafında bu amilin müəyyən edilməsinə dair mühüm dövlət sənədləri qəbul edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasının hazırlanması barədə 29 dekabr 2012-ci il tarixli Fərmanında deyilir: “Hazırda Azərbaycan yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyur. Bu mərhələnin əsas hədəfi çoxşaxəli, səmərəli və innovasiyayönümlü iqtisadiyyatın formalaşdırılması, sosial sahədə önləyici inkişaf trendinin təmin olunması və əhalinin

rifahının layiqli, qabaqcıl beynəlxalq standartlara uyğun səviyyəyə çatdırılması, habelə elmin və mədəniyyətin inkişafında, ictimai həyatın bütün istiqamətlərində yeni nailiyyətlərin əldə olunmasıdır” [1].

İnnovasiya – yeni ideyaların yaradılması, tətbiqi yolu ilə müəssisənin iqtisadi və sosial potensialında məqsədyönlü dəyişikliklər etmək cəhdidir. Məhsul və proses tələblərindəki yeniliklər, mövcud uyğunsuzluqlar, seçilmiş sənayelər öz sahələrində və bütövlükdə bazarda dəyişikliklər, demoqrafik dəyişikliklər və yeni biliklərlə nəticələnə bilər. İqtisadiyyatda innovasiyaya mahiyyətə oxşar olan müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Məşhur iqtisadçı Y.Şumpeterə görə innovasiyalar yeni texnikadan, yeni texnoloji proseslərdən istifadə edilməsi və ya istehsalın yeni bazar təminatı; yeni xüsusiyyətlərə malik məhsulların istehsal edilməsi; yeni xammaldan istifadə edilməsi; istehsalın təşkilində və onun maddi-texniki bazasında dəyişikliklər; yeni satış bazarlarının aşkar edilməsi və s.-dən ibarət olan prosesdir.

P.N.Zavlin, A.K.Kazançev, L.E.Mindeli və digər müəlliflər hesab edirlər ki, innovasiya cəmiyyətin həyatının bu və ya digər sahəsində fəaliyyət prosesi və ya onun nəticələrinin yaxşılaşdırılmasına yönəldilmiş intellektual fəaliyyətin nəticələrinin istifadəsidir.

Azərbaycan iqtisadçılarından R.K.İsgəndərov hesab edir ki, elmi-texniki innovasiyalar yenilik olmalı, bazarın tələbatını ödəməli, istehsalçıya mənfəət gətirməlidir [2, s. 53].

R.A.Fatxutdinova görə isə innovasiyalar idarəetmə obyektinin dəyişdirilməsi və iqtisadi, sosial, ekoloji, elmi-texniki və digər növ səmərəliliyin əldə edilməsi məqsədilə yeniliklərin tətbiq edilməsinin son nəticəsidir.

1993-cü ildə İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD) tərəfindən qəbul edilmiş Fraskati Təlimatının sonuncu redaksiyasında innovasiyalar son nəticədə bazara yeni və təkmilləşdirilmiş əmtəə çıxarılması, təcrübədə tətbiq olunan yeni və təkmilləşdirilmiş texnoloji proses yaradılması və ya sosial xidmətlərə yeni tərzdə yanaşmanı ifadə edən fəaliyyət kimi müəyyən olunur.

İqtisadi ədəbiyyatda mövcud olan müxtəlif yanaşmaları təhlil etməklə innovasiyaları aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək mümkündür (Cədvəl 1)/

Cədvəl 1 - Müxtəlif əlamətlər üzrə innovasiyaların təsnifi

s/s	Təsnifləşdirmə əlaməti	İnnovasiyaların təsnifat qrupları
1.	İnnovasiyaların tətbiq sahələri	İdarəetmə, təşkilati, sosial, sənaye və s.
2.	Elmi Texniki Tərəqqinin mərhələləri	Elmi, texniki, texnoloji, konstruktor, istehsal, informasiya
3.	İnnovasiyaların intensivlik dərəcəsi	“Bum”, bərabər ölçülü, zəif, kütləvi
4.	İnnovasiyaların həyata keçirilmə tempi	Sürətli, yavaş, sönən, artan, bərabərsürətli, çaparaq (sıçrayışlı)
5.	İnnovasiyaların miqyası	Transkontinental, transmilli, regional, iri, orta, kiçik
6.	İnnovasiyaların nəticəliliyi	Yüksək, aşağı, stabil
7.	İnnovasiyaların səmərəliliyi	İqtisadi, sosial, ekoloji, integral
8.	Yenilik dərəcəsi	Mütləq, nisbi, şərti, xüsusi
9.	İnnovasiya potensialı	Radikal, kombinə edilmiş, modifikasiya edilmiş

s/s	Təsnifləşdirmə əlaməti	İnnovasiyaların təsnifat qrupları
10.	İşlənmə və yayılma səviyyəsi	Dövlət, respublika, regional, sahə, korporativ, firma
11.	İşlənmə və yayılma sferaları	Sənaye, maliyyə, xidmətlər, ticarət-vasitəçilik, elmipedaqoji, hüquqi

Beləliklə, xarici mühitə uyğunlaşmaq və şirkətin uzunmüddətli səmərəliliyinə nail olmaq üçün iqtisadi fəaliyyətin bütün sahələrinə innovasiyaların tətbiq edilməsi hədəf dəyişiklikləri kimi də qiymətləndirilə bilər. İnnovasiyaların idarə edilməsinin məqsədi təşkilat daxilində yeni ideyaları təbliğ etməkdir. İnnovasiyaların idarə edilməsinin əsasını novatorların və təşkilatın fəaliyyətinin nəticələrinə cavabdeh olan şəxslərin balanslaşdırılmış əməkdaşlığı təşkil edir. Yaradıcı proseslərin effektiv idarə olunmasında müvəffəqiyyətli olmaq üçün menecerlər innovasiyadan istifadənin qarşısındakı maneələri müəyyən etməli, aradan qaldırmalı və fərdi və qrup innovasiya təşəbbüslərini dəstəkləməklə təşkilatda innovasiyaya doğru əməkdaşlıq əlaqələri yaratmalıdırlar.

İnnovasiya “ideya” ilə müqayisədə çox dar bir anlayışdır. Öncədən düşünülmüş məsrəflər zamanı geniş tətbiqə malik ola bildikdə ideya innovasiyaya çevrilir. Laboratoriya şəraitində zehni fəaliyyət görünürsə, deməli ixtiradır. İxtira indiyə qədər naməlum ideyanın reallığa çevrilməsidir.

Özü texnoloji innovasiya prosesinin birinci mərhələsini təmsil edir. Bir çox ixtira patentləşdirilmiş texnoloji yeniliklərə aiddir. İxtiraçı ideyanın gizli imkanlarını müstəqil şəkildə təsəvvür edə bilər. Bu, onların həyata keçirilməsinə sahib olan və arzulayan bir şəxsdir.

Yaradıcılıq yenilik, yeni ideyalar və innovasiyalar yaratmaq üçün zəruri ilkin şərtidir, onların uğurla həyata keçirilməsidir. Yaradıcılıq yeni ideyanın prinsipinin kəşfidir, innovasiya isə bu prinsipin faydalı əmtəə və xidmətlərə çevrilməsidir. İnnovasiya prosesində ideyalar təşkilata əlavə gəlir gətirə biləcək məhsullara çevrilir. İnnovasiya fəaliyyəti üçün daha əlverişli mühit kimi informasiya cəmiyyəti çıxış edir. Onun aşağıdakı fərqləndirici xüsusiyyətləri vardır:

- Yaxşı təşkil edilmiş və maliyyələşdirilmiş təhsil və elm;
- Şəxsiyyətin, qrupun və təşkilatın yaradıcılıq potensialına istiqamətlənmə;
- Biliklərin yayılmasında və yaradılmasında inkişaf etmiş infrastruktur.

Təşkilatlarda yaradıcılığın stimullaşdırılması üsulları yaradıcı ideya istehsalının ümumi prinsiplərinə əsaslanır. İlk növbədə ideyaların yaranması prosesini onların qiymətləndirilməsi və ən yaxşı ideyaların seçilməsi prosesindən ayırmaq lazımdır. İkincisi, həddindən artıq təcrübə, məlumat və ya mütəxəssis ixtisası yaradıcılığa mane olur. İdeyaların yaradıldığı qruplarda müxtəlif personajların və müxtəlif fikirlərin olması təmin edilməlidir. Üçüncüsü, bu qrupda aqressiv mühakimə yürüdən və öz fikirlərini qəbul etməyə meyilli insanlar iştirak etməməlidir. Dördüncüsü, qrup üzvlərinin sayında optimallığa nail olunmalıdır. Belə kiçik qruplar liderdən çox asılıdır və böyük qruplarda koordinasiya problemləri yaranır. Optimal qrup ölçüsü təxminən on iki nəfərdir. Beşincisi, qrup fəaliyyətinin nəticələri iş şəraitindən asılıdır. Sakit atmosfer, rahat şərait, yüksək nəticələr əldə etmək üçün kənar nəzarətin baş verməməsi tələb olunur.

İnnovasiyalar üçün maneələri xarici və daxili hissələrə bölürlər. Xarici maneələr kifayət qədər inkişaf etməmiş infrastruktur, mövcud sahədəki biliklərin çatışmazlığından, onlara yiyə lənmək üçün imkanların olmamağından, köhnəlmiş qanunvericilikdən, cəmiyyətdəki istedadlara ümumi etinasızlıqdan ibarətdir. Daxili maneələrə ciddi təşkilati tələblər və prosedurlar, konservatizm, dünyagörüşünün çatışmazlığı, köhnə qaydanın saxlanması maraqlar, başqa insanların ideyalarının qəbul etməkdən imtina, riskə getmək üçün arzusunun və motivasiyanın olmamağı daxildir.

Yaradıcı işçilər və onların fəaliyyətinin nəticələri yalnız uzunmüddətli perspektivdə qiymətləndirilə bilər. İnnovasiya fəaliyyətlərini idarə edən menecerlər ciddi, ətraflı nəzarətə arxalanmamalıdır. Təkrarlanan, konservativ əməliyyatların tətbiqi üsulları üzrə yaradıcı fəaliyyət nəzarətdə tamamilə qeyri-kafi çıxır. İnsan bacarıqları və yaradıcı təfəkkür elmi və texnoloji innovasiyaların əsas mənbəyidir, təhsil müəssisələrində və universitetlərdə formalaşır. Bəşər cəmiyyətinin inkişafının VI mərhələsi biotexnologiyalar, nanotexnologiyalar, insan kapitalı, yeni təbi ehtiyatlardan istifadə, yeni təbabət və s. kimi yüksək elmi biliklər tələb edən sahələrin inkişafı ilə xarakterikdir.

Bilik iqtisadiyyatının inkişafı ilə bağlı global çağırışlar, ölkənin ali təhsil müəssisələri və regionların innovativ inkişafın aktiv subyektlərinə çevrilməsini tələb edir. Ali məktəblər onların ənənəvi təhsil və elmi tədqiqat sahələrində fəaliyyətləri, iqtisadiyyatda tətbiqi ilə yanaşı, müasir dövrdə daha bir məsuliyyət, başqa sözlə, universitetlərin “üçüncü missiyası” – müasir innovasiya infrastrukturunun yaradılması zərurətinə əsaslanır.

Hazırda dünya universitetləri təlim və elmi araşdırmalar aparır. Onlar öz işlərini yerinə yetirmək üçün ənənəvi funksiyalarla yanaşı, yenilikləri yaymaq funksiyasını da yerinə yetirirlər.

Bu proses artıq ölkəmizin ali təhsil müəssisələrinə də sürətlə nüfuz etməkdədir. Fikrimizcə, ölkəmizdə böyük elmi və yaradıcı potensialın cəmləşdiyi ali təhsil ocaqları var, onlar innovasiyaların əsas mərkəzinə çevrilə bilər. İqtisadiyyatda innovasiya fəaliyyətinin aktivləşdirilməsində ölkəmizin universitetləri innovasiya layihələrinin məqsədyönlü axtarışı və reallaşdırılması, ali məktəblərin elm işləmələri əsasında kiçik innovasiya müəssisələri zolağının yaradılması, elmi nailiyyətlərin və yeni texnologiyaların ölkə müəssisələrinə ötürülməsi, innovasiya fəaliyyətinin kadr təminatı və s. kimi vəzifələri yerinə yetirməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış. İnkişaf Konsepsiyasının hazırlanması barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 dekabr 2011-ci il tarixli Fərmanı.
2. İsgəndərov R.K. Elmi-texniki tərəqqi: sosial-iqtisadi aspektlər. Dərslik. Bakı. Elm və təhsil. 2010. 636 s.

KORPORATİV MÜNASİBƏTLƏRİN RƏQƏMSALLAŞMA KONTEKSTİNDƏ İNKİŞAF TENDENSİYALARI

*Bağırzadə Türkey Bağır
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Müasir dövrdə rəqəmsallaşma biznes ekosistemlərində və təşkilati idarəetmədə fundamental dəyişikliklər yaradan əsas amillərdən biri kimi çıxış edir. Korporativ münasibətlərin təşkili və idarə olunması sahəsində rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi yalnız informasiya axınının sürətləndirilməsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda qərar qəbul etmə mexanizmlərini optimallaşdırır, resurslardan daha səmərəli istifadəyə imkan yaradır və təşkilat daxili əlaqələri gücləndirir. Rəqəmsal transformasiya nəticəsində müəssisələrin fəaliyyət prinsipləri dəyişir, bu isə korporativ idarəetmənin çevik və innovativ yanaşmalar əsasında yenidən qurulmasını zəruri edir.

Bu kontekstdə korporativ münasibətlərin rəqəmsallaşma mühitində inkişaf dinamikasının təhlili xüsusilə vacibdir, çünki rəqəmsal idarəetmə sistemlərinin və süni intellektin tətbiqi qərarvermə proseslərinin şəffaflığını və hesabatlılığını artırır. Rəqəmsal platformalar və avtomatlaşdırılmış idarəetmə alətləri əməkdaşlıq modellərini dəyişdirərək təşkilatlar arasında daha effektiv inteqrasiyanı təmin edir. Xüsusilə bulud texnologiyaları, blockchain əsaslı idarəetmə sistemləri və data analitikası kimi vasitələr korporativ münasibətlərin təşkilində yeni standartlar müəyyənləşdirir.

Rəqəmsallaşmanın yaratdığı imkanlarla yanaşı, bu transformasiya prosesi bir sıra çağırışları da özündə ehtiva edir. Yeni texnologiyaların tətbiqi kibertəhlükəsizlik məsələlərinin aktuallaşmasına səbəb olur, həmçinin rəqəmsal savadlılıq səviyyəsinin yüksəldilməsini və təşkilati mədəniyyətin uyğunlaşdırılmasını tələb edir. Belə şəraitdə müəssisələrin rəqəmsallaşma strategiyalarını düzgün müəyyən etməsi, yeni texnologiyaların tətbiqi ilə əlaqədar hüquqi və etik çərçivələrin formalaşdırılması korporativ münasibətlərin effektiv idarə olunmasını təmin edən əsas faktorlar kimi çıxış edir.

Bu tezis çərçivəsində rəqəmsallaşmanın korporativ münasibətlərin formalaşdırılmasına təsirinin nəzəri aspektləri araşdırılacaq, bu istiqamətdə mövcud tendensiyalar təhlil ediləcək və rəqəmsal transformasiya prosesinin biznes idarəçiliyinə gətirdiyi dəyişikliklər qiymətləndiriləcəkdir.

Müasir dövrdə rəqəmsal transformasiya təkcə biznes modellərinin optimallaşdırılması və istehsal proseslərinin avtomatlaşdırılması ilə məhdudlaşmır, həmçinin korporativ münasibətlərin təşkilində və idarə olunmasında yeni yanaşmaların formalaşmasına səbəb olur. Rəqəmsallaşma prosesi müəssisələr arasında informasiya mübadiləsinin səmərəliliyini artırmaqla yanaşı, qərar qəbul etmə mexanizmlərinin də dəyişməsinə gətirib çıxarır. Ənənəvi idarəetmə modellərinin yerini çevik, şəffaf və innovativ yanaşmaların tutması rəqəmsal mühitdə formalaşan yeni iş prinsipləri ilə birbaşa əlaqədardır. Xüsusilə, distant və hibrid iş modellərinin yayılması korporativ münasibətlərin qurulma qaydalarına təsir edərək rəqəmsal kommunikasiya vasitələrinin əhəmiyyətini artırır [2].

Bulud texnologiyalarının tətbiqi müəssisələrdə məlumatların saxlanması, işlənməsini və paylaşılmasını asanlaşdırmaqla yanaşı, əməkdaşlıq proseslərini də daha çevik hala gətirir. Ənənəvi sənədləşmə və hesabat prosedurlarının yerini rəqəmsal bazalarda saxlanılan məlumatlar tutduqca, idarəetmədə çevikliyin və şəffaflığın təmin olunması üçün yeni standartların formalaşması zərurəti yaranır. Məsələn, beynəlxalq şirkətlərdə rəqəmsal idarəetmə sistemlərinin tətbiqi qərarvermə proseslərini sürətləndirməklə yanaşı, korporativ informasiya axınında səhvlərin və qeyri-müəyyənliklərin azalmasına da səbəb olur.

Rəqəmsallaşmanın korporativ münasibətlərdə yaratdığı ən mühüm yeniliklərdən biri süni intellekt və data analitikası vasitəsilə qərar qəbul etmə proseslərinin optimallaşdırılmasıdır. Süni intellekt əsaslı analitik alətlər biznes rəhbərlərinə daha dərin məlumat bazalarına əsaslanan strateji qərarlar qəbul etməyə imkan verir. Məsələn, müştəri münasibətlərinin idarə olunması üçün istifadə edilən CRM sistemləri rəqəmsal məlumatların toplanması və analizinə əsaslanaraq fərdi yanaşmaların formalaşmasını təmin edir [1]. Belə sistemlər korporativ səviyyədə ünsiyyətin fərdiləşdirilməsinə və biznes subyektləri arasında əlaqələrin güclənməsinə töhfə verir.

Blokçeyn texnologiyasının tətbiqi isə korporativ müqavilələrin idarə olunması və maliyyə əməliyyatlarının aparılması sahəsində yeni imkanlar yaradır. Smart müqavilələrin istifadəsi insan faktorunun təsirini azaldaraq, maliyyə əməliyyatlarının şəffaf və təhlükəsiz aparılmasını təmin edir. Xüsusilə beynəlxalq ticarət və logistika sahələrində blockchain əsaslı sistemlər sənədlərin emal müddətini azaldır və tərəflər arasında etimadın artmasına səbəb olur. Belə yanaşmalar ənənəvi müqavilə mexanizmlərinin mürəkkəbliyini aradan qaldırır və tərəflər arasında əlaqələrin effektiv qurulmasını asanlaşdırır.

Eyni zamanda, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi korporativ idarəetmədə insan resursları siyasətinin də transformasiyasına gətirib çıxarır. İR sahəsində tətbiq olunan süni intellekt əsaslı analitik sistemlər işə qəbul, performans dəyərləndirməsi və əməkdaşların inkişaf planlaması kimi funksiyaları avtomatlaşdıraraq daha dəqiq və obyektiv qərarların verilməsinə imkan yaradır [3]. Bu cür yanaşmalar işçi motivasiyasının artırılması və təşkilat daxilində daha effektiv komanda işinin qurulmasına müsbət təsir göstərir. Bundan əlavə, distant iş modellərinin genişlənməsi korporativ mədəniyyətin formalaşdırılmasında yeni çağırışlar meydana gətirir. Şirkətlərin global miqyasda fəaliyyət göstərməsi üçün müxtəlif coğrafi bölgələrdə çalışan əməkdaşların inteqrasiyasını gücləndirən rəqəmsal platformaların tətbiqi vacib rol oynayır.

Rəqəmsallaşmanın korporativ münasibətlərə təsiri təkcə daxili idarəetmə prosesləri ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda biznes tərəfdaşlıqları və maraqlı tərəflərlə əlaqələrin qurulma mexanizmlərini də dəyişir. Elektron imzaların və rəqəmsal sənədlərin istifadəsi biznes tərəfdaşları arasında müqavilələrin bağlanmasını sürətləndirir və inzibati xərcləri azaldır. Bu yanaşma xüsusilə beynəlxalq korporasiyalar arasında əməkdaşlıq üçün əlverişli şərait yaradır və global biznes əməliyyatlarının daha sürətli icrasına imkan verir. Bundan əlavə, rəqəmsal identifikasiya və kibertəhlükəsizlik həlləri korporativ informasiya axınının təhlükəsizliyini təmin edərək məlumat sızmalarının qarşısını alır [4].

Bütün bu faktorları nəzərə alaraq, korporativ münasibətlərin rəqəmsal mühitdə inkişafını sürətləndirmək üçün müəssisələr çevik idarəetmə yanaşmalarını qəbul etməli, rəqəmsal texnologiyalara investisiya etməli və işçi heyətinin rəqəmsal bacarıqlarını artırmalıdır. Rəqəmsallaşma strategiyalarının uğurlu tətbiqi korporativ münasibətlərin effektiv idarə olunmasına, işçi və biznes tərəfdaşları arasında daha güclü əlaqələrin qurulmasına və təşkilati çevikliyin artırılmasına töhfə verir. Müasir dövrdə rəqəmsal transformasiya təkcə bir tendensiya deyil, eyni zamanda rəqabət qabiliyyətini qorumaq və inkişaf etdirmək üçün zəruri amildir.

Rəqəmsallaşma müasir korporativ münasibətlərin formalaşdırılmasına, idarə olunmasına və inkişaf etdirilməsinə fundamental təsir göstərən əsas amillərdən birinə çevrilmişdir. Aparılan tədqiqat göstərir ki, rəqəmsal transformasiya yalnız müəssisələrin daxili idarəetmə modellərinə deyil, həm də tərəfdaşlarla münasibətlərin qurulmasına, qərar qəbul etmə mexanizmlərinə və korporativ kommunikasiya sistemlərinə birbaşa təsir edir. Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi nəticəsində korporativ idarəetmə modelləri daha çevik və şəffaf olmuş, süni intellekt və data analitikası əsaslı yanaşmalar isə strateji qərarların qəbul edilməsində daha obyektiv və effektiv mexanizmlərin tətbiqini mümkün etmişdir. Xüsusilə blockchain texnologiyalarının biznes proseslərinə inteqrasiyası müqavilə münasibətlərinin avtomatlaşdırılmasına, hüquqi və maliyyə əməliyyatlarının təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə mühüm töhfə vermişdir.

Korporativ münasibətlərin rəqəmsallaşması yalnız texnoloji inkişafı məhdudlaşmır, eyni zamanda əməkdaşlıq mədəniyyətinə və insan resurslarının idarə edilməsinə də ciddi təsir göstərir. İnformasiya texnologiyalarının inkişafı sayəsində distant və hibrid iş modellərinin tətbiqi təşkilatlarda əməkdaşlıq formatını dəyişdirmiş və işçi-müəssisə münasibətlərində yeni yanaşmalar formalaşdırmışdır. Eyni zamanda, rəqəmsal mühitdə korporativ kommunikasiya kanallarının optimallaşdırılması işçilər və menecerlər arasında məlumat axınının daha səmərəli təşkilinə şərait yaratmışdır. Müasir korporativ idarəetmə sistemləri kibertəhlükəsizlik və məlumatların qorunması məsələlərinə xüsusi diqqət yetirərək, etibarlı biznes mühitinin formalaşmasını təşviq edir.

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, rəqəmsal texnologiyaların uğurla tətbiqi üçün müəssisələr təkcə texnoloji yeniliklərə investisiya etməklə kifayətlənməməli, eyni zamanda təşkilati mədəniyyətlərini və idarəetmə modellərini də dəyişən mühitə uyğunlaşdırmalıdır. Əks halda, rəqəmsal strategiyalar yalnız texniki vasitələr səviyyəsində qalaraq gözlənilən nəticələri verməyə bilər. Bundan əlavə, rəqəmsallaşma korporativ etik prinsiplərin və hüquqi tənzimləmələrin inkişafına da təsir edir, çünki rəqəmsal idarəetmə sistemlərinin tətbiqi ilə əlaqədar hüquqi və tənzimləyici çərçivələr də modernləşdirilməlidir.

Rəqəmsallaşmanın korporativ münasibətlərə təsiri ilə bağlı aparılan təhlil göstərir ki, bu proses təşkilati effektivliyi artırmaqla yanaşı, daha inklüziv, innovativ və uzunmüddətli perspektivdə dayanıqlı biznes mühitinin formalaşmasına xidmət edir. Nəticə etibarilə, rəqəmsal transformasiya müəssisələrin rəqabətqabiliyyətliliyini artırmaqla yanaşı, onların strateji idarəetmə modelini də daha sistemli və optimallaşdırılmış formada qurmağa imkan verir.

Beləliklə, aşağıdakılar təklif edilir:

- Müəssisələr rəqəmsal texnologiyalara keçid zamanı yalnız texniki infrastrukturun deyil, həm də idarəetmə modellərinin transformasiyasına xüsusi diqqət yetirməlidirlər;
- Rəqəmsal təhlükəsizlik tədbirləri gücləndirilməli və kibertəhlükəsizlik strategiyaları sistemli şəkildə formalaşdırılmalıdır;
- Süni intellekt və data analitikası əsaslı idarəetmə alətlərinin tətbiqi qərar qəbuletmə prosesində daha geniş istifadə edilməlidir;
- Rəqəmsal platformaların tətbiqi ilə əməkdaşlıq formatlarının optimallaşdırılması və distant iş modellərinin effektiv idarə olunması üçün yeni strategiyalar hazırlanmalıdır;
- Blokçeyn və smart müqavilələrin biznes proseslərinə inteqrasiyası artırılmalı və hüquqi çərçivələrin uyğunlaşdırılması təmin edilməlidir;
- İnsan resurslarının idarə edilməsində rəqəmsal transformasiya adaptasiya edilməli və işçi heyətinin rəqəmsal bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi üçün təlim proqramları təşkil edilməlidir.

Bu təkliflərin həyata keçirilməsi rəqəmsallaşmanın korporativ münasibətlərə müsbət təsirini maksimuma çatdıraraq, müəssisələrin texnoloji inkişaf tempinə uyğun fəaliyyət göstərməsinə imkan verəcəkdir.

Ədəbiyyat:

1. Brynjolfsson E., McAfee A. The second machine age: Work, progress, and prosperity in a time of brilliant technologies. W.W. Norton & Company. 2014.
2. Chui M., Manyika J., Miremadi M. The impact of artificial intelligence on business. *McKinsey Quarterly*. 2016. №3(1). P. 34-45.
3. Davenport T. H., Harris J. G. Competing on analytics: The new science of winning. Harvard Business Press. 2007.
4. Tapscott D., Tapscott A. Blockchain revolution: How the technology behind Bitcoin is changing money, business, and the world. Penguin. 2016.

İNNOVATİV SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFINDA MALİYYƏ RESURLARININ ROLU VƏ İDARƏETMƏ MODELLƏRİ

Cəfərov Zamin Mahir oğlu
Elmi rəhbər: Zeynallı Elay Cəlal oğlu
Mingəçevir Dövlət Universiteti

İnnovativ sahibkarlıq, iqtisadiyyatda əsas rol oynayan və bazarın inkişafını təmin edən ən vacib sahələrdən biridir. Bu növ sahibkarlıq, yalnız yeni məhsullar və xidmətlər yaratmaqla məhdudlaşmır; həm də yeni texnologiyaların tətbiqi, iş proseslərinin təkmilləşdirilməsi və yeni iş modellərinin qurulması ilə iqtisadi inkişafı təşviq edir. İnnovasiya yaradan sahibkarlar, qeyri-müəyyənlik və risklərə baxmayaraq, yeni imkanlar tapır və bu, bazar şəraitindəki rəqabətə yeni nəfəs gətirir.

İnnovativ sahibkarlığın iqtisadi inkişafda mühüm rolu var, çünki bu, yeni texnologiyaların tətbiqi, iş proseslərinin səmərəliliyinin artırılması və yeni bazarların

formalaşmasına səbəb olur. İnnovativ sahibkarlar, yeni iş imkanları yaradır və mövcud iş gücünün daha səmərəli fəaliyyət göstərməsini təmin edirlər.

İnnovativ sahibkarlıqda maliyyə resursları, biznesin inkişafı və uğuru üçün əsas faktorlardan biridir. Yeni işlər qurularkən, sahibkarlara müxtəlif maliyyə mənbələri təqdim olunur. Bu mənbələr həmən sahibkarların ideyalarını gerçəkləşdirməsi və bazara daxil olması üçün vacibdir.

Bank kreditləri ənənəvi maliyyə mənbələrindən biri olsa da, xüsusilə startaplar və yüksək riskli bizneslər üçün əldə edilməsi çətin olur, çünki bu müəssisələr bazara daxil olmaq və gəlir gətirməyə başlamaq üçün müəyyən zamana ehtiyac duyurlar. Bununla belə, inkişaf etmiş ölkələrdə startaplara yönəlik xüsusi proqramlar və aşağı faizli maliyyələşdirmə imkanları mövcuddur. Digər vacib maliyyə mənbəyi olan risk kapitalı, investorların yüksək riskləri qəbul edərək gələcəkdə böyük qazanc əldə etməyi hədəflədiyi bir sərmayə formasıdır. Bu sərmayələr yalnız maliyyə dəstəyi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda sahibkarlara idarəetmə, şəbəkə əlaqələri və strateji məsləhətlər baxımından da əhəmiyyətli imkanlar yaradır. Bundan əlavə, dövlət dəstəyi və qrantlar innovativ layihələr üçün mühüm maliyyə resursları hesab edilir. Dövlətlər yeni və texnoloji layihələri təşviq etmək üçün müxtəlif subsidiyalar, qrantlar, vergi güzəştləri və hüquqi məsləhət xidmətləri təqdim edərək sahibkarlara borc almadan maliyyə dəstəyi əldə etmək imkanı yaradırlar.

İnnovativ sahibkarlığın maliyyələşdirilməsi, yeni layihələrin həyata keçirilməsi üçün vacibdir və bu sahədəki inkişafılar sahibkarlara yeni imkanlar yaradır. Bank kreditləri, risk kapitalı, dövlət dəstəyi və qrantlar ənənəvi maliyyə mənbələri olmasına baxmayaraq, kütləvi maliyyələşdirmə və tokenizasiya kimi yeni tendensiyalar sahibkarlara daha geniş maliyyə imkanları təqdim edir. Bu innovativ yanaşmalar, xüsusən startaplar və kiçik müəssisələr üçün maliyyələşmə məsələlərini asanlaşdırmağa kömək edir və onların bazara daxil olmasını sürətləndirir.

İnnovativ sahibkarlıqda çevik və effektiv idarəetmə modellərinin tətbiqi mühüm rol oynayır. Müasir dövrdə startaplar və innovativ layihələr bazarın sürətli dəyişikliklərinə uyğunlaşmaq üçün Agile metodologiyası və lean startup yanaşmalarından istifadə etməlidirlər ki, bu da resursların səmərəli idarə edilməsinə və sürətli inkişafa imkan yaradır. Bununla yanaşı, risklərin idarə edilməsi sahibkarların uğursuzluq ehtimalını minimuma endirmək üçün vacib bir prosesdir və diversifikasiya, sığorta kimi strategiyalar bu sahədə effektiv həll yolları təqdim edir. Dövlətin sahibkarlığa dəstəyi də böyük əhəmiyyət kəsb edir, belə ki, qrantlar, vergidən azadolma və texnoloji dəstək proqramları innovativ bizneslərin maliyyələşdirilməsini və inkişafını təşviq edir. Digər mühüm amil isə şəbəkə əlaqələrinin gücləndirilməsidir; sahibkarlar investorlar, mentorlar və digər biznes qurumları ilə əməkdaşlıq edərək bilik və təcrübə mübadiləsi aparmalı, qarşılıqlı dəstək sistemləri qurmalıdırlar. Beləliklə, empirik təhlillər və müxtəlif ölkələrin təcrübələri göstərir ki, maliyyələşdirmə, risk idarəetməsi və çevik idarəetmə modellərinin düzgün tətbiqi innovativ sahibkarlığın uğurunu təmin edə bilər.

İnnovativ sahibkarlıq, müasir iqtisadiyyatın inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır və iqtisadi böyümə, iş yerlərinin yaradılması və global rəqabət qabiliyyətinin artırılması baxımından kritik önəmə malikdir. Tədqiqatda innovativ sahibkarlığın maliyyələşdirilməsi, idarəetmə modelləri və risklərin idarə edilməsi məsələləri

müzakirə edilmişdir. Müxtəlif maliyyələşdirmə mənbələri, xüsusən risk kapitalı, tokenizasiya kimi yeni vasitələr, startaplar üçün yeni imkanlar yaratsa da, hələ də mövcud problemlər mövcuddur. Eyni zamanda, çevik idarəetmə yanaşmaları və müasir strateji qərar qəbul etmə metodları, innovativ layihələrin uğurlu inkişafı üçün vacibdir. Dövlətin rolu, innovasiya ekosistemlərinin inkişafında mühüm yer tutur, çünki düzgün hüquqi və maliyyə mühitinin yaradılması sahibkarlara daha geniş imkanlar təmin edir. Bu sahədə atılacaq addımlar, yalnız iqtisadiyyatı deyil, cəmiyyətin sosial və mədəni inkişafını da müsbət təsir edəcəkdir.

Ədəbiyyat:

1. Ries. E . The Lean Startup: How Today's Entrepreneurs Use Continuous Innovation to Create Radically Successful Businesses. 2011.
2. Thomas. E, Faccin. K, Bruno A. B və Coussi. O. Entrepreneurial Ecosystems. 2024.
3. Christensen. C. The Innovator's Dilemma: When New Technologies Cause Great Firms to Fail. 2000.

BİZNES SUBYEKTLƏRİNİN RƏQABƏT QABİLİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ YOLLARI

*Əhmədov Nihad Ərəstun oğlu
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Rəqabət müasir biznes dünyasında istənilən sahədə uğur qazanmaq üçün əsas faktorlardan biridir. Odur ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində biznes subyektlərinin uğur qazanması və bazarda möhkəmlənməsi onların rəqabət qabiliyyətindən asılıdır. Rəqabət qabiliyyəti müəssisənin bazaradakı digər iştirakçılarla müqayisədə üstün mövqe tutmaq və daha çox müştəri cəlb etmək bacarığını ifadə edir. Rəqabət mühitinin güclənməsi biznes subyektlərini strateji planlaşdırmaya, innovasiyalara və effektiv idarəetmə modellərinə yönəldir.

Rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün ilk addım strateji planlaşdırma və bazar təhlilidir. Müəssisələr öz fəaliyyət sahəsini dərin təhlil etməli, bazardakı trendləri izləməli və rəqiblərin fəaliyyətini qiymətləndirməlidirlər. Bu yanaşma onların güclü və zəif tərəflərini müəyyən etməyə, eləcə də riskləri idarə etməyə imkan verir. Müəssisənin uzunmüddətli hədəflərinin düzgün müəyyən edilməsi və uyğun strategiyaların hazırlanması uğurlu fəaliyyətin əsasını təşkil edir [1].

Müasir biznes mühitində innovasiya və texnologiyaların tətbiqi rəqabət qabiliyyətini artıran əsas amillərdəndir. Yeni texnologiyalar istehsalın avtomatlaşdırılması, əməliyyatların sürətləndirilməsi və xərclərin optimallaşdırılması baxımından müəssisələrə böyük üstünlüklər yaradır. Süni intellekt, avtomatlaşdırma, rəqəmsal marketing və böyük məlumat analitikası kimi innovasiyalar bizneslərin bazaradakı mövqeyini gücləndirməyə kömək edir. Məsələn, müəssisələr müştəri münasibətlərini idarə etmək üçün CRM sistemlərindən istifadə edərək daha fərdiləşdirilmiş xidmətlər təklif edə bilirlər [2, s. 315].

Effektiv marketinq strategiyyalarının hazırlanması və tətbiqi də rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsində mühüm rol oynayır. Brend dəyərinin artırılması, hədəf auditoriyaya uyğun reklam kampaniyalarının həyata keçirilməsi və sosial media platformalarından aktiv istifadə müəssisələrin bazarda tanınmasını artırır. Müasir dövrdə rəqəmsal marketinq və sosial media reklamları ənənəvi marketinq vasitələrindən daha təsirli hesab edilir. Çünki bu üsullar müştəri davranışlarının analizi və fərdi yanaşmanın tətbiqinə imkan yaradır [3].

Müştəri məmnuniyyəti və xidmət keyfiyyətinin artırılması biznes subyektlərinin uzunmüddətli rəqabət üstünlüyünü təmin edən əsas amillərdən biridir. Müştəri yönümlü yanaşma, fərdiləşdirilmiş xidmətlər və daimi əlaqə siyasəti brendə olan etibarı artırır. Şirkətlər müştəri rəylərini nəzərə almalı, məhsul və xidmət keyfiyyətini daim təkmilləşdirməlidirlər. Müştəri loyallığının artırılması üçün bonus proqramları, xüsusi təkliflər və fərdiləşdirilmiş kampaniyalar effektiv vasitələr hesab olunur [4].

İnsan kapitalına investisiya və işçi heyətinin inkişafı müəssisənin rəqabət qabiliyyətini artıran vacib faktorlardan biridir. Peşəkar və motivasiyalı əməkdaşlar biznesin uğurlu fəaliyyətində mühüm rol oynayır. İşçilərin bacarıqlarının artırılması üçün təlim proqramlarının təşkili, karyera inkişaf imkanlarının yaradılması və motivasiya sistemlərinin tətbiqi müəssisənin məhsuldarlığını artırır. Əməkdaşların inkişafı və onların iş prosesinə cəlb olunması iş yerlərində innovativ yanaşmaların və effektiv idarəetmə üsullarının tətbiqini asanlaşdırır [5].

Maliyyə idarəetməsinin optimallaşdırılması və xərclərin effektiv idarə olunması da rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında mühüm rol oynayır. Müəssisələr resurslardan səmərəli istifadə etməli, gəlir və xərclər arasında balans yaratmalı və yeni investisiya imkanlarını dəyərləndirməlidirlər. Maliyyə strategiyyalarının düzgün qurulması şirkətin dayanıqlığını artırır və bazar şərtlərinə uyğun çevik qərarların qəbul edilməsinə şərait yaradır. Rəqəmsal maliyyə texnologiyalarının tətbiqi, o cümlədən elektron ödəniş sistemləri və blokçeyn texnologiyaları, maliyyə əməliyyatlarının daha təhlükəsiz və effektiv aparılmasını təmin edir [6].

Son illərdə dayanıqlı inkişaf və sosial məsuliyyət prinsipləri də rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında əhəmiyyətli amillərə çevrilmişdir. Ətraf mühitin qorunması, korporativ sosial məsuliyyət layihələrinin həyata keçirilməsi və etik biznes qaydalarına riayət edilməsi müasir bazarda müəssisələrə üstünlük qazandırır. Müştərilər və investorlar ekoloji cəhətdən məsuliyyətli və etik dəyərlərə sahib olan şirkətlərlə daha çox əməkdaşlıq etməyə üstünlük verirlər. Bu səbəbdən, biznes subyektləri davamlı inkişaf strategiyyalarını fəaliyyətlərinə inteqrasiya etməlidirlər [7].

Biznes subyektlərinin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi üçün kompleks yanaşma tələb olunur. Strateji planlaşdırma, innovasiya, marketinq, müştəri məmnuniyyəti, insan kapitalı və maliyyə idarəetməsi kimi amillərin uğurlu kombinasiyası müəssisələrin bazarda üstün mövqe qazanmasına kömək edir. Müasir biznes mühitində uğur qazanmaq istəyən şirkətlər rəqabət mübarizəsinə adaptasiya olmalı, yeni texnologiyaları tətbiq etməli və bazarın tələblərinə çevik reaksiya verməlidirlər.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev M.Ə. Rəqabət strategiyyaları. Bakı. «Elm». 2010. 420 s.

2. Hüseynov T.Ə. Biznes və innovasiya. Bakı. «Səda». 2015. 315 s.
3. Quliyev R. Marketing strategiyaları. Bakı. «İqtisadiyyat». 2018. 528 s.
4. Məmmədova S.A. Müştəri yönümlü idarəetmə. Bakı. «Nağıl evi». 2012. 467 s.
5. Kərimov F. İnsan resurslarının idarə edilməsi. Bakı. «Universitet Nəşriyyatı». 2016. 389 s.
6. Qafarov Ş.S. Maliyyə menecmenti və investisiya strategiyaları. Bakı. 2019. 502 s.
7. Əhmədov C. Korporativ sosial məsuliyyət və dayanıqlı inkişaf. Bakı. 2020. 278 s.

SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİNDƏ KADR POTENSİALININ GÜCLƏNDİRİLMƏSİ VƏ İDARƏ EDİLMƏSİ

*Əhmədova Vüsalə Nəsrəddin qızı
Elmi rəhbər: Əliyeva Təranə Əsman qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Sahibkarlıq fəaliyyəti müasir iqtisadiyyatın ən dinamik və inkişaf edən sahələrindən biridir. Sahibkarların iş fəaliyyəti yalnız texnoloji yeniliklərlə deyil, həm də insan kapitalının effektiv idarə edilməsi ilə bağlıdır. Sahibkarlıq sektorunda kadr potensialının gücləndirilməsi və idarə edilməsi əsas məsələdir, çünki insan resursları, işin keyfiyyətinə və biznesin uğuruna birbaşa təsir edən ən vacib amildir. Kadr potensialı yalnız işçilərin bacarıqlarını və təcrübələrini artırmaqla deyil, eyni zamanda onların motivasiyasını və iş mühitindəki əlaqələrini də inkişaf etdirməklə gücləndirilə bilər.

Kadr potensialının gücləndirilməsi yalnız işçilərin peşəkar bacarıqlarını inkişaf etdirməklə deyil, həm də onların şəxsi inkişaflarını və müsbət iş davranışlarını təşviq etməklə mümkündür. Kadr potensialını artırmaq üçün bir neçə əsas fəaliyyət istiqamətinə diqqət yetirilməlidir. Sahibkarlar və təşkilatlar, işçilərinin daha da inkişaf etməsi üçün müxtəlif təlim və təhsil proqramlarını təşkil etməlidirlər. Bu, işçilərin yeni biliklərə yiyələnməsi və öz sahələrində daha effektiv fəaliyyət göstərməsi üçün vacibdir. Təlimlər həm texniki bacarıqları, həm də idarəetmə bacarıqlarını inkişaf etdirməyə yönəlməlidir. Həmçinin, müxtəlif iş sahələrinə uyğun təcrübə mübadiləsi proqramları da kadr potensialının gücləndirilməsinə kömək edə bilər.

Gənc və ya təcrübəsiz işçilərin inkişafında təcrübəli işçilərin rəhbərliyi mühüm rol oynayır. Mentorluq proqramları işçilərə daha effektiv iş üsullarını öyrətmək, onlara real biznes mühitində qarşılaşdıqları problemləri həll etmək üçün məsləhətlər vermək və onlara motivasiya təmin etmək məqsədini güdür. Təlim metodu isə daha fərdi yanaşma tələb edir və işçilərin öz potensiallarını ən yaxşı şəkildə reallaşdırmalarına yardım edir.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin sürətli inkişafı və bazardakı dəyişikliklərə uyğunlaşma işçilərin yaradıcılığını və innovativ düşüncə qabiliyyətini tələb edir. Bu səbəbdən işçilərin beynəlxalq təcrübə mübadiləsi imkanlarından faydalanması və yenilikçi yanaşmaların təşviqi vacibdir. İnovativ təlim metodları, həmçinin işçilərin yeni

texnologiyalarla tanış olmalarına və onlardan iş prosesində istifadə etmələrinə imkan verir.

Kadr idarəetməsi, sahibkarlığın uğurlu fəaliyyəti üçün əsas faktorlardan biridir. Effektiv idarəetmə və düzgün kadr seçimi, şirkətin uzunmüddətli məqsədlərinə nail olmasına kömək edir. Kadr idarəetməsinin əsas məqsədi, işçi heyətinin ən yaxşı şəkildə yönləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi, onların motivasiyasının artırılmasıdır.

İşə qəbul zamanı yalnız işçinin texniki bacarıqları deyil, həm də onun təşkilatın mədəniyyəti və məqsədləri ilə uyğunluğu da nəzərə alınmalıdır. Doğru işçi seçimi şirkətin gələcək inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərir. İşə qəbul prosesində psixoloji testlər, müsahibələr və praktiki testlərdən istifadə edilərək, işçinin şirkətə uyğunluğu qiymətləndirilə bilər. Bu, həmçinin işçi heyətinin uzun müddətli sabitliyini təmin edir.

İşçilərin iş fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi, onların güclü və zəif tərəflərinin müəyyən edilməsi və inkişaf sahələrinin aşkarlanması üçün vacibdir. Performans qiymətləndirilməsi yalnız işin nəticələrinə diqqət yetirməklə yanaşı, işçinin işə yanaşması, əməkdaşlıq bacarıqları və liderlik potensialı kimi digər amilləri də nəzərə almalıdır. Bu, həmçinin əməkdaşların motivasiyasını artırır və onların inkişaf hədəflərini müəyyən etməyə kömək edir. İşçilərin yüksək performansını və davamlı inkişafını təmin etmək üçün güclü motivasiya sistemləri vacibdir. Motivasiya yalnız maddi mükafatlarla məhdudlaşmamalıdır. İşçilərin şəxsi inkişafı, karyera irəliləyişi və müsbət iş mühiti ilə əlaqədar mükafatlandırma sistemi, onların şirkətə olan bağlılığını artırır. Bonuslar, əlavə məzuniyyətlər və digər sosial imkanlar motivasiya sisteminin tərkib hissəsi ola bilər.

Sahibkarlıq sahəsində komanda işi çox vacibdir. Kadrların effektiv idarə edilməsi yalnız fərdi işçilərin bacarıqlarını artırmaqla bitmir. Eyni zamanda, komanda şəklində əməkdaşlıq etməyi, qarşılıqlı hörməti və kommunikasiya bacarıqlarını gücləndirmək lazımdır. Bu, daha yaxşı qərar qəbul etməyə, işçilər arasında etimad yaratmağa və yüksək motivasiya təmin etməyə kömək edir.

Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, sahibkarlıq fəaliyyətində kadr potensialının gücləndirilməsi və idarə edilməsi müasir biznesin uğurlu inkişafı üçün vacibdir. İnsan kapitalının düzgün şəkildə inkişaf etdirilməsi, işçilərin təhsil və təlimlərlə daha da gücləndirilməsi, işçilərin motivasiya və performanslarının qiymətləndirilməsi ilə bağlı düzgün yanaşmalar müəssisənin bazarda daha güclü mövqe tutmasına imkan verir. Sahibkarlar və rəhbərlər, işçilərin peşəkar inkişafını dəstəkləyərək və doğru idarəetmə metodları tətbiq edərək daha yüksək məhsuldarlıq və davamlı uğur əldə edə bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. Ələkbərov R. İnsan resurslarının idarə edilməsi. Bakı. 2011.
2. Quliyev S. İqtisadiyyat və menecmentin əsasları. Bakı. 2012.
3. Həsənov V. Sahibkarlıq fəaliyyətinin iqtisadi və hüquqi əsasları. Bakı. 2013.
4. Hüseynov F. Təşkilatlarda menecment və kadr idarəetməsi. Bakı. 2012.
5. Məmmədov A. İnsan resursları menecmenti: nəzəriyyə və praktikaya nəzər. Bakı. 2018.

PROQRAMLAŞDIRMA-SOFT İNNOVASIYALARIN MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ GƏLƏCƏK PERSPEKTİVLƏRİ

*Əliyeva Fatma
Mingəçevir Dövlət Universiteti, Azərbaycan*

Təqdim olunan məqalədə müasir dövrün proqramlaşdırma və soft innovasiyalar sahəsindəki inkişaflarını, xüsusilə Azərbaycan və dünya üzrə bu sahədəki mövcud vəziyyəti təhlil edilir. Məqalə, proqramlaşdırma dillərinin təkamülünü, çevik metodologiyaların tətbiqini və süni intellektin proqram mühəndisliyinə integrasiyasını vurğulamaqla, bu texnologiyaların gələcək inkişaf perspektivlərini nəzərdən keçirir. Proqramlaşdırma dillərinin inkişafı ilə yanaşı, yeni yaranan dillər, məsələn, Rust, Go və Kotlin, təhlükəsizlik və performans məsələlərini daha yaxşı həll etməyə yönəlib. Açıq mənbə kodlu proqramların genişlənməsi, xüsusilə Linux, Apache və WordPress kimi platformaların inkişaf etdiricilərə daha çox əməkdaşlıq və şəffaflıq imkanı yaratması ilə əlaqələndirilir. Eyni zamanda, süni intellekt və maşın öyrənmə texnologiyalarının istifadəsi proqram təminatının inkişafını sürətləndirir, kod yazma proseslərini optimallaşdırır və avtomatlaşdırmanı artırır. Azərbaycanın İKT sektoru da müsbət inkişaf göstərir. Dövlətin texnoloji sahəyə ayırdığı sərmayələr, İKT təhsili və rəqəmsal transformasiya təşəbbüsləri bu sahədəki irəliləyişləri dəstəkləyir. Bununla yanaşı, proqramlaşdırma təhsilində beynəlxalq standartların tətbiqi və yerli bazarda ixtisaslı mütəxəssislərin yetişdirilməsi sahəsində hələ də bəzi çətinliklər mövcuddur. Azərbaycanın İKT sektoru, xüsusilə bulud xidmətləri və dövlət elektron xidmətləri sahəsində bir sıra müvəffəqiyyətli layihələr həyata keçirmişdir. Lakin, startapların inkişafı, tədqiqat və inkişaf fəaliyyətləri və süni intellekt sahəsində daha çox təşəbbüsə ehtiyac vardır. Dünyada proqramlaşdırma və soft innovasiyalar sahəsində süni intellekt, böyük verilənlər və bulud texnologiyaları kimi sahələr önə çıxır. ABŞ, Çin, Almaniya kimi ölkələr bu sahədə global liderlərdir. Süni intellektin və avtomatlaşdırmanın tətbiqi, iş proseslərini təkmilləşdirməklə yanaşı, etik problemləri və təhlükəsizlik məsələlərini gündəmə gətirir. Eyni zamanda, proqramlaşdırma dillərinin inkişafı ilə paralel olaraq, yeni texnoloji tendensiyalar təhlükəsizlik və performans məsələlərinə yönəlir. Proqramlaşdırma və soft innovasiyalar sahəsinin gələcəyində daha çevik, təhlükəsiz və integrasiya olunmuş sistemlərin yaranması proqnozlaşdırılır. Süni intellektin, maşın öyrənmənin, bulud texnologiyalarının və blokçeyn texnologiyalarının tətbiqi bu sahələrdə yeni perspektivlər açacaq. Bu inkişaflar həmçinin, açıq mənbə kodlu proqramların istifadəsinin genişlənməsinə, yeni nəsil proqramlaşdırma dillərinin istifadəsinin artmasına və etibarlı sistemlərin yaranmasına səbəb olacaqdır. Yekun olaraq, həm Azərbaycanda, həm də dünyada proqramlaşdırma və soft innovasiyalar sahəsi sürətlə inkişaf edir. Bu inkişaf, xüsusilə süni intellekt, avtomatlaşdırma və bulud texnologiyaları ilə əlaqələndirilir və bu sahələrin gələcəkdə daha çox müvəffəqiyyət əldə etməsi gözlənilir. Azərbaycanda da bu texnologiyaların tətbiqi, daha çox sərmayə qoyuluşu və tədqiqat fəaliyyətləri ilə təkmilləşdirilməlidir.

Müasir dövrdə texnologiyanın sürətli inkişafı proqramlaşdırma və soft innovasiyalar sahəsində fundamental dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Rəqəmsal

transformasiya prosesinin əsasını təşkil edən proqram təminatı, yalnız funksional imkanları ilə deyil, həm də təhlükəsizlik, çeviklik və effektivlik baxımından daha təkmilləşdirilmiş şəkildə hazırlanır. Proqramlaşdırma dillərinin təkamülü, çevik metodologiyaların geniş tətbiqi və süni intellektin proqram mühəndisliyinə inteqrasiyası bu sahədə mühüm araşdırma mövzularındandır. Son illərdə proqramlaşdırma dilləri daha universal və çevik hala gəlmişdir. Ənənəvi dillər (C, Java, Python) hələ də geniş istifadə olunsa da, yeni yaranan dillər (Rust, Go, Kotlin) daha təhlükəsiz və performans baxımından üstün hesab edilir. Rust yüksək təhlükəsizlik xüsusiyyətlərinə görə kritik sistemlərdə, Go isə miqyaslı bilən bulud əsaslı sistemlərdə geniş tətbiq olunur. Açıq mənbə kodlu proqramlar yalnız proqram təminatını daha əlçatan və şəffaf edir, həm də dünya üzrə inkişaf etdirici cəmiyyətlər arasında əməkdaşlıq və yenilikçilik üçün imkanlar yaradır. Məsələn, Linux əməliyyat sistemi, Apache serveri və WordPress kimi platformalar açıq mənbə kodlu olmağı sayəsində geniş populyarlıq qazanmışdır. Açıq mənbə kodun bu qədər geniş yayılmasının səbəbi onun təmin etdiyi təhlükəsizlik, şəffaflıq və çeviklik kimi üstünlüklərdir.

Azərbaycanda proqramlaşdırma və soft innovasiyalar sahəsi son illər sürətlə inkişaf etməkdədir. İKT sektorunun inkişafı, dövlətin texnoloji sahəyə ayırdığı investisiyalar və rəqəmsal transformasiya təşəbbüsləri ilə bu sahədə əhəmiyyətli irəliləyişlər əldə edilib. Təhsil sistemində, xüsusilə ali təhsil müəssisələrində, İKT üzrə yeni proqramlar və kurslar tətbiq olunmaqdadır. Mingachevir Dövlət Universitetində olduğu kimi, yerli universitetlərdə proqramlaşdırma və informasiya texnologiyaları ixtisaslarında müxtəlif müasir kurslar açılır. Lakin, bu sahədəki inkişafılar hələ də bəzi çətinliklərlə üzləşir, o cümlədən tədris proqramlarının beynəlxalq standartlara uyğun olmaması, yerli bazarda ixtisaslı proqramçılara olan tələbin ödənilməməsi və innovativ ekosistemin inkişafı məsələləri və s. Bundan başqa, Azərbaycanın İKT sektoru dövlətin dəstəyi ilə bir sıra müvəffəqiyyətli layihələr həyata keçirib, məsələn, “AzerCloud” bulud xidmətləri və digər dövlət elektron xidmətləri. Lakin, daha geniş miqyasda startapların inkişafı, tədqiqat və inkişaf sahələrində (R&D) innovasiya fəaliyyətlərinin artırılması, xüsusilə süni intellekt, maşın öyrənmə və robototexnika sahələrində yeni texnologiyaların tətbiqi və s. Dünyada proqramlaşdırma və soft innovasiyalar sahəsi təbii ki, sürətlə inkişaf etməkdədir və bu inkişafın çoxu müasir texnoloji irəliləyişlərə əsaslanır. ABŞ, Çin, Almaniya və digər inkişaf etmiş ölkələr bu sahədə global liderlər sırasındadır. Süni intellekt (AI), maşın öyrənmə (ML), böyük verilənlər (Big Data) və bulud texnologiyaları (Cloud Computing) kimi sahələrdəki inkişafılar proqramlaşdırma və soft innovasiyaların gələcəyini formalaşdırır. Süni intellektin tətbiqi sahəsi daha da genişlənir və artıq müxtəlif sektorlarda istifadə olunur. Google, Microsoft, IBM, Amazon kimi şirkətlər AI və ML texnologiyalarından istifadə edərək yeni proqram təminatları inkişaf etdirir, alqoritmləri təkmilləşdirir və iş proseslərini avtomatlaşdırır. Bununla yanaşı, süni intellektin və avtomatlaşdırmanın gələcək inkişafı, etik problemləri və təhlükəsizlik məsələlərini gündəmə gətirir. Proqramlaşdırma dillərinin inkişafı da yeni trendlərlə paralel gedir. Rust, Go, Kotlin kimi dillər təhlükəsizlik və performans məsələlərini optimallaşdırmağa yönəldilmiş yeni texnoloji tendensiyaaların nəticəsidir. Həmçinin, açıq mənbə kodlu proqramların istifadəsi getdikcə daha geniş yayılır. Linux, Apache, MySQL və WordPress kimi

layihələr yalnız inkişaf etdiricilər arasında deyil, həm də biznes sahələrində geniş istifadə olunur. Açıq mənbə kodunun populyarlığı, daha az xərc, yüksək təhlükəsizlik və cəmiyyət tərəfindən daha sürətli inkişaf imkanları təmin etməsi ilə əlaqələndirilir. Beləliklə, dünyada proqramlaşdırma və soft innovasiyalar sahəsindəki inkişafın gələcəyi daha çevik, təhlükəsiz və intellektual olacaqdır. Bulud texnologiyaları, IoT (Internet of Things), robototexnika və blokçeyn kimi yeni texnologiyalar önə çıxacaqdır. Süni intellektin və avtomatlaşdırmanın inkişafı ilə birlikdə, daha çox işin avtomatlaşdırılması, böyük verilənlərin təhlili və real zamanlı qərar vermə proseslərinin daha geniş istifadə olunması proqnozlaşdırılır. Dünyada proqramlaşdırma sahəsi təkmilləşdikcə, Azərbaycanda da bu inkişafı izləmək və yerli bazar üçün uyğunlaşdırmaq vacibdir. Bu sahədə irəliləyiş əldə etmək üçün Azərbaycanda daha çox sərmayə qoyuluşu, təhsil islahatları və tədqiqat fəaliyyətləri lazımdır. Süni intellekt və avtomatlaşdırma sahəsindəki tədqiqatlar və startapların inkişafı bu sahənin gələcəyini formalaşdıracaq.

Çevik proqramlaşdırma metodologiyası, proqram təminatının inkişafında sürət və çevikliyi artıran bir yanaşmadır. Bu metodologiya xüsusilə müasir biznes ehtiyaclarına uyğunlaşmaqda və inkişaf proseslərini optimallaşdırmaqda mühüm rol oynayır. Çevik yanaşmalar (Scrum, Kanban, və s.) komandaların daha sürətli nəticələr əldə etməsinə, dəyişən tələblərə uyğunlaşmalarına və müştəri ilə daha sıx əlaqədə olmalarına imkan verir. Çevik yanaşmaların tətbiqi, həmçinin, müştəri məmnuniyyətini artırır və layihə xərclərinin azaldılmasına kömək edir. Süni intellekt və maşın öyrənmə proqramlaşdırmanı yeni səviyyəyə yüksəltmişdir. TensorFlow, PyTorch kimi güclü kitabxanalar süni intellekt modellərinin yaradılmasını asanlaşdırır. Eyni zamanda, GitHub Copilot və ChatGPT kimi süni intellekt əsaslı proqramlaşdırma vasitələri proqramçıların işini optimallaşdırır və kod yazma prosesini sürətləndirir. Süni intellektin proqram təminatının inkişafına təsiri cədvəl 1-də təhlil olunmuşdur.

Cədvəl 1

Təsir sahəsi	İzahı	Praktik nümunə
Avtomatik kod generasiyası	Süni intellekt əsaslı alətlər proqramçıların məhsuldarlığını artırır.	GitHub Copilot, OpenAI Codex
Avtomatlaşdırılmış testlər	Süni intellekt proqram təminatının daha stabil və xətasız işləməsinə kömək edir.	Selenium AI, Testim
Kiber təhlükəsizlik	Süni intellekt əsaslı alətlər potensial hücumları öncədən aşkarlayaraq sistemin müdafiəsini gücləndirir.	Darktrace, IBM Watson Security

Proqramlaşdırma və soft innovasiyalar sahəsinin gələcəyi texnoloji inkişaflarla paralel olaraq daha çevik, təhlükəsiz və inteqrasiya olunmuş bir vəziyyətə gələcəkdir. Bu inkişafı süni intellektin (AI), maşın öyrənmənin (ML), bulud texnologiyalarının, blokçeyn və açıq mənbə kodunun tətbiqi ilə daha geniş miqyasda həyata keçiriləcək. Süni intellektin proqram təminatlarına inteqrasiyası, daha sürətli və etibarlı sistemlərin

qurulmasına imkan verəcək, həmçinin kod yazma prosesində avtomatlaşdırma artacaq. Blokçeyn texnologiyası isə təhlükəsizlik və şəffaflıq məsələlərini həll edəcək, proqram təminatlarını daha etibarlı edəcək (cədvəl 2).

Cədvəl 2

Perspektiv	İnkişaf edən sahə	Praktik Nümunə
Süni İntellekt və Avtomatlaşdırma	Kod yazma avtomatlaşdırılması	GitHub Copilot, OpenAI Codex
Çevik Proqramlaşdırma	Agile metodologiyaları	Scrum, Kanban
Bulud Texnologiyaları	SaaS, PaaS, IaaS	Amazon Web Services, Microsoft Azure
Blokçeyn	Təhlükəsiz məlumat mübadiləsi	Ethereum, Hyperledger
Açıq Mənbə Kodlu Proqramlar	İnovasiya və əməkdaşlıq	Linux, Apache, WordPress
Yüksək Performanslı Proqramlaşdırma Dilləri	Rust, Go, Kotlin	Rust (kritik sistemlər), Go (bulud tətbiqləri)
API və Mikroservis Arxitekturaları	İnteraktiv sistem integrasiyası	Netflix, Spotify
Təhlükəsizlik və Etika	Etik proqramlaşdırma və məlumat qorunması	GDPR, IBM Watson Security

Cədvəldən göründüyü kimi, proqramlaşdırma və soft innovasiyalar sahəsindəki gələcək perspektivləri bir neçə mühüm texnoloji inkişafı ilə sıx bağlıdır. Bu inkişaf, proqram təminatının daha çevik, təhlükəsiz və integrasiya olunmuş olmasını təmin edəcək. Aşağıda bu sahələr üzrə təhlil təqdim olunur.

Süni intellekt və avtomatlaşdırma sahəsində, kod yazma proseslərinin avtomatlaşdırılması daha da sürətlənəcək. Məsələn, GitHub Copilot və OpenAI Codex kimi alətlər, proqramçıların işini optimallaşdırmaqla yanaşı, kod yazma sürətini artırır və səhvləri azaldır. Bu, proqram təminatının inkişafını daha effektiv və keyfiyyətli edəcək, eyni zamanda proqramçılara yeni ideyalar üzərində daha çox işləməyə imkan verəcək.

Çevik proqramlaşdırma metodologiyalarının tətbiqi genişlənəcək. Scrum və Kanban kimi Agile metodları, proqram təminatının inkişafında daha çevik və adaptiv yanaşmaların tətbiqini təşviq edir. Bu yanaşmalar, qısa müddət ərzində sürətli nəticələr əldə etməyi mümkün edəcək və inkişaf etdiricilərlə müştərilər arasında daha sıx əməkdaşlıq yaradacaq.

Bulud texnologiyaları, proqram təminatının inkişafında daha mərkəzi və miqyaslı bilən həllərin tətbiqinə yol açacaq. Amazon Web Services (AWS) və Microsoft Azure kimi bulud platformaları, SaaS, PaaS və IaaS modelləri ilə tətbiqlərin miqyasını sürətləndirəcək və məlumatların daha təhlükəsiz şəkildə saxlanması ilə bağlı problemləri həll edəcək. Bu, xüsusilə kiçik və orta ölçülü müəssisələr üçün əhəmiyyətli olacaq.

Blokçeyn texnologiyası, məlumatların təhlükəsizliyini və şəffaflığını artırmağa yönələcək. Ethereum və Hyperledger kimi platformalar, blokçeyn üzərindən məlumat mübadiləsini və smart müqavilələrin icrasını təmin edir. Bu texnologiya, proqram

təminatlarını daha etibarlı və şəffaf edəcək, eyni zamanda məlumatların təhlükəsizliyini təmin edəcək.

Açıq mənbə kodlu proqramlar sahəsi də genişlənəcək, çünki açıq mənbə kodlu layihələr həm inkişaf etdiricilər, həm də istifadəçilər üçün daha çevik və sərfəli alternativlər təqdim edir. Linux, Apache və WordPress kimi layihələr, cəmiyyətin inkişaf etdiyi və daha sürətli tətbiqlər yarada bildiyi platformalar kimi öz əhəmiyyətini qoruyacaq.

Yüksək performanslı proqramlaşdırma dilləri sahəsində yeni nəsillər, xüsusilə Rust, Go və Kotlin, təhlükəsizlik və performans məsələlərini daha effektiv şəkildə həll edəcək. Rust, kritik sistemlərdə yüksək təhlükəsizlik tələb edən tətbiqlərdə geniş istifadə olunacaq, Go isə bulud əsaslı, miqyaslı bilən sistemlər üçün ideal olacaq.

API və mikroservis arxitekturalarının inkişafı, sistemlər arasında daha yaxşı integrasiya və məlumat mübadiləsi imkanları yaradacaq. Netflix və Spotify kimi böyük miqyaslı şirkətlər bu yanaşmalardan istifadə edərək, daha çevik və sürətli tətbiqlər inkişaf etdirirlər. Bu arxitekturalar, proqram təminatının daha az asılılıqla işləməsinə və daha asan integrasiya olmasına imkan verəcək.

Son olaraq, Təhlükəsizlik və Etika məsələləri, proqram təminatının inkişafında daha böyük əhəmiyyət kəsb edəcək. GDPR və IBM Watson Security kimi layihələr, məlumatların qorunması və təhlükəsizlik məsələlərinə yönəlmişdir. Süni intellektin inkişafı ilə yanaşı, etik məsələlərin də düzgün tənzimlənməsi, proqram təminatlarının etibarlılığını və cəmiyyətə olan təsirini müəyyən edəcək.

Bu təhlil göstərir ki, proqramlaşdırma və soft innovasiyalar sahəsindəki inkişaf, daha sürətli, təhlükəsiz və miqyaslı bilən sistemlərin yaranmasına zəmin yaradacaq və bu texnologiyalar gələcəkdə müxtəlif sahələrdə daha geniş tətbiq olunacaq.

Azərbaycanda və dünyada proqramlaşdırma və soft innovasiyalar sahəsi davamlı olaraq inkişaf edir. Azərbaycan bu sahədə dünya səviyyəsindəki inkişafı izləyərək, öz potensialını artırmalı və texnoloji yenilikləri daha sürətlə tətbiq etməlidir. Müasir texnologiyaların tətbiqi, yeni proqramlaşdırma dilləri və metodologiyların istifadəsi ilə Azərbaycanda da bu sahənin daha da inkişaf etməsi gözlənilir.

Ədəbiyyat:

1. Hüseynov S.T. Python proqramlaşdırma dili elmi hesablamalarda. Dərs vəsaiti. Gəncə. 2021. 342 s.

2. Hacırahimova Məkrufə, İsmayılova Məziyə İnformasiya texnologiyaları İnstitutu. Bakı. Azərbaycan. Proqram Təminatının Versiyalarının Vizuallaşdırılması Problemləri Haqqında. Proqram mühəndisliyinin aktual elmi-praktiki problemləri I respublika konfransı. Bakı. 17 may 2017-ci il.

3. Mustafayeva A.M., İsmayılova E.N., Aliyev E.M., Khalilov E.O., Baxshiyeva G.S. Analysis based on UX design of mobile platforms applied in agricultural sectors. journal of modern technology and engineering special issue. IECHCI-2022. 2023. P.59-64.

4. Mustafayeva A.M., Israfilova Web design of intelligent parking system in traffic control. *Journal of Modern Technology and Engineering*. 2024. Vol.9, No.3. P.217-224. <http://jomardpublishing.com/journals.aspx?lang=en&id=1&menu=8>

5. Yaofei Chen, Rose Dios, Ali Mili, Lan Wu New Jersey Institute of Technology Kefei Wang. State University of New York. Albany. An Empirical Study of Programming Language Trends. P.72-78.

SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFINDA NİTQ BACARIQLARI VƏ ÖZÜNƏ GÜVƏNİN ROLU

Eyvazova Könül Elçin qızı

Mingəçevir Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Əliyeva Gülistan Bədir qızı

Qəbələ Dövlət Peşə Təhsil mərkəzi, Azərbaycan

Bu məqalə, sahibkarlığın inkişafında nitq bacarıqları və özünə güvənin rolunu araşdırır. Müasir global iqtisadiyyatın dinamik inkişafı şəraitində sahibkarların uğuru yalnız maliyyə resursları və innovativ ideyalarla deyil, həm də şəxsi bacarıqlar, xüsusilə effektiv nitq və özünə güvən ilə müəyyən edilir. Məqalədə, Azərbaycanın sahibkarlıq sahəsindəki inkişaf problemləri və perspektivləri müzakirə olunur, həmçinin bu bacarıqların gücləndirilməsi üçün təklif olunan strategiyalar və təhsil yanaşmaları təqdim edilir. Nitq bacarıqlarının və özünə güvənin artırılması üçün praktik metodların və beynəlxalq təcrübənin tətbiqi, gənc sahibkarların daha uğurlu olmasına kömək edə bilər.

Müasir global iqtisadiyyatın dinamik inkişafı şəraitində sahibkarlıq yalnız maliyyə resursları və innovativ ideyalarla məhdudlaşmır, eyni zamanda sahibkarın fərdi bacarıqları, xüsusilə effektiv nitq qabiliyyəti və özünə güvəni onun uğurunda həlledici rol oynayır. Rəqabət mühitində uğur qazanmaq üçün sahibkarların auditoriya qarşısında inamla çıxış etməsi, ideyalarını aydın və inandırıcı şəkildə təqdim etməsi, müştərilərlə, investorlarla və tərəfdaşlarla effektiv ünsiyyət qurması vacibdir.

Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafı dövlətin iqtisadi siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri olsa da, bir çox yeni biznes sahibləri ünsiyyət bacarıqlarının zəifliyi, auditoriya qarşısında çıxış zamanı inamsızlıq və təsirli təqdimat aparmaqda çətinliklərlə üzləşir. Bu problemlər onların bazarda uğur qazanmasına və investorların etimadını qazanmasına mane ola bilər. Sahibkarlıq ekosisteminin gücləndirilməsi üçün təkcə biznes biliklərinin deyil, həm də şəxsi inkişaf bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi zəruridir.

Bu məqalədə sahibkarlığın inkişafında nitq bacarıqları və özünə güvənin rolu araşdırılaraq, onların gücləndirilməsi üçün effektiv strategiyalar və həll yolları təklif ediləcəkdir.

Nitq bacarıqlarının və özünə güvənin inkişafı problemləri və perspektivləri. Müasir global iqtisadiyyatda sahibkarlıq yalnız maliyyə və texnoloji resurslarla deyil, eyni zamanda sahibkarın şəxsi keyfiyyətləri, xüsusilə nitq bacarıqları və özünə güvəni ilə də müəyyən edilir. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, uğurlu sahibkarlar təkcə innovativ biznes ideyalarına malik olmaqla kifayətlənmirlər, həm də bu ideyaları

effektiv şəkildə təqdim etməyi, investorları və tərəfdaşları inandırmağı bacarırlar. ABŞ və Avropa ölkələrində sahibkarlıq təhsilinin əsas tərkib hissələrindən biri məhz ünsiyyət və liderlik bacarıqlarının inkişaf etdirilməsidir. Məsələn, Stanford, Harvard və London Business School kimi qabaqcıl universitetlərdə sahibkarlar üçün xüsusi nitq və inandırma texnikalarına əsaslanan kurslar və simulyasiya proqramları təşkil edilir [1-4].

Azərbaycanın iqtisadi inkişaf strategiyası sahibkarlığın gücləndirilməsini prioritet istiqamət kimi müəyyən etsə də, burada sahibkarların kommunikativ bacarıqlarının və özünə güvəninin inkişafı sahəsində bir sıra çətinliklər mövcuddur. İlk növbədə, ali təhsil proqramlarında və biznes inkubatorlarda nitq bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi xüsusi vurğulanmır. Nəticədə, bir çox gənc sahibkarlar biznes planlarını təqdim edərkən, potensial investorlarla danışıqlar apararkən və bazara çıxış strategiyalarını qurarkən çətinliklərlə üzləşirlər. Bundan əlavə, Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafına dair müxtəlif dövlət proqramları həyata keçirilsə də, onlar əsasən maliyyə və hüquqi dəstək üzərində cəmlənib və şəxsi inkişaf aspektləri yetərinə əhatə olunmayıb.

Beləliklə, sahibkarlığın inkişafı üçün nitq bacarıqlarının və özünə güvənin artırılması global trendlər kontekstində aktualdır və Azərbaycan iqtisadiyyatının modernləşdirilməsi üçün mühüm amil kimi çıxış edir. Problemin həlli sahibkarlıq təhsilinin yenidən nəzərdən keçirilməsini, kommunikativ bacarıqlara yönəlmiş xüsusi təlimlərin təşkilini və beynəlxalq təcrübədən yararlanaraq innovativ metodların tətbiqini tələb edir. Azərbaycanın təhsil proqramlarında "Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya" fənni, tələbələrə müasir iş mühitində və akademik sahədə effektiv ünsiyyət bacarıqlarının inkişaf etdirməyi hədəfləyir. Lakin, bu fənnin tədrisi və tələbələrin bu dərslə olan marağı, adətən, müəyyən çətinliklərlə üzləşir. Tələbələr bəzən fənnin əhəmiyyətini və tətbiq sahələrini başa düşməkdə çətinlik çəkir, bu isə onların dərslə olan marağını azaldır. Fənnin yalnız nəzəri yanaşma ilə məhdudlaşması, tələbələrin real həyat vəziyyətləri ilə əlaqəli praktiki təcrübə qazanmaq istəklərini təmin etmir [1].

Təhsil psixologiyası və pedaqogikasının elmi əsasları göstərir ki, tələbələrin öyrənməyə olan marağını artırmaq üçün tədris metodlarının praktik, interaktiv və təcrübəyə dayalı olması vacibdir. Əks halda, tələbələr dərslə yalnız məcburiyyət hissi ilə yanaşırlar. Bu, "işgüzar və akademik kommunikasiya" fənninin tədrisində də özünü göstərir. Tələbələrin bu fənnə marağını artırmaq və onların dərslərdən daha faydalı nəticələr əldə etməsini təmin etmək üçün aşağıdakı metodlardan istifadə edilə bilər (cədvəl 1). Tələbələrin marağını artırmaq üçün tədris proqramına real həyatdan götürülmüş vəziyyətlər və praktiki tapşırıqlar daxil edilməlidir.

Cədvəl 1

Metod	Təklif	Elmi Sübut	Beynəlxalq Təcrübə
Real Həyat Nümunələri və Praktiki Tapşırıqlar	Tədris proqramına real həyatdan götürülmüş vəziyyətlər və praktiki tapşırıqlar daxil edilməlidir. Tələbələr iş dünyasında və	Kolb (1984) təhsil psixologiyasına görə, praktik tapşırıqlar və simulyasiyalar tələbələrin öyrənməyə marağını artırır və	Harvard Universiteti: "Case Study Method" tətbiqi ilə tələbələr reallığa uyğun qərar qəbul etmə və analiz

Metod	Təklif	Elmi Sübut	Beynəlxalq Təcrübə
	akademik mühitdə qarşılaşacaqları çətinlikləri təkrarlayan situasiyalarda iştirak etməlidirlər.	mövzuları gündəlik həyatı ilə əlaqələndirməyə kömək edir.	bacarıqlarını inkişaf etdirirlər.
Təqdimat və İnteraktiv Müzakirələr	Tələbələrə təqdimat bacarıqları və inandırıcı nitq qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək məqsədilə müzakirələr və debatlar təşkil edilməlidir.	John Dewey (1916) interaktiv öyrənmənin tələbələrin mövzuları dərin mənimsəməsinə və real dünyada tətbiq etmələrinə kömək etdiyini vurğulamışdır.	Stanford Universiteti: Tələbələrə debatlar və təhlillər vasitəsilə mövzuların müxtəlif tərəflərini öyrətmək məqsədilə mütəmadi olaraq interaktiv seminarlar keçirir.
Texnologiyanın İnteqrasiyası	İnternet resurslarından və müasir texnologiyalardan istifadə edərək, tələbələrə onlayn təqdimatlar etmə, video-müzakirələrdə iştirak etmə imkanı yaradılmalıdır.	Zhao et al. (2002) texnologiyanın təhsilə inteqrasiyasının tələbələrin dərslərə olan marağını artırdığını və onların öyrənməyə daha aktiv iştirak etmələrinə şərait yaratdığını bildirir.	University of California, Berkeley: Onlayn resurslar və interaktiv platformalar vasitəsilə tələbələrə real vaxtda müzakirələr və təqdimatlar etmə imkanı yaradılır.
Fənnin Əhəmiyyəti və Tətbiqi Üzrə Motivasiya	Fənnin əhəmiyyəti və tətbiq sahələri tələbələrə izah edilməlidir. Tələbələrə bu fənnin yalnız dərslər üçün deyil, həm də gələcək iş həyatında uğur qazanmaq üçün vacib olduğu aydınlaşdırılmalıdır.	Vygotsky (1978) sosial öyrənmə nəzəriyyəsinə görə, tələbələrin sosial və işgüzar mühitlərlə əlaqə qurması onların motivasiyasını artırır və öyrənmə prosesini daha maraqlı edir.	Oxford Universiteti: Gələcək karyera üçün fənnin əhəmiyyətini vurğulayan təqdimatlar və seminarlara yer verilir, tələbələrə bu bacarıqların karyera inkişafına necə kömək edəcəyi izah edilir.

Tələbələr iş dünyasında və akademik mühitdə qarşılaşacaqları çətinlikləri təkrarlayan situasiyalarda iştirak etməlidirlər. Bu yanaşma, Kolb (1984) tərəfindən təhsil psixologiyasına aid edilən bir prinsipdir ki, o, praktik tapşırıqlar və simulyasiyaların tələbələrin öyrənməyə marağını artırdığını və mövzuları gündəlik həyatı ilə əlaqələndirməyə kömək etdiyini göstərir. Beynəlxalq təcrübədə, Harvard Universitetində “Case Study Method” tətbiqi ilə tələbələr reallığa uyğun qərar qəbul etmə və analiz bacarıqlarını inkişaf etdirirlər.

Tələbələrin təqdimat bacarıqlarını və inandırıcı nitq qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək məqsədilə müzakirələr və debatlar təşkil edilməlidir. John Dewey (1916) öz təhsil nəzəriyyəsində interaktiv öyrənmənin tələbələrin mövzuları dərin mənimsəməsinə və real dünyada tətbiq etmələrinə kömək etdiyini vurğulamışdır. Stanford Universitetində tələbələrə mütəmadi olaraq interaktiv seminarlar keçirərək debatlar və təhlillər vasitəsilə mövzuların müxtəlif tərəfləri öyrədilir.

Tədris prosesində tələbələr arasında rəqabət ruhu yaradaraq, komanda şəklində işlər təşkil edilə bilər. Qrup müzakirələri və ən yaxşı təqdimat hazırlamaq tapşırığı verilməsi, tələbələrin analitik düşünmə və problem həll etmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirir. Johnson & Johnson (1999) tərəfindən göstərilənə görə, komanda şəklində işlər və müzakirələr tələbələrin bu qabiliyyətlərini artırır. Beynəlxalq təcrübədə, Massachusetts Institute of Technology (MIT) komanda ilə problem həll etmə və əməkdaşlıq etmə qabiliyyətlərini artıran "Collaborative Learning" yanaşmasını tətbiq edir.

Texnologiyanın təhsilə inteqrasiyası tələbələrin dərslərə olan marağını artırır və onların öyrənmə prosesində daha aktiv iştirak etmələrinə şərait yaradır. Zhao et al. (2002) texnologiyanın təhsilə inteqrasiyasının tələbələrin öyrənməyə daha aktiv iştirak etmələrinə şərait yaratdığını bildirir. University of California, Berkeley isə onlayn resurslar və interaktiv platformalar vasitəsilə tələbələrə real vaxtda müzakirələr və təqdimatlar etmə imkanı yaradaraq bu yanaşmanı tətbiq edir.

Fənnin əhəmiyyəti və tətbiq sahələri tələbələrə izah edilməlidir. Bu, onların yalnız dərslər öyrənmək üçün deyil, həm də gələcək iş həyatında uğur qazanmaq üçün vacib olan bacarıqları öyrənməsinə kömək edir. Vygotsky (1978) sosial öyrənmə nəzəriyyəsinə görə, tələbələrin sosial və işgüzar mühitlərlə əlaqə qurması onların motivasiyasını artırır və öyrənmə prosesini daha maraqlı edir. Oxford Universiteti isə tələbələrə bu bacarıqların karyera inkişaflarına necə kömək edəcəyini izah edərək fənnin əhəmiyyətini vurğulayan təqdimatlar və seminarlara yer verir.

Sahibkarlığın inkişafında nitq bacarıqları və özünə güvənin rolu vacib bir faktordur. Müasir global iqtisadiyyatın dinamik inkişafı şəraitində sahibkarlar yalnız maliyyə və texnoloji resurslarla deyil, həm də şəxsi bacarıqları ilə rəqabətə girirlər. Nitq bacarıqları və özünə güvən, sahibkarların biznes ideyalarını düzgün və inandırıcı şəkildə təqdim etməsini təmin edərək onların uğurunda həlledici rol oynayır. Beynəlxalq təcrübələr göstərir ki, sahibkarların kommunikasiya və liderlik bacarıqlarının inkişafı, xüsusilə təhsil proqramlarında yer almalıdır. Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafı hədəflərindən biri də kommunikativ bacarıqların artırılmasıdır. Lakin burada təhsil proqramları və biznes inkubatorlarda nitq bacarıqlarına kifayət qədər diqqət yetirilmir, bu da gənc sahibkarların bazarda uğur qazanmasının qarşısını ala bilər. Bu problemlərin həlli üçün təhsil proqramlarının yenidən nəzərdən keçirilməsi, interaktiv və praktiki tədris metodlarının tətbiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tələbələrin iş dünyasında qarşılaşacaqları real situasiyalarda iştirak etməsi, komanda şəklində işlər və müzakirələr vasitəsilə analitik düşünmə və təqdimat bacarıqları inkişaf etdirilməlidir. Beləliklə, sahibkarlığın inkişafı üçün nitq bacarıqları və özünə güvənin artırılması vacib bir amildir. Bu, yalnız təhsil sahəsində deyil, həm də biznes mühitində effektiv kommunikasiyanın təmin edilməsi üçün strateji yanaşmalar tələb edir. Tələbələrə verilən praktiki tapşırıqlar, interaktiv müzakirələr və təqdimatlar onların iş dünyasında uğur qazanmasına və liderlik qabiliyyətlərini inkişaf etdirmələrinə kömək edəcəkdir. Bu yanaşmalar həmçinin Azərbaycan iqtisadiyyatının modernləşdirilməsinə və sahibkarlıq ekosisteminin gücləndirilməsinə böyük töhfə verə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının ELM və Təhsil Nazirliyinin Təhsil Proqramları. 2020.
2. Eyvazova K.E. Ədəbiyyatın tədrisində rəqəmsal multimedia vasitələrinin rolu. “Vətəni sevməyən insan olmaz” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. Bakı. 2024. 432 s.
3. Eyvazova K.E. Ədəbiyyat dərsinin təşkilində yeni metodlar: Dünya və Azərbaycan təcrübəsinə baxış. “Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı Şuşa” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. Bakı. 2024. S. 488-492.
4. Eyvazova K.E. Ədəbiyyatın tədrisində interaktiv təlim metodları. Magistrantların “Elm günü”nə həsr olunmuş VI elmi-nəzəri konfransının materialları. Mingəçevir 2024. S. 497-499.

REGIONLARDA QADIN SAHİBKARLIĞININ İNKİŞAFI

Hacıyeva Nuray Taleh qızı

Tağıyeva Ləman Kəramət qızı

Elmi rəhbər: Məmmədov Saqib Yaşar oğlu, Müəllim

Ağdaş Dövlət Humanitar Kolleci, Azərbaycan Respublikası

Qadın sahibkarlığı dünyada və xüsusilə də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadiyyatın mühüm tərkib hissəsinə çevrilir. Bu, yalnız iqtisadi böyüməni təmin etməklə kifayətlənmir, həm də sosial və mədəni dəyişikliklərə təkan verir. Regionlarda qadın sahibkarlığının inkişafı isə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, çünki bu, yalnız qadınların iqtisadi müstəqilliyini artırmaqla yanaşı, cəmiyyətin ümumi inkişafına da töhfə verir. Azərbaycan qadınları xüsusilə xidmət sahələrində, kiçik və orta biznesdə fəaliyyət göstərir. Məsələn, qadınlar arasında ən çox yayılmış biznes sahələri pərakəndə ticarət, xidmət sektoru (gözellik salonları, restoranlar) və sənətkarlıq sahələridir.

Qadın sahibkarlığı, bölgələrin iqtisadiyyatına müsbət təsir göstərərək, işsizlik səviyyəsini azaldır, gəlir qeydlərini artırır və yerli iqtisadiyyatları gücləndirir. Bununla yanaşı, qadınlar iqtisadi fəaliyyətdə iştirak etdikdə, sosial və mədəni cəhətdən daha balanslı və bərabərhüquqlu cəmiyyətlər yaranır. Regionlarda qadın sahibkarlarının iştirakı, qadınların öz potensialını inkişaf etdirmələri üçün yeni imkanlar yaradır, həmçinin bu, gənc nəsillərə müsbət nümunələr göstərir. Regionlarda qadın sahibkarlığının qarşısında duran əsas maneələr çox vaxt struktural və mədəni faktorlarla bağlı olur. Qadınların sahibkarlıq üçün zəruri bacarıq və təhsilə sahib olmamaları, onların uğurlu biznes yaratmalarını çətinləşdirir. Regionlarda qadınların təhsilə daha az əlçatanlığı, bu problemi daha da dərinləşdirir. Həmçinin regionlarda qadın sahibkarlarının maliyyə bazarlarına çıxışı çox vaxt məhdud olur. Onlar banklardan kredit almaqda və ya digər maliyyə vasitələrindən istifadə etməkdə çətinliklərlə üzləşirlər, çünki çox vaxt zəmin kimi kişilər tələb olunur.

Regionlarda cəmiyyətin qadınların iş dünyasında iştirakına olan münasibəti hələ də ənənəvi ola bilər. Bu, qadınların biznes qurmağa cəsarət etməməsinə və ya qarşılaşdıqları sosial təzyiqlərlə mübarizə aparmamağa səbəb olur. Sahibkarlıq üçün

vacib olan şəbəkələr və biznes əlaqələri, çox zaman kişilərlə müqayisədə qadınlar üçün daha az əlçatandır. Bu, onların bizneslərini böyütməsini və inkişaf etdirməsini çətinləşdirir.

Qadın sahibkarlığının inkişafı sahəsində mövcud olan çətinliklərlə yanaşı Azərbaycanın regionlarında qadın sahibkarlığının inkişafı üçün həyata keçirilən dövlət tədbirləri müxtəlif sahələri əhatə edir. Bu tədbirlər qadınların iqtisadi müstəqilliyini təmin etməyə, biznes fəaliyyətlərini artırmağa yönəlmişdir.

Regionlarda qadın sahibkarlığının inkişafı üçün dövlət tərəfindən bir sıra tədbirlər həyata keçirilir. Bu tədbirlər, qadınların iqtisadi fəaliyyətə cəlb olunması, onların sahibkarlıq bacarıqlarının artırılması və bölgələrdə gender bərabərliyinin təmin edilməsi məqsədini daşıyır. Dövlət qadın sahibkarlara xüsusi maliyyə dəstəyi və aşağı faizli kreditlər təklif edir. Qadınlar üçün fərdi biznes layihələri dəstəklənir və onlara maliyyə yardımları göstərilir. Regionlarda qadın sahibkarların inkişafını dəstəkləmək məqsədilə müxtəlif təlimlər və seminarlar təşkil olunur. Dövlət və qeyri-hökumət təşkilatları tərəfindən verilən təlimlər qadınların biznes idarəetmə, marketing, maliyyə idarəetməsi və digər sahələrdə bilik və bacarıqlarını artırır.

Həmçinin qadınların sahibkarlıq fəaliyyətlərini həyata keçirmələri üçün regionlarda sənaye parklarının və biznes inkubatorlarının yaradılması təşviq olunur. Bu, onlara daha əlverişli iş şəraiti və resurslara çıxış imkanı yaradır. Bunun üçün qadın sahibkarlarının birləşməsi və təcrübə mübadiləsi üçün təşkilatlar və şəbəkələr yaradılır. Dövlət də bu şəbəkələrin fəaliyyətini dəstəkləyir və onlara müxtəlif resurslar təqdim edir. Qadın sahibkarlara vergi müavinətləri və hüquqi dəstəklər verilir. Regionlarda qadınların biznes fəaliyyətinə daha çox cəlb edilməsi məqsədilə vergi güzəştləri, güzəştli əmək müqavilələri və digər iqtisadi təşviqlər təqdim olunur. Dövlət, regionlarda gender bərabərliyinin təmin olunması üçün siyasət həyata keçirir. Bu siyasət qadınların iqtisadi və sosial sahələrdə daha çox iştirak etməsini dəstəkləyir. Bununla yanaşı, qadın sahibkarlarının cəmiyyətdəki statusunun yüksəldilməsi məqsədilə sosial kampaniyalar təşkil edilir.

Azərbaycan hökuməti regionlarda qadın sahibkarlığının inkişafını təşviq etmək üçün müxtəlif dövlət proqramları həyata keçirir. "Azərbaycan Respublikasında Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı üzrə Dövlət Proqramı" çərçivəsində qadın sahibkarlığına xüsusi yer verilir və regionlarda daha çox qadının sahibkarlıq sahəsinə cəlb olunması təşviq olunur. Regionlarında qadın sahibkarlığının inkişafında Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi (KOBİA) mühüm rol oynayır. KOBİA Azərbaycan dövlətinin kiçik və orta biznesin inkişafını dəstəkləyən ən vacib qurumlarından biridir və qadın sahibkarlığının təşviqi sahəsində də bir sıra mühüm tədbirlər həyata keçirir.

Regionlarda qadın sahibkarlığının inkişafı sosial inkluzivliyin artması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu sahənin inkişafı bir neçə müsbət nəticəyə gətirib çıxara bilər. Ən əsası qadın sahibkarlar yeni iş yerləri yaradır və bununla da regionlarda iqtisadi inkişafı dəstəkləyirlər.

Ədəbiyyat:

1. İsmayılova N. Qadın Sahibkarlığı və Onun İnkişafı: Regionlar Perspektivindən. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı. 2020.

2. Mammadov S. Regionlarda Sahibkarlıq və İqtisadi İnkişaf: Azərbaycan Nümunəsi. Bakı: İqtisadiyyat Universiteti. 2018.

3. Əliyeva R. Qadın Sahibkarların İqtisadi Rolu: Regional Analizlər. *Azərbaycan İqtisadiyyatının İnkişafı üzrə Elmi Araşdırmalar*. 2019. №35(2). S. 78-95.

SÜNI INTELEKTİN RƏQƏMSAL BİZNESƏ TƏSİRİ: GƏLƏCƏYİN İDARƏETMƏ ALƏTİ

*Həşimova Nəzrin Hüseyn qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Müasir dövrdə süni intellekt (AI) müasir dövrün ən sürətlə inkişaf edən texnologiyalarından biri olaraq, biznes dünyasında dəyişiklikləri sürətləndirən və yenilikləri meydana gətirən əsas faktor olmuşdur. Son illər ərzində süni intellektin rəqəmsal biznesə təsiri xeyli artmaqla bu sahədəki inkişafa rəhbərlik edən güclü texnologiya kimi ortaya çıxıb. AI ənənəvi biznes fəaliyyətlərini optimallaşdırmaqla yanaşı, eyni zamanda yeni biznes modeləri və yanaşmalarının yaranmasına da səbəb olub. Rəqəmsal biznesin uğurlu inkişafı üçün AI-in təklif etdiyi imkanlardan istifadə etmək vacib bir trend halına gəlib [3].

Böyük verilənlərin (Big Data) və təkmilləşdirilmiş alqoritmlərin istifadəsi süni intellektin potensialını maksimal şəkildə ortaya qoyur. Həmçinin AI rəqəmsal biznesin inkişafına yalnız avtomatlaşdırma və optimallaşdırma ilə deyil, həm də müştəri təcrübəsini, bazar analizini və qərar qəbul etmə proseslərini yaxşılaşdıraraq təsir göstərir. AI-nin tətbiqi bizneslərə yalnız daha sürətli əməliyyatlar həyata keçirməyə deyil, həm də daha ağıllı və müştəriyönümlü yanaşmalarla bazarda liderlik etməyə imkan verir.

Müasir dövrdə bizneslər daha çox rəqəmsallaşmağa və texnologiyalardan istifadə edərək fəaliyyətlərini genişləndirməyə çalışırlar. Bununla yanaşı, müştəri təcrübəsinin inkişaf etdirilməsi, gəlir artırma strategiyalarının təkmilləşdirilməsi və risklərin idarə olunması üçün AI-nin rolu əsaslı şəkildə artmaqdadır. Məsələn, AI alqoritmləri marketinqdə şəxsi təcrübə yaratmaq üçün müştəri davranışlarını təhlil edir, reklamları fərdiləşdirir və müştəriyə ən uyğun məhsul və xidmətləri təklif edir. Bu yalnız müştəri məmnuniyyətini artırmır, eyni zamanda biznesin gəlirlərini artırmağa da səbəb olur [8].

Süni intellektin biznes sahələrində xüsusilə fərqlənən geniş tətbiq sahələrinə aşağıdakıları misal göstərmək olar:

-Müştəri xidmətləri: Chatbotlar, virtual köməkçilər və digər avtomatlaşdırılmış alətlər müştəri xidmətlərinin təkmilləşdirilməsində mühüm rol oynayır. Süni intellekt texnologiyaları müştəri suallarını sürətlə cavablandıraraq, əksər hallarda insanlar tərəfindən edilən müraciətlərin yerini alır. Bu da xidmətlərin 24/7 davam etməsinə və müştəri məmnuniyyətinin yüksəlməsinə şərait yaradır.

-Məlumat analitikası və qərar dəstəyi: Süni intellektin verilənləri təhlil etmə bacarığı iş dünyasında güclü bir alətə çevrilib. AI alqoritmləri, böyük veriləri təhlil edərək biznes sahiblərinə müştəri davranışları, bazar tendensiyaları və strateji qərarlar

barədə dərin məlumatlar təqdim edir. Bu məlumatlar isə biznes sahiblərinin daha ağıllı qərarlar qəbul etməsinə kömək edir.

-Risklərin idarə edilməsi və fırıldaqçılığın aşkarlanması: Süni intellekt xüsusən maliyyə və bank sahələrində fırıldaqçılıq halları ilə mübarizə aparmaq üçün istifadə edilir. AI sistemləri real vaxtda əməliyyatları izləyərək şübhəli fəaliyyətləri aşkar edir və əvvəlcədən riskləri müəyyən edərək biznesə zərər verməsinin qarşısını alır.

-Şəxsi reklam və marketing: AI müştəri məlumatlarını analiz edərək fərdiləşdirilmiş marketing kampaniyaları yaradır. Bu texnologiya, reklamların yalnız məqsədli müştərilərə yönəldilməsi ilə nəticələnir ki, bu da daha yüksək dönüşüm və daha yaxşı ROI (investisiya gəliri) təmin edir.

-Əməliyyat avtomatlaşdırılması: Süni intellekt, təkrarlanan və vaxt alıcı işləri avtomatlaşdıraraq biznesin əməliyyatlarını optimallaşdırır. Bu, işçilərin vaxtını daha strateji və yaradıcı işlərə yönəltməyə imkan verir və eyni zamanda ümumi iş səmərəliliyini artırır.

-Yenilikçi biznes modelləri: AI yeni biznes modellərinin yaradılmasına da səbəb olur. Xüsusilə, xidmətlər əsasında fəaliyyət göstərən şirkətlər, AI-nin köməyi ilə daha sürətli və çevik şəkildə xidmət göstərə bilir və müştərilərinə daha cəlbedici təkliflər təqdim edirlər.

AI-nin gələcəyi rəqəmsal biznes üçün çox ümidverici görünür. Texnologiyaların inkişafı ilə süni intellektin biznes sahələrinə tətbiqi daha da genişlənəcək və daha səmərəli, qənaətli və şəffaf əməliyyatların yaranmasına səbəb olacaq. Süni intellektin rəqəmsal biznesdəki rolu, yalnız texnoloji inkişafı məhdudlaşdırmır, həm də insan iş gücünün və yaradıcı təfəkkürün birləşməsinə təmin edir. Bu sinergiya gələcəkdə biznesin daha çevik, müştəri yönümlü və davamlı inkişaf etməsinə imkan yaradacaq.

Süni intellektin potensialından faydalanmaq üçün bizneslərin yalnız texnologiyaya investisiya etmələri kifayət etmir. Onlar həm də bu texnologiyanı strateji məqsədlərinə uyğun şəkildə tətbiq etməli, təşkilat mədəniyyətində və iş proseslərində dəyişikliklər etməlidir. Nəticədə AI yalnız gələcəyin texnologiyası deyil, həm də bu günün biznes mühitindəki ən vacib innovasiyalarındandır [5].

Süni intellektin (AI) rəqəmsal biznesə təsiri təkcə bu gün deyil, gələcəkdə də daha güclü şəkildə hiss olunacaq. AI-nin davamlı inkişafı, bizneslərin rəqabət qabiliyyətini artıraraq onları daha çevik və innovativ qərarlar qəbul etməyə yönəldəcək. Texnologiyanın bu sahədəki irəliləyişləri, yeni iş modellərinin və bazar yanaşmalarının yaranmasına səbəb olacaq.

1. AI və avtomatlaşdırmanın dərinləşməsi

Hazırda süni intellekt əsasən müştəri xidməti, marketing və data analitikası kimi sahələrdə istifadə olunur. Lakin gələcəkdə bu texnologiya daha çox əməliyyatların avtomatlaşdırılmasına yönəldəcək. Robotik proses avtomatlaşdırması (RPA), machine learning və dərin öyrənmə (Deep Learning) modelləri sayəsində bizneslər iş proseslərini tamamilə avtomatlaşdırma və insan faktorunu minimuma endirə biləcəklər. Məsələn, Amazon və Alibaba kimi global e-ticarət platformaları artıq AI-dən istifadə edərək anbar idarəetməsini optimallaşdırır, tədarük zəncirlərini ağıllı şəkildə idarə edir və müştərilərə fərdi alış təklifləri təqdim edirlər.

2. Süni intellektin strateji qərarların qəbuluna təsiri

Süni intellekt təkcə əməliyyatları avtomatlaşdırmaq üçün deyil, həm də strateji qərarlar qəbul etmək üçün istifadə ediləcək. Big Data və AI-in birgə işləməsi nəticəsində şirkətlər bazar tendensiyalarını daha yaxşı analiz edəcək, müştəri ehtiyaclarını əvvəlcədən müəyyən edəcək və investisiya istiqamətlərini daha dəqiq planlaşdırma biləcəklər. AI əsaslı proqnozlaşdırıcı analitika, şirkətlərin potensial bazar dəyişikliklərinə uyğunlaşmasını təmin edəcək. Bu isə bizneslərin riskləri minimuma endirməsinə və daha stabil inkişaf strategiyaları hazırlamasına kömək edəcək [4].

3. AI və müştəri təcrübəsinin şəxsiləşdirilməsi

Gələcəkdə AI müştəri xidmətlərinin əsasını təşkil edəcək və fərdiləşdirilmiş xidmətlər təqdim edəcək. Süni intellekt, istifadəçi davranışlarını daha dəqiq analiz edərək onların tələbatlarına uyğun məzmun və xidmətlər təqdim edəcək. Bunun bir nümunəsi Netflix və Spotify kimi platformalardır. Onlar süni intellekt vasitəsilə istifadəçilərinin dinləmə və izləmə verdişlərini analiz edir, sonra isə onların maraqlarına uyğun məzmunlar tövsiyə edirlər. Gələcəkdə bu texnologiya daha da təkmilləşəcək və bütün biznes sahələrində geniş tətbiq olunacaq.

4. AI və insan resursları – insan və maşın əməkdaşlığı

Süni intellekt insanları əvəz etməklə yanaşı, həm də onlarla birgə işləməyi mümkün edəcək. AI insan işçilərlə yanaşı çalışaraq onların məhsuldarlığını artıracaq və daha effektiv qərarlar qəbul etmələrinə kömək edəcək. Bu xüsusilə həkimlər, hüquqşünaslar və mühəndislər kimi peşə sahibləri üçün böyük bir üstünlükdür. AI tibbi diaqnozların qoyulmasında, hüquqi sənədlərin təhlilində və mühəndislik problemlərinin həllində insanlara dəstək verəcək.

5. Süni intellektin etik və hüquqi tənzimlənməsi

Gələcəkdə AI-nin geniş tətbiqi etik və hüquqi məsələləri də gündəmə gətirəcək. Məsələn, süni intellektin qərar qəbul etmə prosesində ədalətli olması, məxfi məlumatların qorunması və AI alqoritmlərinin şəffaflığı vacib olacaq. Bu sahədə beynəlxalq təşkilatlar və hökumətlər süni intellektin etik istifadəsi üçün qaydalar və qanunlar hazırlamaq məcburiyyətində qalacaqlar. Avropa İttifaqı (EU AI Act) və Beynəlxalq AI Etik Qaydaları kimi təşəbbüslər artıq bu istiqamətdə addımlar atmaqdadır.

6. Yeni biznes modellərinin formalaşması

Süni intellekt, rəqəmsal biznes modellərini kökündən dəyişəcək. Məsələn, “AI-as-a-Service” (Aiaas) modeli inkişaf edərək şirkətlərin AI-dən abunə əsasında istifadəsinə imkan yaradacaq. Bu, kiçik və orta bizneslərin AI texnologiyalarını mənimsəməsini və tətbiq etməsini asanlaşdıracaq. Həmçinin, Metaverse və Blockchain kimi texnologiyalar süni intellektlə birləşərək yeni rəqəmsal iqtisadiyyatın formalaşmasına səbəb olacaq. AI əsaslı virtual mağazalar, NFT bazarları və rəqəmsal identifikasiya sistemləri gələcək biznes trendləri arasında yer alacaq [5].

Süni intellektin gələcəyi və rəqəmsal biznesin inkişafı bir-biri ilə sıx bağlıdır. AI texnologiyaları daha ağıllı, sürətli və çevik biznes modellərinin yaranmasına gətirib çıxaracaq. Əməliyyatların avtomatlaşdırılması, fərdi müştəri təcrübəsinin yaradılması və qərar qəbul etmə prosesinin inkişafı süni intellektin biznes dünyasına ən böyük töhfələrindən biri olacaq. Bununla belə, etik və hüquqi tənzimləmələrin, insan-robot əməkdaşlığının və AI-nin biznes strategiyalarına uyğun inteqrasiyasının doğru aparılması gələcəyin uğurlu rəqəmsal biznes ekosistemini müəyyən edəcək. Süni

intellektdən düzgün istifadə edən şirkətlər bazarda rəqabət üstünlüyü qazanacaq, inkişaf etməyənlər isə zamanla geridə qalacaq.

Ədəbiyyat:

1. Ahmed K. Google's Demis Hassabis – misuse of artificial intelligence 'could do harm'. BBC News. Accessed: 6 November 2018. 2015, September 16.
2. Bughin J., Hazan E., Manyika J., Woetzel J. Artificial Intelligence: The Next Digital Frontier. McKinsey Global Institute. 2017.
3. Hoanca B., Forrest E. Artificial Intelligence: Marketing's Game Changer. IGI Global. 2015.
4. Kaput M. The Marketer's Guide to Artificial Intelligence Terminology. Marketing AI Institute. Accessed: 6 November 2018.
5. Kotler P., Keller K. Marketing Management (14th ed.). Pearson Education. Upper Saddle River. 2012.
6. Lee C., Wang M., Yen S., Wei T., Wu I., Chou P., Yang T. Human vs. Computer Go: Review and Prospect. IEEE Computational Intelligence Magazine. 2016, August.
7. Sterne J. Artificial Intelligence for Marketing: Practical Applications. John Wiley & Sons, Inc. 2017.
8. Wierenga B. Marketing and artificial intelligence: Great opportunities, reluctant partners. In Marketing intelligent systems using soft computing (pp. 1-8). Springer, Berlin, Heidelberg. 2010.
9. Wierenga B., van Bruggen G. H. Marketing management support systems: Principles, tools, and implementation (Vol. 10). Springer Science & Business Media. 2000.

YENİ NƏSİL İQTİSADİYYATDA ƏMƏK RESURLARINDAN İSTİFADƏNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ

Heydərova A.Y.

*Elmi rəhbər: Səmədova O.M., i.f.d., dosent
Mingəçevir Dövlət Universiteti, Azərbaycan*

Müasir şəraitdə biliyə əsaslanan iqtisadiyyat iqtisadi inkişafın dominant paradiqmasına çevrilir. Əhəmiyyətli resurs kimi biliyin vurğulanması təkcə idarəetmənin təşkilatı strukturuna deyil, həm də şəbəkə iqtisadiyyatının, innovasiya iqtisadiyyatının, ümumiyyətlə yeni nəsil iqtisadiyyatının yaranmasına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Bundan əlavə əmək resursları sahəsində siyasətinin çevikliyi və uyğunlaşması səmərəliliyin əsas amillərinə çevrilməkdədir. Artıq sosial-iqtisadi sistemlərin inkişafında insan amilinin rolu haqqında fikirlərin təkamülü onunla bağlıdır ki, elmi-texniki inqilabın hazırkı mərhələsi insanı onu həlledici amil halına gətirərək istehsalda rolunun keyfiyyətə dəyişməsinə, çevrilişinə səbəb olmuşdur.

Bu baxımdan, iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılmasının əsas məsələsi əmək resurslarının səmərəli istifadə edilməsi, onun təşkilinin yeni forma və üsullarının axtarışdır. Çünki, hazırda və yaxın gələcəkdə hər hansı bir ölkənin, onun

iqtisadiyyatının rəqabət üstünlüyü əmək resurslarının idarə edilməsi sahəsində qərarlar qəbul edərkən istifadə etdiyi müasir alətlərlə təmin ediləcəkdir. Belə ki, XXI əsrdə iqtisadiyyatı rəqabətədavamlı edən əmək resursları sisteminin yaradıcılığı və innovasiyasıdır. Nəticə etibarilə, bazar transformasiyaları şəraitində əmək resursları siyasəti çevik, adaptiv və innovativ olmalı, bununla da əmək potensialının tələb və təklifi, dəyişən əmək bazarı şəraitində və rəqabət mühitində onun inkişafı arasında tarazlığı təmin etməlidir.

Görünən odur ki, müasir iqtisadi şəraitdə iqtisadiyyatda inkişaf proseslərinin səmərəliliyi, məhsulların keyfiyyəti və xərcləri birbaşa olaraq müəyyən keyfiyyət və kəmiyyət parametrlərinə malik əmək resurslarının mövcudluğundan asılıdır. Odur ki, insan amilinin artan təsiri əmək resurslarının idarə edilməsinə yanaşmaları yeniləməyi, genişləndirməyi, daha səmərəli istifadəni tələb edir [2].

Beləliklə, iqtisadiyyatın müasir şəraitə uyğunlaşdırılmasının əsas amillərindən biri ölkənin əmək resursları sahəsində çevik və mobil siyasətin formalaşdırılmasıdır ki, bu da ilk növbədə yeni innovativ texnologiyaların tətbiqi əsasında əmək resursları ilə işin optimallaşdırılmasına yönəlmişdir.

“Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”ində nəzərdə tutulmuş “dayanıqlı artan rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat, rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar məkanı” prioritetlərinə əsasən, iqtisadi inkişafın innovativ növünə keçidin özəlliyi ondan ibarətdir ki, gələcək illərdə dünyada artan rəqabətə hazır olmaq üçün hər bir ölkənin prioriteti yüksək rəqabətli insan kapitalını formalaşmış olsun. Azərbaycan Respublikası bu prioritetlərinin uğurla reallaşdırılması üçün üç məqsədə - XXI əsrin tələblərinə uyğun təhsil, yaradıcı və innovativ cəmiyyət, vətəndaşların sağlam həyat tərzinə nail olunması ümdə vəzifələrdən olacaqdır [1].

Qlobal rəqabət və açıq iqtisadiyyat şəraitində Azərbaycan iqtisadiyyatının qlobal iqtisadi sistemdə ixtisaslaşmasını müəyyən edən və inkişaf etdirilməsinə imkan verən sahələrin sürətli inkişafını təmin etmədən rifah və səmərəlilik baxımından inkişaf etmiş ölkələrin səviyyəsinə çatmaq mümkün deyil. Xammal ixracından iqtisadi inkişafın innovativ modelinə keçid, ilk növbədə, Azərbaycanda insan potensialının inkişafı ilə əlaqələndirilir ki, bu da özündə hər bir insanın bacarıqlarının inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılmasını, respublikamızın vətəndaşları üçün yaşayış şəraitinin və sosial mühitin keyfiyyəti yaxşılaşdırılmasını, insan kapitalının və onu dəstəkləyən sosial sektorların rəqabət qabiliyyətinin artırılmasını ehtiva edir.

Yeni nəsil iqtisadiyyatın “yeni fəlsəfəsinin” əsasını işçilərin yaradıcılığa, innovativ təfəkkürə malik insan potensialının əsas dəyər kimi qəbul edilməsi təşkil edir.

İnsan potensialını inkişaf etdirmək üçün yeni modellər, yeni idarəetmə sistemləri, təhsil standartlarının yeni məzmunu və əmək resurslarının innovativ fəallığının artırılması lazımdır. Müasir inkişaf təlimatı bilik iqtisadiyyatıdır (biliyə əsaslanan iqtisadiyyat). Onun əsas xüsusiyyətləri isə istehsalın və əməyin intellektual intensivliyinin artması, informasiyalaşdırma, qloballaşma və iqtisadi artımın innovativ xarakterdə olmasıdır [3].

Əmək resurslarının inkişafı prosesinin effektivliyinin və səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi təşkilatın kadrların inkişafına nəzarət proqramı çərçivəsində həyata keçirilməlidir. Təşkilatın kadrlarının inkişafına nəzarətin əsas məqsədi insan

resurslarının inkişafı üçün müxtəlif tədbirlərin həyata keçirilməsi yolu ilə heyətin və bütövlükdə təşkilatın səmərəliliyinin artırılmasıdır. Təşkilatın kadrların inkişafına nəzarət proqramı maliyyə və kadrların idarə edilməsi fəaliyyətlərindən ibarətdir.

Gələcək mütəxəssislərin yüksək ixtisaslı olması təkcə tədris prosesinin keyfiyyəti ilə təmin olunmur, həm də ali təhsil müəssisələri ilə sahibkarlıq subyektləri, habelə regional və bələdiyyə orqanları ilə əməkdaşlığın dərinliyindən asılıdır. Elmi və praktiki problemlərin birgə həlli prosesində təhsil müəssisələri ilə sahibkarlıq subyektlərinin əməkdaşlığı əsasında gələcək mütəxəssislərin bilik və bacarıqlarına olan zəruri tələblər haqqında müəssisələrin ideyası formalaşmalıdır. Bu, təhsil müəssisələrinin yüksək nəzəri hazırlıq səviyyəsinə malik praktik kadrların hazırlanmasına yönəldilməsini nəzərdə tutur ki, bu da təhsil müəssisələri ilə müəssisələr arasında tərəfdaşlıq yolu ilə əldə edilir.

Yeni iqtisadi şəraitdə təhsilin qarşısında nəinki elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işləri aparmağa, həm də onların kommersiyalaşdırılmasını təmin etməyə qadir olan mütəxəssislərin hazırlanması vəzifəsi durur. Bunun üçün mütəxəssislər yaradıcı təfəkkürə malik olmalı, müxtəlif əqli mülkiyyət obyektlərinin yaradılması və kommersiyalaşdırılması proseslərini idarə etməyi bacarmalıdırlar.

Bilik və informasiya dünyanın qabaqcıl ölkələrinin müasir iqtisadiyyatının hamılıqla qəbul edilmiş adlarını müəyyən edir, informasiya və informasiya texnologiyalarının iqtisadiyyat və müasir cəmiyyətin - informasiya cəmiyyətinin inkişaf prosesləri üçün əhəmiyyətini vurğulayır.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. 2 fevral 2021-ci ildə qəbul edilmişdir (17 iyul 2023-cü il tarixdə olan dəyişiklik və əlavələr). Bakı. 2021.
2. Kassio U.F. İnsan resurslarının idarə edilməsi. Bakı: Teas Press Nəşriyyat evi, 2020. 768 s.
3. Quliyev R.H. İnsan resurslarının idarə edilməsi. Bakı: Füyuzat, 2022. 580 s.

ELMI-TEXNİKİ POTENSİAL VƏ INNOVASIYA SİYASƏTİNİN REALLAŞDIRILMASI ÜÇÜN MEXANİZMLƏR

Kərimov S.M.

*Elmi rəhbər: Səmədova O.M., i.f.d., dosent
Mingəçevir Dövlət Universiteti, Azərbaycan*

Elmi-texniki siyasətin tərkib hissəsi elmi-texniki potensial və innovasiya siyasətinin reallaşdırılması üçün mexanizmlərin işlənilməsi və hazırlanmasıdır. Bu və ya digər dərəcədə bu mexanizmlər cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafını tənzimləyən vahid iqtisadi mexanizmin mühüm elementi kimi çıxış edir. Əvvəlki fəsillərdə müzakirə olunan prinsiplərə uyğun olaraq Elmi-texniki potensial və innovasiya siyasətinin reallaşdırılması üçün mexanizmi bir sıra blokları ayırmaq olar. Bunlara tənzimləyici; təşkilati və idarəetmə; iqtisadi; bazar blokları aiddir.

Tənzimləmə bloku Azərbaycan Respublikasında qanunvericilik və icra

hakimiyyəti orqanları tərəfindən qəbul edilmiş qanunlardan, normativ aktlardan ibarətdir. Elmi, texniki və elmi fəaliyyətin normativ-hüquqi bazasının əsasını Azərbaycan Respublikasının Konstitutsiyası, “Elm haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, “Patent haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, “Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, “Əqli mülkiyyət hüquqlarının təminatı və piratçılığa qarşı mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu və digər qanunverici aktlar təşkil edir. Bundan başqa hazırda elm və yeni texnologiyalar sahəsində münasibətləri tənzimləyən çoxlu sayda hökumət qərarları mövcuddur. Elmə dövlət dəstəyinin gücləndirilməsinə dair təxirəsalınmaz tədbirlər, maddi-texniki təminat, təşkilat və idarəetmə strukturunda dəyişikliklər, əqli mülkiyyət məsələləri, elmi kadrların hazırlanması, maliyyələşdirmə haqqında onlarla belə akt qəbul edilmişdir [1]. Bununla belə çox sayda hüquqi sənədlərin olmasına baxmayaraq elmi-texniki siyasət üçün hələ də tam hüquqlu normativ baza mövcud deyil. Müxtəlif vaxtlarda ayrı-ayrı orqanlar tərəfindən qəbul edilmiş qanunlar və elmi-texniki fəaliyyətin normativ aktları hələ də hüquqi baxımdan yekun həllini tapmamışdır. Bu, əqli mülkiyyətin, innovasiya fəaliyyətinin, elm sahəsində büdcədənəkar fondların qorunması, milli maraqların müəyyən edilməsi, innovativ sahibkarlığa dövlət dəstəyi və s. problemlərə aiddir. Yəni, tənzimləyici blok elmi-texnoloji siyasətin mexanizmi yekunlaşdırılmalı, o cümlədən bu siyasətin yenilənmiş məqsəd, vəzifə və istiqamətləri nəzərə alınmaqla daim düzəliş edilməlidir.

Mexanizmin təşkilati və idarəetmə bloku, ilk növbədə, elmi və texniki fəaliyyətə aydın təşkilati və idarəetmə dəstəyi təmin edir, ölkə və regional səviyyələrdə dövlət orqanlarının rolunu müəyyənləşdirir. Mexanizmin bu blokuna elm və elmi xidmətlər sferasının təşkilati-hüquqi strukturu, elmi-texniki fəaliyyətin infrastrukturunu, elmin islahat üsulları, sektorlararası əlaqələndirmə, elmi təşkilatların akkreditasiyası, elmi fəaliyyətin təmin edilməsi üsulları, əlaqəli elmi və texnoloji sahələrin tarazlı inkişafı, dövlət elmi mərkəzləri sistemi, elmi-texniki proqram və layihələr, proqnozlaşdırma, habelə təşkilati və idarəetmə orqanlarının məcmusu daxildir [3].

Elmi-texniki siyasət mexanizminin iqtisadi blokunun elementlərinə elmi və elmi-texniki fəaliyyət subyektlərinə vergilərin məcmusu [2], innovativ sahibkarlığa dəstəyin bütün iqtisadi formaları, həyata keçirən təşkilatlar və müəssisələr üçün güzəştlər toplusu, elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işləri, elmi-texniki fəaliyyət subyektləri üçün xüsusi gömrük rejimi, elmi-texniki və innovativ işlərin dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsi sistemi, büdcədənəkar fondların elmi və elmi və elmi-tədqiqat işlərində iştirakının maliyyə formalarının məcmusu, texniki yaradıcılıq, elmi-texniki fəaliyyətin inkişafı, elmi-tədqiqat layihə və proqramlarını maliyyələşdirən və kredit verən banklara dövlət imtiyazları və təminatları daxildir [6].

Elmi-texniki siyasətinin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi mexanizminin bazar bloku adı iqtisadi sistemlərdə və makroiqtisadiyyatda bazar rıçaqlarının fəaliyyəti ilə müqayisədə bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Bu xüsusiyyətlər elmi, innovativ və ümumən yaradıcı işin xüsusiyyətləri; elmi və elmi-texniki fəaliyyətin nəticəsinin xüsusiyyətləri; xüsusi istehlak xassələri olan mal və xidmətlər şəklində onun məhsulları, qeyri-ənənəvi yüksək texnoloji məhsullar, texnologiyalar, nou-hau, bacarıq və bacarıqlar, intellektual resurslar bazarının xüsusiyyətləri ilə sıx əlaqələndir. Mexanizmin bazar bloku həmçinin elmi və elmi-texniki fəaliyyət

subyektlərinin özünüidarəetmə probleminin həlli, elmi istehsal vasitələrinə və yaradıcılıq əməyinin nəticələrinə mülkiyyət münasibətlərinin inkişafı, tətbiqi ilə də bilavasitə bağlıdır. Bu sahədə bütün institusional islahatlar, o cümlədən özəlləşdirmə elmi-texniki fəaliyyətdə bazar mexanizmindən fəal istifadəyə yönəlib. Tələb, qiymət, təklif, dəyər, kommersiya səmərəliliyinin bazar qanunları öz hərəkətlərinin yalnız müsbət deyil, həm də mənfi nəticələrinə malikdir ki, bu da bazar rıçaqlarının tənzimlənməsində dövlətin xüsusi rolunu tələb edir. Bir sıra elmi sahələrdə rəqabət cəmiyyət üçün dağıdıcıdır və beynəlxalq elmi əlaqələrdə, əsas beynəlxalq aktların həyata keçirilməsində, habelə vahid elmi bazanın yaradılmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edən əməkdaşlığa, qarşılıqlı faydalı qarşılıqlı fəaliyyətə çevrilməlidir.

Beləliklə, elmi-texniki potensial və innovasiya siyasəti Azərbaycan Respublikasının təkcə sosial-iqtisadi siyasətinin mühüm tərkib hissəsi deyil, həm də ölkənin gələcəyini, dünya iqtisadiyyatındakı yerini, iqtisadi və milli təhlükəsizliyini, lazımi şərait yaratmaq imkanını qabaqcadan müəyyən edən siyasətdir [4]. Bu, ilk növbədə onunla əlaqədardır ki, bu siyasət ölkənin keyfiyyətli inkişafı, sosial təkrar istehsalın innovativ inkişaf növünə keçirilməsi üçün innovativ amillərin – resursların formalaşdırılması və səmərəli istifadəsi ilə bağlıdır.

Ədəbiyyat:

1. Elm haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 14 iyun 2016-cı ildə qəbul edilmişdir (9 iyun 2023-cü il tarixdə olan dəyişiklik və əlavələr). Bakı. 2016.
2. Azərbaycan Respublikasının Vergi məəcəlləsi. 11 iyul 2000-ci ildə qəbul edilmişdir (28 iyun 2024-ci il tarixdə olan dəyişiklik və əlavələr). Bakı. 2000.
3. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. 2 fevral 2021-ci ildə qəbul edilmişdir (17 iyul 2023-cü il tarixdə olan dəyişiklik və əlavələr). Bakı. 2021.
4. Əzizova G.A. Dövlətin investisiya-innovasiya siyasəti. Bakı: İqtisad Universiteti, 2012. 212 s.
5. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyinin rəsmi internet sahifəsi. URL: <https://www.economy.gov.az/>

BİZNESDƏ İNSAN RESURLARININ ROLU VƏ TƏSİRİ

*Mahmudov Orxan Maksim oğlu
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

İnsan resursları insanların maddi və mənəvi nemətlər istehsal etmək qabiliyyətini müəyyən edən, ictimai istehsalın inkişafının ümumi göstəricisi olan müxtəlif keyfiyyətlərin məcmusunu ifadə edir. İnsan resursları anlayışı təkcə insanın mexaniki iş qabiliyyətini deyil, həm də fərdin öz peşə fəaliyyətində nəyisə yaratmaq və ya dəyişdirmək üçün yaradıcılıq qabiliyyətini ehtiva edir. Müasir iqtisadiyyatda “insan resurslarının idarə edilməsi” termini “kadrların idarə edilməsi”ndən daha çox populyarlaşır. Ancaq bu populyarlığın nə ilə əlaqəli olduğunu öyrənəcəyik. Əminliklə

demək olar ki, istehsal və xidmət sahəsində yeni, qeyri-adi təklif və ideyaları olan mütəxəssislərə tələbat artır və bu, insan resursudur.

Kadrların idarə edilməsi və insan resurslarının idarə edilməsi arasında aşağıdakı əlaqələr və fərqlər müəyyən edilə bilər. İnsan resurslarının idarə edilməsinin məqsədi doğru insanların doğru zamanda doğru yerlərdə olmasını təmin etməkdir. İqtisadi və sosial tərəfdaşlar arasında kompromis əldə etməyə yönəlib. Öz növbəsində, insan resurslarının məqsədi mövcud insan resurslarını, onların təcrübəsini və ixtisaslarını təşkilatın strategiyası və məqsədləri ilə birləşdirməyə yönəldilmişdir. Vahid korporativ mədəniyyəti və təşkilatın ətraf mühitlə harmonik inteqrasiyasını inkişaf etdirməyə yönəldilmişdir.

Milli və beynəlxalq miqyasda fəaliyyət göstərən hər bir müəssisə işçi qüvvəsinə olan ehtiyaclarını müəyyən etməli, bu ehtiyacları ödəmək üçün ixtisaslı kadrları işə götürməli, onları məhsuldarlığını artırmaq üçün motivasiya etməli, dəyişən texnologiya və ətraf mühit şəraitinə uyğun olaraq öyrətməli və onlara maaş verməlidir. Hazırda hər hansı bir ölkədə qurulan şirkət öz ölkəsində sərmayə qoyub fəaliyyət göstərməklə yanaşı, bu ölkələrin təklif etdiyi üstünlüklərdən yararlanmaq üçün başqa ölkələrdə də investisiyalar edir [3]. Çoxmillətli şirkətlər xarici ölkələrə sərmayə qoyarkən bir çox problemlərlə üzləşirlər. Bu problemlərdən biri, daha doğrusu, vurğulanmalı olan məsələlərdən biri də beynəlxalq xarakter almış insan resurslarının idarə edilməsidir.

İnsan resursları (İR) hər bir təşkilatın əsas sütunlarından biridir və biznesin uğurla fəaliyyət göstərməsində vacib rol oynayır. Biznesdə insan resurslarının rolu və təsiri olduqca mühümdür, çünki insan resursları təşkilatın ən qiymətli aktivləri olan əməkdaşların idarə olunmasına cavabdehdir. İnsan resursları departamenti şirkətin məqsəd və strategiyasına uyğun olaraq işçi qüvvəsini formalaşdırır, inkişaf etdirir və motivasiya edir. Doğru insan resursu strategiyası biznesin ümumi uğurunu artırır.

Elmi-texniki tərəqqinin hazırkı inkişaf mərhələsi “insan resursları” anlayışının transformasiyasına və yeni təqdimatına səbəb olmuşdur. Əvvəllər konkret bir şəxs əmək vahidi hesab olunurdusa, indi təşkilatda işçinin rolu anlayışında dəyişiklik baş verdi. Cəmi bir neçə il əvvəl kadr işi inzibati fəaliyyətlə məşğul olan xətt menecerlərinin funksiyası idisə, indi HR menecmentinin, insan resurslarının idarə edilməsinin yaranması və inkişafı istehsal sistemində insanın artan rolunun dərk edilməsi ilə bağlıdır.

İnsan resurslarına sahibkarlıq qabiliyyətləri daxildir - bu, xüsusi bir istedad növüdür. Sahibkarlığın tərifı seçim, risk və məsuliyyəti ehtiva edən fəaliyyətin müstəqilliyini vurğulayır. Kiçik və orta biznes nümayəndələri arasında aparılan araşdırmalar göstərdi ki, dünya dövlətlərinin bəzilərində sahibkarlar xüsusilə nəzərə çarpan müstəqillik və muxtariyyət kompleksinə malikdirlər.

Sovet İttifaqının dağılması, Şərqi Avropada baş verən dəyişikliklər, regional birləşmələr, informasiya texnologiyalarında əhəmiyyətli inkişaf, beynəlxalq rəqabətin güclənməsi və xüsusilə 1992-ci ildə Avropa ölkələrinin bazarlarını birləşdirən Avropa İttifaqı insan resurslarının idarə edilməsinə öz təsirini göstərmişdir. Beynəlxalq İnsan Resurslarının İdarə Edilməsi transmilli şirkətlərin xarici ölkələrdəki investisiyalarının müxtəlif mədəni, hüquqi və siyasi xüsusiyyətləri olan ölkələrə idarə edilməsinə, onların qəbul etdiyi ölkədəki işçilərlə münasibətlərinə, qəbul etdiyi ölkədə

işçilərin seçilməsi, istiqamətləndirilməsi, inkişafı və motivasiyasına cavabdeh olacaq menecerlərin, ekspertlərin və işçilərin təyin edilməsini əhatə edir.

İnsan resursları menecerləri şirkətə ən yaxşı istedadları cəlb etmək və onların uzunmüddətli işdə qalmasını təmin etmək üçün işə qəbul proseslərini həyata keçirir. Peşəkar və uyğun işçilər biznesin böyüməsi və rəqabət üstünlüyü üçün vacibdir.

Tələb olunan kadrların keyfiyyət və kəmiyyəti kadr planlarına əsasən əvvəlcədən müəyyən edilir. Kadrların ixtisaslarını müəyyən etmək üçün ərizələri müqayisə etməyə imkan verəcək bəzi standartlar olmalıdır. Bu standartlar işə qəbul olunmaq üçün hər hansı bir şəxsin malik olmalı olduğu keyfiyyətləri müəyyən edir. Bu ixtisasların müəyyən edilməsi işçinin işə götürüləcəyi işin yoxlanılmasını tələb edir. İşin ixtisaslarını, tələblərini və standartlarını müəyyən edən bu imtahan iş təhlili adlanır.

Dünya dövlətləri yeni dövrdə qarşılarına qoyduqları məqsəd yeni təsərrüfat formalarının yaradılması, iqtisadiyyatın bazar strukturunu yüksəltmək, istehsalı inkişaf etdirmək strategiyası, bu tip yeniliklərin həyata keçirilməsi üçün yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması və ixtisaslaşdırılması ilə həyata keçirə bilərdilər. İnkişaf etmiş dövlətlərin əksəriyyətində həyatın bütün sahələrində ön planı insan resursları təşkil edir.

Hər bir işçinin özünəməxsus münasibəti, məqsədləri və istəkləri olsa da, bütün ölkələrdə ümumi nümunələrə rast gəlmək olar. Araşdırmanın nəticələrinə görə coğrafiya, dil və din kimi faktorlara görə işin məqsədləri, dəyərləri, ehtiyacları və işə münasibəti nəticələnə bilər. Bu cür qruplaşmalar menecerlərə mədəniyyətlər arasında iş münasibətləri və motivasiyadakı fərqləri tanımağa və anlamağa imkan verir. Məsələn, məlumdur ki, yapon əməkdaşları öz təşkilatlarına daha çox sadıqdırlar. Latin Amerikalılar isə öz təşkilatlarından daha çox menecerləri üçün işləməyə meyllidirlər. Amerikada oyunun adı rəqabətdir. Əməkdaşlığın sənət olduğu Yaponiya, Tayvan və digər Asiya ölkələrində rəqabət ciddi problemlər yarada bilər. Bu baxımdan, menecerlər, xüsusən də insan resursları menecerləri siyasətlər yaratarkən və işçiləri idarə edərkən ev sahibi ölkənin münasibət və davranış modellərini öyrənməlidirlər. Əgər öz ölkəsindən olan menecerlər öz mədəni ölçülərinə uyğun qərarlar qəbul edib həyata keçirməyə çalışsalar, işçilərin məhsuldarlığını artırmaq və uyğunluğu təmin etmək mümkün olmayacaq.

Bunlardan başqa, işçilərin həvəsləndirilməsində istifadə olunan mükafatlar və təşviqlər ölkədən ölkəyə fərqli ola bilər, çünki bir ölkənin işçilərini həvəsləndirmək üçün tətbiq edilən stimullar həmin ölkədə uğurlu nəticələri təmin etdiyi halda, digər ölkənin işçiləri üçün eyni təşviqlərdən istifadə edildikdə eyni nəticələr əldə olunmaya bilər. Məsələn, amerikalılar üçün pul hərəkətverici qüvvə ola bilər, prestij, müstəqillik və təsir kimi qeyri-maddi motivatorlar isə hərəkətverici qüvvə ola bilər. Bəzi mədəniyyətlər hörmətə dəyər verir, ailə və iş üçün təhlükəsizlik, şəxsi həyat, sosial qəbul, irəliləmə və güc təmin edilə bilər. Pulun bir çox alternativ olduğu üçün, mədəni dəyərləri mükafatlarla birləşdirmək bir qaydadır. Odur ki, işçiləri həvəsləndirməzdən əvvəl menecerlərin bu istiqamətdə qəbul edən ölkənin mədəni xüsusiyyətlərini öyrənməsi vacibdir.

İnsan resursları sadəcə inzibati vahid deyil, həm də biznes strategiyalarının uğurlu həyata keçirilməsinə əhəmiyyətli təsir göstərə bilən strateji tərəfdaşdır. İnsanın

qayğısına qalmaqdan və korporativ mədəniyyətin qurulmasından tutmuş, performansın idarə edilməsinə və dəyişikliklərə uyğunlaşmaya qədər, İR biznesin əsas məqsədlərinə nail olunmasına mühüm təsir göstərir. Strateji idarəetmədə İR-nin rolu və əhəmiyyətini dərk edən təşkilatlar davamlı və uzunmüddətli rəqabət üstünlükləri yarada bilər. Kadrlar şöbəsi şirkətə və əmək bazarına təsir dən daxili və xarici amillərin təhlili ilə məşğul olur. Bu şirkətə dəyişiklikləri qabaqcadan görməyə və onlara hazırlaşmağa imkan verir. Xarici mühitdəki dəyişikliklərə və daxili ehtiyaclara çevik uyğunlaşma davamlılığı və rəqabət qabiliyyətini təmin edir.

İdarəetmə nəzəriyyəsində insan resursları insanın məhsuldar, sosial, mənəvi və mədəni potensialı, həmçinin onun reallaşdırılan və reallaşdırılmamış imkanları kimi təsvir olunur. İnsan resurslarının idarə edilməsinə düzgün yanaşma ilə işçilər motivasiyası və inkişafı şirkətə kömək edən fərdlər kimi görülür. İşçilərin təkcə peşəkar bacarıqlarını deyil, həm də onların psixoloji və emosional məlumatlarını və dəyərlərini nəzərə almaq vacibdir, çünki onlar da işlərinə təsir edəcəkdir. Onu da xatırlamaq lazımdır ki, insan resursları satın alınmayan, ancaq icarəyə götürülən bir resursdur. Bir işçini işə götürərkən şirkət işçinin bacarıq və təcrübəsini müvəqqəti olaraq satın alır, onlardan ən yaxşı şəkildə istifadə etmək məsuliyyətini öz üzərinə götürür.

İnsan resurslarının idarə edilməsinin bir hissəsi kadrların seçilməsi, kadrların fəaliyyətinin idarə edilməsi və nəzarəti, ümumilikdə insan fəaliyyətini əhatə edən bütün proseslərdir. İnsan resurslarının idarə edilməsinin bütün mərhələləri şirkətin strateji məqsədlərinə nail olmaq üçün müəssisənin insan resurslarının səmərəliliyinin maksimuma çatdırılmasına yönəldilmişdir. İnsan resurslarının idarə edilməsi, digər məsələlərlə yanaşı, kadrların idarə edilməsi və mühasibat uçotu baxımından təsvir edilə bilməyən intellektual kapital və qeyri-maddi aktivlərə görə məsuliyyət daşıyır [3]. Ona görə də insan resurslarının idarə edilməsi ilə kadrların idarə edilməsini qarışdırmaq kökündən yanlıştır. İnsan resurslarının idarə edilməsi uyğun kadrların seçilməsi ilə bitmir, əksinə, mövcud insan resurslarının inkişafı və motivasiyası prosesində böyük rol oynayır.

Texnologiyanın və kapitalın artan mobilliyi ilə rəqabətqabiliyyətlilik yalnız insan resurslarının keyfiyyətindən, məhsuldarlığından və çevikliyindən asılıdır - bu gün biznes bunu deyir. Aparıcı Qərb ekspertləri birbaşa qeyd edirlər ki, inkişaf etmiş ölkələr post-sənaye dövrünə qədəm qoyduqca insan kapitalının əhəmiyyəti daha da artacaq. Bu anlayış mahiyyətə müasir kapitalist istehsalında insanın yeni rolunun və yerini əks etdirməkdən başqa bir şey deyildir. Biz bilirik ki, müasir əmək bazarı şiddətli rəqabət şəraitində fəaliyyət göstərir. İşsizliyin yüksək səviyyəsi buna sübutdur. Rəqabət insan resurslarının inkişafına böyük təsir göstərir. Bu təsirin müsbət tərəfi ondan ibarətdir ki, müasir istehsal bazarda rəqabətdavamlı olmaq üçün malların keyfiyyətini yüksəltməlidir. Rəqabət üstünlüklərinə nail olmaq üçün insan resurslarını cəlb etmək və istifadə etmək lazımdır.

İnsan resurslarının təkmilləşdirilməsi sahəsində şəxsiyyətin yaradıcı təfəkkürünün və təşəbbüskarlığının inkişafına yönəlmiş təhsil xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Fərdi yanaşma əsas olur. Tipik bir vəziyyət o zaman yaranır ki, hər bir insan öyrənmənin bütün mərhələlərində öz intellekt səviyyəsinə əsasən bilik alır. Təlim vaxtı da fərddir. Müasir şəraitdə müxtəlif təkmilləşdirmə kursları, ustad dərsləri və s.

formasında daimi peşəkar yüksəliş və ya əlavə peşələrə yiyələnmə insan resursları sahibləri üçün normaya çevrilir. Bu cür peşəkar artım, əsasən, əldə edilmiş karyera mövqelərini qorumaq üçün zəruri olan istehsalda istifadə olunan insan resurslarını xarakterizə edir. Amma bunun bir çətinliyi də var ki, bütün əhali buna nail ola bilmir. Bir peşə əldə etmək, ixtisasınızı artırmaq və ya sadəcə bir neçə kurs keçmək üçün sizə pul lazımdır və bizim dövrümüzdə bu, əhəmiyyətli məbləğlər deməkdir.

Beləliklə, insan resursları insan kapitalının, işçi qüvvəsinin, insan potensialının məcmusu kimi maddi amillərlə yanaşı, torpaq ehtiyatlarını, maliyyə və istehsal kapitalını özündə birləşdirən insan istehsal amili kimi çıxış edir.

Yekun olaraq qeyd etmək istərdim ki, bilik tükənməz bir mənbədir, ona görə ki, insanın bütün şüurlu fəaliyyəti ərzində onun inkişafına sərmayə qoymaq imkanı var. Əqli mülkiyyət hüquqlarını qoruyan, iqtisadiyyata ixtisaslı kadrların cəlb edilməsi siyasətini həyata keçirən dövlət bu mühitdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Araşdırmalardan göründüyü kimi, universitetdən başlayaraq iş yerlərində davam edən insan resurslarının (kapitalının) formalaşmasına hərtərəfli yanaşmağı tələb edir. Məhz bu yanaşma bizə iqtisadiyyatımızın innovativ inkişafına nail olmaq imkanı verir.

Ədəbiyyat:

1. Ülgen B. Çokuluslu işletmelerde insan kaynakları yönetimi. 2005.
2. Kaptangil K. İşletmelerde insan kaynakları eğitiminin çalışanların performansları üzerine olan etkileri. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2012. №2(2). S. 25-44.
3. İnce M. İşletmelerde insan kaynakları eğitiminin çalışanların performansları üzerine olan etkileri ve işletmelerde bir uygulama. 2002.

RƏQƏMSAL SAHIBKARLIQ EKOSISTEMİNİN İNKİŞAFINA UNİVERSİTETLƏRİN TƏSİRİ

*Mustafazadə Elmir Alim oğlu
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Son illərdə rəqəmsal sahibkarlıq qlobal iqtisadiyyatın əsas istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Xüsusilə regionlarda rəqəmsal sahibkarlıq ekosisteminin formalaşdırılması iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi baxımından vacibdir. Bu ekosistemin qurulmasında universitetlər əsas rol oynayır. Universitetlər təhsilin keyfiyyətini yüksəltməklə yanaşı, innovasiya mərkəzləri kimi regionlarda rəqəmsal bacarıqların inkişafını təmin edir, startap mədəniyyətinin formalaşmasına töhfə verir.

Rəqəmsal sahibkarlıq regionların iqtisadi inkişafına mühüm təsir göstərir. Universitetlər, startap ekosistemləri və dövlət-özəl sektor əməkdaşlıqları regionlarda rəqəmsal sahibkarlığın inkişafını dəstəkləyən əsas amillərdən biridir. Rəqəmsal bacarıqların artırılması və innovativ həllərin tətbiqi regionlarda yeni iş yerlərinin yaradılmasına, yerli bizneslərin inkişafına və qlobal bazara integrasiyasına töhfə verir. Universitetlərin əsas fəaliyyəti rəqəmsal sahibkarlıq sahəsində kurslar təşkil edərək fermer və sahibkarları innovativ həllərə yönəldir. Həmçinin regionlarda fəaliyyət

göstərən universitetlər texnoloji inkubasiya mərkəzləri yaratmaqla startapların inkişafına dəstək olmalıdır.

Dövlət və özəl sektorun dəstəyi, universitetlərin təşəbbüsü sayəsində regionlarda IT parkların yaradılması, startaplara texniki və maliyyə dəstəyi, süni intellekt, data analitika və e-ticarət sahələrində maarifləndirməsinin intensivləşdirilməsi, parallel olaraq innovasiya mərkəzlərinin inkişaf etdirilməsi istiqamətində dövlət rəqəmsal sahibkarlığı dəstəkləmək üçün maliyyələşdirmə proqramları həyata keçirməlidir. Özəl sektor isə universitetlər və startaplarla əməkdaşlıq edərək innovativ layihələri dəstəkləməlidir.

Bu sahədə üstün təcrübəyə malik Estoniya və Sinqapur kimi ölkələrlə əməkdaşlığın artırılması zəruridir. Əlavə olaraq sahibkarlıq sahəsində uğurlu strategiyalar tətbiq etmiş və nailiyyətlər əldə etmiş universitetlərin araşdırılması baxımından bu kimi ölkələrin təcrübələri regionlarda rəqəmsal sahibkarlıq ekosisteminin inkişafı üçün nümunə ola bilər.

Rəqəmsal sahibkarlıq ekosisteminin əsas xüsusiyyətləri rəqəmsal bacarıqların tədrisinin artırılmasını ehtiva edir. Universitetlərdə kod yazma, verilənlərin təhlili, rəqəmsal marketinq kimi sahələrdə kursların yaradılması, tələbələrin sahibkarlıq bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün mentorluq proqramlarının təşkili kimi addımlarla rəqəmsal bacarıqların təşviqi artırılmalıdır. Bununla parallel olaraq universitetlərin onlayn təhsil və sahibkarlıq sahəsində platformaların təşviqi, tələbə və gənc sahibkarlar üçün sertifikat proqramlarının təmin olması da vacibdir.

Rəqəmsal bacarıqların inkişaf etdirilməsi müasir sahibkarların uğur qazanması üçün əsas şərtlərdən biridir. Universitetlər bu sahədə sahibkarlara dəstək olmaq üçün müxtəlif tədris və inkişaf proqramları həyata keçirməlidir. Bu proqramlar rəqəmsal iqtisadiyyatın tələblərinə uyğunlaşdırılmış və sahibkarlıq ekosisteminə gücləndirmək məqsədi daşıyan fəaliyyətlərin təşkili üçün önəmlidir.

1. Rəqəmsal tədris proqramlarının hazırlanması

– Universitetlər rəqəmsal marketinq, e-ticarət, proqramlaşdırma sahələrində xüsusi kurslar təşkil etməklə, yerli fermer və sahibkarlara əlçatanlığı təmin etməli.

– Sahibkarlara texnologiyalardan effektiv istifadə qaydalarını öyrədən sertifikatlaşdırma proqramları təşkil edilməli.

– Onlayn və hibrid tədris metodlarından istifadə etməklə regionlarda yaşayan sahibkarların da bu kurslara qoşulmasına imkan yaradılmalı.

2. Mentorluq və konsultasiya xidmətləri

– Universitetlər və onların biznes inkubatorları sahibkarlara mentorluq dəstəyi göstərməli.

– Startapların uğurlu inkişafı üçün rəqəmsal sahədə təcrübəli ekspertlərin sahibkarlarla birbaşa işləməsi mexanizmi.

– Universitetlərin təşəbbüsü ilə sahibkarlara innovativ texnologiyalardan istifadənin praktiki yolları izah edilməli.

3. Universitet-biznes əməkdaşlığı

– Universitetlər sahibkarlarla birgə layihələr həyata keçirərək onların rəqəmsal bacarıqlarını inkişaf etdirməyi dəstəkləməli.

– Regionlardakı universitetlər sahibkarlar üçün texnoloji seminarlar və praktiki təlimləri təşkil etməli.

– Sahibkarların universitetlərdə yaradılan texnopark və inkubasiya mərkəzlərindən istifadə etməsi yolları.

4. Sahibkarlıq ekosistemində rəqəmsal texnologiyaların inkişafı.

– Universitetlər tərəfindən regionlarda yeni innovativ texnologiyaların tətbiqini dəstəkləyən layihələrin təklifi.

– Sahibkarların rəqəmsal platformalar və elektron idarəetmə sistemlərindən istifadəsi üçün maarifləndirmə aparılması.

– Startapların qlobal bazara çıxışını asanlaşdırmaq üçün rəqəmsal strategiyaların işlənməsi.

Yuxarıda qeyd edilən addımların həyata keçirilməsi sayəsində regionlarda sahibkarlıq mühitinin gücləndirilməsi və rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı üçün möhkəm baza formalaşdırılmalıdır.

Bu sahədə qabaqcıl universitetlərdə rəqəmsal bacarıqların tədrisi və idarə edilməsi təcrübəsindən düzgün yararlanması önəmlidir. Bura ABŞ və Avropa universitetlərində tədris edilən rəqəmsal və onlayn təhsil platformalarının effektiv təşviqi, həmçinin Startap ekosistemlərinin inkişafına gənc sahibkarlarda maraq yaradılması üstünlük təşkil etməlidir. Stanford və MIT kimi universitetlərin rəqəmsal sahibkarlıq sahəsində qabaqcıl ideyalarının sahibkarlara aşılması, startapların qurulması və süni intellektin biznesin inkişafında düzgün tətbiqinin tədrisi təmin edilməlidir. Qabaqcıl universitetlər rəqəmsal bacarıqların tədrisini və sahibkarlara inteqrasiyasını müxtəlif modellərlə təşviq etməlidir. Azərbaycan universitetlərinin də bu təcrübələrdən yararlanaraq regional sahibkarlıq ekosistemini gücləndirməsi vacibdir.

Müasir dövrdə universitetlər rəqəmsal texnologiyaların imkanlarından istifadə edərək sahibkarlığın inkişafına mühüm töhfə verirlər. Onlayn təhsil sahibkarlar üçün bilik və bacarıqlarını artırmaq, yeni biznes modellərini öyrənmək və innovativ yanaşmalarla tanış olmaq üçün əlverişli platforma yaradır. Bu yolla universitetlərin onlayn təhsil və sahibkarlıq sahəsində rolunun artırılması regional iqtisadi inkişafa müsbət təsir edə bilər.

Universitetlərin regionlarda rəqəmsal sahibkarlıq ekosisteminin formalaşmasındakı rolu danılmazdır. Rəqəmsal bacarıqların artırılması, innovativ startapların dəstəklənməsi və texnoparkların yaradılması universitetlərin təşviqi ilə daha effektiv formalaşa bilər. Dövlət və özəl sektor bu prosesdə universitetlərlə birgə işləməklə bu ekosistemin daha da gücləndirilməsinə töhfə verə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan ali təhsil müəssisələrində davamlı sahibkarlıq ekosisteminin gücləndirilməsi (ENGAGE) mövzusunda Erasmus+ layihəsi çərçivəsində növbəti təlimlərə start verilib. URL: <https://mdu.edu.az/azrbaycan-ali-təhsil-muassislərində-davamlı-sahibkarlıq-ekosisteminin-gucləndirilməsi-engage-movzusunda-erasmus-layihəsi-cərciv/>

2. Sahibkarlıq universiteti yaxşı ideyadır. URL: <https://sherg.az/arxiv/48455>

3. Azərbaycan universitetləri Estoniyanın sahibkarlıq təhsili və startap ekosistemini öyrənirlər. URL: <https://ted.az/az/view/news/52295/azerbaycan->

4. Təhsilə baxış dəyişir – TİF sədri ilə MÜSAHİBƏ. URL: <https://xeberler.az/new/details/tehsile-baxis-deyisir---tif-sedri-ile-musahibe--31455.htm>

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA İNNOVASIYA SİYASƏTİNİN HÜQUQİ VƏ İQTİSADI ASPEKTLƏRİ

*Nəsirli Nihad Vidadi oğlu
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

İnnovasiya – layihənin hazırlanması, planlaşdırılması və tətbiqi prosesində keyfiyyət üstünlükləri yaradan yeni məhsul, xidmət, texnologiya və ya yeni təşkilati-iqtisadi model şəklində ifadə olunan, əvvəlki məhsul və ya təşkilati formalarla müqayisədə əlavə iqtisadi və ictimai fayda təmin edən innovasiya fəaliyyətinin nəticəsidir.

Müasir dövrdə Azərbaycanda innovasiya mühitinin təkmilləşdirilməsi məsələləri böyük aktuallıq kəsb edir. Bu sahədə mövcud problemlər mürəkkəb xarakter daşıyır, çünki innovasiyaların işlənməsi, mənimsənilməsi və tətbiqi üçün innovasiya fəaliyyətinin strategiyası konseptual səviyyədə formalaşdırılmalı və inkişaf etdirilməlidir. Bu isə kompleks və sistemli yanaşma tələb edir. Bu baxımdan, strateji innovasiya fəaliyyətinin idarəetmə sisteminin qurulması və gücləndirilməsi, eləcə də innovasiya səmərəliliyinin artırılması məqsədilə ali menecmentin yeni prinsiplərinin kompleks şəkildə tətbiqi mühüm rol oynayır [2].

Mövcud şəraitdə milli iqtisadiyyatın inkişafı və onun səmərəliliyinin artırılması məsələləri global iqtisadi təhlükələrin artması fonunda xüsusi aktuallıq kəsb edir. Ölkəmiz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra milli iqtisadiyyatın dayanıqlı və tarazlı inkişaf modelinin formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atmışdır. Lakin, bir çox sahədə iqtisadi islahatların həyata keçirilməsinə, iqtisadi sabitlik mexanizmlərinin yaradılmasına və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyanın əsasən təmin olunmasına baxmayaraq, ölkədə əlverişli investisiya-innovasiya mühiti tam formalaşdırılmamış və innovasiya fəaliyyətinin intensiv inkişafı tam təmin olunmamışdır.

Ölkəmizdə innovasiya mühitinin daha cəlbedici olması və mövcud mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi istiqamətində tədbirlərin intensivləşdirilməsinə ehtiyac var. Xüsusilə, sənaye sahələrində innovativ yanaşmaların tətbiqinə və innovasiya yönümlü müəssisələr şəbəkəsinin qurulmasına daha çox diqqət yetirilməlidir. Bu məqsədlə iqtisadiyyatda bazar və institusional dəyişikliklər dərinləşdirilməli, innovasiya infrastrukturu global təcrübəyə uyğun formalaşdırılmalı, sahibkarlıq fəaliyyəti genişləndirilməli və sahibkarların innovasiya layihələrinə marağının artırılması üçün stimullaşdırıcı tədbirlər həyata keçirilməlidir [3].

Bununla yanaşı, güzəştli rejimlər tətbiq olunmalı, elmi tədqiqatların inkişafı dəstəklənməli və bunun üçün adekvat maliyyə təminatı mexanizmləri yaradılaraq tətbiq edilməlidir. İstehsalın modernləşdirilməsi və müəssisələrin yenidən qurulması

sürətləndirilməli, yüksək texnologiyalara üstünlük verilməli və texnologiya transferinin səmərəliliyini artırmaq üçün konseptual yanaşmalar işlənib hazırlanmalıdır. İri həcmli investisiya-innovasiya layihələrinin hazırlanması və onların effektiv icrası istiqamətində ardıcıl addımlar atılmalıdır.

Eyni zamanda, innovasiya fəaliyyəti ilə məşğul olan subyektlərin xarici iqtisadi fəaliyyətlərini genişləndirmələri üçün əlverişli şərait yaradılmalı və beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafı məqsədilə əlaqələr gücləndirilməlidir. Ümumilikdə, ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrinin, xüsusilə qeyri-neft sektorunun innovasiyalaşdırılması üçün kompleks tədbirlər sürətləndirilməli, yeni dövlət proqramları, konsepsiyalar və strategiyalar hazırlanaraq həyata keçirilməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə strateji yol xəritələrinin icrası sürətlənərək daha intensiv mərhələyə keçməkdədir. Əksər iqtisadi sahələrdə institusional islahatlar və tənzimləmə tədbirləri həyata keçirilir, yeni dövlət qurumları yaradılır və praktiki fəaliyyət mexanizmləri dinamik şəkildə yenilənir. Strateji yol xəritələri çərçivəsində ağır sənaye və ümumilikdə sənaye sektorunun müxtəlif istiqamətlərdə inkişafı üçün strateji hədəflər müəyyən edilmişdir. Xüsusilə, yüksək əlavə dəyər yaratmaq potensialına malik sənaye sahələrinin genişləndirilməsi, istehsal həcmnin artırılması və istehsal potensialının əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirilməsi nəzərdə tutulur. Bütün bu proseslər, öz növbəsində, müasir texnologiyaların tətbiqini və səmərəli istehsal mexanizmlərinin dövrüyyəyə daxil edilməsini zəruri edir.

Mövcud şəraitdə milli iqtisadiyyatın inkişafı və onun səmərəliliyinin artırılması məsələləri global iqtisadi təhlükələrin artması fonunda xüsusi aktuallıq kəsb edir. Ölkəmiz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra milli iqtisadiyyatın davamlı və tarazlı inkişaf modelinin formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atmışdır. Lakin, bir çox sahədə iqtisadi islahatların həyata keçirilməsinə, iqtisadi sabitlik mexanizmlərinin yaradılmasına və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyanın əsasən təmin olunmasına baxmayaraq, ölkədə əlverişli investisiya-innovasiya mühiti tam formalaşdırılmamış və innovasiya fəaliyyətinin intensiv inkişafı tam təmin olunmamışdır.

İkinci qrupa isə innovasiya fəaliyyətinin inkişaf proqramının əsasını təşkil edən təşkilati, hüquqi, iqtisadi və digər tədbirlər kompleksinin hazırlanması daxildir. Hər iki qrup ölkənin innovasiya potensialına birbaşa təsir göstərir. Milli İnnovasiya Sisteminin (MİS) formalaşmasına yanaşma aşağıdakı əsas xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur:

- İnnovasiyaya olan tələbatı və onun elementləri arasındakı sıx qarşılıqlı əlaqəni nəzərə alan qeyri-xətti innovasiya modelinə keçid həyata keçirilir;
- İnnovasiya prosesləri ölkənin tarixi inkişafının iqtisadi və sosial-siyasi milli xüsusiyyətlərinin təsiri altında formalaşır və buna uyğun olaraq, MİS yeni imkanların yaranmasına bağlı olaraq davamlı şəkildə uyğunlaşır və dəyişir;
- İnstitutların həm norma və qanunlar vasitəsilə qaydaların müəyyən edilməsi, həm də şirkət və firmaların təşkilinə xüsusi önəm verilir;
- MİS-in əsas elementləri arasındakı qarşılıqlı əlaqənin forması və intensivliyi əsas diqqət mərkəzində saxlanılır;
- MİS konsepsiyası, siyasət və proqnozların hazırlanmasında tətbiq oluna bilən bir mexanizm kimi qiymətləndirilir.

Azərbaycanın strateji dövlət sənədlərində innovasiya siyasəti və innovativ iqtisadiyyatın qurulması prioritet məsələlərdən biridir. 6 dekabr 2016-cı il tarixində Azərbaycan Prezidentinin “Milli iqtisadiyyat və əsas iqtisadi sektorlar üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında” Fərmanı ilə təsdiqlənmiş strateji sənədlərdə, hətta fraqmental şəkildə olsa da, innovasiyalara geniş yer ayrılmışdır.

Prezident İlham Əliyev 29 dekabr 2012-ci il tarixli “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında innovasiyayla bağlı fikirlər öz əksini tapmışdır. Konsepsiyanın əsas məqsədi, qarşıdakı 8-10 il ərzində Azərbaycan Respublikasında, xüsusən də qeyri-neft sektorunun inkişafı ilə ümumi daxili məhsulun iki dəfə artırılması və bu artımın innovasiyalara əsaslanan və biliyə dayalı iqtisadiyyatın qurulması yolu ilə əldə olunmasıdır. Konsepsiyada həmçinin vurğulanır ki, əsas missiya innovasiyaların təşviq edilməsi və bazar tənzimləmələrinə dəstək verən əqli mülkiyyətin rolunun artması olacaq [1].

Konsepsiyada ümumi məhsuldarlığın artırılması və innovasiyaların ön planda olduğu bir mərhələyə keçidin hədəfləndiyi vurğulanır. Sənaye müəssisələrində innovativ texnologiyaların tətbiqi təşviq ediləcək, ixtisaslaşmış və ümumi təyinatlı sənaye parkları yaradılacaq. Əqli fəaliyyətin dəstəklənməsi, innovasiya və yaradıcılığa investisiyaların cəlb edilməsi üçün əlverişli mühitin formalaşdırılması, həmçinin əqli mülkiyyətə əsaslanan kreativ iqtisadiyyatın davamlı inkişafı məqsədilə tədbirlər görülməli və bununla da ölkənin ÜDM-ində onun payının daha da artırılması təmin ediləcək.

Prezident Əliyev İlham tərəfindən 11 oktyabr 2021-ci ildə “Azərbaycan Respublikasında Rəqəmsallaşma, innovasiya, yüksək texnologiyalar və rabitə sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında” fərmanını imzalamışdır. Bu fərmanın məqsədi rəqəmsallaşmanın və innovasiyaların tətbiqinin genişləndirilməsi, radiospektrin idarə edilməsi, rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı, tənzimləmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və sağlam rəqabət mühitinin formalaşdırılması ilə bu sahələrdə keyfiyyətin yüksəldilməsi, innovasiyaların, investisiya cəlb ediciliyinin və istehlakçıların maraqlarının qorunması təmin edilməsidir [1].

Azərbaycan Respublikasında innovasiya siyasətinin hüquqi və iqtisadi aspektləri ölkənin iqtisadi inkişafının əsas hədəflərindən biri olan innovativ iqtisadiyyatın qurulmasına yönəlmiş bir neçə mühüm məqamı əhatə edir. Hüquqi çərçivə və normativ sənədlər, innovasiyaların tətbiqini və inkişafını təmin edən əsas qanunvericilik aktları və dövlət proqramlarını əhatə edir. Bu sənədlər, innovasiyaların qorunması, inkişafı və tətbiqində hüquqi zəmin yaradır. Əqli mülkiyyət hüquqları, patentlər və lisenziyaların tənzimlənməsi də innovativ fəaliyyətlərin hüquqi qorunması üçün vacibdir.

İqtisadi aspektlərdə isə innovasiyaların tətbiqi qeyri-neft sektorunun inkişafı və texnologiyaların genişləndirilməsi məqsədini güdür. Bu, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və texnologiya əsaslı sənaye sahələrinin inkişafı ilə əlaqədardır. Dövlət, investisiya axınının artırılması və innovativ fəaliyyətlərin dəstəklənməsi üçün vergi güzəştləri, subsidiyalar və digər iqtisadi stimullar tətbiq edir. Həmçinin, innovasiyaların tətbiqi sektorlararası inkişafı və məhsuldarlığın artmasını stimullaşdırır. Bu yanaşmaların nəticəsində iqtisadiyyatın diversifikasiyası və yeni bazarların yaranması təmin edilir, bu da Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatında rəqabət

qabiliyyətini gücləndirir. Bu hüquqi və iqtisadi aspektlər bir-biri ilə sıx bağlıdır və Azərbaycan Respublikasının innovasiya siyasətinin effektivliyini təmin edir. Hüquqi mühitin gücləndirilməsi, əqli mülkiyyətin qorunması və innovativ ideyaların tətbiqinin dəstəklənməsi, yeni texnologiyaların inkişafına təkan verir. Həmçinin, müvafiq iqtisadi mexanizmlər, innovasiyaların özəyi olan startapların və yeni müəssisələrin inkişafını təşviq edir [3].

Dövlət, innovasiya sahəsinə investisiya cəlb etmək üçün müxtəlif iqtisadi alətlərdən istifadə edir. Bu alətlər, xüsusən yüksək texnologiyaların və elmi tədqiqatların tətbiqini stimullaşdıran vergi güzəştləri, subsidiyalar və digər maliyyə dəstəyi mexanizmlərini əhatə edir. Innovasiya və elmi fəaliyyət sahəsində müvafiq tənzimləmə mexanizmlərinin tətbiqi, həm də beynəlxalq standartlara uyğunlaşmağı nəzərdə tutur. Bu, xarici investorların marağını cəlb edir və Azərbaycanın global innovasiya sisteminə integrasiyasını təmin edir.

Innovasiyaların tətbiqi yalnız iqtisadi sektorların inkişafını deyil, eyni zamanda ölkənin sosial və ekoloji inkişafını da dəstəkləyir. Bu yanaşma, işsizliyin azaldılması, yeni iş yerlərinin yaradılması və sosial rifahın artırılması üçün vacibdir. Eyni zamanda, inkişaf edən texnologiyalar və innovativ yanaşmalar, təhsil, səhiyyə və digər sosial sahələrdə də böyük təsir göstərir. Bu səbəbdən, Azərbaycan Respublikasının innovasiya siyasətinin hüquqi və iqtisadi aspektləri yalnız iqtisadi inkişafı ilə bağlı deyil, həm də ölkənin ümumi rifahının və dayanıqlı inkişafının təmin olunmasına xidmət edir.

Yekun olaraq, Azərbaycan Respublikasında innovasiya siyasətinin hüquqi və iqtisadi aspektləri, ölkənin davamlı və balanslı inkişafını təmin edən əsas amillərdən biridir. Hüquqi aspektlər, innovasiyaların qorunması, təşviqi və tətbiqini asanlaşdıran əsas qanunvericilik bazasını formalaşdırır, eyni zamanda iqtisadi aspektlər, qeyri-neft sektorunun inkişafı və yeni texnologiyaların tətbiqi ilə iqtisadiyyatın diversifikasiyasını hədəfləyir. Bu iki sahənin birləşməsi, həm hüquqi, həm də iqtisadi baxımdan innovasiyaların genişləndirilməsi və davamlı inkişafı üçün zəmin yaradır. Dövlət tərəfindən tətbiq olunan vergi güzəştləri, subsidiyalar və digər iqtisadi stimullar, innovativ fəaliyyətin sürətləndirilməsi və yeni bazarların yaradılmasına şərait yaradır [2].

Beləliklə, Azərbaycanın innovasiya siyasəti, ölkənin iqtisadi və sosial inkişafını təşviq edərək, həm daxili, həm də beynəlxalq səviyyədə rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına xidmət edir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasında Rəqəmsallaşma, innovasiya, yüksək texnologiyalar və rabitə sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında” fərman 29 dekabr 2012-ci il.
2. Həsənov R. Innovasiya və əqli mülkiyyət hüququ. Bakı: Hüquqşünaslar nəşriyyatı. 2020.
3. Quliyev A. Azərbaycanda innovasiya fəaliyyətinin tənzimlənməsi və beynəlxalq təcrübə. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı. 2020.

İNSAN KAPITALINA İNVESTİSİYA: BİZNESİN UĞURLU GƏLƏCƏYİNİN AÇARI

*Oruclu Əli Kamal oğlu
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Qloballaşan dünyada biznesin uğurlu olması və uzunmüddətli perspektivdə dayanıqlılığının təmin edilməsi üçün insan kapitalına investisiya mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İnsan kapitalı işçilərin bilik, bacarıq və təcrübəsindən ibarət olan maddi olmayan aktivdir. Müəssisə və təşkilatlar üçün yalnız maddi resurslar deyil, insan resursları da strateji üstünlük mənbəyinə çevrilmişdir. İnsan kapitalına investisiya sadəcə bir xərc deyil, bu, biznesin gələcək uğurunu təmin edən ən strateji sərmayələrdən biridir. Müasir dünyada texnologiya və innovasiya nə qədər vacib olsa da, onları idarə edən, inkişaf etdirən və təşkilatın uğurunu təmin edən insanlardır. Buna görə də, insan kapitalına qoyulan investisiyalar biznesin uzunmüddətli dayanıqlılığını və rəqabət qabiliyyətini artırır [1]. Bu məqalədə insan kapitalına investisiyanın əhəmiyyəti, biznesin rəqabət qabiliyyətinə təsiri və bu istiqamətdə effektiv strategiyalar müzakirə ediləcəkdir.

İnsan kapitalına investisiya dedikdə, işçilərin bilik və bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, onların motivasiya və effektivliyinin artırılması üçün görülən tədbirlər nəzərdə tutulur. Bu konsepsiya iqtisadçı Theodore Schultz və Gary Becker tərəfindən geniş şəkildə tədqiq edilmiş və onların araşdırmaları sübut etmişdir ki, insan kapitalına qoyulan investisiyalar uzunmüddətli dövrdə iqtisadi artıma və sosial rifaha töhfə verir. İnsan kapitalına investisiya biznesin ümumi fəaliyyətinə birbaşa təsir göstərir. Bu təsiri müxtəlif aspektlərdə nəzərdən keçirmək mümkündür:

1) Məhsuldarlığın artırılması: təlim keçmiş və motivasiya olunmuş işçilər daha effektiv və məhsuldar çalışır.

2) İnnovasiya və yaradıcılıq: insan kapitalına investisiya təşkilat daxilində yaradıcılığı stimullaşdırır və yeni ideyaların yaranmasına şərait yaradır.

3) Rəqabət üstünlüyü: peşəkar və ixtisaslı kadrlar şirkətin bazarda daha güclü mövqe qazanmasına imkan yaradır [2].

4) Müştəri məmnuniyyəti: yüksək səviyyədə təlim keçmiş işçi heyəti daha keyfiyyətli xidmət təqdim edərək müştəri məmnuniyyətini artırır.

5) İşçi məmnuniyyəti və bağlılığı: karyera inkişafı üçün imkanlar yaradan təşkilatlar işçi məmnuniyyətini və şirkətə sadiqliyi artırır.

İnsan kapitalına investisiya sahəsində müxtəlif ölkələrin beynəlxalq təcrübəsi mövcuddur. Aşağıda bəzi nümunələri təqdim edirəm.

1. Sinqapur – (İnsan Kapitalına Strateji İnvestisiya) - Sinqapur iqtisadi inkişafının əsas sütunlarından biri insan kapitalına yönəlmiş strategiyalardır.[3] Dövlət işçi qüvvəsinin bilik və bacarıqlarını artırmaq üçün SkillsFuture proqramını həyata keçirir. Bu proqram çərçivəsində: vətəndaşlara peşəkar bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün maliyyə dəstəyi verilir; şirkətlərə işçilərini yenidən təlimləndirmək üçün subsidiya ayrılır; rəqəmsal iqtisadiyyata uyğun yeni kadr hazırlığı həyata keçirilir.

2. Almaniya – (Dual Təhsil Sistemi)- Almaniya insan kapitalına investisiya sahəsində uğurlu modellərdən biri hesab edilən dual təhsil sistemini tətbiq edir [4]. Bu

sistemin əsas üstünlükləri: gənclər həm nəzəri, həm də praktiki biliklər əldə edərək əmək bazarına hazır olurlar; şirkətlər və universitetlər birgə çalışaraq müasir bazar tələblərinə uyğun kadr hazırlayır. Bu sistem Almaniyada işsizlik səviyyəsinin azalmasına və yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsinin yaranmasına səbəb olmuşdur.

3. ABŞ – (Texnologiya və İnsan Kapitalına İnvestisiya)- ABŞ-da insan kapitalına investisiya əsasən texnologiya və innovasiyalarla bağlıdır. Burada: STEM təhsili (elm, texnologiya, mühəndislik və riyaziyyat) sahəsinə böyük investisiyalar qoyulur.[5] Google, Microsoft, Amazon kimi nəhəng şirkətlər işçilərin davamlı təhsil almaları üçün xüsusi təqaüdlər və təlim proqramları təqdim edirlər. Bu nümunələr göstərir ki, insan kapitalına investisiya müxtəlif yollarla həyata keçirilə bilər və bu investisiyalar ölkələrin iqtisadi inkişafına və biznesin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına müsbət təsir göstərir.

İnsan kapitalına investisiya biznesin gələcək uğurunun açarıdır. İşçi qüvvəsinə düzgün sərmayə qoymaq, onların peşəkar inkişafına dəstək olmaq və motivasiyaedici şərait yaratmaq təşkilatların uzunmüddətli perspektivdə dayanıqlılığını və rəqabət qabiliyyətini artırır. Bu səbəbdən, müasir dövrün şirkətləri insan kapitalına investisiyanı strateji prioritet kimi qəbul etməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Bontis N., Keow W. C. C., Richardson S. Intellectual Capital and Business Performance. *Journal of Intellectual Capital*. 2000. №1(1). P. 85-100.
2. Barney J. Firm Resources and Sustained Competitive Advantage. *Journal of Management*. 1991. №17(1). P. 99-120.
3. Low P., Toh M.H. SkillsFuture: A National Strategy for Lifelong Learning and Skill Development. *Journal of Human Resource Development*. 2020. №36(2). P. 101-118.
4. Eichhorst W., Rinne U. The German Dual Education System and Its Role in Reducing Youth Unemployment. *IZA Journal of Labor Policy*. 2019. №8(1). P. 5-22.
5. Lundvall B. Å. The Learning Economy and the Economics of Hope. *European Journal of Education*. 2016. №51(1). P. 37-57.

SAY SİSTEMLƏRİ VƏ VERİLƏNLƏRİN KOMPÜTERDƏ TƏSVİRİNİN ARAŞDIRILMASI

Osmanova Əminət Əshəb qızı

Elmi rəhbər : dos. İsmayilova Mələhət Fərrux qızı

Mingəçevir Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Hesablama maşınlarının konstruksiyaları və EHM-də proqramlaşdırma say sistemi (hesablama sistemi) ilə sıx bağlıdır. Say sistemləri iki qrupa bölünür: mövqeli və mövqesiz sistemlər. Mövqeli say sistemində rəqəm ədədin tərkibində durduğu yerdən (mövqedən) asılı olaraq müəyyən qiymətə malik olur. Mövqesiz say sistemlərində isə rəqəmin qiyməti onun mövqeyindən asılı deyil. Məsələn, biz indiyə qədər istifadə etdiyimiz onluq say sistemi mövqeli və rum rəqəmləri ilə təyin olunan sistem isə mövüesiz say sistemidir. Doğrudan da üçrəqəmli XXX (otuz) ədədinin

yazılışında X rəqəmi durduğu yerdən asılı olmadan həmişə on ədədini göstərir. Bununla yanaşı onluq say sistemində verilmiş 666 ədədinə soldan birinci 6 rəqəmi yüzliklərin sayını, ikinci 6 onluqların sayını, sağdakı 6 isə təkliliklərin sayını göstərir və təbiidir ki, ədədin oxunuşunda da bu özünü biruzə verir: altı yüz altmış altı. Odur ki, 666 ədədinin aşağıdakı kimi yazmaq olar [1]:

$$666 = 6 \cdot 10^2 + 6 \cdot 10^1 + 6 \cdot 10^0$$

Çoxhədli şəkildə verilmiş bu yazılışdan aydındır ki, bərabərliyin sağ tərəfindəki ayrılışın əmsalları verilən ədədin rəqəmləridir.

Analoji qayda ilə istənilən $x = a_n a_{n-1} \dots a_1 a_0, a_{-1} a_{-2} \dots a_{-m} \dots$ onluq ədədinin 10-un qüvvətləri şəklində ayrılışını yazmaq olar:

$$x = a_n \cdot 10^n + a_{n-1} \cdot 10^{n-1} + \dots + a_1 \cdot 10^1 + a_0 \cdot 10^0 + \dots + a_{-m} \cdot 10^{-m}$$

burada hər a_i əmsalı verilən x ədədinin rəqəmlərindən birini göstərir. Ayrılışdan aydın olur ki, vergüldən sonrakı 10 ədədinin mənfi qüvvətləri ilə göstərilir. Mövqeli say sistemlərində ədədlərin yazılışında işlənən rəqəmlərin sayına sistemin əsası deyilir. Deməli onluq say sistemində cəmişi on dənə 0,1,2,3,4,5,6,7,8,9 rəqəmləri olduğundan bu sistemin əsası 10-dur. Həmin rəqəmlərə isə onluq say sisteminin bazis rəqəmləri deyilir. Onluq say sistemi çox geniş yayılmış sistemdir, lakin bu yeganə mövqeli say sistemi deyil. Doğrudanda istənilən tam $p > 1$ ədədini sistemin əsası görərək, p sayda 0,2,3,..., $p-1$ rəqəmlərini sistemin bazisi qəbul etməklə əsası r olan say sistemində istənilən ədədin r -nin qüvvətləri şəklində ayrılışını vermək olar:

$$x = a_n \cdot p^n + a_{n-1} \cdot p^{n-1} + \dots + a_0 \cdot p^0 + a_{-1} \cdot p^{-1} + a_{-2} \cdot p^{-2} + \dots, \text{ burada } a_i \text{ əmsalları əsası } r \text{ olan sistemdə verilmiş } x \text{ ədədinin rəqəmləridir:}$$

$$x = a_n a_{n-1} \dots a_0, a_{-1} a_{-2} \dots a_{-m} \dots$$

Yuxarıda göstərilən qayda ilə əsası $p=4$ olan say sistemində verilmiş 102, 14 ədədini belə yazmaq olar:

$$102, 14 = 1 \cdot 4^2 + 0 \cdot 4^1 + 2 \cdot 4^0 + 1 \cdot 4^{-1} = 18, 25_{10}$$

Bu yazılışda aşağı indeksdəki ədəd say sisteminin əsasını göstərir. Yazılışından aydındır ki, ayrılışda göstərilən əməlləri onluq say sistemində icra etsək onda 18,25 ədədi alınar.

Adətən p əsaslı say sisteminin bazis rəqəmləri sıfırdan $(p-1)$ -ə qədər olan rəqəmlər götürülür. İstənilən mövqeli say sistemində bütün hesab əməlləri onluq say sistemində olan eyni qaydalarla aparılır. Lakin bu halda hər say sisteminin öz vurma və toplama cədvəlində istifadə edilməlidir.

İkilik say sisteminin bazis rəqəmləri cəmişi ikidir: 0 və 1 rəqəmləri. Yəni istənilən ədədi ikilik say sistemində yazarkən yalnız 0 və 1 rəqəmləri işlədilir.

İstənilən ədədin yuxarıda göstərilən qayda ilə 2-nin qüvvətləri şəklində ayrılışını vermək olar. Məsələn, onluq say sistemində verilmiş 51,5 ədədinin ayrılışı belə olur:

$$51,5_{10} = 1 \cdot 2^5 + 1 \cdot 2^4 + 1 \cdot 2^3 + 1 \cdot 2^2 + 1 \cdot 2^1 + 1 \cdot 2^0 + 1 \cdot 2^{-1} = 110011,1_2$$

Bu ayrılışda əmsallar yalnız 0 və 1 rəqəmlərindən ibarətdir. Onluq say sistemində olduğu kimi bu ayrılışdakı bütün əmsalları yerləşmə ardıcılığı ilə yazsaq ikilik say sistemində ədəd alırıq: 110011,1₂.

EHM-lərin yaranması ilə ikilik say sistemi çox geniş tətbiq olunmağa başladı və hazırda bütün kompüterlər ikilik say sistemində işləyir. Bunun iki səbəbi var. Məsələ burasındadır ki, ikilik say sistemində cəmişi iki rəqəm -0 və 1 rəqəmləri işlədilir və istənilən ədəd bu sistemdə yalnız sıfır və birlərlə ifadə olunmuş şəkildə yazılır. Bu da

yaddaşda onluq say sistemində olduğu kimi on dənə yox, yalnız iki dənə rəqəm saxlamaq, yəni, informasiyanı ikilik say sistemində təsvir etməklə daha sadə üsulla saxlamaq və emal etməyin mümkün olmasına imkan verir.

Səkkizlik say sistemində cəmi 8 dənə bazis rəqəmləri var: 0,1,2,3,4,5,6,7. Bu sistemdə istənilən ədədin yazılışı həmin ədədin 8-in qüvvətlərinə görə ayrılışına əsaslanır. Məsələn, $83_{10}=123_8$. Doğrudan da

$$83_{10}=1*8^2+2*8^1+3*8^0=123_8$$

Onaltılıq say sistemində bazis rəqəmlərinin sayı 16-dır. Bunlar 0-dan 15-ə qədər olan tam ədədlərdir. Burada axırıncı altı rəqəm əvəzinə uyğun olaraq A,B,C,D,E,F hərfləri işlədilir. Deməli istənilən ədəd onaltılıq say sistemində 0,1,2,3,4,5,6,7,8,9,A,B,C,D,E,F simvolları vasitəsi ilə yazılır.

Məsələn, $3AF_{16}$ yazılışı belə başa düşülür:
 $3AF_{16}=3*16^2+10*16^1+15*16^0=256+160+15=431_{10}$

Qeyd edək ki, səkkizlik və onaltılıq sistemlərdə, o cümlədən istənilən başqa say sistemlərində hesabi əməliyyatlar onluq say sistemində olduğu kimi aparılır. Ancaq yuxarıda göstərildiyi kimi bu zaman hər sistemin öz toplama və vurma cədvəlindən istifadə edili.

İndi isə onluq say sistemində verilmiş 685 ədədinin ikilik-onluq say sistemində yazılışını göstərək. Bunun üçün ədədin tərkibindəki hər bir rəqəmin öz ikilik-onluq yazılışını –tetradasını nəzərə alaq:

$$685=0110\ 1000\ 0101_{2-10}$$

Tərsinə keçid çox sadədir. Belə ki, ədədin ikilik-onluq say sistemindəki yazılışından onluq say sistemindəki yazılışını almaq üçün sağdan başlayaraq tetradalar ayrılır (bu halda axırıncı tetrada üçün rəqəmlər çatışmazsa əvvəlinə sıfırlar əlavə etməklə tetradanı tamamlamaq olar) və hər tetradağa uyğun gələn rəqəm mexaniki olaraq yerinə yazılır. Məsələn:

$$\underline{0010}\ \underline{1000}\ \underline{0101}_{2-10}=285_{10}$$

Belə sistemlərə *qarışıq say sistemləri* deyilir [1].

Qeyd edək ki, ədədin ikilik-onluq say sistemindəki yazılışı ilə ikilik say sistemində verilmiş yazılışı bir-birindən fərqli olur.

Yuxarıda baxılan ikilik-onluq sistemi ilə yanaşı başqa qarışıq say sistemləri də var. Belə sistemlərlə əlaqədar olaraq bir hal diqqəti daha çox cəlb edir. Daha doğrusu sistemin əsası p müəyye bir şərti, yəni p və q -nün müxtəlif qiymətlərində $p=q^n$ (p,q,n tam ədədlərdir) şərtini ödəyirsə, onda hər hansı ədədin qarışıq sistemdə yazılışı, onun əsası q olan say sistemində yazılışı ilə üst-üstə düşür.

Məsələn, $p=2^n$ halı üçün $n=3$ və $n=4$ qiymətlərində uyğun olaraq $p=2^3=8$ və $p=2^4=16$ alırıq. Deməli səkkizlik və onaltılıq say sistemlərində verilmiş hər hansı ədədin ikilik-səkkizlik və ikilik-onaltılıq yazılışları həmin ədədin ikilik say sistemindəli uyğun yazılışı ilə üst-üstə düşür. Doğrudan da səkkizlik say sisteminin bazis rəqəmlərinin triadalarla yazılışına baxaq:

$$\begin{array}{cccccccc} 0 & 1 & 2 & 3 & 4 & 5 & 6 & 7 \\ 000 & 001 & 010 & 011 & 100 & 101 & 110 & 111 \end{array}$$

Səkkizlik say sistemində verilmiş ixtiyari 67_8 ədədinin triadalardan istifadə etməklə ikilik-səkkizlik say sistemində yazmaq:

$$67_8=110\ 111_{2-8}$$

İndi həmin ədədi ikilik say sistemində çevirək:

$$67_8 = 6 \cdot 8^1 + 7 \cdot 8^0 = 48 + 7 = 55$$

Buradan

$$55_{10} = 1 \cdot 2^5 + 1 \cdot 2^4 + 0 \cdot 2^3 + 1 \cdot 2^2 + 1 \cdot 2^1 + 1 \cdot 2^0 = 110111_2$$

alınır. Deməli

$$110111_{2-8} = 67_8 = 55_{10} = 110111_2$$

Yəni səkkizlik sistemində verilmiş müəyyən eyni bir ədədin ikilik-səkkizlik yazılışı onun ikilik yazılışı ilə üst-üstə düşür.

İndi isə onaltılıq say sistemində verilmiş ədəd üçün həmin əməliyyatları təkrar edək və eyni onaltılıq say sisteminin bazis rəqəmlərinin uyğun tetradalarını yazaq:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	A	B	C	D	E	F
0001	0010	0011	0100	0101	0110	0111	1000	1001	1010	1011	1100	1101	1110	1111

İndi $A4_{16}$ ədədinin ikilik-onaltılıq və ikilik yazılışlarına baxaq:

$$A4_{16} = 10100100_{2-16}$$

$$A4_{16} = A \cdot 16^1 + 4 \cdot 16^0 = 10 \cdot 16 + 4 = 164_{10}$$

$$164_{10} = 1 \cdot 2^7 + 0 \cdot 2^6 + 1 \cdot 2^5 + 0 \cdot 2^4 + 0 \cdot 2^3 + 1 \cdot 2^2 + 0 \cdot 2^1 + 0 \cdot 2^0 = 10100100_2$$

Deməli,

$$10100100_{2-16} = A4_{16} = 164_{10} = 10100100_2$$

Beləliklə, səkkizlik və onaltılıq say sisteminin bu xassəsi ədədlərin səkkizlik say sistemindən ikilik say sistemində və tərsinə, eyni zamanda onaltılıq say sistemindən ikilik say sistemində və tərsinə çevirməsi prosesini çox asanlaşdırır. Yəni bundan sonra səkkizlik say sistemində verilən ədədi ikilik say sistemində çevirərkən sadəcə olaraq heç bir hesablama aparmadan hər bir rəqəmin əvəzinə əna uyğun triadanı mexaniki olaraq yazmaq kifayətdir. İkilik say sistemindən səkkizlik say sistemində keçmək üçün isə ikilikdə verilən ədəddə sağdan sola triadalar ayrılır və hər triadaya uyğun gələn səkkizlik rəqəm yerinə yazılır. Eyni əməliyyat onaltılıq say sistemində verilmiş ədədin ikilik say sistemində və tərsinə çevrilməsi prosesində də olduğu kimi yerinə yetirilir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi biz onluq say sistemində işləməyə vərdiş etmişik, kompüterlərin işi isə ikilik say sistemində əsaslanır. Ona görə də ədədlərin bir say sistemindən digərinə çevrilməsi, o cümlədən onluq say sistemindən digər say sisteminə və tərsinə çevrilməsi ehtiyacı yaranır.

Yuxarıda verilmiş ayrılışları yada salsaq aydın olur ki, əsası $p > 1$ olan hər hansı ədədi onluq say sistemində çevirmək üçün sadəcə uyğun çoxhədlinin qiymətini hesablamaq lazımdır. Dahadöğrusu verilən ədədin p -nin dərəcələrinə görə ayrılışı yazılır və alınmış çoxhədlinin həddləri hesablanaraq cəmlənir.

Məsələn,

$$5761_8 = 5 \cdot 8^3 + 7 \cdot 8^2 + 6 \cdot 8^1 + 1 \cdot 8^0 = 3057_{10}$$

$$AF,4_{16} = 10 \cdot 16^1 + 15 \cdot 16^0 + 4 \cdot 16^{-1} = 175,25_{10}$$

İndi isə onluq say sistemindən əsası $p > 1$ olan sistemə keçid qaydasına baxaq.

Onluq say sistemində verilmiş hər hansı ədəd p -yə bölünür və qalıq qeyd olunur. Əgər qismətdə p və ya p -dən böyük ədəd alınarsa, onda bu dəfə alınmış qismət p -yə bölünür və yenə qalıqda alınan qiymət qeyd olunur. Beləliklə bu proses p -dən kiçik rəqəm alınana qədər hər dəfə qalıqla qeyd olunmaqla davam etdirilir. Nəhayət

qismətdən başlayaraq axırdan əvvələ doğru istiqamətdə bütün qeyd olunmuş qalıqların ardıcıl yazılışı axtarılan ədədi verir [2].

Misal 1.1. Onluq say sistemində verilmiş 2036 ədədini səkkizlik say sisteminə çevirək.

$$\begin{array}{r}
 2036 \div 8 \\
 \underline{16} \quad 254 \div 8 \\
 \underline{43} \quad 24 \quad 31 \div 8 \\
 \underline{40} \quad 14 \quad 24 \div 3 \\
 \underline{36} \quad 8 \quad 7 \\
 \underline{32} \quad 6 \\
 \underline{4}
 \end{array}
 \quad \swarrow \text{oxunuş istiqaməti}$$

$$\text{Deməli } 2036_{10} = 3764_8$$

Yuxarıda göstəriləndiyi kimi kompüterə daxil edilən informasiya verilənlər və ya verilənlər yığımı adlanır. EHM-ə daxil edilmiş verilənlər yaddaş qurğusunda yerləşdirilir. Yuxarıda göstəriləndiyi kimi məzmunundan asılı olmayaraq maşına daxil edilən informasiya yaddaşa vahid standart formada –bir və sifirlar ardıcılığı şəklində yazılır. Digər tərəfdən maşının yaddaşı oyuqlara bölünür, başqa sözlə desək, yaddaş oyuqlardan ibarətdir. Oyuqda qeyd olunmuş uzunluqlu istənilən ikilik rəqəmlər ardıcılığı saxlanıla bilər. Belə ardıcılığa maşın sözü deyilir. Maşın sözünün uzunluğu EHM-in konstruksiyasından asılıdır.

Məlum olduğu kimi kompüterin mühüm komponenti olan prosessor da yaddaş qurğusu kimi oyuqlardan ibarətdir. Ancaq bu oyuqlarda verilənlər saxlanılmır, emal olunur. Prosessorun oyuqları registrlər adlandırılırlar. Registrlər müxtəlif mərtəbəli olurlar. Məsələn, səkkiz mərtəbəli registrlərdə 8 bit, yəni bir bayt informasiya, onaltı mərtəbəli registrlərdə isə iki bayt həcmində informasiya yerləşir. İki bayt birlikdə bir söz adlanır. 32 mərtəbəli registrlərdə 4 bayt (ikiqat söz) yerləşir.

Bir qayda olaraq prosessor operativ yaddaşa əlaqəli işləyir. Odur ki, prosessordan operativ yaddaşa iki ötürücü xətt keçir ki, bunlara da şinlər deyilir. Bu şinlərdən biri ünvan şini adlanır. Bu şində çıxışların sayı nə qədər çox olarsa, onda prosessorda bir o qədər çox yaddaş oyuğu ilə əlaqələndirilə bilər. İkinci şin verilənlər şini adlanır. Əgər şin 16 çıxışdan ibarətdirsə, onda prosessor bir dəfəyə 16 bit və ya 2 bayt qəbul edir. Pentium prosessoru 64 mərtəbəli şinlə işləyir və bir dəfəyə 8 bayt qəbul edir. Verilənlər şini iki istiqamətli, onunla prosessor yaddaşdan yalnız verilənləri qəbul etmir, həm də emalın nəticələrini müvəqqəti saxlamaq üçün geriye-yaddaşa ötürülür [3].

Qeyd edək ki, operativ yaddaş qurğusu sadəcə olaraq elektron mikrosxemlərdən ibarətdir və informasiya burada yaddaş oyuqlarında saxlanılır. Hər bir oyuqda bir bayt verilənlər yerləşə bilər. Hər bir oyuğun isə ünvanı var. Buna oyuğun nömrəsi də demək olar, ona görə də belə oyuqları həm də ünvan oyuqları adlandırırlar.

Verilənlər operativ yaddaşda baytlarla saxlanılır və operativ yaddaşda saxlanılan baytların sayı onun həcmindən asılıdır. Operativ yaddaşın həcmi kilobaytlarla (kb) və ya megabaytlarla (mb) ölçülür [3].

Bəs maşın sözünün məzmunu nədən ibarət ola bilər? Bu, hesablamalarda iştirak edən ədədlər, müxtəlif simvollar, həmçinin EHM-in özünün müəyyən məsələnin həlli üçün nəzərdə tutulan təlimatlar ardıcılığı, yəni, müxtəlif təyinatlı proqramlar ola bilər.

Hesablama xarakterli məsələlərdə EHM maşın sözü ədəd kimi qəbul edərək onun üzərində əməliyyatlar aparır. EHM üçün ədəd xüsusi növ maşın sözüdür. Tam və həqiqi ədədlər yaddaş obyektində iki müxtəlif formada saxlanılır.

Ədəbiyyat:

1. Novruzova X.T., İnformatikanın tədrisi metodikası. (1-4-cü siniflər). Dərs vəsaiti. Bakı. 2017. ADPU-nəş. 152 s.

2. Pələngov Ə.Q., Abdullayeva M. İnformatikanın tədrisi metodikası. I hissə. ADPU. 2012.

TƏŞKİLATLARARASI QARŞILIQLI ƏLAQƏLƏRİN RƏQƏMSALLAŞDIRILMASI ƏSASINDA ŞƏBƏKƏ POTENSİALININ İNKİŞAFI

*Qurbanlı Ləman Qalib qızı
Mingəçevir Dövlət Universitetinin magistri*

Rəqəmsal iqtisadiyyatın təşkilatlar arasında informasiya qarşılıqlı əlaqəsi, iqtisadi və idarəetmə qarşılıqlı fəaliyyəti ilə məşğul olan təşkilatlardır. Təşkilatın şəbəkə potensialı konsepsiyasının müddəaları uzunmüddətli firmalararası qarşılıqlı əlaqələrin yaradılmasında və gücləndirilməsində iqtisadi fəaliyyətin rəqəmsallaşdırılmasının xüsusi rolunu təsdiq edən aspektlərdə əhəmiyyətli dərəcədə işlənib hazırlanmışdır. Rəqəmsallaşmanın özünəməxsus təşkilati və texniki imkanlarının məcmusunda ümumi iqtisadi xarakterli bir hadisə kimi biznesin rəqəmsal transformasiyası, rəqəmsal texnologiyaların və həllərin biznesin idarə edilməsi sistemində tətbiqi ilə xarakterizə olunan iqtisadiyyatdakı dəyişikliklərə təsir etdiyi əsaslandırılır və firmalararası qarşılıqlı əlaqələrin inkişafının ən mühüm vasitəsidir. Rəqəmsallaşma amilləri nəzərə alınmaqla, firmalararası qarşılıqlı əlaqələrin xüsusiyyətlərinin və effektivliyinin formalaşmasına təsir göstərən şərtlər sistemini təmsil edən yeni üsulla təşkilatın şəbəkə potensialının modeli hazırlanmışdır. Firmalararası qarşılıqlı əlaqələrin ardıcılığının təmin edilməsində və müqavilə öhdəliklərinin lazımi dərəcədə yerinə yetirilməsinə nail olunmasında informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının rolunun əhəmiyyəti sübuta yetirilmişdir. Müəyyən edilmiş tərəfdaşların davranış strategiyalarında dəyişikliklər bizə şirkətlərarası qarşılıqlı əlaqənin növləri və onların müxtəlifliyi haqqında anlayışımızı tamamlamağa, şirkətlərarası qarşılıqlı əlaqələrin inkişaf istiqamətini seçmək imkanlarını göstərməyə imkan verdi [1-2].

Prosesin mahiyyətinə sistemli baxış əsasında şirkətlərarası qarşılıqlı əlaqələrin rəqəmsallaşdırılmasına əsaslanan təşkilatın şəbəkə potensialının inkişafı üçün biznesin idarə edilməsinin ümumi təşkilati strukturunda həyata keçirilməsinə və onun qiymətləndirilməsinə imkan verir: nəticələr, o cümlədən, şirkətlərarası qarşılıqlı əlaqələrin rəqəmsallaşdırılmasının idarə edilməsi modeli; şirkətlərarası qarşılıqlı

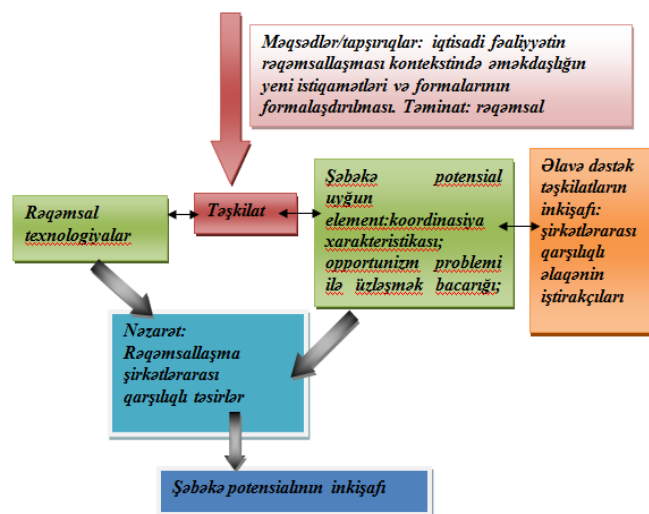
əlaqələr sistemində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının həyata keçirilməsi üçün mərhələlər və hərəkətlər ardıcılığını müəyyən edən prosedurlar məcmusu; rəqəmsallaşdırmanın nəticələrinə dair məlumatların qeydə alındığı standartlaşdırılmış formaların və elektron şablonların sxemləri; müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsindən tərəfdaş məmnuniyyətinin səviyyəsinin ölçülməsi, rəqəmsallaşmanın inkişafında prioritetlərin seçilməsinə haqq qazandırılması və şirkətlərarası qarşılıqlı əlaqələrin rəqəmsallaşdırılmasının nəticələrinin qiymətləndirilməsi üsulları.

Şirkətlərarası qarşılıqlı əlaqələrin rəqəmsallaşdırılmasının idarə edilməsi prosesi aşağıdakı mərhələlərdən keçir: 1) şirkətlərarası qarşılıqlı fəaliyyətə təsir edən rəqəmsal texnologiyaların mövcudluğunun qiymətləndirilməsi; 2) firmalararası qarşılıqlı əlaqələrin gələcək inkişafı üçün zəruri olan texno-logiyaların siyahısının müəyyən edilməsi; 3) texnologiyaların tətbiqi; 4) həyata keçirilən texnologiyalar əsasında şirkətlərarası qarşılıqlı əlaqələrin əlaqələndirilməsi; 5) icradan əldə edilən təsirlərin monitorinqi.

Firmalararası qarşılıqlı əlaqələrin səmərəli əlaqələndirilməsi ilk növbədə təsərrüfat subyektinin qarşılıqlı əlaqələrin digər iştirakçıları ilə məlumat mübadiləsi aparmaq imkanı ilə təmin edilir. Müəssisələrarası qarşılıqlı əlaqənin problemlərindən biri də münasibətlərin tərəfləri arasında etimadın olmaması olduğundan, müqavilələrin vicdanla yerinə yetirilməsinə zəmanətin təmin edilməsi üçün informasiya açıqlığının yüksək səviyyədə olması zəruri olur [1, 2].

İdarəetmənin adaptiv parametri təsərrüfat subyektlərinin dəyişən iqtisadi tələblərə cavab olaraq çevikliyi inkişaf etdirməyə hazır olması ilə müəyyən edilir. Qavrayış elementi, avtonom fəaliyyətin təsirlərinin cəmi üzərində birgə qarşılıqlı təsirlərin dominantlığını təmin edərək, firmalararası qarşılıqlı təsirlər nəticəsində yaranan sinergetik effekti əks etdirir. Sinergetik təsir nə qədər yüksək olarsa, firmalararası qarşılıqlı əlaqələr bir o qədər sabitdir.

Rəqəmsallaşma ümumi iqtisadi xarakterli bir fenomen olaraq, firmalararası qarşılıqlı əlaqələrdə tətbiqini tapan müxtəlif rəqəmsal texnologiyalar və həlləri təmsil edir. Şəkil 1-də iqtisadi fəaliyyətin rəqəmsallaşması kontekstində şəbəkə potensialının inkişafı modeli göstərilir.

Şəkil 1 - İqtisadi fəaliyyətin rəqəmsallaşması kontekstində şəbəkə potensialının inkişaf modeli

Təklif olunan model əsasında şəbəkə potensialının parametrlərinə təşkilatlararası qarşılıqlı əlaqələrin formalaşmasında və gücləndirilməsində iqtisadi fəaliyyətin rəqəmsallaşdırılmasının xüsusi rolunu nəzərə alan aspektlərdə formalaşdırılıb (Cədvəl 1).

Cədvəl 1

Tənzimləmə Element Parametrləri	
Resurs xüsusiyyətləri	Şirkətlərarası qarşılıqlı əlaqələrin inkişafı üçün zəruri olan rəqəmsal texnologiyaların təmin edilməsi
Koordinasiya xüsusiyyəti	Firmanın əməliyyat fəaliyyətinin tərəfdaşları ilə koordinasiya dərəcəsi
	Demokratik idarəetmə üslubunun dərəcəsi
	Şirkətlərarası ünsiyyətin tezliyi
	Şirkətlərarası kommunikasiyaların tənzimlənməsi səviyyəsi
	İnformasiya infrastrukturunun inkişafının texnoloji səviyyəsi
Fərsətilik problemi ilə üzləşmək bacarığı	Bir tərəfdaşa etibar etmək istəyi
	Müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi
	İnformasiya açıqlığı
	Mövcud əlaqələrdən məmnunluq səviyyəsi
	Uzunmüddətli əlaqələrə strateji diqqət
Uyğunlaşma xüsusiyyətləri	Firmanın konfliktli vəziyyətləri konstruktiv həll etmək bacarığı
	Firmanın xarici dəyişikliklərə davamlılığı
	Şirkətin tərəfdaşlarının tələblərinə uyğunlaşmaq istəyi
	İşdə yeni növ resurslardan istifadə edərkən şirkətin texnoloji çevikliyi
	Qəbulədi element
Fəaliyyətin nəticəsi	Rəqəmsal biznes transformasiyası kontekstində davamlı və effektiv şirkətlərarası qarşılıqlı əlaqələrin idarə edilməsi strategiyası
Monitoring Strategiyası	İnteqrasiya prosesinə və ya maraqlı tərəflərin əməkdaşlığına mərhələli şəkildə hazırlaşmaq məqsədilə İKT-dən qarşılıqlı əlaqə iştirakçıları öz əsas maraqları haqqında məlumatı açıqlamaq üçün istifadə edirlər
	Maksimum istifadə olunan İKT-lər qarşılıqlı fəaliyyətdə bütün iştirakçıların strateji maraqlarının məlum, əlaqələndirilmiş və bir-biri ilə əlaqəli olmasına əsaslanan ədalətli tərəfdaşlıq prinsipini həyata keçirməyə imkan verir
Ünsiyyət Strategiyası	Firmalararası qarşılıqlı əlaqələrin yaradılması prosesində təşkilatlar İKT-yə məhəl qoymurlar. Rəqəmsal texnologiyalar yalnız mövcud qarşılıqlı əlaqələri həyata keçirmək üçün istifadə olunur: məlumatların mövcud tərəfdaşlara ötürülməsi, müştərilərə ödənişlərin edilməsi
İnteqrasiya strategiyası	İKT iştirakçıları arasında qarşılıqlı əlaqəni maksimum dərəcədə inkişaf etdirmək imkanı verir, lakin onlar öz fəaliyyətlərində əqli mülkiyyəti və digər spesifik resursları qorumaq üçün informasiya axınlarının bağlanması rəhbər tuturlar

Vahid İnformasiya Sisteminin digər dövlət idarəetmə informasiya sistemləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi planlaşdırma mərhələsindən müqavilənin icrasına və fəaliyyətin qiymətləndirilməsinə qədər vahid elektron satınalma dövrünü təmin etməlidir.

Elektron informasiya sistemlərinin (EIS) digər sistemlərlə qarşılıqlı əlaqəsi vasitəsilə müqavilə sisteminin informasiya qarşılıqlı əlaqəsini təşkil etməyin üstünlükləri göz qabağındadır:

- İnformasiya yalnız vahid elektron formalar əsasında strukturlaşdırılmış formada yaradılır ki, bu da sonradan onların sistemləşdirilməsinə və təhlilinə imkan verir.

- Sifarişçinin biznes proseslərinin təşkili satınalma sənədlərinin bir informasiya sistemində formalaşdırılması, əlaqələndirilməsi və təsdiqi baxımından elektron formada həyata keçirilir.

- Bütçə və satınalma proseslərinin integrasiyası, bir-birinə uyğunluq üzrə sənədlərin formalaşdırılmasına nəzarət və sifarişçiyə çatdırılan satınalmaların həyata keçirilməsi üçün maliyyə dəstəyinin həcmindən artıq olmamasına nəzarət təmin edilir;

- Xarici satınalmaların yerləşdirilməsi sistemləri, regional və bələdiyyə informasiya sistemləri, bank informasiya sistemləri, xüsusən də yerləşdirilən məlumatların verilməsi, böyük faylların ötürülməsi, xarici sistemdə yaradılan məlumatların sadələşdirilmiş yerləşdirilməsi üçün veb-servis və s. üçün genişləndirilmiş xidmətlər tətbiq olunur. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün audit orqanları aşağıdakı kimidir:

–bağlanması planlaşdırılan, bağlanan və icra edilən müqavilələr üzrə satınalmalar üzrə xərclərin qanuniliyi, məqsədəuyğunluğu, əsaslılığı, vaxtında, səmərəliliyi barədə məlumatların yoxlanılması, təhlili və qiymətləndirilməsi yolu ilə ekspert-analitik, informasiya və digər fəaliyyətləri həyata keçirmək;

–fəaliyyətlərinin nəticələrini ümumiləşdirmək, o cümlədən aşkar edilmiş kənarlaşmaların, pozuntuların və çatışmazlıqların səbəblərini müəyyən etmək, onların aradan qaldırılmasına və satınalma sahəsində müqavilə sisteminin təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş təkliflər hazırlamaq, bu təkliflərin həyata keçirilməsinə dair məlumatların sistemləşdirilməsi və ümumiləşdirilmiş məlumatların yerləşdirilməsi.

EIS-in işinin optimallaşdırılması və əvvəlki audit dövründən şərhlərin aradan qaldırılması üçün görülən tədbirlər qeyd edildi:

–satınalma planlarının və qrafiklərinin yaradılması mexanizmləri optimallaşdırılmışdır.

–EİS-də yerləşdirilən satınalma planlarının və cədvəllərinin formaları satınalma sahəsində müqavilə sisteminə dair qanunvericiliyin tələblərinə uyğunlaşdırılıb.

–Müqavilə üzrə malların, işlərin, xidmətlərin keyfiyyət zamanətlərinin reyestrinə və onların təqdim olunma müddətinə yenidən baxılıb.

–Vahid İnformasiya Sisteminin müqavilələrinin reyestrində kiçik sahibkarlıq subyektləri arasından subpodratçı və müştərəklərlə bağlanmış müqavilələrə dair məlumatların strukturlaşdırılmış formada qeyd edilməsi imkanı təmin edilmişdir.

İstehlakçı öz şüurunda malın alınması və istifadəsi zamanı əldə edilən “arzu olunan keyfiyyəti” yaradır. Mal istehsalçısı malın faktiki keyfiyyəti ilə alıcının yaratdığı gözlənilən keyfiyyət arasında əlaqəni başa düşməlidir. Bu cür əlaqələr ziddiyyətli ola bilər və əmtəə istehsalçısı ilə alıcı arasında tələb olunan konsensusa nail olmaq üçün alıcının şüurunda təhlil və ehtiyaclar yaratmaq və onları təmin etmək lazımdır.

Ədəbiyyat:

1.Azərbaycan respublikası təhsil nazirliyi azərbaycan dövlət iqtisad universiteti biznesin təşkili və idarə edilməsi dərslilik. Bakı. 2011. URL: https://unec.edu.az/application/uploads/2015/01/4_biznes.pdf

2. Caucasus Region. Energy Information Agency. Department of Energy (DOE). October2003. P.4, 7. URL: <http://www.eia.doe.gov/cabs/caucasus.html>

DÖVLƏT İDARƏETMƏ SISTEMİNDƏ RƏQƏMSAL TEKNOLOGİYALARIN İNKİŞAFININ TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

*Qurbanzadə Ziya Ziyəddin oğlu
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Rəqəmsal texnologiyalar məlumatların və məlumat işləmənin rəqəmsal formada olan texnologiyalardır. Bu texnologiyalar informasiya işləmə, informasiya saxlamaq və ötürmək, kommunikasiya, məlumat təhlil etmək və təqdim etmək üçün məlumat texnologiyalarından (IT) istifadə edir. Rəqəmsal texnologiyaların başlıca sahələri aşağıda göstərilmişdir (McKibbin W., Fernando R., 2020):

Bulud Texnologiyaları: İnternet vasitəsilə əlaqə qurmaq və informasiyaya giriş üçün onlayn xidmətləri təmin edən bulud texnologiyaları. Bu, informasiya saxlamaq üçün onlayn depolama, onlayn ofis proqramları, və məlumatları faylları başqa istifadəçilərlə paylaşmaq kimi xidmətlərlə əlaqəlidir.

Büyük Məlumat (Big Data): Çox böyük həcmli və kompleks məlumatları təhlil etmək və işləmək üçün texnologiyalar. Büyük məlumat, müxtəlif mənbələrdən gələn, sürətli şəkildə dəyişən və çox sayda məlumatları təhlil edərək dərinlən məlumatları açmağa kömək edir.

İnternet İşləri (IoT): Qoşulmuş cihazlar vasitəsilə həyatımızın müxtəlif sahələrində məlumat toplamağa və paylaşmağa kömək edən texnologiyalar. IoT, ev avadanlıqları, səhiyyə tibbi cihazlar, nəqliyyat və s. kimi sahələrdə geniş istifadə olunur.

Sürətli İnformasiya İşləmə (Fast Data): Real-vaxt məlumatları sürətli şəkildə toplamaq, təhlil etmək və reaksiya vermək üçün texnologiyalar. Bu, sürətli iş proseslərində, marketinqdə və müştərilərə təkliflər təklif etmək kimi sahələrdə istifadə olunur.

Sürətli Proqram Tətbiqləri (Agile Development): Tətbiq proqramları sürətli və effektiv şəkildə inkişaf etdirmək üçün qrup tərəfindən inkişaf edilən və tədqiq edilən metodologiyalar. Bu metodologiyalar, tətbiqin qısa müddət ərzində inkişaf etdirilməsini təmin edir.

ASAN Xidmət müraciət edənlərin biometrik məlumatlarını (parmaq izi, üz şəkli, vb.) istifadə edir. Bu, identifikasiya prosesini sürətləndirir və müraciət edənlər üçün təhlükəsizlik səviyyəsini artırır. ASAN Xidmət, müxtəlif dövlət orqanları və departamentləri ilə sürətli və effektiv informasiya mübadiləsini təmin edir. Bu, məlumat paylaşımını artıraraq xidmətləri daha effektiv həll etməyə kömək edir.

ASAN Xidmət mobil tətbiqlər tətbiq edərək vətəndaşlara və iş adamlarına mobil cihazlarından dövlət xidmətlərini asanlıqla əldə etmək imkanı verir. Platformaya daxil olan məlumatlar böyük məlumat texnologiyaları vasitəsilə təhlil edilir və bu təhlillər xidmətlərin təkmilləşdirilməsi və tələblərə daha sürətli reaksiya verilməsi üçün istifadə olunur. Bu nümunə Azərbaycanın ASAN Xidmət platformasının rəqəmsal texnologiyalardan necə istifadə etdiyini göstərir. Bu sistem vətəndaşlara və iş adamlarına daha yaxın və sürətli xidmətlər təmin etmək üçün rəqəmsal innovasiyaları tətbiq edərək dövlət idarəetməsində təkmilləşməni təmin edir.

Cəlb edilmiş biometrik məlumatlar müvafiq alqoritmlər və model tətbiqi vasitəsilə təhlil edilməlidir. Bu təhlil prosesi vətəndaşların identifikasiyasını mümkün qılmaq üçün müəyyən identifikasiya prosedurlarının qurulması ilə nəticələnir. Biometrik identifikasiya tətbiqi yüksək səviyyədə təhlükəsizlik tədbirlərini əhatə etməlidir. Bu, məlumatların şifrələnməsi, təhlükəsiz şəbəkələrin tətbiqi və müvafiq identifikasiya prosedurlarının qurulması ilə nəticələnir.

Biometrik identifikasiya tətbiqi vətəndaşlara daha sürətli və effektiv dövlət xidmətlərinə girişi təmin etmək üçün dövlət idarəetmə sistemindəki müxtəlif sahələrdə tətbiq edilir. Bu, sənədləri və prosesləri elektronlaşdırmaq, sürətli və təhlükəsiz identifikasiya üçün vətəndaşların biometrik məlumatlarını istifadə etmək və digər sahələrdə biometrik identifikasiya texnologiyasından istifadə etməyi nəzərdə tutur. Bu konseptin əsasında rəqəmsal texnologiyalar və innovasiyaların istifadəsi ilə qələbəyə doğru uğur və sabit iqtisadi inkişaf yolunun qoyulması var. "Ağıllı Şəhər" layihəsi 6 əsas göstəriciyə malikdir (Asan İmza haqqında ümumi məlumat, 2022).

Sxem 1 - "Ağıllı Şəhər" və "Ağıllı Kənd" layihəsinin əsas göstəriciləri
Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Transformasiya kontekstində daha bir mühüm addım “rəqəmsal valyuta” layihəsini həyata keçirmək üçün tədbirlər həyata keçirən rəqəmsal iqtisadiyyatın qurulması istiqamətində atılan addımdır. İnvestisiya aləti kimi çıxış edən rəqəmsal valyutalar həm də sahibkarlıq subyektləri arasında nağdsız ödəniş vasitəsi kimi istifadə olunur. “Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının 2021-2023-cü illər üçün Rəqəmsal Ödəniş Strategiyası”nda nəzərdə tutulmuş tədbirlər planının həyata keçirilməsinin ölkədə rəqəmsal iqtisadi mühitin yaradılmasına, ödənişlərin artırılmasına böyük təsir göstərəcəyi gözlənilir.

Rəqəmsal dövlət idarəçiliyi modelinin inkişafı.

Azərbaycan dövlət idarəetməsində rəqəmsal transformasiya strategiyasının təyin edilməsi, ölkənin informasiya texnologiyalarını və digər rəqəmsal çözləri daha effektiv şəkildə istifadə etməyə yönəlmiş bir plan və sənəddir. Bu stratejiya dövlət orqanlarının və digər təşkilatların rəqəmsal innovasiyaları və texnologiyaları tətbiq etmələrini, habelə bu sahədə potensial avantajları qazanmalarını hədəfləyir.

Rəqəmsal transformasiya məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsi, bir təşkilatın və ya dövlətin rəqəmsal inkişafı üçün açıq, aydın və nailiyyətli bir yol xəritəsinin təyin edilməsini tələb edir. Məqsədlərin doğru şəkildə müəyyənləşdirilməsi, təşkilatın və ya dövlətin strateji vəziyyətini bilməsini, inkişaf sahələrini nəzərə almasını və nailiyyətli rəqəmsal transformasiya layihələrini həyata keçirməsini təmin edir. Rəqəmsal transformasiya məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsində aşağıdakı əsas prinsiplər və addımlar önəmli rol oynayır.

- Strateji vizyonun təyin edilməsi: Rəqəmsal transformasiya, ümumi strateji və hədəflərlə birləşməlidir. Təşkilatın və ya dövlətin rəqəmsal inkişafı necə görünməlidir? Bu vəziyyətin təyin edilməsi, müəyyənləşdirilmiş məqsədlərin əsasını qoymağa kömək edir.

- Birinci rəqəmsal inkişaf: Əsas məqsədlərdən biri, əsas rəqəmsal infrastrukturuları inkişaf etməkdir. Bu, genişband internetin yayılması, məlumat baza sistemlərinin təkmilləşdirilməsi və rəqəmsal platformaların qurulması kimi sahələri əhatə edir.

- Dövlət xidmətlərinin elektronlaşdırılması: Vətəndaş və iş təşkilatlarına xidmətlərin daha sürətli, effektiv və təhlükəsiz şəkildə təqdim edilməsi məqsədi ilə dövlət xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılması.

- Məlumat təhlükəsizliyinin təmin edilməsi: Rəqəmsal transformasiya zamanı məlumatın təhlükəsizliyi vacibdir. Bu məqsədlə, təhlükəsizlik standartları və tədbirlər müəyyənləşdirilməlidir.

- İnküziv rəqəmsal inkişaf: Məqsəd, bütün əhalini əhatə edən və onların rəqəmsal bacarıqlarını inkişaf etdirməyi hədəfləyən bir transformasiya olmalıdır.

- Performans vəziyyətlərini qiymətləndirmə: Müəyyənləşdirilmiş məqsədlər və performans göstəriciləri, rəqəmsal transformasiyanın nailiyyətini ölçmək və süni inkişafı təmin etmək üçün lazımlıdır.

Rəqəmsallaşmanın inkişafı şəraitində dövlət idarəetmə sisteminin transformasiyası mexanizminin formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.

Azərbaycan daxilində elektron xidmətlərin inkişaf etdirilməsinə imkan yaradacaq elektron hökumət texnologiyası yetərli qədər formalaşmışdır və inkişaf etməkdədir. Var olan elektron hökumət texnologiyası ilə bir şirkətdən bağlı olan e-xidmətlərin inkişafı 4-cü səviyyə - tam elektronlaşmaya (elektron müraciət və xidmətin elektron çatdırılması) qədər yüksələ bilər. Fərqli şirkətlərdən asılı olan elektron xidmətlərin 4-cü səviyyəyə yüksəlməsi üçün ilk olaraq dövlət idarələrinin informasiya sistemləri arasında məlumatların təhlükəsiz şəkildə mübadiləsi vacibdir. Son dövrdə informasiya sistemləri arasında informasiya mübadiləsi yönündə heç bir texniki və hüquqi əngəl yoxdur, lakin dövlət idarələri informasiya mübadiləsi sahəsində əməkdaşlığa az meyillidirlər. Bunun nəticəsində isə, elektron xidmətlər sahəsində mənzərə rəngarəng olur: Bir tərəfdən yüksək keyfiyyətli elektron xidmət göstərən Dövlət Vergi xidməti, Dövlət Sosial Müdafiə Fondu, Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi, digər tərəfdən elektron xidmətləri informasiya mərhələsində qalan Satınalmalar üzrə Dövlət Agentliyi və Dövlət Gömrük Komitəsi, həmçinin bir sıra dövlət qurumları - Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi, Daxili İşlər Nazirliyi müxtəlif xidmətləri həm informasiya, həm də tam elektronlaşmış şəkildə göstərir. Bundan əlavə, hökumət elektron hökumət quruculuğu üçün vacib nöqtə informasiya

sistemlərinin yaradılmasını prioriteləşdirməli, o cümlədən daşınmaz əmlak və torpaq kadastrı ilə bağlı məlumat bazalarının formalaşmasına daha çox diqqət ayırmalıdır.

Müasir dünyanın kütləvi inkişafın əsas təyinatlarından biri İKT proseslərinin dövlət idarəetməsini təkmilləşdirməkdə bir hərəkət qüvvəsi kimi məhdud istifadəsinin güclənməsidir. İnternet istifadəçilərinin sayının sürətli artımı, çox mərkəzləşmiş strukturların ətrafındakı dəyişikliklərə zəruri sürətdə cavab verə bilməməsi və dövlət xidmətlərinin daha çox elastikiyyət və hərəkət qabiliyyətinin tələb olunması kimi proseslər də müstəqil inkişafın göstəriciləridir. Milli hökumətlərin müasir texnologiyaların tələblərinə cavab vermək üçün müstəqil inkişaf tələb olunması da bu tendensiyalardan biridir.

Elektron xidmət sahəsi qanunvericilik və icra orqanlarının və idarəetmənin elektron tərkib hissələrindən biridir və bu, rəqəmsal iqtisadiyyatın təşkilat-texniki sisteminin əsas elementlərindən biridir. Elektron hökumət inkişaf təşəbbüslərinin uğurla həyata keçirilməsi Azərbaycanda kölgə iqtisadiyyatının həcmnin azalmasına kömək edəcəkdir. İnformasiya cəmiyyəti sosial ehtiyacları ödəmək üçün informasiya texnologiyalarının istifadəsi ilə xarakterizə edilən postindustrial cəmiyyətin inkişaf mərhələsidir. Azərbaycan Respublikası dövlət qurumları 2012-ci ildən yeni dövlət elektron xidmətlərini müstəqil şəkildə tətbiq edir, bu da Azərbaycan Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi tərəfindən hazırlanan "Elektron Hökumət" sisteminin istifadəyə verilməsi ilə mümkün olmuşdur.

Tədqiqatın əsas məzmunu və əhəmiyyətli nəticələri mövcud vəziyyətin təhlili, rəqəmsal transformasiyanın tətbiqi üçün konkret təkliflər və stratejiyaların təqdim edilməsi, vətəndaşların və təşkilatların aktiv iştirakı, yeni texnologiyaların tətbiqi və dövlət idarəetməsində effektivlik və təkmilləşmə sahəsindədir. Tədqiqatın növbəti mərhələsi Azərbaycan Respublikasının dövlət idarəetmə sistemi, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının və idarəetmə proseslərinin ətraflı təhlilinə həsr olunmalıdır. Bu təhlil mövcud vəziyyətin güclü və zəif tərəflərini ortaya qoyaraq rəqəmsal transformasiya üçün təhlükəsiz və müvafiq addımların atılmasına nail olmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasında İnformasiya Cəmiyyətinin İnkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiya. Bakı. 02 aprel 2014. URL: <https://president.az/articles/11312> .
2. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi. Bakı. 6 dekabr 2016. URL: <https://president.az/articles/21953> .
3. Mahmudov R.Ş. İnternet iqtisadiyyatının elmi-nəzəri əsasları. *İnformasiya cəmiyyəti problemləri*. 2015. №1. S.56-63
4. Quliyev T. Ə. İdarəetmənin Əsasları. Bakı. Azərnəşr. 2011. 654 s.
5. Mahmudov B.N. Elmi-texniki tərəqqi və sənaye işçilərinin quruluşunun dəyişməsi. Bakı. Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Elmi-Texniki İnformasiya İnstitutu. 2011. 347 s.

UNİVERSİTETLƏRİN ÖZƏL SEKTORLA ƏMƏKDAŞLIĞI VƏ YENİ BİZNESLƏRİN YARANMASINA TƏSİRİ

*Səfərova Esmira Mayıl qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Akademik sahibkarlıq universitetlərdə aparılan elmi tədqiqat nəticələrinin biznes mühitinə ötürülməsi, kommersiyalaşdırılması və bu biliklər əsasında yeni müəssisələrin yaradılması fəaliyyətidir. Başqa sözlə, bu anlayış universitetlərin akademik heyəti, tələbələr və tədqiqatçılar tərəfindən yaradılan bilik və texnologiyaların iqtisadi dəyərə çevrilməsini əhatə edir [1]. Universitetlərdə akademik sahibkarlığın inkişafı üçün sahibkarlıq ekosisteminin yaradılması mühüm şərtidir. Bu ekosistem özündə texnologiya transferi ofisləri (TTO-lar), inkubator və akseleratorları, sahibkarlıq mərkəzlərini, maliyyə dəstəyi və investisiya fondlarını, sənaye ilə əməkdaşlıq strukturlarını və sahibkarlıq mədəniyyətinin təşviqi mexanizmlərini birləşdirir [2].

Texnologiya transferi ofisləri universitetdə əldə olunan elmi nailiyyətlərin patentləşdirilməsi, lisenziyalaşdırılması və biznes mühitinə ötürülməsində vasitəçi rolunu oynayır. Inkubator və akseleratorlar isə innovativ biznes ideyaların ilkin inkişafına və onların bazara çıxarılmasına dəstək olur. Sahibkarlıq mərkəzləri akademik heyət və tələbələrin sahibkarlıq bacarıqlarının formalaşmasına təlim və konsultativ yollarla dəstək verir, onları sahibkarlıq fəaliyyətinə cəlb edir [3]. Həmçinin, universitetlərdə sahibkarlıq fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi üçün daxili fondlar və xarici investorlarla əməkdaşlıq qurulur. Bu maliyyə mexanizmləri yeni bizneslərin yaranmasını asanlaşdırır. Eyni zamanda, universitet-sənaye əməkdaşlığı çərçivəsində reallaşdırılan birgə layihələr akademik biliklərin praktik tətbiqini sürətləndirərək innovativ nəticələrin əldə edilməsini təmin edir. Ən vacib elementlərdən biri də universitet daxilində innovasiya yönümlü sahibkarlıq mədəniyyətinin formalaşdırılmasıdır ki, bu da davamlı innovasiya mühitinin təmin edilməsində əhəmiyyətli rol oynayır [1; 3].

Universitetlər və özəl sektor arasında əməkdaşlıq müxtəlif formalarda həyata keçirilir və əsasən birgə tədqiqat layihələri, texnologiya transferi və innovasiya mərkəzləri, həmçinin startap inkubatorları və akseleratorlar vasitəsilə reallaşdırılır. Bu əməkdaşlığın geniş yayılmış formalarından biri birgə tədqiqat layihələri və araşdırmalardır. Universitetlər öz nəzəri və metodoloji biliklərini sənayenin praktiki ehtiyacları ilə uyğunlaşdıraraq yeni texnologiyaların inkişafını və tətbiqini sürətləndirirlər [2, s.554]. Texnologiya transferi və innovasiya mərkəzləri universitetlərin akademik fəaliyyət nəticələrinin sənaye müəssisələri üçün innovativ məhsul və xidmətlərə çevrilməsini təmin edən strukturlardır. Bu mərkəzlər universitetlərin elmi nailiyyətlərinin patentləşdirilməsi, lisenziyalaşdırılması və biznes mühitinə ötürülməsində əsas vasitəçi rolunu oynayır [3, s.87]. Digər mühüm mexanizmlərdən biri də startap inkubatorları və akseleratorlarıdır ki, onlar universitet mühitində yaranan innovativ biznes ideyalarının ilkin inkişafını təmin edir, tələbələrə və gənc sahibkarlara mentorluq, ilkin maliyyələşdirmə, konsultativ dəstək və biznes əlaqələri təqdim edir [3, s.92].

Belə əməkdaşlıqlar həm universitetlərə, həm də yerli iqtisadiyyata mühüm təsir göstərir. Birincisi, bu əməkdaşlıq nəticəsində yüksək texnologiyalı yeni müəssisələrin yaranması təşviq edilir ki, bu da yüksək ixtisaslı iş yerlərinin yaradılmasına, məşğulluğun artmasına və əmək bazarında müsbət təsirlərin yaranmasına gətirib çıxarır [2, s.554]. İkincisi, universitetlərin biznes sektoru ilə qarşılıqlı fəaliyyəti nəticəsində yerli iqtisadi inkişaf stimullaşdırılır, çünki bu əməkdaşlıq yerli infrastrukturun inkişafına, yeni investisiyaların cəlbinə və iqtisadiyyatın diversifikasiyasına səbəb olur [3, s.110]. Üçüncüsü, universitet-özəl sektor əlaqələri rəqabətqabiliyyətli biznes mühitinin formalaşmasını təmin edir. Belə ki, universitetlər tərəfindən təqdim edilən yeni texnologiyalar və innovativ yanaşmalar şirkətlərin bazardakı rəqabət gücünü artıraraq ölkənin iqtisadi inkişafının davamlı və sabit olmasına zəmin yaradır [4, s.313].

Beləliklə, universitetlərlə özəl sektor arasında yaranan səmərəli əməkdaşlıq akademik biliklərin kommersiyalaşdırılmasını sürətləndirərək ölkə iqtisadiyyatının ümumi rəqabət gücünün artırılmasına xidmət edir və uzunmüddətli iqtisadi inkişaf üçün möhkəm zəmin yaradır.

Ədəbiyyat:

1. Akademik sahibkar URL: https://az.wikipedia.org/wiki/Akademik_sahibkar
2. Guerrero M., Urbano D., Fayolle A., Klofsten M., Mian S. Entrepreneurial universities: emerging models in the new social and economic landscape. *Small Business Economics*. 2016. Vol. 47, №3. P. 551-563.
3. Etzkowitz H., Leydesdorff L. Universities and the Global Knowledge Economy: A Triple Helix of University-Industry-Government Relations. London: Continuum International Publishing Group, 2000. 173 p.
4. Audretsch D. B., Cunningham J. A., Kuratko D. F., Lehmann E. E., Menter M. Entrepreneurial ecosystems: economic, technological, and societal impacts. *The Journal of Technology Transfer*. 2021. Vol. 46, № 1. P. 313–325.

SAHIBKARLIQ FƏALİYYƏTİ DAYANIQLI İNKİŞAFIN MÜASİR FORMASI KİMİ

Xəlilov Nihad Cəmil oğlu
Rəhbər: Xəlilova Xəyalə Qəmbər qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti

Müasir dövrdə biznes və onun mühüm tərkib hissəsi olan sahibkarlıq fəaliyyəti iqtisadiyyatın ayrılmaz bir sahəsi olmaqla, ümumi daxili məhsulun həcmi, strukturunu və keyfiyyətini, əsasən də iqtisadi artım tempini əks etdirir. Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafı azad bazar münasibətlərinə və demokratik prinsiplərə əsaslanan ölkə iqtisadiyyatının formalaşmasına və eləcə də davamlı inkişafına birbaşa köməklik göstərir. Son zamanlar ölkə iqtisadiyyatı üçün uzunmüddətli dayanıqlığın təmin olunmasında sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı və formalaşması prioritet məqsədlərdən biri olaraq qalmaqdadır. Ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonra sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün mühüm vəziyyət formalaşmışdır.

Bu baxımdan, müstəqil Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafını şərtləndirən dövrü əsasən üç mərhələdə nəzərdən keçirmək olar:

Sahibkarlığın inkişafında ilkin mərhələ

Əsasən 1993-cü ilə qədər olan bir dövrü əhatə edir. Hər bir ölkədə iqtisadi sferada aparılan əsaslı islahatların məqsədyönlü və sistemli şəkildə, mövcud qanunauyğunluqla və ardıcıl olaraq bir-birini tamamlaması istiqamətində reallaşması ölkədə iqtisadi yüksəlişin vacib şərtlərindəndir. Müstəqillik illərinin ilk dövrlərində Azərbaycanda mövcud iqtisadi və siyasi duruma nəzər saldıqda, vəziyyətin o qədər də qənaətbəxş olmaması aydın hiss olunur. Həqiqətən də, 1991-ci ildə ölkəmizdə dövlət suverenliyi bərpa olunduqdan sonra Respublikada aparılan demokratik dövlət quruculuğu ilə yanaşı, sərbəst bazar münasibətlərinə söykənən müstəqil milli iqtisadiyyatın yaradılması və formalaşdırılması məqsədilə həm ictimai-siyasi, həm də sosial-iqtisadi sistemin tam olaraq transformasiyası obyektiv zərurətlə çevrildi. Məhz iqtisadi inkişafın ilk mərhələsində aparılmış olduqca zəif islahatlar və iqtisadi tədbirlər neqativ meyillərlə müşahidə edilmişdir.

İqtisadi inkişafın ilkin mərhələsinin əsas nəticələrini belə ümumiləşdirmək olar:

- ölkədə iqtisadi inkişaf göstəricilərinin olduqca aşağı səviyyədə olması, yüksək inflyasiya, işsizlik, maliyyə və müxtəlif istehsal sahələrində hərcmərclik, qeyri-sabit vəziyyətin hökm sürməsi.

Bütün bunların fonunda ilk mərhələdə ölkə üzrə iqtisadi inkişafın məcburi olan əsas tələbləri – müasir bazar iqtisadiyyatına söykənən sistemli islahatların gecikmədən həyata keçirilməsi, özəlləşdirmənin müxtəlif sahələr üzrə həyata keçirilməsinin vacibliyi; sahibkarlıq fəaliyyətinin təşəkkülü prosesinin daha da sürətlənməsində və inkişafında dövlət müdafiə sisteminin qurulmasıdır.

Sahibkarlığın inkişafında ikinci mərhələ

Əsasən 1993-2003-cü illəri özündə birləşdirən bu dövrdə sahibkarlığın inkişafını şərti olaraq əsasən iki mərhələyə bölmək olar:

- Birinci mərhələ 1993-cü ildən demək olar ki, 1996-cı ilə qədər olan bir dövrü əhatə edir və ölkədə mövcud olan makroiqtisadi sabitliyin tam olaraq yenidən qurulması, bərpa edilməsi, eləcə də bərqərar olması ilə müşayiət olunur.

- İkinci mərhələ isə sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı səviyyəsinin müəyyən edilməsi üçün zəruri olan bir sıra mühüm tədbirlərin icra olunmasına rəğmən, bu dövrdə əsaslı dönüş tam olaraq 1996-cı ildən başlayaraq özünü göstərməyə davam etdi. Ölkə ərazisində tətbiq edilən iqtisadi siyasətə uyğun olaraq, respublikamızda makroiqtisadi sahədə tam mənada sabitlik əldə olunmuş və dinamik inkişaf göstəricisi ilə birbaşa xarakterizə edilən davamlı iqtisadiyyata nail olunmuşdur. Bu da ölkədə məqsədyönlü neft strategiyasının hazırlanması və həyata keçirilməsi nəticəsində, neft sektorunun müxtəlif yardımçı sahələrin inkişaf etdirilməsinə birbaşa imkan yaratmaqla, eyni zamanda ölkə üzrə yerli sahibkarların formalaşması və inkişafı üçün olduqca səmərəli bir iqtisadi mühit yaratmışdır. Ölkə üzrə neft gəlirlərinin davamlı olaraq artması biznes və sahibkarlıq sektoruna birbaşa stimullaşdırıcı təsir göstərməklə yanaşı, olduqca uğurlu sayılan beynəlxalq miqyaslı iri layihələrin reallaşdırılmasına təkan vermişdir.

III mərhələ və ya 2003-cü ildən hazırkı dövrə qədər olan inkişaf mərhələsi

Bu mərhələ öz gedişatında istifadəsi nəzərdə tutulan bir sıra tədbirlər kompleksinin həyata keçirilməsi nəticəsində sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafını daha da sürətləndirməklə, əsasən sahibkarlığın ölkənin bilavasitə sosial-iqtisadi sahədə mövcud olan problemlərinin tam olaraq aradan qaldırılmasında xüsusi rolunun artırılmasını, eləcə də sahibkarlıq fəaliyyətinin ölkə iqtisadiyyatının inkişaf tələblərinə məqsədyönlü şəkildə uyğunlaşdırılmasını, həmçinin respublikanın ayrı-ayrı regionlarda sözügedən fəaliyyət sahəsinin davamlı inkişafı sahəsində tamamilə yeni formalaşan potensialın səmərəli formada reallaşdırılmasını mümkün etmişdir.

Bütün bunlar ölkə miqyasında mövcud sahibkarlıq fəaliyyətinin tam mənada dayanıqlı inkişafının hərtərəfli təmini baxımından xüsusi olaraq sahibkarlar arasında işgüzar münasibətlər sisteminin institusional formada təşkil olunmasını zəruri bir hala çevirmişdir. Bu məqsədlə yaradılmış xüsusi mexanizmlər əsasən dövlətlə sahibkarlar arasında mövcud münasibətlərin demək olar ki, sivil qaydada tənzimlənməsində birbaşa rol oynamışdır.

Beləliklə, bu gün Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün uzunmüddətli dayanıqlığın və sabit fəaliyyətin təmin olunmasında sahibkarlığın inkişafı əsas məqsəd kimi qalmaqda davam edir. Azərbaycan dövləti regionların sosial-iqtisadi inkişaf proqramları çərçivəsində yeni sahibkarlıq subyektlərinin ölkə üzrə iqtisadi sferanın bütün sahələrində tam olaraq formalaşmasına və inkişafına daha əlverişli şərait yaratmaqla, işgüzar sahibkarların öz fərdi potensial imkanlarından daha səmərəli formada tam gücü ilə istifadə edə bilmələri üçün maksimum əlverişli sahibkarlıq mühiti formalaşdırmalıdır. Ölkəmizdə bu məqsədlə həyata keçirilən məqsədyönlü iqtisadi siyasət əsasən sahibkarlıq fəaliyyətinin daha da sürətlənməsinə, cəmiyyətin iqtisadi və sosial sferalarında aşkar olan problemlərin birbaşa həllində onların xüsusi rolunun artmasına, Azərbaycan dövlətinin bu sahədə göstərə biləcəyi qayğısının gücləndirilməsinə və eləcə də sahibkarlarda mövcud olan iqtisadi potensialın sistemli şəkildə reallaşdırılmasına yönəldilməlidir. Bütün bunlar, sonunda, Azərbaycanın müasir iqtisadi fəaliyyət sistemində özəl sektorun üstünlüyünü, xüsusən də neft hasilatının və ondan gələn gəlirlərin düzgün formada istifadəsi ilə yanaşı, qeyri-neft sektoru ilə birbaşa bağlı olan sahibkarlıq sahələrinin inkişafına da xüsusi önəm verilməsi, ölkədə həyata keçirilən iqtisadi siyasətin düzgünlüyünü bir daha təsdiq edir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan gəncliyi: 2011 – 2015 – ci illərdə. Dövlət proqramı.
2. Niftullayev V.M. Sahibkarlığın əsasları. Bakı. 2004.

ӨНЕРКӘСІПТІҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ПРОБЛЕМАЛАРЫН ЗЕРТТЕУ

Иминова К.

*Ғылыми жетекші: Алмагамбетова Ш.Т., э.ғ.к., қауымд. профессор,
Л.Б. Гончаров ат. Қазақ автомобиль-жол университети*

Елдің экономикалық құрылымы өндірістік күштердің орналасуымен, өндірістік және ғылыми потенциалдармен және материалдық өндірістің

әлеуметтік-экономикалық даму қарқындарымен өзара әрекеттеседі. өндірістің тиімді орналасуы – халық шаруашылық және территориялық пропорцияларды жетілдіруге арналған база.

Ғылыми ауқымды, бәсекеге қабілетті жаңа кәсіпорындарды орналастыру арқылы үйлеспеушіліктер жойылады, олар қоғамның мұқтаждықтарын есепке алумен қажетті пропорцияларды белгілейді. Ішкі құрылыстағы ығысулар да салалардың даму қарқындарына, табиғи ресурстарды және қолда бар өндірістік аппаратты пайдалануға байланысты болады.

Сонымен, бір аймақтың дамуы меншікті міндеттерді шешуді ескермегенде басқа аймақтардың мұқтаждықтарын қанағаттандырумен анықталды. Оның экономикасы тиімсіз құрылымдық саясаттың салдары болып табылған, бірқатар ерекшеліктермен сипатталады:

- ауыр өнеркәсіптің шамадан тыс дамуы, соңғы емес, аралық өнімді шығаратын материал сыйымы салалардың басым болуы;
- тұрғындардың қажеттері үшін өндірілетін өнімнің төмен үлесі;
- өндірістік аппараттың технологиялық артта қалғандығы (өнеркәсіптің негізгі қорларының тозуы – 60% - тен артық, оның шамадан тыс көп үлесі металлургиялық, отын-энергетикалық комплекстерде);
- экологиялық проблемалар – Орталық Қазақстан қоршаған ортаның ластану және құлдырау дәрежесі бойынша, табиғатқа антропогенді жер етудің жиынтығы бойынша республикада алдыңғы орындардың бірін алады (ол атмосфераға зиянды заттардың лақтырыстары бойынша – бірінші орын).

Шаруашылықты жүргізудің және әлеуметтік проблемаларды шешудің жағымсыз тәжірибесі – бұл аймақты шаруашылықтық игерудің технократтық тұжырымдамасын айтарлықтай іске асыру, ол өндірістік мақсаттардың әлеуметтік мақсаттардан басылымдығымен ғана емес, сонымен бірге келешекті міндеттерді шешуге зиян келтіріп, ағымдағы қиыспаушылықтарды жоюға жұмсалатын күштерді шоғырландырумен де сипатталған.

Өндірісті дамыту, ҒТП бойынша шараларды жүзеге асыру, өнім сапасын жақсарту үшін өте қолайсыз жағдайлар қалыптасты. Сондықтан өнеркәсіптегі онсыз да ескірген өндірістік аппарат, соңғы екі-үш жылда алапатты түрде бұзылады, бұл көптеген кәсіпорындардың тоқтатылуы және жабылуы үшін қосымша себеп болуы мүмкін. Сонымен бірге, бұрын көрсетілгендей, біздің экономикамыздың жетілмеген құрылымын есепке алу керек. Ауыр өнеркәсіптегі өндіруші және шикізатты салалардың меншікті салмағы өте жоғары. Және осы кезде ауыл шаруашылығы, жеңіл және тамақ өнеркәсібі, яғни экономиканың тұтынушы секторы жеткіліксіз дамыған болып қалады.

Әсіресе материалдық өндіріс пен әлеуметтік сфераның ара қатынасында біздің артта қалғанымыз анық. Дамыған елдерден айырмашылығында, біздің елде әлеуметтік сферада – 25% болғанда, материалдық өндірісте еңбекке қабілетті тұрғындардың 75% - тен артығы қамтылған. Бұл ара қатынас материалдық өндірісте еңбек өнімділігінің төмендігін білдіреді, басқаша айтқанда тұрғындардың материалдық өнімдегі мұқтаждықтары қанағаттандырылмайды. Бірақ істің мән-жайы біздің экономикалық дамуымыздың деңгейі өте төмен екендігінде ғана емес. Істің мән-жайы –

шаруашылықты басқару теориясы мен тәжірибесінде осы уақытқа дейін экономика құрылымын жетілмеген көзқарастардың пайдаланылуында. Сонымен, халық шаруашылығының өндірістік және өндірістік емес сфераларға бөлінуі сақталады, ал соңғысының астарында әлеуметтік сфера түсіндіріледі.

Экономикалық әдебиеттерде материалдық өндірістің шешуші ролі барынша қолданады, ал әлеуметтік сфера тұрлаусыз сфера ретінде беріледі. Шындығында, әлемдік тәжірибе көрсетіп отырғандай, ГТР қызметтер сферасын болып көрмеген өсу шегіне, ғылым, білім, мәдениет экономикалық дамудың басты факторлары болып келеді. Сондықтан әлеуметтік сфераның басым дамуын жариялап қана қоймай, оны іс жүзінде жүзеге асатындай қамтамасыз ету керек. Өкінішке орай, қазіргі уақытта атап айтқанда ғылым, білім және мәдениет ауыр халде қалды, бұл біздің елімізді әлемдік дамудың қазіргі деңгейінен шегіндіріп тастайды. Мысалы, дамыған елдерде ЖІӨ құруда әлеуметтік сфераның үлесі, материалдық өндіріске қарағанда жоғары екенін біздің ұғынуымыз қиын болады.

Бұл экономиканың құлдырауын тоқтату, ГТП-ны пайдалану негізінде оның материалды-техникалық базасын техникалық және экологиялық жаңғырту бойынша міндеттердің бір мезгілде шешілу қажеттігін керісінше күшейтеді.

Әсіресе жақын міндетті – өнеркәсіптік өндірісті көтеруді шешу үшін селективті қолдау объектілерін таңдау маңызды. Салаларды маңдау критерийлері мыналар болуы мүмкін:

1. Жиынтық сұрауға салалардың ықпал етуі (ұқсас салаларды, жабдықтаушы-салаларды есепке алумен);
2. Салалардың жиынтық ұсынысқа ықпал етуі тұтынушы – салаларды және жанама әсерді, соның ішінде қанағаттандырылмаған сұранысты тұтынушы рыногына әсерін есепке алумен;
3. Саланың экспортты жиынтық ұлғайтуға әсері.

Сонымен, жаңа тұжырым – аймақтың тұрақты әлеуметтік-экономикалық дамуы үшін жағдайлар жасауға бағытталуы керек, бұл ең алдымен оның әлеуметтік және экономикалық проблемаларын шешудегі басымдықты болжайды. Мемлекеттің шектелген экономикалық мүмкіндіктері жағдайларында барлық салаларды ресурстармен және қаражатпен қамтамасыз ету қиын. Сондықтан тұтынушылар рыногын дамыту және қажетті инфрақұрылымды құру үшін күрделі салымдар түрінде тұтыну сферасына бірінші кезекте бөлу керек.

Секція 3
***Підприємництво в системі функціонування національної
економіки***

**PRICING AS A TOOL OF ENTREPRENEURIAL ACTIVITY IN A
COMPETITIVE ENVIRONMENT**

Aripzhanova R.R.

Scientific Advisor: Gumar N.A., PhD in Economics, Associate Professor

In a market economy, pricing plays a key role in ensuring business competitiveness. A well-structured pricing policy allows enterprises not only to attract customers but also to ensure sustainable development by adapting to changes in supply and demand. This article examines the main pricing methods, their impact on a company's competitiveness, and the strategies applied in various market conditions.

Pricing is one of the most important business management tools. The chosen strategy directly affects a company's profitability, market share, and stability in competitive struggles. In a dynamically evolving market, entrepreneurs must consider numerous factors that influence product and service pricing, including production costs, demand levels, competitor behavior, and the economic situation in the country.

Main Pricing Methods. There are several key pricing methods that entrepreneurs use depending on the specifics of their business:

1. **Cost-based pricing** – the price is determined based on the product's cost plus a markup. This is one of the simplest and most common methods.

2. **Demand-based pricing** – the price is set according to the purchasing power of the target audience and the perceived value of the product.

3. **Competitive pricing** – the price is formed considering the prices of competitors for similar products.

4. **Value-based pricing** – the price is set based on the benefits that the consumer receives from the product or service.

5. **Dynamic pricing** – prices fluctuate depending on market conditions, demand, seasonality, and other factors.

Pricing Strategies in a Competitive Environment Entrepreneurs can apply various pricing strategies to gain and maintain market positions:

Low-price strategy – used to quickly attract customers, especially when entering the market.

Premium pricing strategy – high prices are set for high-quality products aimed at consumers willing to pay for brand exclusivity.

Discount and promotion policy – temporary price reductions to stimulate demand and attract new customers.

Differentiated pricing – setting different prices for various consumer groups depending on their purchasing power and needs.

Psychological pricing – setting prices slightly below round numbers (e.g., \$9.99 instead of \$10) to influence consumer perception.

Bundle pricing – selling multiple products together at a lower combined price to encourage bulk purchases.

Penetration pricing – initially setting a low price to enter the market and attract customers, then gradually increasing it.

Skimming pricing – starting with a high price for early adopters and lowering it over time as demand changes.

Challenges in Pricing Decisions While pricing strategies offer significant advantages, entrepreneurs also face challenges:

Market volatility – fluctuations in demand and economic conditions can affect pricing effectiveness.

Consumer perception – misjudging price sensitivity can lead to reduced sales or loss of market share.

Regulatory constraints – government-imposed price controls or anti-competitive regulations may limit pricing flexibility.

Competitor reactions – aggressive pricing strategies can trigger price wars, reducing overall profitability.

Conclusion Pricing is a powerful tool for entrepreneurial activity, enabling effective management of demand, competitiveness, and business profitability. The choice of strategy should be based on market analysis, customer needs, and competitor actions. Flexible and well-thought-out pricing allows businesses to adapt to market changes and achieve sustainable growth. Furthermore, continuous monitoring and adaptation of pricing strategies help enterprises stay ahead in an ever-evolving competitive landscape.

References:

1. Jumaseitova A.K., Savoskin R.V., Choudhury D. The use of dynamic pricing as a competitive advantage for suppliers in tender processes. *Statistics, Accounting, and Audit*. 2024.
2. Chen E., Chen X., Gao L., Li, J. Dynamic Contextual Pricing with Doubly Non-Parametric Random Utility Models. *arXiv preprint*. 2024.
3. Tereshchenko D.A. Analysis of the effectiveness of various pricing strategies in modern market conditions. *Universum: Economics and Jurisprudence*. 2024.
4. Fedorova T. Pricing Practices in Marketing. *International Business Academy*. 2025.
5. Kotler P., Keller K.L. *Marketing Management*. Pearson Education. 2023.

DIVERSIFICATION AS A BUSINESS DEVELOPMENT STRATEGY

Shailazymov B.D.

Scientific Supervisor: Nurmagambetova A.Z., PhD in Economics

In the context of globalization, an unstable economy, and growing competition, companies are forced to seek new development strategies. One of the most effective tools is diversification, which allows businesses to expand their activities, reduce risks, and increase resilience. This process is especially relevant in the face of rapid

technological progress, changing consumer needs, and an unstable economic environment. Companies that adopt diversification strategies not only protect their assets from potential crises but also significantly increase their market share by implementing innovative solutions and creating competitive advantages. This article examines the main types of diversification, their benefits, and examples of successful implementation.

Diversification is a business expansion strategy achieved by entering new market segments, developing new products, or adopting new technologies. There are several main types of diversification:

Related (horizontal) diversification – A company expands its range of products or services within its industry. For example, a smartphone manufacturer starts producing tablets and laptops.

Unrelated (conglomerate) diversification – A company enters new markets that are not directly related to its current activities. An example is an automobile corporation investing in financial services.

Vertical diversification – A company integrates related stages of production or distribution. For instance, a clothing manufacturer opens its own retail stores.

Geographical diversification – Business expansion into new regions and countries.

Diversification offers several significant advantages for businesses:

Risk reduction – The company becomes less vulnerable to changes in a single industry or region.

Revenue growth – New business areas open additional sources of profit.

Crisis resilience – If demand for one product declines, the business remains profitable due to other directions.

Increased competitiveness – Diversified companies adapt faster to market changes and can offer customers a broader range of services.

Many well-known companies have successfully implemented diversification strategies:

Samsung – Started with electronics manufacturing but later diversified into construction, shipbuilding, and financial services.

Amazon – Initially an online bookstore, it now operates in cloud technologies, video streaming, electronics manufacturing, and logistics.

Virgin Group – Began in the music business but now owns assets in aviation, financial services, and telecommunications.

Diversification is an essential tool for modern business development. It helps reduce risks, expand revenue sources, and enhance competitiveness. In today's rapidly changing world, businesses must be prepared to adapt and explore new growth opportunities. However, successful diversification requires thorough market analysis, effective strategic planning, and competent resource management. It is crucial to assess the potential of new business areas and accurately estimate possible costs. Companies that successfully implement diversification strategies not only maintain their market positions but also unlock new opportunities for long-term growth and industry leadership.

References:

1. International Diversification as a Strategy for Growth. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/212982510.pdf> (Accessed: 06.03.2025).
2. Drucker P. The Effective Executive. HarperBusiness. 2004.

ОСОБЛИВОСТІ ПЛАНУВАННЯ НЕЗАВЕРШЕНОГО ВИРОБНИЦТВА НА МАШИНОБУДІВНИХ ЗАВОДАХ

Ачкасов М.Є.

*Науковий керівник: Непран А. В., к.е.н., доцент
Харківський національний автомобільно-дорожній університет*

Ритмічна та безперебійна робота підприємств багатьох галузей промисловості потребує створення виробничих заділів, тобто незавершеного виробництва. До незавершеного виробництва відноситься продукція (заготівлі, деталі, напівфабрикати), яка не пройшла всіх стадій та операцій обробки, передбачених технологічним процесом, а також вироби, хоч і закінчені виготовленням, але повністю не укомплектовані, не пройшли випробування та технічного приймання та не прийняті представником замовника [1, с. 124].

Величина незавершеного виробництва, необхідного машинобудівному підприємству, у всіх випадках визначається тривалістю виробничого циклу виготовлення продукції та розмірами її випуску в одиницю часу. Тому, у тих випадках, коли в плановому періоді передбачається істотна зміна плану виробництва за цими параметрами, в ньому має знаходити відображення та зміну суми незавершеного виробництва.

Шукана величина визначається різницею між нормативним (плановим) залишком незавершеного виробництва на кінець планового періоду і фактичним (очікуваним) його залишком на початок цього періоду. Ця різниця (з позитивним чи негативним знаком) входить у виробничу програму.

Залишок незавершеного виробництва (НП), що залежить від тривалості виробничого циклу $T_{\text{ц}}$ та середнього обсягу випуску продукції за одиницю часу n , може бути виражений такою рівністю:

$$\text{НП} = nT_{\text{ц}}C_{\text{г}}a, \quad (1)$$

де $C_{\text{г}}$ — собівартість готового виробу;

a — середня готовність виробу у незавершеному виробництві чи інакше — коефіцієнт наростання витрат у незавершеному виробництві.

На практиці в умовах багатомономенклатурного виробництва може бути застосований укрупнений спосіб визначення незавершеного виробництва. При його застосуванні розрахунок здійснюють у такій послідовності:

а) визначають залишок незавершеного виробництва за даними інвентаризації або бухгалтерського обліку на початку місяця, що передує плановому періоду;

б) виключають залишки за видами виробів, які знімаються з виробництва;

в) розраховують нормативну величину незавершеного виробництва;

г) розраховують потрібні залишки як різниця між плановим обсягом та фактичними залишками;

є) корегують залишки незавершеного виробництва за собівартістю у оптові ціни підприємства.

Викладена методика може бути пояснена наступним умовним прикладом (табл.1).

Таблиця 1 – Умовний приклад методики

Показник	Значення
Залишок незавершеного провадження за даними бухгалтерського обліку на дату інвентаризації у тис. грн.	2890
Нестача незавершеного виробництва за даними інвентаризації у тис. грн.	31
Зменшення залишку незавершеного провадження від дати інвентаризації до початку планового періоду (з урахуванням поповнення з поточного виробництва) у тис. грн.	255
Виняток із загальної суми залишку незавершеного виробництва його залишків за анульованими замовленнями та виробами припиненим виробництвом за вказівкою плануючих організацій	-
Очікуваний залишок незавершеного виробництва на початок планового періоду (за собівартістю) у тис. грн. $(2890 - 31 - 255)$	2604
Середньодобовий випуск (за собівартістю) у плановому періоді у тис. грн.	108,5
Фактична забезпеченість виробництва залишком незавершеного виробництва днями $(2604:108,5)$	24
Плановий норматив забезпеченості виробництва незавершеним виробництвом	27
Необхідна зміна залишку незавершеного виробництва у плановому періоді (за собівартістю) в грн $108,5 \times (27-24)$	+325,5
Коефіцієнт відношення товарної продукції оптових цінах (які діяли на 1/7/2024 р.) до її собівартості	1,09
Необхідна зміна залишку незавершеного виробництва у плановому періоді (в оптових цінах, що діяли на 1/7/2024 р.) у тис. грн $(325,5 \times 1,09)$	+354,8

Викладений вище укрупнений розрахунок зміни залишку незавершеного виробництва по підприємству в цілому не визначає залишків незавершеного виробництва окремо по цехах, які можуть бути різні за типом виробництва і тому величина незавершеного виробництва (у днях забезпеченості) необхідний для нормальної роботи кожного з цехів, може бути неоднаковий.

Література

1. Економіка підприємства: підручник / під заг. ред. д.е.н., проф. Ковальської Л. Л. та Кровов'язюка І. В. Київ: Видавничий дім «Кондора», 2020. С. 390.

РЕСУРСОЗБЕРЕЖЕННЯ ТА РЕСУРСОЕФЕКТИВНІСТЬ ЯК ІМПЕРАТИВ СТАЛОГО РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Бабій А.С., аспірант

*Науковий керівник: Кудрявцев В.М., к.е.н., доцент
Харківський національний автомобільно-дорожній університет*

Сучасне накладення загальної нестабільності найбільших світових макроекономічних систем на глобальний виклик, з усією очевидністю показало неспроможність механізму глобальної протидії зовнішній загрозі. Вкотре стала очевидною нестійкість економічних систем, що базуються на принципах неолібералізму та свободи прийняття економічних рішень, спрямованих на підвищення національного добробуту.

Водночас з такою самою очевидністю відбувається зміщення акцентів на проблему стійкості національних економічних систем і пошук шляхів зниження антропогенного тиску на навколишнє середовище та забезпечення довготривалого сталого стану економічної системи з програмованим вектором розвитку.

Методологічним підґрунтям дослідження і розроблення підходу до розв'язання дилеми "споживання – ресурсозбереження" на основі функціональної моделі сталого розвитку було обрано емпіричний, системний і порівняльний аналіз чинників, які свідчать про природовиснажливий характер нинішньої моделі зростання економіки, методи експертного оцінювання та моделювання.

Нині у світі в результаті бурхливого економічного і технічного розвитку сформувалося суспільство, що характеризується масовим споживанням матеріальних благ, - суспільство споживання. Однією з детермінант існування такого суспільства є постійне скорочення часового інтервалу від розроблення і виробництва нового продукту до утилізації. З огляду на те, що життєві цикли продуктів споживання стрімко скорочуються через не стільки фізичне, скільки моральне і технологічне старіння, антропогенний тиск тільки наростає. Сьогодні значних зусиль і наукові спільноти, і практики докладають для розв'язання проблеми відходів життєдіяльності суспільства. Є певні результати таких резолюцій. Однак це не усуває причину дисбалансу, а лише є боротьбою з наслідком.

Концепція сталого розвитку базується на трьох складових – економічній, соціальній та екологічній. Отже, необхідна збалансованість цілей сталого розвитку за економічною, соціальною та екологічною компонентами стійкості.

Тому розуміння терміну "сталий розвиток" як "задоволення потреб нинішнього покоління, без шкоди для можливості майбутніх поколінь

задовольняти свої власні потреби" ґрунтується на моделі використання ресурсів у такий спосіб, щоб задоволення потреб людини за сучасних умов не завдало шкоди споживанню майбутніх поколінь за умови збереження довкілля. І, отже, з огляду на триєдність цілей сталого розвитку, слід зазначити, що всі вони, безумовно, ґрунтуються на виробленні прийнятних рішень проблеми ресурсозбереження:

- у сфері екології це розв'язання проблем зменшення забруднення довкілля та кількості споживаних ресурсів;

- у сфері економіки це забезпечення економічного зростання в рамках нової моделі виробництва життєвих благ і споживання природних ресурсів;

- у соціальній сфері це розв'язання проблем справедливого розподілу ресурсів, збереження культурного та соціального розмаїття.

Таким чином, прийняття парадигми економічного розвитку, що ґрунтується на переході до ресурсоефективних технологій, призвело до утвердження концепції сталого розвитку як основи стратегії суспільного розвитку, в якій ресурсозбереження та ресурсоефективність виступають як базовий імператив сталого розвитку національної економіки.

Імператив ресурсоефективності є наслідком принципу ефективного використання ресурсів у процесі виробництва і споживання. Перехід до ресурсоефективної економіки ґрунтується на розробленні таких підходів, що дадуть змогу скоротити обсяг використаних ресурсів, забезпечити їхнє відтворення без шкоди досягнутому рівню споживання і забезпечити потенціал відтворення у стратегічній перспективі.

Роль природного капіталу в сталому розвитку кожної держави велика. Обмежені запаси природного капіталу не можуть забезпечити стійке зростання добробуту населення при збереженні сучасних економічних тенденцій.

Добробут майбутніх поколінь багато в чому залежить від раціональності використання природного капіталу.

Водночас слід звернути увагу на ще одну проблему, пов'язану з можливістю заміщення природного капіталу людським та іншими формами капіталу. У сучасних дослідженнях мають місце дві протилежні точки зору, які визначають можливість заміщення природного капіталу (теорія слабкої стійкості) і принципову відсутність такої (теорія сильної стійкості).

Таким чином, розв'язання задачі оптимального вибору, як у випадку теорії слабкої стійкості, так і теорії сильної стійкості, буде спрямоване на мінімізацію (заощадження) витрат найціннішого ресурсу, що визначає майбутні можливості існування, – природного капіталу.

У сучасній економіці ключове значення має збереження природного капіталу як головного джерела суспільних благ та економічного активу. Вкрай важливими, поряд із підвищенням ефективності його використання, є підтримка його функціональності та збереження для наступних поколінь. Ресурсоефективність стає найважливішим чинником сталого розвитку національної економіки, що тільки підтверджується фактом використання ідеї ресурсоефективності як підґрунтя зміцнення національних економік країн світу,

що знайшло втілення у становленні економіки знань, економіки, заснованої на технологіях "фактору п'ять".

Підвищення ресурсоефективності є нині ключовим напрямом збереження природного капіталу і безумовною вимогою сталого розвитку національної економіки.

СУЧАСНІ АСПЕКТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ ТЕРИТОРІЇ

Безрученко М.

Науковий керівник: Кудрявцев В.М., к.е.н., доцент

Харківський національний автомобільно-дорожній університет

Зміст і набір реалізованих державою функцій у процесі розвитку економіки постійно трансформуються й удосконалюються. У сучасних умовах ринкового функціонування до числа базових із них слід віднести: управління системою державних органів влади на регіональному рівні; гарантування безпеки форми державного ладу; запобігання та локалізація соціально-економічних проблем; формування рівноправних суспільних відносин, включно з економічними; створення та здійснення виваженої внутрішньої та зовнішньої політики; на рівні регіону особливо гостро постають та потребують свого розв'язання завдання скорочення безробіття й проведення складних структурних реформ; забезпечення безпеки форми державного ладу. Держава, будучи формою територіальної організації продуктивних сил, виступає основним регулятором виробничих відносин.

З теоретико-методичних позицій для української економіки необхідно виявити обмеження державного втручання в діяльність господарюючих суб'єктів. Це зумовлює виникнення обмежень у функціонуванні регіональних державних установ, які незалежно від обставин, що виникають, не повинні завдавати шкоди ринку, тим більше протидіяти його механізму. Аналіз базових положень економічної науки, принципів і чинників розвитку ринку як системи відносин з обміну, а також певних впливів конкретних структур державного (територіального) управління дає змогу виявити цілу низку зазначених обмежень:

- усунення окремих нераціональних дій державного апарату, що переривають внутрішні взаємозв'язки ринкового механізму (система розподілу ресурсної бази

- виробництва, суцільне адміністративно-командне планування, державний контроль над встановленням цін на різні групи товарів тощо);

- зважене (науково доведене) використання регуляторів економічного характеру залежно від умов функціонування ринку та механізму його саморегуляції;

- здійснення контролю за наслідками впливу економічних і фінансових інструментів управління регіональною економікою на базі безперервного моніторингу результатів застосування тих чи інших важелів регулювання,

розвитку підприємницької діяльності, фінансової стійкості територіального відтворювального комплексу та його підсистем;

- забезпечення широкого застосування економічних методів і способів регулювання промислового комплексу території як основного чинника підтримки конкурентного ринку.

Враховуючи наведені обмеження державного управління, створюється концепція розвитку економіки регіону. Методичні засади її формування націлені на низку заходів, що реалізуються державними установами в ситуації, що склалася. Крім того, остання має містити основні напрями перетворень промисловості території - економічне зростання та фінансову стійкість окремих господарюючих суб'єктів, що входять до її структури.

У сучасних умовах виникає необхідність створення механізму цілепокладання в управлінні регіону, надання йому обумовленого, науково обґрунтованого і раціонального характеру. З позиції системного підходу до управління методичним підґрунтям його формування має виступати дотримання таких умов: висування цілей державного регулювання економіки промислового комплексу "знизу", тобто таких, що виникли з потреб та інтересів усіх соціальних прошарків регіонального співтовариства; відносність і відкритість сформульованих цілей державного регулювання; ієрархія цілей державного регулювання, побудована на принципах пріоритету потреб та інтересів розвитку регіонального співтовариства; побудова системи цілепокладання, яка передбачає, що цілі державного регулювання мають бути обумовленими, науково обґрунтованими, а не обґрунтованими.

Для повного розкриття сутності регулювання об'єкта, що розглядається, доцільно виокремити його форми, що являють собою різновиди координації, які показують, у якому вигляді реалізується управлінський вплив. Розрізняють форми регулювання, які формуються залежно від низки об'єктів і суб'єктів. До першої групи належать: міжнародна, державна, муніципальна, підприємницька, колективна та індивідуальна форми.

Друга включає такі галузеві регіональні комплекси: паливно-енергетичний, металургійний, машинобудівний, хіміко-лісовий, будівельний, промисловий тощо. Сучасний кризовий стан низки галузей останньої загрожує мезоекономічній безпеці, що, своєю чергою, наражає на небезпеку її національний рівень. Серед основних дестабілізуючих чинників (проблем функціонування) доцільно виділити такі:

- наявність диспропорцій у територіальній структурі та окремих міжрайонних зв'язках;

- зниження конкурентоспроможності низки галузей унаслідок відсутності механізмів застосування інновацій;

- нездатність адекватно забезпечити зростаючий попит на засоби і предмети праці;

- зношеність основних виробничих фондів;

- нерозвиненість ринкової інфраструктури регіону;

- втрата потенціалу розвитку науково-технічної складової промислового виробництва тощо.

У результаті проведеного дослідження можна стверджувати, що розроблення та реалізація раціональної державної політики сприятиме усуненню загроз безпеці економіки, включно з територіальним сегментом, сприятиме процесам переходу галузей на інноваційний шлях розвитку, забезпечить високі темпи економічного зростання для досягнення та захисту національних інтересів.

ЕКОНОМІЧНИЙ, ЕКОЛОГІЧНИЙ ТА СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВ

Бугайчук А.А.

*Науковий керівник: Павлюк Т.І., к.е.н, доцент
Вінницький торговельно-економічний інститут
Державного торговельно економічного університету*

Сучасний бізнес відіграє досить важливу роль у формуванні сталого розвитку суспільства, адже підприємства впливають не лише на економіку, а й на екологічні та соціальні аспекти життя. В умовах глобальних викликів, посиленої конкуренції та воєнних дій в Україні важливим є формування відповідального ставлення підприємств до навколишнього середовища яке нас оточує та суспільства. Ці аспекти сприяють зміцненню економіки, покращенню якості життя та збереженню природних ресурсів для майбутніх поколінь.

Розвиток економіки є одним із головним із завдань бізнесу, оскільки стабільне зростання забезпечує робочі місця, надходження коштів до бюджету та покращення добробуту населення. У 2023 році економіка України зросла на 5,3% після падіння на 28,8% у 2022 році. Таке відновлення стало можливим завдяки підтримці малого та середнього бізнесу, розвитку індустріальних парків та залученню коштів у високотехнологічне виробництво [1]. Протягом 2024 року було помічено зростання економіки від 3,4% до 3,6% [2]. Водночас на темпи розвитку впливають складна безпекова ситуація в Україні, дефіцит кваліфікованих працівників та атаки на енергетичні інфраструктури країни.

Підприємства активно підтримують суспільство, впроваджуючи соціальні ініціативи та адаптують свою діяльність до нових викликів. Наприклад, у період війни 13 із 30 опитаних компаній сплачували податки авансом на суму близько 3,3 млрд грн, а 22 компанії розробили плани безперервності бізнесу з урахуванням енергонезалежності та безпеки працівників [3]. Крім того, бізнес все більше зосереджується на створенні безпечних умов праці та підтримці, таких як особи з інвалідністю та люди передпенсійного віку надаючи можливість працювати. Такі заходи сприяють підвищенню соціальної стабільності та інтеграції різних груп населення у економічне життя країни незважаючи на реалії сьогодення.

Сталий розвиток передбачає дбайливе та заощаджуюче ставлення до навколишнього середовища. Українські підприємства все частіше впроваджують нові енергоефективні рішення та інвестують у "зелені" технології. У 2023 році уряд сприяв розвитку альтернативної енергетики, спрощуючи регуляторні

вимоги та надаючи фінансову підтримку бізнесу [4]. Найбільші витрати компаній на природоохоронні заходи були спрямовані на поводження з відходами, результатами якого є зростання екологічної відповідальності підприємств навіть в умовах воєнного стану. Проте сфера боротьби з шумовими та вібраційними забрудненнями залишається недостатньо фінансованою [5].

Важливим аспектом сталого розвитку є співпраця бізнесу з місцевими громадами та органами влади. Однак дослідження свідчать, що 80,1% підприємств не взаємодіють з обласними військовими адміністраціями, а 96,1% не беруть участі у програмах підтримки бізнесу [6]. Покращення комунікації та більш активна співпраця можуть значно підвищити ефективність соціальних та економічних ініціатив, а також сприяти регіональному розвитку та залученню коштів.

Бізнес відіграє ключову роль у забезпеченні сталого розвитку суспільства, поєднуючи економічні, соціальні та екологічні аспекти своєї діяльності. Активна участь підприємств у впровадженні інновацій, соціальних програм та екологічних ініціатив сприяє загальному прогресу та покращенню якості життя. У сучасних умовах відповідальне ставлення бізнесу до суспільства та довкілля є необхідним елементом успішного розвитку країни.

Література:

1. Центр економічної стратегії. Стан української економіки у 2023-2024 роках. URL: <https://surl.gd/ukrudh> (дата звернення: 28.02.2025).
2. Міністерство економіки України. Офіційний прогноз макроекономічних показників 2024. URL: <https://surl.li/pdppai> (дата звернення: 28.02.2025).
3. Стійкість українського бізнесу під час війни: що показав індекс КСВ-2023. URL: <https://surl.li/yspz bq> <https://surl.li/pdppai> (дата звернення: 28.02.2025).
4. Державне агентство з енергоефективності та енергозбереження України. Розвиток відновлюваної енергетики в Україні. URL: <https://saee.gov.ua/> (дата звернення: 28.02.2025).
5. Соціальна відповідальність українського бізнесу: стан та актуальні акценти розвитку. URL: <https://surl.li/gnhwbs> (дата звернення: 28.02.2025).
6. Фонд комунального розвитку. Рівень взаємодії бізнесу та місцевих громад в Україні. URL: <https://surl.li/ghzhgq> <https://surl.li/gnhwbs> (дата звернення: 28.02.2025).

КАПІТАЛ: УТОЧНЕННЯ СУТНОСТІ І ЗМІСТУ

Довгопол О.Ю.

*Науковий керівник: Бабайлов В.К., к.е.н., доцент
Харківський національний автомобільно-дорожній університет*

Добре відоме, що вперше ще Аристотель вводить *формулу, модель* капіталу у формі (Г-Т-Г), де Г – грошова *вартість*; Т – товарна *вартість*.

Тобто, капітал він розуміє як тільки *вартість*, як тільки *економічне* поняття, й до того ж, як особливу *вартість* і як вартість у особливому *русі*, як перетворення грошової *вартості* (Г) у товарну (Т), а товарної вартості в грошову.

При цьому необхідне відмітити такий цікавий факт: Аристотель не використовує сам термін «капітал»; можливе тому, що в той час термін «капітал» вже використовується і визначається як *не економічне поняття*, не як організація *вартості*.

Як відмічається у [1]: «Спочатку «Слово «капітал» походить від латинського «capitalis», що означає «головний, основний», і в свою чергу походить від слова «caput» (голова), мабуть тому, що в стародавні часи багатство людини оцінювалося за кількістю голів худоби» [1].

Але вже у середньовіччі капіталом стали називати «...основну частину позики, на відміну від відсотків.... У період становлення капіталізму «капіталом» стали називати гроші, які підприємці вкладали у своє виробництво з метою отримання прибутку» [1].

Тобто, саме у середньовіччя і особливе при капіталізмі термін «капітал» наповнюється вже економічним сенсом, стає вже і економічним поняттям, як і у Аристотеля.

Але ось саме зі цього часу з'являється й суттєва відмінність розуміння капіталу від трактовки його Аристотелем. Саме зі цього моменту мова йде не про грошову і товарну вартість, але про капітал як товар, продукт і що найголовніше – про капітал як *ресурс, потенціал, запас*.

Й до того ж при цьому, як відмічається у [2], навіть видатні економісти (А. Сміт, Д. Рікардо, Ф. Кене, Джон Стюарт Мілль, Жан Батист Сей, П'єр Жозеф Прудон, Альфред Маршалл, Кемпбелл Макконнелл і Стенлі Брю й деякі інші) сенс капіталу визначають виключно по-різному.

Особливе дивування визиває погляди на сенс капіталу Сміта, який ввів дійсне два важливіших види капіталу, як *основний і обіговий*. Але при цьому до капіталу відносив частину *запасів* [3].

Австрійська економічна школа визначає капітал (капітальні блага) теж як *ресурси*, які не споживаються зараз, але використовуються для забезпечення споживання у майбутньому [1].

Як показав огляд сучасних літературних джерел у 2021 році в [2] було вперше спростоване розуміння капіталу як ресурс і визначені сутність капіталу (як грошова і товарна вартість тільки в колообігу, круговороті, тільки в перетворенні одна в одну) і зміст капіталу, який включає три елементи в їх тісному зв'язку, в перетворенні: грошової вартості у товарну; товарної в нову товарну; нової товарної вартості у нову грошову.

Однак, автори даної доповіді вважають за необхідне зробити все ж таки деяке уточнення сутності і змісту капіталу, на відміну від зробленого у [2].

У результаті проведеного аналізу поглядів на капітал різних авторів від Аристотеля до сьогодення пропонується таке визначення сутності і змісту капіталу.

Сутність капіталу – це особлива вартість, це вартість у русі, причому у

особливому русі – у русі тільки у формі *перетворення або перенесення* грошової або товарної вартості.

Зміст капіталу включає два елементи: *вартість і її перетворення*.

При цьому автори вважають за необхідне в окремому дослідженні крім сутності і змісту уточнити ще й такий аспект капіталу як його *основні види*.

Саме ці лише три основних аспекти (сутність, зміст і види) забезпечать відповідно п'ятдесят, двадцять і приблизне вісім відсотків знання щодо капіталу.

Проведений аналіз і уточнення сутності і змісту капіталу сприятиме поглибленню розуміння капіталу й як наслідок – підвищенню продуктивності діяльності підприємств і організацій.

Література:

1. Капітал : веб-сайт. URL:<https://uk.wikipedia.org/wiki/>(дата звернення: 15.03.2025).

2.Бабайлов В.К., Левченко Я.С., Марченко Г. Уточнення сутності капіталу. *Проблеми і перспективи розвитку підприємництва: Збірник наукових праць Харківського національного автомобільно-дорожнього університету*. 2021. № 27. С. 15 – 24.

3. Учення А. Сміта про капітал: веб-сайт. URL: <https://buklib.net/books/24048/> (дата звернення: 15.03.2025).

ПРІОРИТЕТНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Ісаєв Д.І.

*Науковий керівник: Гетьман О.О., к.е.н., доцент
Харківський національний автомобільно-дорожній університет*

За рівнем забезпеченості, загальноекономічним потенціалом регіони України істотно відрізняються один від одного. Харківщина відрізняється високим рівнем економічного розвитку серед інших регіонів країни. У нових реаліях Харківщина прагне зберегти свій унікальний потенціал, здобути нову якість регіональної ідентичності з урахуванням історичних традицій і глобальних світових тенденцій. В умовах сьогодення відбуваються зміни в структурі господарського комплексу, змінюється виробнича спеціалізація. У зв'язку з цим відбуваються зміни у системі управління, трансформується структура підприємств різних галузей економіки регіону.

Економічний потенціал регіону включає чотири головні компоненти (інвестиційний, інноваційний, природний, трудовий), які в свою чергу є складовими сукупного економічного потенціалу. Найбільш вагома компонента в економічному потенціалі регіону – інвестиційний потенціал. В економічному потенціалі Харківської області на інвестиційну складову доводиться 42,8%, трудовий потенціал – 36,1%, природно-ресурсний потенціал – 21,1% [1].

Величина економічного потенціалу істотно варіює в територіальному відношенні. Територіальні відмінності між районами Харківської області в

забезпеченості, як сумарним економічним потенціалом, так і його складовими, досить значні. Так, в обласному центрі – місті Харкові – зосереджено понад 50% всього економічного потенціалу області, а в таких районах як Барвенківський, Близнюківський, Боровський, Дворічанський, Зачепилівський, Золочівський, Коломакський, Печенізький і Сахновщинський цей показник не досягає навіть 1 % [1].

Найбільш високими показниками територіальної диференціації серед ресурсів локальних потенціалів районів Харківської області характеризуються інвестиційні ресурси (різниця між екстремальними значеннями – 46,4 разів). Відмінності питомого показника економічного потенціалу на душу населення між районами області становлять біля 4,9 разів (18,72 тис. грн. у Коломакському та 3,79 тис. грн. у Дергачівському районах).

Найбільш значна компонента в економічному потенціалі Харківського регіону належить інвестиційному потенціалу, потім трудовому та природно-ресурсному. Відомо, що господарство регіону складається з декількох взаємопов'язаних блоків. Перший блок утворюють галузі, що визначають його економічну спеціалізацію в рамках територіального поділу праці всередині країни. Це – головні (провідні) галузі регіону. В області до них традиційно відноситься машинобудування і металообробка. В останні роки до них додалася і харчова промисловість.

Наступний блок утворюють базові галузі, які постачають сировину і паливо головним і іншим галузям регіону, а також доповнюють галузі. До них можна віднести виробництво ливарної продукції у Куп'янську, виробництво ковальських заготовок у Лозувій, газову промисловість і безумовно - сільське господарство [2].

Наступні блоки являють супутні і допоміжні виробництва в Харкові та районах області. Крім зазначених вище виробничих блоків в економічний комплекс регіону входить також і інфраструктурний блок, що включає виробничу інфраструктуру (під'їзні шляхи, транспорт, енергопостачання), соціальну інфраструктуру (медичні установи, ринки, житлово-комунальне господарство), інституційну інфраструктуру.

Отже, регіональна економіка Харківської області являє собою відносно потужний господарський комплекс, який за своїм виробничим і науково-технічним потенціалом можна віднести до найбільших в Україні.

В той же час існує ряд проблем, які стосуються економічного розвитку регіону в цілому. Основними з них є необхідність поліпшення структури промислового виробництва, збільшення обсягів і асортименту продукції, зменшення частки ресурсномістких та енергоємних і в той же час збільшення наукоємних виробництв, тощо [3].

Харківська область має досить потужний економічний потенціал. Водночас, її адміністративні одиниці розвиваються нерівномірно, що знаходить відображення в нерівномірності районних показників: за площею, чисельністю та щільністю населення; відставання показників соціально-економічного розвитку більшості районів від середніх по області.

Харківська область має потенційні можливості стати сильнішим, більш конкурентоспроможним за умови прискореного розвитку пріоритетних галузей та позитивних структурних зрушень в економіці. Головними пріоритетними напрямками розвитку регіону, на наш погляд, є: здійснення активної політики державно-приватного партнерства, створення правових та економічних умов для життєдіяльності, безпеки, задоволення матеріальних і культурних потреб населення, розвиток наукового потенціалу.

Отже, аналіз соціально-економічного стану Харківської області показав, що регіон має потенціал для стабільного економічного, наукового та соціального зростання.

Література:

1. Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
2. Андрєєва Т. Є., Гетьман О. О., Терещенко Д. А. Процесний підхід до управління кадровим потенціалом органів державної влади. *Теорія та практика державного управління*. 2018. № 4 (63). С. 206-215.
3. Andreeva T. E., Hetman O. O. Identification of differential hybrid configurations of the organizational structures of enterprises. *Perspectives of research and development : collection of scientific articles* / науч. ред. Drobyazko. Dublin, Ireland : SAUL Publishing Ltd, 2017. С. 104-109.

РОЗРОБКА МОДЕЛІ ОЦІНКИ РИЗИКУ В СЕГМЕНТІ ПЕРЕВЕЗЕННЯ НАФТИ І НАФТОПРОДУКТІВ

Клименко І.В.

*Науковий керівник: Мордовцев О.С., к.е.н., доцент
Харківський національний автомобільно-дорожній університет*

Щоб сформулювати модель ризику, ми припускаємо, що виникнення надзвичайної ситуації – випадкова подія з відомою нормою виникнення, так що вона може бути змодельована з використанням розподілу Пуассона. Тоді ми можемо виразити ймовірність k виникнення негативного випадку на відстежуваному сегменті довжини L , $P\{N(L) = k\}$ як

$$P\{N(L) = k\} = \frac{(ZL)^k}{k!} e^{-ZL} \quad (1)$$

де $N(L)$ – число негативних випадків на сегменті сліду довжини L , $k = 0, 1, 2, \dots$,
 Z - норма на одиницю довжини відстеження (сегмента), в якому відбуваються нещасні випадки.

Нехай подія A полягає в появі інциденту, а A_i -поява інциденту під час перевезення на сегменті i . тоді ймовірність інциденту на сегменті i може бути представлена у вигляді:

$$P(A_i) = 1 - P\{N(L_i) = 0\} = 1 - \exp(-Z_i l_i) \approx Z_i l_i, \quad (2)$$

де Z_i - число нещасних випадків для сліду, розділеного на сегменти i ; l_i -довжина сегмента i .

Для маршруту, що включає N сегментів, можемо також висловити ймовірність інциденту з перевезенням небезпечних вантажів у цистернах $P(A)$, розглядаючи процес Пуассона:

$$P(A) = 1 - \exp\left(-\int_0^L Z dl\right) = 1 - \exp\left(-\sum_{i=1}^n Z_i l_i\right) \approx \sum_{i=1}^n Z_i l_i. \quad (3)$$

Число нещасних випадків Z_i може бути визначено зі статистики інцидентів для даного сегмента або інших сегментів з подібними особливостями. Зробимо припущення, що ймовірність негативної ситуації не залежить від типу транспортованого небезпечного вантажу.

Позначимо R -випадкова подія, що складається в появі небезпечного розливу з цистерни, а R_i – поява розливу на сегменті i відповідно. Тоді, розглядаючи ймовірність небезпечного розливу на сегменті $P(R_i)$, припустимо, що розлив не може статися за відсутності небезпечного інциденту, тобто

$$\begin{aligned} P(R|A) P(A_i) &= 0, \\ P(R_i) &= P(R|A) P(A_i) \end{aligned} \quad (4)$$

де $P(R|A)$ – умовна ймовірність небезпечного розливу в результаті інциденту.

Для такого специфічного небезпечного вантажу, як нафта, рівень наслідки також залежить від кількості розлитого вантажу, що контактує з навколишнім середовищем, який, в свою чергу, може змінюватися в залежності від серйозності інциденту і навколишнього природного середовища. Щоб врахувати різні сценарії розливу, висловимо ймовірність певного сценарію розливу s для сегмента i наступним чином:

$$P(I_{si}) = P(I|R, A)_s P(R|A)_{agg} P(A_i), \quad (5)$$

де $P(I|R, A)$ – умовна ймовірність реалізації сценарію s з розливом даного небезпечного вантажу від інциденту з цистерною.

При обліку ймовірності та наслідків ризику необхідно розглядати профіль ризику таким чином, щоб зміна ймовірності інциденту було співвіднесена зі змінами в популяційному рівні і проаналізовано окремо для кожного випадку.

Таким чином, розглядаючи математичну модель опису популяційного ризику, виділимо одну з основних характеристик – популяційну щільність сегмента. Під сегментом в нашому випадку розуміємо область реалізації сценарію, яка має вагову характеристику у вигляді популяційної щільності.

Визначення ймовірності інциденту необхідно проводити, враховуючи вплив небезпеки не тільки на людину як найбільш важливу складову територіальної вразливості, але і на всі інші територіальні параметри сегмента реалізації сценарію. У загальному вигляді наслідки негативної ситуації (втрати нафтопродукту).

$$C_{si(T)} = H_{s(T)} K_i, \quad (6)$$

де K_i – чисельний показник, що характеризує вразливість території.

Таким чином, ризик – це ще й диференціальна характеристика можливих втрат. Кількісний показник ризику можна виразити в грошовій сумі, яку потрібно резервувати для покриття втрат. Деякі втрати важко висловити грошима-втрату життя і здоров'я, збиток природі. У таких випадках застосовується характеристика ризику в натуральному вираженні – річні дози забруднення, викидів та ін. виникає необхідність порівняння цих показників між собою і, як наслідок, приведення до грошового еквіваленту. Підсумковим значенням такого аналізу повинні бути сумарні витрати на відновлення і компенсацію безповоротних втрат в результаті негативної ситуації.

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ ЧЕРЕЗ СТАЛИЙ РОЗВИТОК ЕКОНОМІКИ ТА СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ РЕГІОНІВ

Копилов В.

*Науковий керівник: Кудрявцев В.М., к.е.н., доцент
Харківський національний автомобільно-дорожній університет*

Нині людство зіткнулося з протиріччями між зростаючими потребами і нездатністю біосфери забезпечити їх, не руйнуючись. Ставиться під загрозу не тільки задоволення життєво важливих потреб та інтересів майбутніх поколінь, а й сама можливість існування. Ідеї сталого розвитку можуть відіграти важливу роль у визначенні державних пріоритетів, стратегії соціально-економічного розвитку та перспектив подальшого реформування економіки України та її регіонів.

Ідеї сталого розвитку відповідають об'єктивній вимозі часу і можуть вирішальним чином вплинути на майбутнє України, відіграти важливу роль у визначенні державних пріоритетів, стратегії соціально-економічного розвитку та перспектив подальшого реформування країни.

Перехід до сталого розвитку означає гармонійне поєднання інтересів в економічній, екологічній та соціальній сферах діяльності. При цьому мається

на увазі послідовне вирішення низки принципових завдань:

1) домогтися докорінного поліпшення стану довкілля завдяки екологізації економічної діяльності в рамках інституціональних і структурних перетворень, що дають змогу забезпечити становлення нової моделі господарювання і широке поширення екологічно орієнтованих методів управління;

2) увести господарську діяльність у межі місткості екосистем на основі масового впровадження енерго- і ресурсозберігаючих технологій, цілеспрямованих змін структури економіки, структури особистого і суспільного споживання.

Необхідне застосування системного підходу під час оцінювання якості довкілля в регіоні. Основна ідея полягає в розгляді регіону як єдиної системи з її внутрішніми і зовнішніми зв'язками та використанні результатів системного аналізу і математичного моделювання для прогнозу розвитку екологічної ситуації та підготовки можливих варіантів рішень щодо регулювання якості довкілля.

У сучасних умовах безпеку найчастіше розуміють як особливу сферу діяльності, яка доповнює основний вид діяльності, захищаючи його від впливу внутрішніх і зовнішніх загроз. У моделі нестійкого розвитку безпеку можна забезпечити лише тимчасово і на мінімальному рівні.

Перехід до сталого розвитку можливий у глобальному масштабі, тому будь-які рішення і дії щодо забезпечення безпеки будь-якого об'єкта не повинні суперечити міжнародним імперативам сталого розвитку. Випереджальний характер управління при переході до сталого розвитку дасть змогу розв'язати проблеми забезпечення безпеки вже на стадії перетворення потенційних загроз на реальні.

Будь-яка господарська система являє собою саморегульовану (самоорганізовану) систему. Стани стійкості та нестійкості в ній настають і припиняються під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників, що самоналаштовуються. За тривалої відсутності змін у системі в ній накопичується низка стримувальних чинників, які, коли досягається певна критична маса, вводять її в стан нестійкості і навіть створюють загрозу руйнування. Кризовий стан системи підвищує рухливість її елементів, підштовхує до змін, що потребує відповідних дій для переведення системи у стабільне функціонування в новому якісному стані. У системі сталого розвитку, що самоорганізується, має бути реалізовано випереджальне забезпечення всіх видів безпеки. Цей випереджальний механізм забезпечення безпеки має бути включений до системи реалізації переходу до сталого розвитку як самоорганізованого розвитку, орієнтованого на нові цілі.

Перехід до сталого розвитку передбачає забезпечення безпеки в усіх відношеннях, а загальна безпека, як уже зазначалося, також реалізується на шляху сталого розвитку. Настільки тісний взаємозв'язок загальної (і глобальної) безпеки країни і світового співтовариства та сталого розвитку і визначає особливості подальшого людського існування. Як методологічне підґрунтя такого бачення мають використовуватися всі засоби дослідження майбутнього, включно з прогностичними, футурологічними, системними, ноосферними та

іншими підходами, що визначають специфіку проблеми безпеки.

Процес глобалізації суттєво впливає на постановку проблеми безпеки. Зусилля, що спрямовуються на забезпечення безпеки окремо взятого об'єкта безпеки (держави, суспільства, особистості, фірми тощо), мають одночасно сприяти і глобальній безпеці, тобто безпеці всього людства. Оскільки безпека цивілізації залежить від збереження біосфери, її стійкості та природної еволюції, тому необхідним є забезпечення безпеки (збереження) природного середовища. Будь-які рішення та дії щодо забезпечення безпеки не повинні суперечити міжнародним імперативам сталого розвитку.

Таким чином, найважливішою умовою реалізації актуальних завдань економіки є перехід на модель сталого розвитку з певним рівнем державного регулювання економічних процесів, що гарантуватиме нормальне функціонування багатуукладної економіки та забезпечуватиме збалансоване розв'язання соціально-економічних завдань із метою задоволення потреб нинішнього й майбутніх поколінь. При цьому детерміноване задоволення потреб раціональним і достатнім забезпеченням ресурсами змушує визначати сталий розвиток насамперед на основі можливості використання методів і засобів забезпечення безпеки.

МЕТОДИ ЕКОНОМІЧНОГО АНАЛІЗУ ЯК СТРАТЕГІЧНИЙ ІНСТРУМЕНТ УПРАВЛІННЯ ІННОВАЦІЯМИ В ТРАНСПОРТНІЙ ГАЛУЗІ УКРАЇНИ

Куц А.А., аспірант

Науковий керівник: Дмитрієва О.І., д.е.н., професор

Харківський національний автомобільно-дорожній університет

Повномасштабна війна в Україні суттєво вплинула на функціонування транспортної галузі, особливо автомобільного транспорту, який є ключовим елементом логістичних ланцюгів та мобільності населення. Руйнування інфраструктури, порушення маршрутів постачання, нестача пального та підвищені ризики створили безпрецедентні виклики для галузі. Водночас ці кризові умови активізували впровадження інновацій, спрямованих на адаптацію до нової реальності — зокрема, автоматизацію логістичних процесів, використання альтернативних джерел енергії та цифрових платформ управління перевезеннями.

У таких умовах особливої ваги набуває економічний аналіз як інструмент оцінки доцільності інноваційних рішень, ефективності використання обмежених ресурсів та обґрунтування стратегічних інвестицій. Ухвалення управлінських рішень на основі економічних розрахунків дозволяє мінімізувати ризики та підвищити стійкість транспортної системи.

Методи економічного аналізу, що застосовуються для оцінки інновацій у транспортній галузі, поділяються на дві основні групи: класичні та сучасні. До класичних методів належать аналіз витрат і вигод, метод чистої теперішньої вартості (NPV) та внутрішньої норми рентабельності (IRR). Ці підходи

забезпечують базову оцінку інвестиційної доцільності проєктів і відзначаються простотою застосування.

Сучасні методи включають цифрове моделювання, аналіз на основі великих даних (Big Data) та ймовірнісні методи, такі як метод Монте-Карло. Їхнє використання дозволяє моделювати складні сценарії, прогнозувати наслідки впровадження інновацій, враховуючи динамічність середовища, ризики та багатофакторний вплив.

Вибір методу економічного аналізу залежить від кількох чинників: масштабу проєкту, рівня доступності статистичних і цифрових даних, складності об'єкта дослідження та глибини прогнозування, якої потребує ухвалення рішення. Для оперативних оцінок доцільними залишаються класичні підходи, тоді як для стратегічного планування – необхідне залучення сучасного цифрового інструментарію.

Практика останніх років в Україні демонструє широке застосування як класичних, так і сучасних методів економічного аналізу в транспортній сфері. Наприклад, для обґрунтування проєктів відновлення зруйнованих автомобільних шляхів в областях, що зазнали найбільших втрат, було використано аналіз витрат і вигод.

У випадку компаній, що впроваджують безпілотні транспортні системи (наприклад, "Нова Пошта"), ефективним виявилось цифрове моделювання. Завдяки використанню даних про маршрути, завантаження та ризики, вдалося прорахувати економічний ефект впровадження технології, включно зі скороченням витрат на персонал і покращенням оперативності доставки.

Для впровадження електромобільного транспорту у флот підприємств класичні методи дозволили швидко оцінити зниження витрат на паливе, в той час як прогнозні моделі на основі Big Data допомогли врахувати перспективу масштабування та вплив на інфраструктуру.

Порівняльний аналіз методів за критеріями точності, адаптивності до змін, простоти використання та швидкості виконання свідчить про доцільність їхньої інтеграції. Класичні методи переважають у простоті та швидкості, що важливо для короткострокових проєктів. Сучасні методи, натомість, забезпечують вищу точність прогнозів і адаптацію до мінливих умов, що є критично важливим для довгострокового стратегічного планування в умовах війни та поствоєнного відновлення.

Інтеграція різних методів аналізу підсилюється застосуванням ключових показників ефективності (KPI), які забезпечують вимірність результатів інновацій. Зокрема, показники як скорочення операційних витрат, зменшення часу доставки, зниження кількості ДТП, енергозбереження та підвищення задоволеності клієнтів дозволяють об'єктивно оцінювати ефективність нововведень.

На основі результатів комплексного аналізу формується стратегічне планування, яке враховує як короткострокові тактичні кроки (відновлення інфраструктури, модернізація обладнання), так і довгострокові цілі (перехід до екологічно чистого транспорту, цифровізація логістичних процесів, інтеграція

в європейську транспортну мережу). Такий підхід дозволяє створити адаптивну та стійку транспортну систему.

Інтегроване застосування класичних і сучасних методів економічного аналізу є ефективним інструментом стратегічного управління інноваціями в транспортній галузі України. В умовах збройного конфлікту та поствоєнного відновлення такий підхід дозволяє забезпечити оперативність прийняття рішень, точність оцінок і адаптацію до змінного зовнішнього середовища.

Подальші дослідження доцільно спрямувати на розробку інтегрованих моделей, що поєднують різні аспекти економічного, соціального та екологічного аналізу. Необхідно також розширити інструментарій для оцінки довгострокових наслідків впровадження новітніх технологій, включаючи екологічні ефекти та стійкість транспортної системи в умовах зовнішніх викликів. Важливим напрямом є також адаптація транспортної інфраструктури до вимог та стандартів Європейського Союзу, що забезпечить ефективну інтеграцію України в європейський транспортний простір.

Таким чином, економічний аналіз у поєднанні з інноваційними підходами виступає фундаментом стійкого розвитку транспортної галузі України, забезпечуючи її здатність до адаптації, модернізації та стратегічного зростання в умовах сучасних викликів.

ЛЮДСЬКИЙ КАПІТАЛ В ЕПОХУ ЦИФРОВІЗАЦІЇ: ПРОБЛЕМИ ЗРОСТАННЯ ТА ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА

Макаренко С.П., аспірант

Науковий керівник: Кудрявцев В.М., к.е.н., доцент

Харківський національний автомобільно-дорожній університет

Дослідження феномена «людський капітал» у сучасній науці пов'язане з можливістю складання прогнозу майбутнього розвитку як окремої людини, так і розвитку організації чи економіки загалом. Науково-технічна революція і перехід від екстенсивного до інтенсивного шляху розвитку економіки неможливий без інвестицій у розвиток людського капіталу. В умовах загострення конкуренції спостерігається зростання цінності людської інтелектуальної праці, унікальних здібностей і професійних компетенцій. Таким чином, особливу увагу необхідно приділити зростанню людського капіталу.

Поняття «людський капітал» сьогодні широко використовується в наукових працях. У науковий обіг це поняття увійшло в середині ХХ століття.

Інтерес до проблеми людського капіталу був пов'язаний із переходом найрозвиненіших країн від індустріального суспільства до постіндустріального, заснованого на «економіці знань».

Особливість «економіки знань» полягає в тому, що в цьому разі зростає роль висококваліфікованої праці. Людина з її знаннями та здібностями є одним із чинників успішного економічного розвитку організацій у постіндустріальному суспільстві.

В економічній теорії поняття «людський капітал» інтерпретується як

комбінація знань і навичок, що використовуються для задоволення різноманітних потреб людини та суспільства в цілому. Тому подальший розвиток, процвітання або занепад цієї країни залежать від знань, навичок і здібностей населення країни, від основних потреб людини і суспільства конкретної країни в цілому.

На формування людського капіталу суттєво впливають такі чинники, як інтеграційний, географічний, соціально-демографічний, екологічний, соціально-матеріальний та економічний.

Рівень розвитку людського капіталу в країні відображає інтеграційний чинник. Інтеграційний фактор – це процес злиття регіональних і світових трудових та інтелектуальних ресурсів, що забезпечує зближення людей при збереженні їхньої національної ідентичності. Основним показником, що дає змогу дати кількісну оцінку інтеграційного чинника і дає змогу спостерігати за інтеграцією знань і професіоналізму працівників, є індекс розвитку людського потенціалу.

Просторовий аспект дає змогу врахувати географічний чинник мобільності, який враховує переміщення знань, навичок, професійного досвіду працівника на регіональному або міжнародному рівні. У результаті процесів глобалізації та цифровізації суспільства спостерігається тенденція злиття людського капіталу різних країн.

Структуру майбутніх трудових кадрів регіону або держави дає змогу спроектувати соціально-демографічний фактор, що відображає рівень розвитку людини та її роль у сучасному виробництві. Соціально-демографічний фактор передбачає вивчення й аналіз змін чисельності населення, роду занять і рівня освіти. відображає. Під час аналізу соціально-демографічної складової людського капіталу особливу увагу слід приділити гендерному складу, оскільки спостерігається зростання кількості жінок, які поповнюють економічно-активне населення і набувають традиційно чоловічих професій. Крім того, необхідно проаналізувати динаміку старіння робочої сили, оскільки з віком людський капітал падає через такі причини, як здоров'я, відсутність сучасних професійних компетенцій. Особливо це актуально у зв'язку з цифровізацією нашого суспільства.

Ще одним фактором, який пов'язаний з людським капіталом, є екологічний фактор. Цей зв'язок зумовлений здоров'ям людини, оскільки від нього залежить величина людського капіталу. Крім того, підвищення рівня екологічної освіти населення на всіх щаблях освітньої системи здатне забезпечити сталий розвиток нації.

Для зростання людського капіталу необхідні інвестиції в нього. Таким чином, до чинників, спрямованих на формування людського капіталу, належить соціально-матеріальний чинник. Крім того, економічне зростання та економічна безпека держави неможливі без серйозних вкладень у людський капітал. Вкладення коштів у людський капітал – це прямий вплив на освіту, що підвищує кваліфікацію та здібності і тим самим продуктивність праці людей. Витрати, які впливають на підвищення продуктивності праці, можна розглядати як вкладення, оскільки витрати здійснюються з тією метою, що ці витрати будуть

багаторазово компенсовані збільшеним потоком доходів у майбутньому.

Вплив людського капіталу на економічну безпеку визначається економічним фактором. На нього здатні вплинути: рівень економічного розвитку держави, особливості поточної економічної політики, стан фінансової системи держави.

Водночас інвестиції в освіту – це лише можливі переваги на майбутнє. Термін «потенціал» належить до сфери можливого. На відміну від людського капіталу, концепція людського потенціалу означає поєднання природних і набутих людських здібностей, інформації, навичок і досвіду, отриманих конкретною країною. Під час наукових досліджень з'ясовується, що для розуміння феномена людського потенціалу важлива не тільки кількісно розрахована величина, а й обов'язкова оцінка якості життя, умов реалізації людського потенціалу. Лише за таких умов людський потенціал може бути реалізований у формі людського капіталу належної якості, який приносить певний особистий дохід і соціальний прогрес.

Таким чином, проблема зростання людського капіталу безпосередньо пов'язана з рівнем економічної безпеки держави. Особливо ця проблема актуальна у зв'язку з цифровізацією суспільства, коли знання стрімко застарівають.

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ФІНАНСОВИХ ПОТОКІВ ПІДПРИЄМСТВ В УМОВАХ ВІЙНИ ТА ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Маринчук С.В.

*Науковий керівник: Плиса В.Й., к.е.н., професор
Львівський національний університет імені Івана Франка*

У 2022 році реальний ВВП України скоротився на 29,1% [1], що суттєво вплинуло на можливості підприємств акумулювати та розподіляти фінансові ресурси. Аналіз статистичних даних за 2022-2024 роки свідчить про зниження виторгу підприємств на 30-50% у 2022 р. через зниження попиту.[2] Війна призвела до зростання безробіття: за даними дослідницької агенції «*Info Sapiens*», у січні 2024 року рівень безробіття в Україні становив 17% [3]. Це зменшило платоспроможний попит населення, що негативно позначилося на доходах підприємств, особливо в секторах, орієнтованих на внутрішній ринок.

Руйнування інфраструктури стало серйозним викликом для суб'єктів підприємництва, оскільки призвело до перебоїв у логістиці, постачанні ресурсів, обмежило доступ до енергетичних та комунікаційних мереж. Це змусило вітчизняних виробників шукати альтернативні маршрути транспортування, перебудовувати виробничі процеси та інвестувати у власні енергетичні рішення, що спричинило зростання витрат і зниження конкурентоспроможності.

Серйозним обмеженням у розвитку, модернізації та відновленні діяльності підприємств стало скорочення обсягів інвестицій. У 2022 році спостерігалось значне зниження обсягів капітальних інвестицій в українські підприємства на

66% у [5]. Це було зумовлено високими ризиками, пов'язаними з воєнними діями, що призвело до обережності інвесторів та відтермінування багатьох інвестиційних проєктів.

Стратегічно важливою галуззю для України, яка забезпечувала значну частку ВВП, валютних надходжень та зайнятості населення був і залишається аграрний сектор економіки. За оцінками Київської школи економіки, непрямі втрати в сільському господарстві можуть до кінця 2025 року досягти \$83 млрд, зокрема через зменшення посівних площ та зниження врожайності [6]. Експортні обмеження та блокада портів призвели до збитків у розмірі \$24,1 млрд, що суттєво вплинуло на обсяги валютних надходжень та фінансові потоки аграрних підприємств.

Беручи до уваги вище перелічене, у виробників зростає потреба у кредитних ресурсах. Завдяки державним програмам підтримки, таким як «Доступні кредити 5-7-9%» у 2023 р. обсяг кредитування бізнесу зріс на 21% [7]. Підприємства змушені запроваджувати механізм гнучкого управління своїми фінансовими потоками, адаптовуючи їх до реалій війни та перспектив повоєнного відновлення. Незважаючи на загальне скорочення фінансування, деякі галузі продовжують залучати іноземні інвестиції. Зокрема, інвестори зосередили свою увагу на підприємствах, що забезпечують критичну інфраструктуру та обороноздатність країни.

У відповідь на виклики сьогодення, уряд України розробив програми для підтримки інвестиційної діяльності. Зокрема, в оборонно-промисловому комплексі було запропоновано понад 10 великих проєктів на суму 43 млрд грн. У металургії та металообробці – понад 20 потенційних проєктів на 26 млрд грн, а в агропромисловому комплексі – можливості для інвестицій на 34 млрд грн у більш ніж 300 проєктів.[8, 9]

Не викликає сумнівів той факт, що відновлення національної економіки неможливе без фінансової допомоги наших міжнародних партнерів. Міжнародні фінансові інституції (наприклад, Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР)) продовжують підтримувати українську економіку. У 2025 році ЄБРР планує інвестувати щонайменше 1,5 млрд євро в економіку України, зосереджуючи свою увагу на приватному секторі, енергетиці та інфраструктурі. [10] Розширення співпраці з міжнародними партнерами, диверсифікація джерел фінансування стають критично важливими чинниками виживання та розвитку підприємств.

В умовах війни диверсифікація джерел фінансування набуває критичного значення для стабільного розвитку підприємств. Розподіл фінансових потоків між власним капіталом, банківськими кредитами, грантовими програмами, міжнародними інвестиціями та державною підтримкою допомагає знизити ризики, пов'язані з економічною невизначеністю та нестабільністю ринку. Такий підхід забезпечує збереження ліквідності, дозволяє швидко адаптуватися до змін зовнішнього середовища та сприяє подальшому зростанню навіть у складних умовах війни.

Впровадження цифрових технологій є ключовим фактором розвитку та стабільності підприємств в умовах соціальних викликів. Автоматизація бізнес-

процесів, використання хмарних сервісів і цифрових платформ дозволяє зменшити залежність від фізичної інфраструктури та забезпечити безперервність роботи. Цифрові платежі, онлайн-банкінг і блокчейн-технології сприяють безпечному управлінню фінансами, а аналітичні інструменти допомагають ухвалювати стратегічні рішення в умовах невизначеності. Крім того, розвиток *e-commerce* і дистанційної роботи відкриває нові можливості для бізнесу, знижуючи ризики та адаптуючи підприємства до реалій війни.

Підсумовуючи вище викладене, можемо констатувати, що війна спричинила значні зміни у фінансових потоках підприємств. Основними наслідками стали зниження доходів через падіння попиту, руйнування виробничих і логістичних ланцюгів, скорочення інвестицій, зростання витрат на адаптацію до нових умов, а також посилення залежності від державної та міжнародної фінансової підтримки. Адаптація фінансових потоків до умов війни й повоєнного відновлення є необхідною умовою виживання підприємств, що передбачає оптимізацію витрат, пошук нових ринків і джерел фінансування.

Література:

1. Міністерство економіки України. Макроекономічний прогноз на 2023-2024 рр. URL:<https://www.me.gov.ua> .
2. НБУ. Фінансовий стан бізнесу в умовах війни. 2023. URL:<https://www.bank.gov.ua> .
3. Відновлення ринку праці в Україні в умовах війни: регіональні аспекти.- 2024. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/sotsialna-polityka/vidnovlennya-rynku-pratsi-v-ukrayini-v-umovakh-viyny> .
4. Світовий банк. Прямі іноземні інвестиції в Україні, 2021-2023 рр. URL:<https://www.worldbank.org> .
5. Державна служба статистики України. Показники економічної діяльності підприємств. 2024. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua> .
6. Ukraine farm sector indirect losses may reach \$83 bln due to Russian invasion, analysts say. 2024. URL:<https://www.reuters.com/markets/commodities/ukraine-farm-sector-indirect-losses-may-reach-83-bln-due-russian-invasion-2024-10-03> .
7. Міністерство фінансів України. Державний бюджет та міжнародна підтримка. URL:<https://www.mof.gov.ua> .
8. Інвестиції під час війни. Хто, куди і чому готовий вкладати гроші в Україні. 2024. URL:<https://www.rbc.ua/rus/news/investitsiyi-pid-chas-viyni-hto-kudi-i-chomu>
9. USAID. Інвестиції у відбудову України. 2024. URL:<https://www.usaid.gov.ua> .
10. EBRD plans to invest at least \$1.56 bln in Ukraine's war-hit economy this year. 2025. URL:<https://www.reuters.com/world/europe/ebrd-plans-invest-least-156-bln-ukraines-war-hit-economy-this-year-2025>

ВПЛИВ КОРПОРАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ НА ЕФЕКТИВНІСТЬ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВА

Митник Н.В.

*Науковий керівник: Павлюк Т.І., к.е.н., доцент
Вінницький торговельно-економічний інститут ДТЕУ*

Корпоративна культура є фундаментом, на якому будується успішна організація, виступаючи сукупністю моделей поведінки, що формуються та еволюціонують разом з підприємством. Вона об'єднує систему цінностей, традицій та правил, які регулюють як формальну, так і неформальну поведінку працівників, створюючи єдиний культурний простір. Цей простір поділяється на організаційні та ідейні складові. Організаційні елементи визначають повсякденну рутину, включаючи графік роботи, дресс-код та правила спілкування, забезпечуючи злагодженість та ефективність робочих процесів.

Ідейні складові корпоративної культури відображають загальну філософію компанії, її цінності та етичні норми. Вони формують ставлення до співробітників, клієнтів та суспільства в цілому, сприяючи створенню позитивного іміджу та залученню талановитих працівників. Підтримка здорового способу життя, правильне харчування та заняття спортом є прикладами ідейних елементів, що сприяють формуванню здорової та продуктивної робочої атмосфери. Корпоративна культура є незамінною складовою, що впливає на мотивацію, залученість та продуктивність працівників, а також на спроможність компанії досягти стратегічного успіху [1].

Еволюція концепції «корпоративна культура» відображає трансформацію управлінської парадигми від технократичного підходу до людиноцентричного. У 1950-1960-х роках, в умовах економічного буму, акцент змістився на гармонізацію організаційних відносин, що стало предтечею усвідомлення важливості внутрішнього середовища компанії. 1960-1970-ті роки ознаменувалися появою теорії «людських відносин», що фактично підтверджується кореляцією між задоволеністю працівників та їхньою продуктивністю, що стимулювало інтерес до таких особливостей організаційної культури, як стиль керівництва та міжособистісні відносини.

1980-ті роки стали періодом концептуалізації та систематизації поняття «корпоративна культура». Діяльність Едгара Шайна, Терренса Джайса та інших дослідників заклали теоретичний фундамент для вивчення цього феномену. Особливу роль відіграла публікація книги «In Search of Excellence» Тома Пітерса та Роберта Вотермана, яка популяризувала ідею про те, що сильна корпоративна культура є основою конкурентоспроможності компанії. Ця праця продемонструвала практичну цінність концепції, підкресливши її вплив на успіх провідних компаній того часу [3].

Наприкінці ХХ століття, в умовах глобалізації та технологічної революції, значення корпоративної культури набуло ще більшої актуальності. Компанії почали усвідомлювати необхідність формування внутрішнього середовища, яке б сприяло не лише продуктивності, але й інноваціям, творчості та залученості

працівників. Таким чином, концепція «корпоративна культура» еволюціонувала від абстрактної ідеї до практичного інструменту управління, що дозволяє компаніям адаптуватися до мінливого зовнішнього середовища та досягати стійкого конкурентного переваги [1].

Практичне втілення корпоративної культури на підприємстві полягає у створенні реальних, а не формальних умов для комфортної роботи та поведінки персоналу, що перетворює задоволених співробітників на потужне джерело «сарафанного радіо», яке ефективно поширює позитивний імідж компанії, залучаючи нових працівників, клієнтів та їхніх рекомендацій по всьому місту чи регіону [3].

Створення та розвиток ефективної корпоративної культури потребує всебічного підходу, який поєднує стратегічне планування, залучення персоналу та постійне вдосконалення. Насамперед, необхідно розглядати підприємство як бренд, де корпоративна культура виступає ключовим елементом маркетингової стратегії. Це передбачає формування чітких цінностей, місії та візії, які відображають унікальність компанії та її прагнення до досягнення стратегічних цілей. Важливо не лише декларувати ці цінності, але й впроваджувати їх у повсякденну практику, створюючи комфортне та мотивуюче робоче середовище.

Розвиток корпоративної культури – це безперервний процес, що вимагає постійного аналізу кращих практик конкурентів та пошуку інноваційних підходів. Компанія має бути готовою до змін і готовою адаптуватися до нових викликів. Ключовим аспектом є залучення кожного співробітника до цього процесу, адже ініціатива сприяє формуванню відчуття приналежності та відповідальності. Важливо створити атмосферу, де кожен співробітник відчуває свою цінність та може вільно висловлювати свої ідеї [2].

Необхідно, щоб місія підприємства надихала працівників, надаючи їм відчуття причетності до чогось більшого. З метою вдосконалення праці необхідно створити систему KPI, що відображає внесок кожного співробітника в загальний результат. Корпоративна культура повинна стати невід'ємною частиною стратегії підприємства, сприяючи його стійкому розвитку та конкурентоспроможності.

Література:

1. Антонюк К., Парій М. Особливості корпоративного брендингу на ринку інформаційних технологій. *Управління змінами та інновації*. 2021. №2. С. 5- 10.
2. Громко Л. Корпоративна культура як ключовий чинник розвитку торговельного підприємства. *Економічний часопис Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2020. №2. С. 114-120.
3. Степанова Л. В., Тужилкіна О. В. Корпоративна культура в контексті регулювання соціально-трудових відносин. *Соціально-трудові відносини: проблеми науки та практики: монографія*. 2020. С. 518– 534.

ЦІНОВИЙ ФАКТОР У ЗОВНІШНІЙ ТОРГІВЛІ УКРАЇНИ

Мірошніков М.С.

Науковий керівник: Непран А. В., к.е.н., доцент
Харківський національний автомобільно-дорожній університет

Умови торгівлі – співвідношення між цінами товарів експорту і товарів імпорту [1, с.729]. Якщо ціни на експортовані товари ростуть швидше, ніж на імпортовані, то країна має можливість менше експортувати для оплати такого ж обсягу імпорту. Випередження зростання цін на імпортовані товари в порівнянні з цінами на експортовані товари та послуги веде до протилежного результату.

В сучасних умовах «умови» торгівлі служать важливим індикатором міжнародної конкурентоспроможності країни. Поліпшення умов торгівлі країни в довгостроковому періоді може інтерпретуватися як поліпшення міжнародної конкурентоспроможності країни, причому як на ринку експортних товарів, так і на національному ринку конкуруючих товарів.

Розглянемо зміни цін в зовнішній торгівлі товарами в Україні за 2020–2024 рр. (табл. 1).

Таблиця 1 - Індекси цін (Пааше), %

Показники	2019 р.	2020 р.	2021 р.	2022 р.	2023 р.	2024 р.	В серед- ньому за 2019–2024 рр.
Індекс умов торгівлі (кількісний)							
експорт	11,8	0,1	4,6	48,2	8,2	0,8	11,2
імпорт	12,3	0,2	–0,4	24,6	37,3	5,7	12,5

Розраховано за: Індекс обсягу виробництва, цін та умов торгівлі. Державна служба статистики України. Офіційний сайт. <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Наведені дані дозволяють зробити висновок, що в Україні за досліджуваний період спостерігалася тенденція до перевищення темпів зростання цін на імпорт порівняно з цінами на експорт товарів, хоч і маланестійкий характер. Найбільше перевищення цін (на 23,6 %) було у 2022 р.. Це перевищення в значній мірі виникло внаслідок стрімкого обвалу цін на основні товари українського експорту.

Література:

1. Методологічні положення розрахунку індексів середніх цін, фізичного обсягу та умов торгівлі у зовнішній торгівлі товарами: Наказ Держкомстату № 419 від 9 грудня 2005 р. URL: https://ukrstat.gov.ua/metod_polog/metod_doc/2005/419/metod.htm.

ВИКЛИКИ ТА ПРОБЛЕМИ ВПРОВАДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ НА ПІДПРИЄМСТВАХ

Пірняк О.С.

*Науковий керівник: Павлюк Т. І., к.е.н., доцент
Вінницький торговельно-економічний інститут
Державного торговельно-економічного університету*

Соціальна відповідальність підприємств (СВП) стає все більш актуальною в сучасному світі, де бізнес відіграє важливу роль у вирішенні соціальних та екологічних проблем. Підприємства не лише зосереджуються на отриманні прибутків, але й намагаються бути корисними для суспільства та планети, сприяючи сталому розвитку.

Концепція СВП еволюціонувала від простої філантропії до інтегрованої стратегії бізнесу, яка передбачає врахування інтересів усіх зацікавлених сторін. Основними принципами СВП є прозорість, підзвітність, етичність та повага до інтересів стейкхолдерів. Існують різні моделі СВП, зокрема модель Керролла, яка включає економічну, юридичну, етичну та філантропічну відповідальність, а також модель стейкхолдерів, яка акцентує увагу на взаємодії з усіма зацікавленими сторонами [1].

Міжнародний досвід демонструє різноманітність підходів до СВП у різних країнах. Наприклад, Німеччина надає перевагу екологічній відповідальності, Скандинавські країни – соціальній інклюзії та гендерній рівності, а США – корпоративній філантропії та волонтерству. Успішні компанії, такі як Patagonia, Unilever та Danone, показують, що ключовими факторами успіху є інтеграція СВП у бізнес-стратегію, залучення стейкхолдерів, вимірювання та звітність. В умовах євроінтеграції Україна має адаптуватися до європейських стандартів СВП, зокрема до Директиви ЄС 2014/95/EU про нефінансову звітність. [2].

Впровадження СВП в Україні стикається з низкою економічних, інституційних, соціальних та культурних викликів. Економічні виклики включають недостатність фінансових ресурсів для реалізації соціальних програм, відсутність економічних стимулів для впровадження СВП та короткострокову орієнтацію бізнесу. Інституційні виклики пов'язані з нерозвиненістю інститутів підтримки СВП, низьким рівнем обізнаності про СВП серед керівництва та персоналу підприємств, а також неефективним державним регулюванням у сфері СВП [3].

Соціальні та культурні виклики включають низький рівень довіри до бізнесу з боку суспільства, корупцію та тіньову економіку, а також відсутність культури соціальної відповідальності серед населення. Наприклад, за результатами опитувань Національного банку України, регулярно аналізують довіру до різних соціальних інститутів, включаючи бізнес рівень довіри до бізнесу в Україні залишається досить низьким, що ускладнює реалізацію соціальних програм. Розв'язання цих проблем потребує комплексного підходу, включаючи державну підтримку, підвищення обізнаності та зміну корпоративної культури [4].

Для покращення практик СВП в Україні необхідно розробити та впровадити інтегровану стратегію СВП, залучити стейкхолдерів, створити систему вимірювання та звітності, підвищити обізнаність та розвивати партнерство з громадськими організаціями. Держава має створити сприятливе середовище, розробити стимули та забезпечити прозорість.

Перспективи розвитку СВП в Україні пов'язані з розвитком соціального підприємництва, залученням інвестицій, інтеграцією СВП в освіту та євроінтеграцією. Розвиток СВП сприятиме сталому розвитку, конкурентоспроможності та довірі до бізнесу.

Література:

1. Концепції соціальної відповідальності. URL: https://pidru4niki.com/83403/sotsiologiya/kontseptsiyi_sotsialnoyi_vidpovidalnosti (дата звернення 03.03.2025)
2. Дяків, А. С., Бондаренко, В. О. Соціальна відповідальність бізнесу в Україні: виклики пандемії та шляхи сталого розвитку. *Економічний вісник України*. 2024. №67. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-67-130>
3. Лінгур Л.М. Роль корпоративної соціальної відповідальності у формуванні стратегії розвитку підприємства: сучасний підхід. *Економічний вісник України*. 2023. №49. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-49-11>
4. Національний банк України. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/schomisysachni-opituvannya-pidpriyemstv-ukrayini-gruden-2024-roku>

СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ БІЗНЕСУ ЯК ФАКТОР ПІДВИЩЕННЯ ЯКОСТІ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ

Прибега А.О.

*Науковий керівник: Павлюк Т. І., к.е.н., доцент
Вінницький торговельно-економічний інститут
Державного торговельно-економічного університету*

У сучасному бізнес-середовищі корпоративна соціальна відповідальність (КСВ) набуває все більшого значення, перетворюючись з етичного зобов'язання на стратегічний пріоритет. Компанії, які прагнуть до сталого розвитку та лідерства, усвідомлюють, що інвестиції в людський капітал є ключовим фактором успіху в довгостроковій перспективі. Зі зростанням свідомості споживачів, КСВ стає не просто бажаним, а необхідним елементом бізнес-стратегії. Компанії, які активно реагують на глобальні виклики, такі як зміна клімату, соціальна нерівність, проблеми охорони здоров'я, несправедливі умови праці та гендерна нерівність, не лише зміцнюють свою репутацію, але й створюють стійку конкурентну перевагу. Вони залучають лояльних клієнтів, талановитих співробітників та інвесторів, які поділяють їхні цінності [1].

Створення безпечного та здорового робочого середовища – ще один важливий ключовий аспект КСВ. Відповідність міжнародним стандартам, таким

як ISO 45001, гарантує захист здоров'я працівників та мінімізує ризики виробничого травматизму. Компанії, які впроваджують комплексні програми підтримки здоров'я, включаючи медичне страхування, фітнес-ініціативи та психологічну допомогу, демонструють вищий рівень лояльності та задоволеності персоналу. [2].

СББ відіграє досить значну роль у підвищенні якості життя населення. Підтримка місцевих громад та соціальних ініціатив є важливим внеском бізнесу в розвиток суспільства. Фінансування освітніх, медичних, культурних та спортивних проєктів сприяє покращенню соціального клімату та добробуту населення. Соціально відповідальні компанії стають лідерами довіри в суспільстві. Громадськість високо цінує компанії, які активно підтримують місцеві громади та реалізують соціальні проєкти, така позитивна репутація не лише підвищує лояльність споживачів, але й сприяє залученню талановитих працівників та інвесторів.

Корпоративна соціальна відповідальність (КСВ) нерозривно пов'язана з екологічною свідомістю. Впровадження стандартів екологічного менеджменту, таких як ISO 14001, та ставка на "зелені" технології – це не просто тренд, а необхідність для мінімізації негативного впливу на середовище. Екологічна відповідальність у бізнесі, залежно від його розміру та галузі, варіюється від використання альтернативних джерел енергії та екологічно чистих матеріалів до запровадження загальнокорпоративних програм утилізації, підтримки місцевих екологічних організацій через пожертви та волонтерство. Виробництво високоякісних та безпечних товарів та послуг, які відповідають потребам суспільства, – ще один досить важливий аспект КСВ. Компанії, які ставлять в пріоритет якість та безпеку своєї продукції, наприклад, виробники органічних продуктів харчування та екологічно чистої побутової хімії, роблять вагомий внесок у зміцнення здоров'я та підвищення добробуту громадян [3].

На шляху до поширення КСВ в Україні існують певні перешкоди, такі як: -недостатня обізнаність суспільства та бізнесу щодо переваг КСВ; -недосконалість законодавчої бази, яка не стимулює бізнес до соціально відповідальної поведінки; -проблеми корупції та тіньової економіки, які створюють нерівні умови для ведення бізнесу [4].

КСВ можна розглядати як стратегічну інвестицію у процвітання країни. Наукові дослідження демонструють, що відповідальний бізнес позитивно впливає на розвиток людських ресурсів і підвищення рівня життя громадян. Потенціал для реалізації корпоративної соціальної відповідальності в Україні залишається високим, і ця практика здатна відіграти вирішальну роль у забезпеченні сталого розвитку, зміцненні міжнародного іміджу країни та покращенні її конкурентних позицій.

Література:

1. Кузьмін О. Є., Станасюк Н. С., Уголькова О. З. Соціальна відповідальність бізнесу: поняття, типологія та чинники формування. *Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення та проблеми*

розвитку. 2021. № 2 (6). URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2021/nov/25482/nzmened-56-64.pdf>

2. ISO 45001:2018 - Occupational health and safety management systems. URL: <https://www.iso.org/standard/63787.html>

3. ISO 14001:2015 - Environmental management systems. URL: <https://www.iso.org/standard/60857.html>

4. Дячун О. Соціальна відповідальність бізнесу : сучасні виклики та перспективи. URL: https://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/lib/26115/2/FMZKP_2018v1_Dyachun_O-Social_responsibility_of_159-161.pdf

ЗАСТОСУВАННЯ ТЕОРІЇ ІГОР ПРИ УЗГОДЖЕННІ ІНТЕРЕСІВ УЧАСНИКІВ ТРАНСПОРТНОГО ІНФРАСТРУКТУРНОГО ПРОЕКТУ НА ЗАСАДАХ КОНЦЕСІЇ

*Сагайдак Є.С., аспірантка
Науковий керівник: Бондар Н.М., д.е.н., професор
Національний транспортний університет*

Будь який концесійний проект та його учасників можна розглядати як самостійну соціально – економічну систему, яка є підсистемою нижчого рівня порівняно з великою системою господарського рівня та характеризується внутрішньою впорядкованістю елементів цілого, а також наявністю сукупності процесів, які ведуть до встановлення зв'язків між елементами такої системи.

Реалізація проектів державно-приватного партнерства є досить складним процесом, оскільки передбачає залучення багатьох учасників як боку держави, так і приватного бізнесу. Враховуючи, що основною рисою таких проектів є орієнтація на вирішення суспільно значущих завдань, однією зі сторін, які також беруть участь у нагляді за виконанням проекту є суспільство (територіальна громада), представники якої також висловлюють свої інтереси під час підтримки проекту.

Виникає низка питань, пов'язаних з узгодженням інтересів учасників. Зокрема, в яких пропорціях учасники вносять необхідні ресурси; як сформувати структуру джерел фінансування, що забезпечують мінімальну вартість проекту; як розподілити доходи, ризики, відповідальність між учасниками проекту. Визначення механізмів, які використовуються для узгодження економічних інтересів, міститься в працях таких авторів як, Н. Бондар [3, 4], Н. Богдан [2], Я. Лісун [7], Н. Рябцева [12] тощо. Поряд з цим при наявності певної кількості наукових розробок коло проблем, що стосуються підходів до узгодження економічних інтересів саме учасників концесійних проектів – продовжують залишатися недостатньо дослідженими.

За своєю природою взаємодія між учасниками економічних відносин пов'язана з потребою реалізації економічних інтересів. Для раціонального функціонування учасників відносин використовуються механізм координації,

який є характеристикою явища «узгодження економічних інтересів». Множинність підходів до узгодження економічних інтересів свідчить про складність та багатогранність цього поняття.

Взаємодія між економічними суб'єктами та структурними елементами системи пов'язана з реалізацією економічних інтересів. При цьому раціональне функціонування та розвиток такої системи забезпечується механізмом координації, який в свою чергу є характеристикою явища «узгодження економічних інтересів» та окремою категорією, спорідненою з такими категоріями, як «господарський механізм» та «механізм управління економікою» [8].

Розроблення механізму узгодження інтересів учасників концесії потребує застосування системного підходу. Системний підхід потрібен, що не тільки розробити цілісну структуру проекту, а щоб через системні питання найбільш повно визначити результат проекту [2, 10].

Процес узгодження рішень між агентами також може бути розглянутий з позиції ієрархії інформаційного обміну – вертикального чи горизонтального узгодження [13]. Горизонтальні зв'язки є однорівневими, перебувають на одному управлінському рівні та не підпорядковуються один одному. В той час, коли вертикальне узгодження має передбачати зв'язок на різних рівнях управління та враховувати підпорядкованість.

Осборн і Рубінштейн визначили основні припущення, які лежать в основі теорії ігор, а саме: раціональність агентів у грі та їх стратегічне міркування. Раціональність гравців полягає в тому, що особи, які приймають рішення переслідують чітко визначені екзогенні цілі. Стратегічне міркування агентів полягає в тому, що вони враховують свої знання або очікування щодо інших осіб, які здатні приймати рішення [15].

Аналіз питань застосування теорії ігор в проектах ДПП не демонструє поширеність досліджень з пошуку спільних стратегій для учасників проектів в умовах поєднання їх інтересів [14, 16, 17]. Науковці зазначають, що результати розв'язання задач за допомогою теорії ігор засвідчили кращі індивідуальні результати економічних агентів при діях за спільними інтересами [9].

Існує думка, що через унікальність аналітичного апарату для взаємодії між суб'єктами та можливість передбачити наслідки можливих рішень, теорія ігор повинна бути застосована в якості, як мінімум, інструменту для прийняття рішень на рівні державних політик з ключових питань [11]. Теорія ігор дозволяє виявити стабільні стани системи, де жоден з учасників не має стимулу змінювати поведінку в односторонньому порядку. Психологічно теорія ігор заглиблюється в процес прийняття рішень в ситуаціях конфлікту, співпраці і переговорів.

Наявність взаємозалежності між гравцями, коли користь кожного залежить не тільки від його власних дій, а й від дій кожного з інших гравців, що є відмінною рисою теорії ігор, притаманна відносінам учасників концесійного проекту, що дозволяє сформулювати висновок про перспективність використання певних типів теорії ігор в узгодженні інтересів.

Теорія ігор, що зосереджується на стратегічних взаємодіях та економічній поведінці, є основою для вивчення взаємодії між учасниками ДПП та для

формування правильних стратегій дій для партнерів та ініціаторів. Кооперативні ігри можуть забезпечити учасникам більше корисності [1, 5, 6].

Питання, яке дозволяє вирішити кооперативна гра з побічними платежами, наступне: як розподілити очікуваний прибуток від проекту за умови, що працюючи в коаліції учасники проекту можуть забезпечити отримання більшого обсягу прибутку, ніж працюючи поодиночки. Теорія кооперативних ігор пропонує вирішення таких задач за допомогою С-ядра, яке є множиною відповідних недомінуючих розподілів X , або вектору Шеплі за умови пустоти С-ядра.

Використання принципів системного та структурованого підходу дозволить не тільки для описати склад системи учасників концесійного проекту, а й вирішити питання узгодження інтересів учасників проекту. Узгодження інтересів буде полягати саме у справедливому та обґрунтованому розподілі результату діяльності спільної концесійної компанії пропорційно до вкладів, функцій та відповідальності учасників.

Література:

1. Барановська Л.В. Теорія ігор: курс лекцій : навч. посіб. Київ, 2022. 245 с. URL: https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/49092/1/Teoriia_igor.pdf
2. Богдан Н. М. Узгодження економічних інтересів як ресурсне забезпечення регіонального розвитку. *Український журнал прикладної економіки*. 2018, Том 3. № 1. С. 6-19.
3. Бондар Н.М. Про критерії ефективності механізму державно-приватного партнерства. *Управління проектами, системний аналіз і логістика*. 2014. Вип. 13(2). С. 22-38.
4. Бондар Н.М. Розвиток транспортної інфраструктури України на засадах державно – приватного партнерства: монографія. К.: НТУУ, 2014. 336 с.
5. Волошин О. Ф., Мащенко С. О. Моделі та методи прийняття рішень : навч. посіб. Київ, 2010. 336 с.
6. Гладкова Л., Наумова М. Застосування теорії ігор в економіці. *Наукові записки* [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. 2013. Вип. 4 (2). С. 16-21 Випуск 4 (II). URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/228635336.pdf>
7. Лісун Я.В. Узгодження соціально – економічних інтересів підприємств на основі рефлексивного методу. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2015. №4 , Т.3. С. 27-30.
8. Котенок А.Г. Діалектична природа координації елементів економічної системи в контексті сучасної парадигми економічної системи. *Вчені записки*. 2016. №17. С. 5-18.
9. Мажара Г.А., Капустян В.О. Ірраціональні стратегії в умовах часткової інформованості гравців на прикладі індивідуально – оптимальних переваг. *Академічний огляд*. 2019. №2 С. 61-67. URL: <https://acadrev.duan.edu.ua/images/PDF/2019/2/7.pdf> (дата звернення 07.11.2024).
10. Молоканова В. М., Гордєєва І. О. Системний підхід до управління проектами в умовах поведінкової економіки. *Управління розвитком складних систем* : зб. наук. пр. 2021. Вип. 45. С. 43–49. URL:

<https://crust.ust.edu.ua/items/351e94b4-2c5d-4dce-a2ad-dd81d61784e8>

11. Рашкован І., Ігнатенко О. Як теорія ігор може допомогти нашому суспільству? Сайт Українського католицького університету. URL: <https://ucu.edu.ua/news/yak-teoriya-igor-mozhe-dopomogty-nashomu-suspilstvu/>

12. Рябцева Н.В., Алсуф'єва О.О. Механізм узгодження економічних інтересів в інноваційній мароекономічній системі. *Економічний вісник*. 2013. № 2. С. 77-84.

13. Турлакова С., Логвіненко Б. Моделювання процесів горизонтального узгодження рішень на підприємствах на основі рефлексивного підходу. *Економіка промисловості*. 2021. №4. С. 81- 92.

14. Can game theory be used to address PPP renegotiations? A retrospective study of the of the Metronet - London Underground PPP. Gregory Michael Kennedy. June 2013. URL: <https://repositorio.ucp.pt/bitstream/10400.14/15839/1/201090686.pdf>

15. Martin J. Osborne Ariel Rubinstein. The MIT Press Cambridge, Massachusetts London, England.1994. URL: [https://github.com/ImaginationZ/CGT-MD2013/blob/master/Martin%20J.%20Osborne%2C%20Ariel%20Rubinstein-A%20Course%20in%20Game%20Theory-The%20MIT%20Press%20\(1994\).pdf](https://github.com/ImaginationZ/CGT-MD2013/blob/master/Martin%20J.%20Osborne%2C%20Ariel%20Rubinstein-A%20Course%20in%20Game%20Theory-The%20MIT%20Press%20(1994).pdf)

16. Piraveenan M. Applications of Game Theory in Project Management. A Structured Review and Analysis. 2019. №7. 858 p. URL: <https://doi.org/10.3390/math7090858>

17. Using game theory to determine the point of interest sharing in a bilateral contract. Rouhollah Kiani Ghaleh. URL: <https://mbajournal.ir/index.php/IJBME/article/view/47/40>

АКТУАЛЬНІ АСПЕКТИ ВЕДЕННЯ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

Сумченко А.С.

*Науковий керівник: Нестеренко В.Ю., к.е.н., доцент
Харківський національний автомобільно-дорожній університет*

Підприємницька діяльність відіграє ключову роль у розвитку економіки України, забезпечуючи створення робочих місць, залучення інвестицій та підвищення конкурентоспроможності національного ринку. В сучасних умовах ведення бізнесу в Україні стикається з рядом викликів та можливостей, що потребують адаптації та ефективного управління.

Стосовно регуляторного середовища та законодавчі змін, слід виокремити такі принципові аспекти:

- оновлення законодавства щодо підтримки малого та середнього бізнесу;
- спрощення процедури реєстрації підприємств через онлайн-сервіси;
- податкові стимули та пільги для підприємців;
- виклики, пов'язані з бюрократичними процедурами та необхідністю адаптації до нових вимог.

Аспекти, що формуються під впливом економічних факторів ведення бізнесу, є наступними:

- вплив макроекономічної ситуації, зокрема рівня інфляції та валютного курсу;
- доступ до фінансування, державних та міжнародних програм підтримки підприємництва;
- впровадження енергозберігаючих технологій та оптимізація виробничих витрат;
- інвестиційна привабливість регіонів та галузеві особливості підприємництва.

Активно впливають на сучасну підприємницьку діяльність в Україні цифровізація та інноваційний розвиток, а саме:

- розвиток e-commerce та використання цифрових платформ для ведення бізнесу;
- автоматизація бізнес-процесів та інтеграція CRM-систем;
- використання аналітичних інструментів для прийняття управлінських рішень;
- кібербезпека та захист даних у цифровому середовищі.

Загалом, серед викликів та перспектив підприємницької діяльності в сучасних умовах розвитку економіки Україні слід відзначити:

- вплив військових дій та економічної нестабільності на бізнес;
- перспективи розвитку підприємництва в умовах євроінтеграції;
- важливість соціальної відповідальності та екологічних стандартів;
- підтримку стартапів, інноваційних бізнесів та міжнародне співробітництво.

Ведення підприємницької діяльності в Україні потребує комплексного підходу, що включає врахування регуляторного середовища, економічних факторів, цифрових технологій та інноваційного розвитку. Попри виклики, підприємництво залишається важливим драйвером економічного зростання, а ефективне використання доступних інструментів дозволяє створювати конкурентоспроможні бізнес-моделі.

ВИДИ КАПІТАЛУ – ВАГОМИЙ АСПЕКТ ПОРЯД ІЗ ЙОГО СУТНІСТЮ І ЗМІСТОМ

Серіх Д.С.

*Науковий керівник: Бабайлов В.К., к.е.н., доцент
Харківський національний автомобільно-дорожній університет*

Визначення видів капіталу суттєво залежить від правильного визначення сутності і змісту капіталу. Як було доведено у попередньої доповіді сутність і зміст капіталу зараз значно уточнилися. Тому виникла необхідність й у зміні, в уточненні визначення і видів капіталу. Дослідження, щодо визначення внеску різних аспектів в поняття будь-яке поняття дозволяє зробити висновок, що види капіталу займають третє місце в їх ієрархії після сутності і змісту (сутність надає

50% поняття, зміст – 20% і *види* - приблизне 8%). Тому уточнення визначення видів капіталу стає *актуальною* задачею.

Для її вирішення автори провели аналіз сучасних поглядів щодо визначення видів капіталу у літературних джерелах.

У [1] визначається *людський капітал* як «... сформований і розвинутий у результаті інвестицій і накопичений людиною (людьми) певний *запас* здоров'я, знань, навичок, здібностей, мотивацій, який цілеспрямовано використовується в тій чи іншій сфері економічної діяльності, сприяє зростанню продуктивності праці та завдяки цьому впливає на зростання доходів свого власника, прибутку підприємства та національного доходу».

Це лише один зі прикладів того, що невірне розуміння сутності капіталу веде до введення помилкового і зайвого і достатньо розповсюдженого поняття «людський капітал». Й причина цього вже визначена авторами доповіді – це помилкове ототожнення капіталу зі запасом, ресурсом, потенціалом.

У [2] вводиться ще й поняття «*форми* капіталу», які до того ж називають й *фондами*. Їх аналіз приводить теж до висновку, що вони теж є ні чим іншим як ресурсом. Тому вони теж не є видами капіталу.

Можна привести багато інших прикладів, які теж свідчать про підміну понять – капітал замінюється на ресурс, а види ресурсів помилково трактуються як види капіталу.

Тому *метою* даної доповіді стало визначення видів капіталу на основі уточненого визначення його сутності і змісту.

На основі проведеного аналізу літературних джерел і досвіду особистих досліджень автори пропонують види капіталу визначати через уточнені його сутність і зміст, з яких слідує, що капітал – це не ресурс, не потенціал і не запас. Сутність капіталу визначається як особлива вартість, це вартість у русі, причому у особливому русі – у русі тільки у формі *перетворення* або *перенесення* грошової (Г) або товарної (Т) вартості.

Зміст капіталу включає два елементи: *вартість і її перетворення*.

Виходячи зі цього і зі формули капіталу Аристотеля і удосконалення її К. Марксом, автори доповіді пропонують, перш за все, виділити такі *чотири основні види капіталу*, як перетворення:

- грошової вартості у товарну вартість (Г-Т);
- товарної вартості в грошову вартість (Т-Г);
- грошову вартість у теж грошову вартість (Г-Г);
- товарну вартість у теж товарну вартість (Т-Т).

З них *перші три види* (Г-Т; Т-Г; Г-Г) необхідне об'єднати у *торговий* капітал. А перетворення (Г-Г) визначати як *позиковий* капітал, а його різновид (Г-Г1) – як *відсотковий* капітал.

Четвертий вид (Т-Т) – це *виробничий* капітал. А об'єднання двох *торгових* (Г-Т, Т-Г) і одного *виробничого* капіталів (Т-Т) створює давно відомий *промисловий* капітал як послідовність трьох стадій: Г-Т-Т1-Г1[3].

Отже, на основі уточнення сутності і змісту капіталу впевнено можна стверджувати про існування таких основних видів капіталу:

- торговий капітал;
- позиковий капітал;
- відсотковий капітал;
- виробничий капітал;
- промисловий капітал.

Цей висновок однак зовсім не означає, що необхідне одразу, саме зараз спростувати визначення всіх інших, існуючих досі видів капіталу. Але їх необхідне пристосувати, погодити з новим розумінням сутності, змісту і основних видів капіталу, які визначені у даній доповіді.

Проведений аналіз і визначення основних *видів капіталу* без сумніву сприятиме поглибленню розуміння й самого капіталу й як наслідок – підвищенню продуктивності діяльності підприємств і організацій.

Дана доповідь ставить й нове питання – про подальше удосконалення і перевірку відповідності інших видів капіталу оновленому розумінню сутності і змісту самого капіталу.

Література:

1. Капітал: веб-сайт. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki> (дата звернення: 15.03.2025).

2. Капітал підприємства: сутність, джерела формування та засади управління: веб-сайт. URL: https://osvita.ua/vnz/reports/econom_pidpr/17664/ (дата звернення: 15.03.2025).

3. Промисловий капітал : веб-сайт. URL: <http://www.ukr.vipreshebnik.ru/entsiklopediya/61-p/> (дата звернення: 16.03.2025).

СОЦІАЛЬНЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ФІНАНСУВАННЯ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФІНАНСОВОЇ СТІЙКОСТІ

Цюпка А.В.

*Науковий керівник: Плиса В.Й., к.е.н., професор
Львівський національний університет імені Івана Франка*

Зростання соціальної нерівності у світі, що фіксується в дослідженнях Світового банку і свідчить про недостатню ефективність існуючих механізмів вирішення соціальних проблем у межах домінуючої сьогодні моделі ринкової економіки, став причиною появи економічних інститутів і практик, загальною метою яких є створення більш гармонійних економічних та соціальних структур і відносин, які змінюють базових принципів ринкової економіки. До таких інститутів відноситься соціальне підприємництво (підприємство), що з'явилося в різних країнах світу на початку 1980 х років, а в Україні розвивається приблизно протягом останніх двох десятиліть.

У переважній більшості держав світу, нажаль, відсутній статистичний облік соціальних підприємств, що обмежує можливості для їх вивчення і стимулює вибирати як об'єкт для наукового дослідження діяльність одиничних

соціальних підприємців або соціальних підприємств, що створює концептуальну основу виключно на мікрорівні та не формує її на макрорівні. У зв'язку з цим, найнедослідженішими та найактуальнішими для наукового вивчення є питання, пов'язані з механізмом цільового та планової інтеграції соціальних підприємств до національних соціально-економічних систем, з можливістю оцінки їхнього внеску у соціально-економічний розвиток країн, а також зі створенням дієвих інститутів фінансування соціального підприємництва та забезпечення належного рівня фінансової стійкості соціальних підприємств.

Незважаючи на бурхливий розвиток сектора соціальної економіки в світі та зростаючу роль соціальних підприємств у боротьбі з бідністю та соціальною ізоляцією, соціальне підприємництво залишається майже непомітним в Україні. Незважаючи на те, що соціальні підприємства, як і раніше, скромні за масштабами, вони несуть відповідальність за зміну ставлення до так званої «соціальної політики» та надають можливості для мобілізації додаткових ресурсів у соціальній сфері шляхом розвитку підприємницького потенціалу та інновацій.

Дослідження практики функціонування соціальних підприємців дозволяє стверджувати, що до найсерйозніших факторів ризику, які суттєво впливають на їхню діяльність, належать: «по-перше, вибір оптимального поєднання між забезпеченням фінансових результатів діяльності підприємства та створення соціальної цінності для суспільства; по-друге, недостатність фінансових ресурсів та, зокрема, складний процес залучення додаткових коштів; по-третє, нестійкий фінансовий стан соціальних підприємств» [1]

Соціальні підприємці змушені запозичувати кошти, необхідні для реалізації проектів, у банків та фінансових організацій та повертати їх із відсотками, залишаючись практично без прибутку.

У світових масштабах останнім часом з'явилася величезна кількість нових інститутів та інструментів фінансування соціального підприємництва та соціально орієнтованої діяльності. Це пояснюється кількома причинами: по-перше, значимістю соціальної сфери та нагальною необхідністю подолання соціальної нерівності; по-друге, виникненням якісно нових можливостей для соціального інвестування, спрямованих на мобілізацію приватних економічних ресурсів на підтримку різноманітних соціальних та екологічних проектів; по-третє, світовим економічним спадом, що провокує революційні зміни у сфері благодійності та соціального підприємництва.

Необхідність внесення змін до підходів фінансування соціально значущих проектів зумовлена такими причинами й тенденціями: «1) поява та використання нових фінансових інструментів для реалізації соціальних цілей (фінансування соціального підприємництва поступово виходить за рамки грантів та конкурсів, на зміну їм приходять: позики, різні види інвестування, державні кредитні гарантії тощо); 2) формування інституційних структур, які здійснюють фінансування соціального підприємництва (на зміну благодійним фондам поступово приходять: соціальні біржі, венчурні капітали тощо); 3) капітал благодійників розширює джерела поповнення (на зміну пожертвам великих компаній та приватних осіб поступово приходять державні та приватні

спеціалізовані соціальні інвестиційні фонди); 4) фінансування соціального підприємництва виходить за межі виключно грошового обороту (крім грошових вливань соціальне підприємництво вимагає різних видів допомоги: комп'ютерне забезпечення та обладнання, правова підтримка, волонтерство тощо)» [2].

Таким чином, основним завданням забезпечення фінансування соціального підприємництва на умовах забезпечення фінансової стійкості соціальних підприємств та соціального підприємництва загалом є пошук способів і механізмів подолання обмеженості економічних ресурсів для формування значних ресурсів інвестиційних коштів, спрямованих на вирішення низки нагальних соціальних й екологічних проблем.

Література:

1. Цюпка А.В., Плиса В.Й. Проблеми фінансового забезпечення соціального підприємництва в умовах воєнного стану. *Проблеми та перспективи розвитку підприємництва*: Матеріали XVII Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 24 листопада 2023 року). Харків : ХНАДУ. 2023. С. 52-53.

2. Плиса В.Й., Цюпка А.В., Мунтян Б.В. Інструменти фінансування соціального підприємництва в Україні. *Економіка та суспільство*. 2024. № 61. DOI: 10.32782/2524-0072/2024-61-69.52.

РОЛЬ АВТОСТАНЦІЙ У ФОРМУВАННІ ПОЗИТИВНОГО ІМІДЖУ РЕГІОНАЛЬНОГО ТРАНСПОРТНОГО СЕРВІСУ

Шевченко О.О.

*Науковий керівник: Криворучко О.М., д.е.н., професор
Харківський національний автомобільно-дорожній університет*

Розвиток транспортної інфраструктури, зокрема розширення мережі автовокзалів, відіграє важливу роль у підвищенні якості пасажирських перевезень. Покращення умов транспортного обслуговування сприяє зростанню мобільності населення, а зростаючі потреби громадян, у свою чергу, стимулюють удосконалення транспортних зв'язків та оптимізацію маршрутної мережі. Для ефективної організації міжміських і приміських пасажирських перевезень необхідно створювати зручні інфраструктурні об'єкти, що забезпечують комфортну пересадку між різними видами транспорту. Це особливо важливо для сполучення міст із передмістями, агломераціями та іншими населеними пунктами. Центральну роль у цій системі відіграють автовокзальні комплекси, які виконують функцію кінцевих та проміжних пунктів на маршрутах. Вони не лише забезпечують належний рівень сервісу для пасажирів, але й сприяють покращенню логістики, координації перевезень та інтеграції різних видів транспорту [1-2].

Отже, сучасна транспортна інфраструктура неможлива без розвиненої мережі автовокзалів, які відіграють стратегічну роль у забезпеченні зручних, доступних і безпечних перевезень для населення.

Сьогодні регіональний транспортний сервіс є ключовим елементом економічного розвитку та соціальної мобільності населення. Автостанції виконують функцію транспортних хабів, що забезпечують комфортне обслуговування пасажирів і впливають на їхню загальну оцінку якості транспортної системи регіону.

Автостанція як обличчя регіонального транспортного сервісу – це перша точка взаємодії пасажирів із транспортною системою. Від рівня обслуговування на автостанції залежить сприйняття якості всього регіонального транспорту. При цьому основними аспектами впливу є зручність, безпека, інформаційна підтримка, інфраструктура, екологічність. В свою чергу, факторами, що формують позитивний імідж автостанцій, є:

- комфортність та безпека – наявність навісів, зручних сидінь, охорони, відеоспостереження;
- інформаційна доступність – чітке розміщення розкладу руху, доступ до довідкової інформації;
- взаємодія з пасажиром – якісний сервіс, оперативна робота персоналу, система збору відгуків;
- санітарно-гігієнічні умови – чистота залів очікування, туалетів, відсутність антисанітарії;
- транспортна логістика – зручні пересадки, узгодженість руху громадського транспорту [3-4].

Досвід європейських країн доводить, що сучасні автостанції можуть стати ефективними транспортними вузлами, які підвищують рівень обслуговування та сприяють розвитку регіональної економіки. Зокрема, європейський досвід розвитку автостанцій відноситься до таких сфер та напрямів діяльності, як автоматизація сервісів та впровадження «розумних автостанцій», використання екологічних технологій (сонячні панелі, зарядні станції для електротранспорту), інтеграція з іншими видами транспорту для «безшовного пересування» пасажирів та ін. [5].

Також важливими аспектами формування позитивного іміджу регіонального транспортного сервісу є наявність сучасних зручностей (чисті зали очікування, цифрові табло, зони відпочинку), доступність транспортних та сервісних послуг для осіб з обмеженими можливостями, впровадження цифрових технологій (онлайн-купівля квитків, мобільні додатки, GPS-моніторинг рейсів) для покращення пасажирського досвіду.

Таким чином, сучасні автостанції відіграють ключову роль у створенні позитивного іміджу регіонального транспортного сервісу. Вони слідкують за провідними тенденціями покращення якості послуг, цифровізації та інфраструктурних змін, нарощуючи обсяги довіри пасажирів. А саме покращення сервісу автостанцій – це шлях до конкурентоспроможної та комфортної транспортної інфраструктури у регіоні.

Література:

1. Рижик В.М., Семикіна О.В. Передумови виникнення, формування та розвитку автовокзалів. *Архітектурний вісник КНУБА*. 2013. Вип. 1. С. 110-118.

2. Чаркіна Т.Ю., Задоя В.О., Юрчик О.А. Сучасний стан та перспективи розвитку відновлення і розбудови транспортної інфраструктури в Україні. *Агросвіт*. 2024. №6. С. 103-112.

3. Kryvoruchko O., Dmytriiev I., Poyasnik G., Shevchenko I., Levchenko Ia. (2021). Transport and logistics services as a component of the transport complex and their quality management. Problems and prospects of development of the road transport complex: financing, management, innovation, quality, safety – integrated approach / Dmytriiev I., Levchenko Ia. (Eds.). Kharkiv: PC TECHNOLOGY CENTER, 2021. Ch. 5. P. 42-62.

4. Дмитрієв І.А., Дмитрієва О.І. Економічні проблеми розвитку та функціонування пасажирських автобусних станцій. *Проблеми і перспективи розвитку підприємництва: Збірник наукових праць Харківського національного автомобільно-дорожнього університету*. 2022. № 29. С. 134-143.

5. Гапонов О.О. Міжнародний досвід розвитку транспортної інфраструктури. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2024. №5(23). С. 487-494.

РОЛЬ СТЕЙКГОЛДЕРІВ У РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОГРАМ КОРПОРАТИВНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Юркова М.М.

*Науковий керівник: Павлюк Т.І к.е.н., доцент
Вінницький торговельно-економічний інститут ДТЕУ*

Корпоративна соціальна відповідальність (КСВ) є невід’ємним компонентом сучасної бізнес-стратегії, спрямованої на досягнення сталого розвитку та врахування суспільних очікувань. У цьому процесі ключову роль відіграють стейкхолдери — учасники, які впливають на діяльність компанії або зазнають її дії, як у прямій, так і в опосередкованій формі.[1] Успішність реалізації КСВ-програм безпосередньо залежить від якості взаємодії з цими групами, які здатні як сприяти прогресу, так і створювати виклики.

До основних стейкхолдерів компанії можна зарахувати її співробітників, клієнтів, постачальників, інвесторів, державні органи, громадські організації, місцеві громади та медіа. Кожна із цих груп має власні інтереси та очікування щодо соціально відповідальної поведінки бізнесу, що потребує від компанії ефективного визначення їхніх пріоритетів та шляхів інтеграції цих інтересів до КСВ-стратегії.[2] Сила впливу стейкхолдерів може проявлятися як через офіційні механізми (правові норми, регуляторні вимоги), так і через неформальні засоби, наприклад, суспільну думку чи громадські ініціативи.

Працівники є ключовим ресурсом і рушійною силою реалізації програм КСВ. Вони не лише виконують корпоративну стратегію, але й формують її практичну імплементацію. Політики з поліпшення умов праці, професійного навчання та розвитку персоналу позитивно впливають на продуктивність та мотивацію співробітників, водночас підвищуючи їхню лояльність до компанії. Крім того, залученість працівників до соціальних ініціатив зміцнює

корпоративну культуру та створює умови для успішної реалізації відповідальних дій на практиці.

Клієнти, у свою чергу, виступають важливим елементом у контексті КСВ. Вони дедалі частіше оцінюють компанії за їхнім етичним підходом до питань екології, соціальної справедливості та прав людини. Соціально відповідальні бізнеси мають більше шансів привабити лояльних споживачів, що у довгостроковій перспективі сприяє підвищенню конкурентоспроможності та фінансовій стабільності.

Інвестори також мають значний потенціал впливу на реалізацію програм КСВ. Сьогодні соціально орієнтоване інвестування стає трендом, і саме компанії з чітко визначеною відповідальною позицією можуть легше залучати капітал. Інвестори часто оцінюють не лише фінансову ефективність компанії, але й її внесок у вирішення суспільних та екологічних завдань, що стимулює бізнес дотримуватися високих етичних стандартів.

Громадські організації та місцеві громади відіграють важливу роль у формуванні іміджу компанії та її соціального впливу. Взаємодія з цими групами дає змогу бізнесу краще розуміти локальні проблеми та знаходити рішення, які сприяють суспільному благополуччю.[3] Така співпраця позитивно позначається як на репутації компанії, так і на загальному соціально-економічному середовищі.

Державні органи задають правові рамки для функціонування бізнесу у сфері КСВ через закони, регуляції та інші механізми контролю. Водночас ефективний діалог з владою може сприяти розробці більш дієвих політик у галузі соціальної відповідальності. Таким чином, компанії мають можливість долучатися до формування гармонійних відносин між бізнесом і державою.

Медіа відіграють фундаментальну роль у висвітленні соціально відповідальних ініціатив компаній, створюючи суспільне уявлення про їхню діяльність. Вони здатні як зміцнювати позитивний імідж бізнесу, так і наносити шкоду репутації у випадку розбіжностей між задекларованими цінностями та реальними діями. Тому ефективна взаємодія з медіа стає ключовим елементом успішної реалізації стратегій корпоративної соціальної відповідальності (КСВ).

Результативність програм КСВ безпосередньо залежить від якості співпраці між компанією та її стейкхолдерами. Відкрите спілкування і залучення всіх зацікавлених сторін сприяють глибшому розумінню їхніх потреб, що дозволяє створювати ініціативи, здатні приносити довгострокову користь як для бізнесу, так і для суспільства в цілому.

Література:

1. Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського. Корпоративна соціальна відповідальність. URL: <https://ela.kpi.ua/server/api/core/bitstreams/0083f4a7-2adf-464f-9bc8-557f609fa11d/content> (дата звернення: 05.03.2025).
2. Савков Р., Карвацка Н. Управління взаємодією стейкхолдерів соціальних проєктів. URL: <https://archive.logos-science.com/index.php/conference-proceedings/article/download/2167/2203> (дата звернення: 05.03.2025).

3. Особливості формування іміджу громадської організації. *Економіка та суспільство*.

URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/5343>
(дата звернення: 05.03.2025).

KIÇIK VƏ ORTA SAHIBKARLIQ SUBYEKTLƏRİNİN MILLI İQTISADIYYATIN INKIŞAFINDA ROLU

*Əliyev Elçin Məhəmmədiyə oğlu
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Məqalədə Kiçik və Orta Sahibkarlıq (KOS) subyektlərinin milli iqtisadiyyatın inkişafındakı rolu ətraflı şəkildə araşdırılıb. İlk növbədə, KOS-ların ümumi daxili məhsulun formalaşmasında, məşğulluğun artırılmasında və innovasiyaların tətbiqindəki əhəmiyyəti təhlil edilib. Beynəlxalq təcrübə nəzərdən keçirilərək, inkişaf etmiş ölkələrdə KOS-ların iqtisadiyyata verdiyi töhfələr və bu sektoru dəstəkləyən mexanizmlər araşdırılıb. Azərbaycan iqtisadiyyatında KOS-ların qeyri-neft sektorunun inkişafı və şaxələndirilməsindəki rolu vurğulanıb, xüsusilə dövlətin bu sahəyə verdiyi dəstək proqramları və mexanizmlər qiymətləndirilib. Eyni zamanda, KOS-ların inkişafına mane olan əsas iqtisadi, hüquqi və institusional problemlər müəyyənləşdirilib. Bu problemlər arasında maliyyə resurslarına çıxışın məhdud olması, bazar rəqabətindəki qeyri-bərabər şərait və dövlət dəstəyi mexanizmlərinin effektivliyinin artırılması məsələləri önə çəkilib. Məqalədə həmçinin, KOS-ların inkişafını stimullaşdırmaq üçün müxtəlif tədbirlər təklif edilib. Bu təkliflər arasında maliyyə resurslarına çıxışın asanlaşdırılması, hüquqi maneələrin aradan qaldırılması, innovasiyaların dəstəklənməsi və regionlarda sahibkarlığın stimullaşdırılması məsələləri yer alıb. Azərbaycanın KOS-ların inkişafını təşviq edən dövlət proqramları və strategiyalarına diqqət çəkilərək, bu proqramların tətbiqinin iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və dayanıqlı inkişafı üçün vacib olduğu vurğulanıb. Məqalə həmçinin gələcəkdə atılacaq addımlar və strateji yanaşmalar barədə mülahizələr irəli sürüb. Bu mülahizələr, KOS-ların iqtisadiyyatda rolunun artırılması və ölkənin dayanıqlı inkişafına töhfə verməsi məqsədini güdür.

Kiçik və Orta Sahibkarlıq (KOS) subyektləri milli iqtisadiyyatların dayanıqlı və davamlı inkişafında mühüm rol oynayır. Onlar iqtisadi sistemin əsas struktur elementlərindən biri olmaqla, ümumi daxili məhsulun (ÜDM) formalaşmasına, məşğulluğun artırılmasına, innovasiyaların tətbiqinə və bazar iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə mühüm töhfə verirlər. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, inkişaf etmiş ölkələrdə KOS-ların iqtisadiyyatda xüsusi çəkisi yüksəkdir və onların fəaliyyəti iqtisadiyyatın diversifikasiyasını təmin edərək, makroiqtisadi sabitliyin qorunmasına xidmət edir. Azərbaycan iqtisadiyyatı kontekstində KOS-ların rolu xüsusilə strateji əhəmiyyət daşıyır. Ölkənin uzun müddət neft-qaz sektorundan asılı olması iqtisadiyyatın şaxələndirilməsini və qeyri-neft sektorunun inkişafını zəruri edir. Bu baxımdan, KOS-ların fəaliyyəti ölkənin iqtisadi siyasətində prioritet istiqamətlərdən biri kimi müəyyən edilib. Dövlət tərəfindən sahibkarlığın inkişafına yönəlmiş institusional və hüquqi islahatlar, güzəştli maliyyə resurslarına çıxış

imkanlarının genişləndirilməsi, investisiya təşviq mexanizmlərinin gücləndirilməsi və innovativ biznes mühitinin formalaşdırılması KOS-ların iqtisadiyyatda payını artırmağa xidmət edir. Bundan əlavə, KOS-ların innovasiya və texnologiya sahəsindəki rolu müasir dövrdə daha da aktuallaşır. Sənaye 4.0 texnologiyalarının tətbiqi, rəqəmsal transformasiya və startap ekosistemlərinin inkişafı kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin bazar mövqeyini gücləndirən əsas amillərdən birinə çevrilib. Elektron ticarətin, informasiya texnologiyalarının və yüksək texnoloji həllərin biznes mühitinə integrasiyası KOS-ların iqtisadi sistemdəki rolunu daha da artırır. Eyni zamanda, KOS-lar regionların inkişafında mühüm rol oynayır. İnfrastrukturun gücləndirilməsi, yerli resurslardan səmərəli istifadə və regionlarda sahibkarlığın stimullaşdırılması iqtisadi inkişafın tarazlanmış şəkildə həyata keçirilməsinə imkan yaradır. Azərbaycan hökumətinin regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair həyata keçirdiyi dövlət proqramları çərçivəsində KOS-lara yönəlik tədbirlər bu sahənin inkişafına təkan verir. Nəticə etibarilə, kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri təkcə iqtisadiyyatın inkişafına deyil, həm də sosial rifahın yüksəldilməsinə, innovativ potensialın gücləndirilməsinə və dayanıqlı iqtisadi sistemin formalaşdırılmasına əhəmiyyətli təsir göstərir. Azərbaycanın iqtisadi inkişaf strategiyasında KOS-ların gücləndirilməsi uzunmüddətli iqtisadi dayanıqlılığın təmin edilməsi baxımından prioritet istiqamət kimi çıxış edir. Bu baxımdan, KOS-ların inkişafına yönəlmiş siyasətlərin davamlı və sistemli şəkildə həyata keçirilməsi iqtisadiyyatın dinamik və inklüziv inkişafını təmin edəcək mühüm amillərdən biri kimi dəyərləndirilir.

Müasir iqtisadi sistemlərdə KOS-ların inkişaf səviyyəsi iqtisadi diversifikasiya, məşğulluq, innovasiya potensialı və ümumi makroiqtisadi sabitliklə sıx əlaqəlidir. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, KOS-lar ümumi daxili məhsulun (ÜDM) əhəmiyyətli hissəsini formalaşdırır, yeni iş yerləri yaradır və texnoloji yeniliklərin tətbiqində əsas iştirakçılardan biri kimi çıxış edirlər. İnkişaf etmiş ölkələrdə bu sektorun effektiv fəaliyyəti dövlət tərəfindən dəstəklənən institusional mexanizmlər və əlverişli biznes mühiti vasitəsilə təmin olunur.

Azərbaycanda KOS-ların inkişafı dövlətin iqtisadi siyasətində prioritet istiqamətlərdən biri olsa da, bir sıra institusional, iqtisadi və sosial problemlər bu subyektlərin potensialından tam istifadəni məhdudlaşdırır. Ölkə iqtisadiyyatının uzun müddət neft-qaz sektoruna əsaslanması qeyri-neft sektorunun inkişafını zəruri edir və bu prosesdə KOS-ların gücləndirilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Lakin kiçik və orta sahibkarların maliyyə resurslarına çıxış imkanlarının məhdudluğu, hüquqi və inzibati maneələr, innovasiya potensialının yetərinə formalaşmaması və bazar rəqabətində iri şirkətlərlə qeyri-bərabər mövqedə olmaları bu sektorun inkişafını ləngidən əsas problemlər kimi çıxış edir. Bu kontekstdə əsas problem KOS-ların iqtisadiyyatda payının artırılması, rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi və innovasiyaların tətbiqi üçün optimal institusional və iqtisadi mexanizmlərin müəyyən olunmasıdır. Problemin tədqiqi beynəlxalq təcrübənin Azərbaycan şəraitinə uyğun tətbiqini, KOS-ların inkişafına mane olan amillərin təhlilini və dövlət dəstəyi siyasətinin daha da təkmilləşdirilməsini zəruri edir. Bu baxımdan, tədqiqatın əsas məqsədi KOS-ların iqtisadiyyatda rolunu elmi əsaslarla araşdırmaq, onların inkişafına təsir edən amilləri müəyyənləşdirmək və onların dayanıqlı fəaliyyətini təmin edəcək strateji yanaşmaları təklif etməkdir. Qlobal iqtisadi trendlər və rəqəmsal transformasiya şəraitində KOS-

ların inkişaf modelinin formalaşdırılması ölkənin iqtisadi inkişaf strategiyasının tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilməlidir[4].

Kiçik və Orta Sahibkarlıq (KOS) subyektlərinin inkişafını təmin etmək üçün kompleks və strateji yanaşma tələb olunur. İlk növbədə, maliyyə resurslarına çıxış imkanlarının genişləndirilməsi vacibdir. Güzəştli kreditlər, alternativ maliyyələşdirmə mənbələri və dövlət-özəl sektor əməkdaşlığının gücləndirilməsi KOS-ların inkişafına töhfə verə bilər. Sahibkarlıq fəaliyyətini tənzimləyən hüquqi və inzibati maneələrin aradan qaldırılması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqsədlə vergi yükünün optimallaşdırılması, lisenziyalaşdırma və qeydiyyat prosedurlarının sadələşdirilməsi, eləcə də rəqəmsal inzibati xidmətlərin tətbiqi zəruridir[2-3].

İnnovasiya və rəqəmsal transformasiyanın dəstəklənməsi KOS-ların rəqabət qabiliyyətini artıran əsas amillərdən biridir. Rəqəmsal texnologiyaların və elektron ticarət imkanlarının genişləndirilməsi, startap ekosisteminin gücləndirilməsi və yeni texnologiyaların biznesə inteqrasiyası bu sahədə mühüm addımlardandır. Bununla yanaşı, insan kapitalının inkişafı da prioritet məsələlərdən biridir. Sahibkarlıq bacarıqlarının artırılması, peşəkar kadr hazırlığı və universitetlərlə sənaye müəssisələri arasında əməkdaşlığın genişləndirilməsi KOS-ların innovativ potensialını yüksəldə bilər.

Regionlarda KOS-ların inkişafının stimullaşdırılması üçün infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi və yerli resursların səmərəli istifadəsinə şərait yaradılması vacibdir. Kənd təsərrüfatı və aqrobiznes sektorunda fəaliyyət göstərən KOS-ların inkişafına dəstək vermək iqtisadi şaxələndirmə baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Dövlətin bu sahəyə yönəltdiyi dəstək mexanizmlərinin daha da təkmilləşdirilməsi, vergi güzəştlərinin və innovativ sahibkarlığın təşviqinə yönəlmiş siyasətlərin davamlı icrası KOS-ların iqtisadiyyatda rolunu gücləndirəcək və uzunmüddətli iqtisadi dayanıqlılığın təmin olunmasına töhfə verəcək.

Azərbaycanda KOS-ların inkişafı dövlət siyasətinin əsas prioritetlərindən biridir. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin iqtisadiyyatda rolunun artırılması məqsədilə müxtəlif dövlət proqramları və strategiyalar həyata keçirilir. Bu proqramlar KOS-ların maliyyə resurslarına çıxışını asanlaşdırmaq, hüquqi və institusional bazanı təkmilləşdirmək, innovasiya və texnologiya əsaslı sahibkarlığı təşviq etmək kimi əsas istiqamətləri əhatə edir. "Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər" Dövlət proqramı ölkənin uzunmüddətli inkişaf strategiyasını müəyyən edir və KOS-ların inkişafına xüsusi diqqət yetirir. Strateji prioritetlərdən biri dayanıqlı iqtisadi artımın təmin edilməsi və qeyri-neft sektorunun gücləndirilməsidir. Bu çərçivədə KOS-ların rəqabətqabiliyyətinin artırılması, innovativ sahibkarlığın təşviqi və beynəlxalq bazarlara çıxış imkanlarının genişləndirilməsi nəzərdə tutulur. "2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası" KOS-ların maliyyə resurslarına çıxışını asanlaşdırmaq, onların innovativ potensialını artırmaq və dövlət dəstəyi mexanizmlərini gücləndirmək məqsədi daşıyır. Xüsusilə, sahibkarlığın inkişafı üçün rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi və elektron ticarətin inkişafı əsas istiqamətlərdən biridir. Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi (KOBİA) KOS-ların inkişafına dəstək göstərmək məqsədilə 2018-ci ildə Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi yaradılmışdır. KOBİA KOS-lara məsləhət xidmətləri, maliyyə dəstəyi, biznes inkubasiya proqramları və beynəlxalq bazarlara çıxış imkanları təqdim edir. Agentlik

həmçinin startap ekosisteminin inkişafını dəstəkləyir və gənc sahibkarlara xüsusi güzəştlər təklif edir. "Azərbaycan Respublikasında Kiçik və Orta Sahibkarlığın İnkişafı Strategiyası (2021-2025)" KOS-ların dövlət satınalmalarında iştirakının genişləndirilməsi, onların beynəlxalq bazarlara çıxış imkanlarının artırılması və sənaye parkları və məhəllələri vasitəsilə istehsalat fəaliyyətinin dəstəklənməsini nəzərdə tutur. "Regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramları" regionlarda KOS-ların inkişafı üçün infrastrukturun yaxşılaşdırılması, biznes mühitinin optimallaşdırılması və yerli sahibkarlara güzəştli kreditlərin verilməsi məqsədilə müxtəlif dövlət proqramları icra edilir. Bu proqramlar regionların iqtisadi potensialını artırmağa və yeni iş yerlərinin yaradılmasına töhfə verir. "İnnovasiya və Rəqəmsal İnkişaf Strategiyası" Rəqəmsal transformasiya və sənaye 4.0 texnologiyalarının tətbiqi KOS-ların bazar mövqeyini gücləndirən əsas amillərdən biridir. Dövlət tərəfindən startaplar və texnoloji sahibkarlıq sahəsində müxtəlif təşviq mexanizmləri tətbiq edilir. Bu strategiyalar və proqramlar Azərbaycanda KOS-ların inkişafına sistemli dəstək verir, onların iqtisadiyyatda payını artırır və dayanıqlı inkişafın təmin olunmasına xidmət edir. Beləliklə, cədvəl 1-də KOS-ların inkişafına dair təkliflər, real nümunələr, təkliflər uyğun olan dövlət proqramları təsvir olunmuşdur [1].

Cədvəl 1

No	Təklif	Fəaliyyət sahəsi	Dövlət Proqramı
1	Maliyyə resurslarına çıxışın genişləndirilməsi	Güzəştli Kreditlər: Azərbaycan Dövlət Məşğulluq Fondunun kiçik və orta sahibkarlara yönəldilən güzəştli kredit proqramı. Investisiya Təşviq Mexanizmləri: Azərbaycan İnvestisiya və İxracat Agentliyinin (AZPROMO) təşviq etdiyi sərmayə qoyuluşları üçün vergi güzəştləri.	"Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış" Proqramı "Regionların Sosial-iqtisadi İnkişafı Dövlət Proqramı"
2	Hüquqi və inzibati maneələrin aradan qaldırılması	Vergi Yükünün Optimallaşdırılması: Azərbaycan Vergi Məcəlləsində dəyişikliklər edilməsi və vergi ödəyicilərinin işini asanlaşdırmaq məqsədilə vergi prosedurlarının sadələşdirilməsi. Rəqəmsal İdarəetmə Xidmətləri: Dövlət Xidmətləri Agentliyinin e-imzadan istifadə edərək, rəqəmsal qeydiyyat və lisenziyalaşdırma proseslərini asanlaşdırması.	"Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış" Proqramı "Rəqəmsal İnkişaf və İnnovasiya üzrə Dövlət Proqramı"
3	İnsan kapitalının inkişafı	Peşəkar Kadr Hazırlığı: Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin (UNEC) sahibkarlıq və innovasiya sahələrində mütəxəssis hazırlığı. Universitet-Sənaye Əməkdaşlığı: Azərbaycan Texniki Universitetinin (AzTU) sənaye müəssisələri ilə əməkdaşlıq edərək tələbələrə təcrübə proqramları təklif etməsi.	"Təhsilin İnkişafı üzrə Dövlət Proqramı" "İnsan Kapitalının İnkişafı Proqramı"
4	Regionlarda KOS-ların inkişafı	İnfrastruktur Layihələri: "Gəncə İnnovasiya Mərkəzi" və digər regionlarda texnologiya parklarının yaradılması. Yerli Resursların Səmərəli İstifadəsi:	"Regionların Sosial-iqtisadi İnkişafı Dövlət Proqramı" "Azərbaycan 2020:

No	Təklif	Fəaliyyət sahəsi	Dövlət Proqramı
		Regionlarda kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan KOS-lar üçün yeni texnologiyaların tətbiqi, ekoloji təmiz məhsulların istehsalı.	Gələcəyə Baxış" Proqramı"
5	Dövlət proqramları və strategiyalar	KOS-lara Dəstək Proqramları: "İnkişafda olan KOS-ların dəstəklənməsi proqramı" çərçivəsində dövlətin təqdim etdiyi maliyyə dəstəyi və vergi güzəştləri. Strategiyalar və Təşviqlər: "Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış" proqramı çərçivəsində qeyri-neft sektorunun inkişafına dair dövlət strategiyaları.	"Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış" Proqramı "Azərbaycanın 2030-cı ilədək Sosial-iqtisadi İnkişafı Proqramı"

Kiçik və Orta Sahibkarlıq (KOS) subyektləri müasir iqtisadiyyatların əsas struktur elementlərindən biri olmaqla, həm iqtisadi, həm də sosial dayanıqlılığın təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Azərbaycan iqtisadiyyatı kontekstində KOS-ların inkişafı, xüsusilə qeyri-neft sektorunun gücləndirilməsi və iqtisadi şaxələndirmənin təmin edilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Dövlətin KOS-lara yönəltdiyi dəstək mexanizmləri, institusional islahatlar və innovasiya sahəsindəki təşviq siyasətləri, KOS-ların rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına və bazar iqtisadiyyatında mühüm pay əldə etmələrinə şərait yaradır.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı. URL: <https://president.az/az/articles/view/50474>

2. Əliyev E.M. XXI əsrin sosial iqtisadi perspektivləri – rəqəmsal innovasiya, qloballaşma və davamlı inkişaf. “Yeni dövrdə təhsil və tədqiqat fəaliyyəti: reallıqlar və çağırışlar” mövzusunda II Beynəlxalq elmi konfransın materialları. III cild. Mingəçevir Dövlət Universiteti. 13-14 dekabr 2024-cü il. S. 267-271.

3. Əliyev E.M. Tədris-tədqiqat proseslərinin innovativ inkişafında rəqəmsal transformasiyanın rolu. “Yeni dövrdə təhsil və tədqiqat fəaliyyəti: reallıqlar və çağırışlar” mövzusunda II Beynəlxalq elmi-praktiki konfrans. Mingəçevir. 16-17 dekabr. 2022. S. 718-722

4. Əliyev E.M. İdarəetmə sahələrində rəqəmsal transformasiyaya keçidin üstünlükləri və perspektivləri. HODJA AKHMET YASSAWI7. International Congress on Scientific ResearchMingachevir State University. Azerbaijan. 24-25 fevral. 2023. S. 99.

SAHİBKARLIQ VƏ İNVESTİSIYA: QARABAĞDA İQTİSADI DİRÇƏLİŞİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Əliyeva Ləman Cəfərqulu qızı
Elmi rəhbər: Əyyubov Veysəl Seyfəl oğlu
Mingəçevir Dövlət Universiteti

İnvestisiya cəlb etmək məsələsi həm dövlət, həm də sahibkarlıq üçün həmişə əsas problemlərdən biri olmuşdur. İqtisadi çətinliklər, müharibə və böhrandan sonra bu məsələnin həlli daha da vacib hala gəlir. Sahibkarlığın investisiya fəaliyyəti və onun uğurlu inkişafı üçün ən mühüm mərhələ, investisiya maliyyələşdirmə mənbələrinin optimallaşdırılmasıdır.

Hazırda investisiya layihələri çərçivəsində dövlət-özəl tərəfdaşlıq məsələlərinə və dövlət-özəl qarşılıqlı fəaliyyət formalarının, xüsusən də güzəştlərin tətbiqinin potensial perspektivlərinə xüsusi diqqət yetirilir. Azad edilmiş bölgələrdə mövcud potensialın reallaşdırılması baxımından dövlət-özəl tərəfdaşlığı modellərinin tətbiqi xüsusi önəm daşıyır.

Bununla, iqtisadi inkişafın dayanıqlığının təmin olunması, tələb olunan investisiyaların miqdarının optimallaşdırılması, dövlət xərclərinin azaldılması məqsədilə bərpa prosesinə özəl, həmçinin yerli və xarici investisiyaların cəlb edilməsi və dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığının genişləndirilməsi vacibdir.

İnvestisiya cəlb etmək məsələsi həm dövlət, həm də sahibkarlıq üçün hər zaman mühüm bir problem olmuşdur. İqtisadi çətinliklər və böhran sonrası dövr ərzində bu problemin həlli daha da əhəmiyyət qazanır. Sahibkarlığın investisiya fəaliyyətinin inkişafı və uğurlu fəaliyyəti üçün ən əsas mərhələ, investisiya maliyyələşdirmə mənbələrinin optimallaşdırılmasıdır. Hazırda investisiya layihələri çərçivəsində dövlət-özəl tərəfdaşlıq məsələlərinə və dövlət-özəl qarşılıqlı fəaliyyət formalarına, xüsusilə də güzəştlərin tətbiqinin mümkün perspektivlərinə xüsusi diqqət yetirilir.

Sahibkarlığın innovasiya və investisiya layihələri üçün maliyyələşdirmə mənbələrinin seçilməsi aşağıdakı mərhələlərdə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur:

– Mövcud olan maliyyələşdirmə mənbələrinin siyahısının müəyyənləşdirilməsi vacibdir. Xarici investisiyalardan başqa, daxili borc və cəlb edilən digər maliyyələşdirmə mənbələrindən də seçim edilməlidir;

– Dövlətin bu sahə üçün dəstəyini nəzərə alaraq ən perspektivli maliyyələşdirmə mənbələrinin seçilməsi vacibdir. Bu mərhələdə, dövlət-özəl tərəfdaşlıq mexanizminin tətbiq imkanlarını araşdırmaq, stimullaşdırmanın müxtəlif növlərini (iqtisadi, vergi, maliyyə) və innovasiya ilə investisiya fəaliyyətini nəzərə almaq lazımdır.

Qarabağ regionu, son dövrlərdə bərpa və inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuş bir bölgə olaraq, sahibkarlıq və investisiya sahəsində böyük potensiala malikdir. Regionun iqtisadiyyatının dirçəlməsi, yalnız dövlətin deyil, həm də özəl sektorun fəal iştirakı ilə mümkündür. Aşağıda Qarabağda iqtisadi dirçəlişin əsas istiqamətləri və sahibkarlıqla əlaqəli investisiya potensialı nəzərdən keçirilir:

– **İnfrastrukturun Bərpası və İnvestisiyalar:** Qarabağda iqtisadi inkişafın əsası, infrastruktura yatırılan investisiyalardan keçir. Yollar, elektrik təchizatı, su təchizatı və digər əsas infrastruktur layihələri həm dövlət, həm də özəl sektordan maliyyələşdirmə tələb edir. Bu sahədə həm yerli, həm də xarici investisiyalar cəlb edilməli, infrastrukturun inkişafı üçün dövlət-özəl tərəfdaşlıqları qurulmalıdır.

– **Kənd Təsərrüfatı və Təbiət Resurslarının İnkişafı:** Qarabağ, kənd təsərrüfatı və təbiət resursları ilə zəngin bir regiondur. Əkinçilik, heyvandarlıq, meyvəçilik və digər sahələrdə sahibkarlığın inkişafı üçün potensial mövcuddur. Bu istiqamətdə, kənd təsərrüfatı texnologiyalarına investisiyalar və müasir texnologiyaların tətbiqi ilə məhsuldarlığın artırılması məqsədilə özəl və dövlət tərəfdaşlığı önəm daşıyır.

– **Sənaye və İstehsalatın Artırılması:** Qarabağda sənaye istehsalının inkişafı, regionun iqtisadi müstəqilliyinin təmin olunması üçün vacibdir. Təmiz enerji, inşaat materialları istehsalı, tekstil və digər sənaye sahələrində investisiya imkanları mövcuddur. Sənayenin inkişafı üçün müasir texnologiyalar və avadanlıqlara yatırımlar edilərək, bu sahənin inkişafına töhfə verilə bilər.

– **Turizm və Xidmət Sektorunun Genişləndirilməsi:** Qarabağ regionunun təbii gözəllikləri, mədəni irsi və tarixi abidələri turizmin inkişafı üçün böyük potensiala malikdir. Turizm sahəsindəki investisiyalar, otellər, restoranlar, istirahət mərkəzləri və digər xidmət sahələrinin inkişafını təşviq edəcəkdir. Bu, həm yerli iqtisadiyyatın canlanmasına, həm də xarici valyuta axınının artırılmasına kömək edəcəkdir.

– **Texnologiya və İnovasiya Sahələrinə Yatırımlar:** Qarabağda iqtisadi inkişafın digər bir mühüm istiqaməti, texnologiya və innovasiyaların tətbiqidir. Startaplar, yüksək texnologiyalar və informasiya texnologiyaları sahəsində investisiyalar regionun iqtisadiyyatını diversifikasiya etməyə və rəqabət qabiliyyətini artırmağa kömək edəcək. Bu istiqamət həm də gənclərin məşğulluğunu artıracaq və təhsil səviyyəsini yüksəldəcək.

– **Dövlət-Özəl Tərəfdaşlığının Gücləndirilməsi:** Qarabağda iqtisadi dirçəlişin təmin olunmasında dövlət-özəl tərəfdaşlığı əsas rol oynayır. Dövlətin özəl sektoru dəstəkləmək üçün müxtəlif güzəştlər və stimullaşdırıcı tədbirlər tətbiq etməsi, investisiya mühitinin cəlbedici olmasını təmin edəcəkdir. Bu yanaşma, infrastruktur layihələrindən tutmuş, kənd təsərrüfatı və turizmə qədər geniş sahələrdə effektiv nəticələr əldə etməyə imkan verəcəkdir.

Sahibkarlıq, Qarabağda iqtisadi dirçəlişin əsas tərkib hissələrindən biridir və bu prosesin sürətlənməsində mühüm rol oynayır. Sahibkarların təşəbbüskarlığı, yeni iş yerlərinin yaradılması, yerli iqtisadiyyatın gücləndirilməsi və özəl sektorda inkişafın təmin olunması baxımından əsas amillərdən biridir. Qarabağda sahibkarlığın inkişafı, həm də regionun iqtisadi potensialının tam şəkildə realizə edilməsi üçün vacibdir.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi, bir tərəfdən yeni biznes mühitinin yaradılması, digər tərəfdən isə yerli əhəlinin iqtisadi cəhətdən möhkəmlənməsi ilə bağlıdır. Yerlilərin sahibkarlığa cəlb edilməsi, xüsusilə gənclər və qadınlar üçün yeni iş imkanlarının yaradılması, regionun sosial və iqtisadi inkişafını sürətləndirəcək.

Sahibkarların yerli və xarici bazarlara çıxışı, həmçinin müasir biznes bacarıqlarının tətbiqi, Qarabağın iqtisadiyyatını şaxələndirəcək və rəqabət qabiliyyətini artıracaq. Bu məqsədlə, dövlətin sahibkarlara dəstək mexanizmlərinin gücləndirilməsi, vergi güzəştləri, dövlət sifarişləri və digər stimullaşdırıcı tədbirlərlə özəl sektorun təşviq etmək vacibdir. Özəl sektorun təşəbbüsləri və investisiya layihələri, regionun müxtəlif sahələrində fəaliyyət göstərən kiçik və orta müəssisələrin inkişafına şərait yaradacaq. Sahibkarlıq mühitinin yaxşılaşdırılması, həm də investorların Qarabağa marağını artıracaq, bu da öz növbəsində investisiya axınının güclənməsinə səbəb olacaq.

Sahibkarlığın inkişafı, həmçinin müasir maliyyə alətlərinin tətbiqi və innovativ biznes modellərinin qurulmasını tələb edir. Yeni biznes yanaşmaları, texnologiyalar və rəqəmsal həllər Qarabağda sahibkarlığın inkişafını sürətləndirə bilər. Bu, özəl sektorda yaradıcılığı təşviq edəcək, eləcə də regional iqtisadi inkişafı dəstəkləyəcəkdir.

Qarabağda iqtisadi dirçəlişin uğurlu olması üçün dövlətin stimül verici tədbirləri, sahibkarların innovativ yanaşmaları ilə birləşməli, beləliklə, regionda güclü, davamlı və rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyat formalaşdırılmalıdır. Yalnız dövlətin və özəl sektorun birgə əməkdaşlığı nəticəsində Qarabağ öz potensialını tam şəkildə gerçəkləşdirə bilər və regionda uzunmüddətli iqtisadi inkişaf əldə edilə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Hüseynov İ. Qarabağda iqtisadi inkişafın təşviqi: Dövlət və özəl sektorun rolu. Bakı: İqtisadiyyat və İdarəetmə Universiteti. 2021.
2. Məmmədov F. İnnovasiya və sahibkarlıq: Qarabağda yeni iqtisadi dövr. Bakı: İqtisadiyyat və Maliyyə Jurnalı. 2020.
3. Məmmədov R. Dövlət-özəl tərəfdaşlıq modelləri: Qarabağda investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi. Bakı: Azərbaycan İnvestisiya Agentliyi. 2023.

KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIQ: DAYANIQLI İNKİŞAF VƏ RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİLİYİN ARTIRILMASI STRATEGİYALARI

*Məmmədova Züleyxa Mustafa
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Kiçik və orta sahibkarlıq (KOS) istənilən ölkənin iqtisadiyyatında mühüm rol oynayır. Bu sektor təkcə iqtisadi artımın əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış etmir, eyni zamanda məşğulluğun artırılmasına, innovasiyaların tətbiqinə və sosial rifahın yüksəlməsinə də mühüm töhfə verir. İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, KOS-un gücləndirilməsi iqtisadi sistemin çevikliyini və dayanıqlığını artırır, böhran vəziyyətlərində isə iqtisadi sabilliyi qorumağa kömək edir.

KOS-un əsas üstünlüklərindən biri onun bazar iqtisadiyyatına verdiyi dinamizmdir. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri yeni məhsul və xidmətlərin bazara çıxarılmasını sürətləndirir, texnoloji innovasiyaların tətbiqini təşviq edir və böyük şirkətlərlə müqayisədə dəyişikliklərə daha tez uyğunlaşa bilər. Bundan əlavə, bu

müəssisələr yerli və regional inkişafın gücləndirilməsində əsas rol oynayır, çünki onlar adətən daha çox yerli resurslardan istifadə edir, yerli işçi qüvvəsini işlə təmin edir və milli istehsalın şaxələndirilməsinə töhfə verir [2].

KOS-un dayanıqlı inkişafda oynadığı rol xüsusilə diqqətəlayiqdir. Bu sektor ekologiya, sosial məsuliyyət və innovasiya sahəsində böyük potensiala malikdir. Müasir dünyada rəqəmsal transformasiya, yaşıl iqtisadiyyat və davamlı biznes modellərinin inkişafı KOS-un fəaliyyətində getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri çevik biznes modelləri sayəsində ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyaların tətbiqinə daha tez uyğunlaşır və iqtisadiyyatın karbon neytrallığına keçidini sürətləndirir.

KOS yalnız iqtisadi artımı təmin edən mühüm bir segment deyil, həm də sosial və ekoloji sabitliyin qorunmasında mühüm rol oynayır. Bu sektorun inkişaf etdirilməsi və onun rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması ölkənin ümumi iqtisadi inkişafı və global bazarda uğur qazanması üçün vacib şərtlərdən biridir.

Kiçik və orta sahibkarlıq (KOS) iqtisadi inkişafın əsas dayaqlarından biri olsa da, bu sektorun qarşısında bir sıra fundamental problemlər və çətinliklər mövcuddur. Bu maneələr KOS-un böyüməsini ləngidir, onun rəqabətqabiliyyətliliyini zəiflədir və dayanıqlı inkişaf perspektivlərini məhdudlaşdırır. Bu çətinliklər əsasən maliyyələşdirmə, bazar rəqabəti, texnoloji yeniliklərə adaptasiya və hüquqi-inzibati maneələr ilə bağlıdır [1].

KOS-un üzvləşdiyi ən böyük problemlərdən biri maliyyələşdirməyə çıxışın məhdud olmasıdır. Bank kreditləri, investisiya fondları və alternativ maliyyə mənbələri böyük bizneslə müqayisədə kiçik sahibkarlıq subyektləri üçün daha çətin əlçatan olur. Banklar KOS-a kredit ayırmaqda ehtiyatlı yanaşır, yüksək faiz dərəcələri və ciddi girov tələbləri isə bu müəssisələrin maliyyə resurslarını artırmaq imkanlarını məhdudlaşdırır. Nəticədə, bir çox kiçik bizneslər ya fəaliyyətlərini məhdud resurslarla davam etdirmək məcburiyyətində qalır, ya da böyümək üçün qeyri-formal maliyyə mənbələrinə müraciət edirlər.

Digər mühüm çətinlik KOS-un böyük şirkətlərlə rəqabət aparmaqda çətinlik çəkməsidir. Böyük müəssisələr iri bazar payına, geniş resurslara və təsirli reklam strategiyalarına malik olduqları üçün kiçik sahibkarların bazarda öz yerini qoruyub saxlaması çətinləşir. Eyni zamanda, idxal mallarının artması, global brendlərin lokal bazarlara daha çox nüfuz etməsi kiçik və orta biznesin fəaliyyət sahəsini məhdudlaşdırır [4].

Texnoloji yeniliklərə adaptasiya və rəqəmsallaşma sahəsindəki çətinliklər də KOS-un inkişafına əngəl törədən əsas amillərdəndir. Rəqəmsal transformasiya dövründə sahibkarlar yeni texnologiyalara uyğunlaşmaq məcburiyyətindədirlər. Lakin kiçik müəssisələrin böyük investisiyalar tələb edən rəqəmsal həlləri tətbiq etməsi, avtomatlaşdırmaya keçid etməsi və onlayn platformalarda rəqabət aparması bəzən çətin olur. Bu isə onların bazarda geri qalmasına və inkişaf imkanlarını məhdudlaşdırmasına səbəb olur.

Bundan əlavə, hüquqi və inzibati maneələr də KOS-un inkişafını ləngidən amillər sırasındadır. Sahibkarlar tez-tez mürəkkəb vergi sistemləri, uzunmüddətli lisenziyalaşdırma prosedurları və sərt tənzimləmə qaydaları ilə qarşılaşırlar. Bu, onların fəaliyyətini çətinləşdirir və əməliyyat xərclərini artırır. Qanunvericilikdəki tez-

tez dəyişikliklər və dövlətin tənzimləyici institutları ilə bağlı qeyri-müəyyənliklər isə kiçik bizneslərin uzunmüddətli planlamalar aparmasını çətinləşdirir.

Nəticə olaraq, kiçik və orta sahibkarlıq sektoru iqtisadiyyatda mühüm yer tutsa da, onun qarşılaşdığı maliyyə, rəqabət, texnoloji və hüquqi maneələr bu sahənin potensialını tam reallaşdırmasına mane olur. Bu problemlərin həlli üçün dövlət dəstəyi, hüquqi çərçivənin optimallaşdırılması və sahibkarlığın rəqəmsal transformasiyaya uyğunlaşdırılması kimi strategiyalar həyata keçirilməlidir. Yalnız bu yolla KOS-un davamlı inkişafı və qlobal bazarda rəqabət qabiliyyətinin artırılması mümkündür [5].

Kiçik və orta sahibkarlığın (KOS) dayanıqlı inkişafı və rəqabətqabiliyyətinin artırılması üçün kompleks və strateji yanaşmalara ehtiyac var. Bu sahənin inkişafı təkcə ölkədaxili iqtisadi artıma deyil, həm də qlobal bazarlarda rəqabətqabiliyyətin gücləndirilməsinə xidmət edir. Sahibkarların maliyyə resurslarına çıxışının asanlaşdırılması, innovasiya və rəqəmsallaşmanın təşviq edilməsi, xarici bazarlara çıxış imkanlarının genişləndirilməsi və ekoloji dayanıqlılıq prinsiplərinə uyğun biznes modellərinin inkişaf etdirilməsi bu məqsədə nail olmaq üçün əsas istiqamətlərdir [3].

Xarici bazarlara çıxışın genişləndirilməsi kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin davamlı inkişafı üçün zəruridir. İxracın stimullaşdırılması, beynəlxalq sərgilərdə və biznes forumlarında iştirakın təşviqi, gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi və ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi KOS-un beynəlxalq bazarlara integrasiyasını sürətləndirir. Sahibkarlar üçün xarici ticarət və beynəlxalq investisiya cəlb etmə imkanlarının artırılması onların rəqabət gücünü yüksəldir və uzunmüddətli inkişafını təmin edir.

Günümüzdə ekoloji dayanıqlılıq biznes modellərinin əsas prinsiplərindən birinə çevrilib. Kiçik və orta sahibkarlar yaşıl iqtisadiyyata keçid prosesində fəal iştirak etməli, ekoloji təmiz istehsal texnologiyalarına və enerji səmərəliliyinə investisiya qoymalıdırlar. Davamlı inkişafı təmin etmək üçün dövlət ekoloji tələblərə uyğun fəaliyyət göstərən sahibkarlara xüsusi stimullar təqdim etməli, yaşıl maliyyələşdirmə mexanizmləri və vergi güzəştləri tətbiq edilməlidir [2].

Ümumilikdə, KOS-un dayanıqlı inkişafını təmin etmək və onların rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün kompleks və strateji yanaşmaların həyata keçirilməsi vacibdir. Dövlətin və beynəlxalq təşkilatların dəstəyi, innovativ texnologiyaların tətbiqi, xarici bazarlara çıxışın genişləndirilməsi və ekoloji dayanıqlılığın təmin edilməsi kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına töhfə verən əsas amillərdir. Bu strategiyaların effektiv tətbiqi nəticəsində KOS-lar daha güclü mövqeyə sahib olacaq, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində dayanıqlı inkişafı təmin edəcək və beynəlxalq bazarlarda uğur qazanacaqlar.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev İ., Hüseynov R. Maliyyə menecmenti və sahibkarlıq fəaliyyəti Bakı: İqtisad Universiteti Nəşriyyatı, 2019. 312 s.
2. Qasımov E., Məmmədov A. Kiçik və orta sahibkarlıqda maliyyə idarəetməsi Bakı: Elm və Təhsil, 2020. 278 s.
3. Hüseynli S. Azərbaycan iqtisadiyyatında sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı və maliyyə idarəetməsi Bakı: Şərq-Qərb Nəşriyyatı, 2018. 254 s.

4. Əsədov N., Nəbiyev K. Dövriyyə vəsaitlərinin idarə edilməsi və maliyyə dayanıqlığı Bakı: Təhsil Nəşriyyatı, 2021. 290 s.
5. Məmmədova Z. Azərbaycan iqtisadiyyatında maliyyə resurslarının idarə olunması və optimallaşdırılması Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2017. 265 s.

AZƏRBAYCANIN QEYRİ-NEFT SEKTORUNDA İDXAL VƏ İXRAC DİNAMİKASI: MÖVCUD TENDENSIYALAR VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Mirzəyeva Vüsalə
Elmi rəhbər: Bayramov Şahin, i.f.d., dos.
Mingəçevir Dövlət Universiteti

Azərbaycan iqtisadiyyatında qeyri-neft sektoru mühüm rol oynayır. Neft-qaz sənayesindən asılılığın azaldılması və iqtisadiyyatın diversifikasiyası istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər qeyri-neft sektorunun inkişafına təkan verir. Bu sektorun güclənməsi ölkənin davamlı iqtisadi inkişafını təmin etmək üçün vacib amillərdən biridir.

Qeyri-neft sektorunun inkişafında idxal və ixrac mühüm yer tutur. İdxal xarici məhsulların daxili bazarda təmin edilməsinə, istehsal proseslərinin xammal və avadanlıqla təchiz olunmasına kömək edir. İxrac isə ölkənin beynəlxalq bazarlara çıxış imkanlarını artıraraq xarici valyuta axınını təmin edir. Bu səbəbdən qeyri-neft sektorunda idxal və ixrac dinamikasının təhlili sektorun mövcud vəziyyətini və inkişaf perspektivlərini anlamaq baxımından əhəmiyyətlidir.[1]

Son illərdə Azərbaycanın qeyri-neft sektoru müxtəlif sahələrdə inkişaf edib. Xüsusilə kənd təsərrüfatı məhsulları, tekstil, kimya sənayesi və metallurgiya məhsulları ixracda əsas paya malikdir. Məsələn, Azərbaycan nar, fındıq, üzüm, şərab və pambıq məhsullarını MDB, Avropa və Yaxın Şərq bazarlarına ixrac edir.

Bundan əlavə, Azərbaycanın qeyri-neft sənaye məhsulları, o cümlədən plastik, alüminium və tikinti materialları kimi məhsulların da ixracı son illərdə artıb. Azərbaycan hökumətinin ixracın stimullaşdırılması istiqamətində atdığı addımlar, xüsusilə ixracatçılara tətbiq edilən vergi və gömrük güzəştləri bu artımı dəstəkləyir. İdxal baxımından isə Azərbaycan sənaye və istehsalat sahələrində istifadə olunan avadanlıqlar, elektronika, nəqliyyat vasitələri, dərman preparatları və digər məhsulları xaricdən idxal edir. Ölkədə bəzi texnoloji məhsulların istehsalı hələ ki inkişaf etmədiyindən, idxaldan asılılıq davam edir. Bununla belə, yerli istehsalın artırılması üçün dövlət müxtəlif proqramlar həyata keçirir. Azərbaycan hökuməti qeyri-neft sektorunun inkişafını sürətləndirmək üçün müxtəlif islahatlar həyata keçirir. Dövlətin ixracı təşviq edən siyasətləri, sahibkarlığın inkişafına yönəlmiş dəstək mexanizmləri və gömrük siyasətində edilən yeniliklər yerli istehsalçıların xarici bazarlara çıxış imkanlarını artırır.[2]

İdxal sahəsində isə yerli istehsalı gücləndirmək məqsədilə müəyyən proteksionist tədbirlər həyata keçirilir. Bəzi məhsullar üçün gömrük rüsumlarının artırılması və yerli istehsalın stimullaşdırılması idxalın balanslaşdırılmasına kömək

edir. Bundan əlavə, xarici ölkələrlə ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi məqsədilə müxtəlif azad ticarət müqavilələri bağlanır. Azərbaycan hökuməti qeyri-neft sektorunun inkişafını sürətləndirmək üçün müxtəlif strateji planlar və proqramlar qəbul edib. Xüsusilə "Made in Azerbaijan" brendinin yaradılması və təşviqi, yerli istehsalçıların xarici bazarlara çıxışına dəstək olmaq məqsədilə tətbiq olunan ixrac təşviq mexanizmləri bu sahədə mühüm rol oynayır.[3]

Həmçinin dövlət qeyri-neft sektoruna investisiyaları cəlb etmək üçün güzəştli kreditlər, subsidiya proqramları və texnoparklar vasitəsilə sahibkarlara dəstək göstərir. Xüsusilə kənd təsərrüfatı və sənaye sahələrində fəaliyyət göstərən sahibkarlar üçün dövlət tərəfindən ayrılan stimullaşdırıcı tədbirlər ixrac potensialının artmasına kömək edir. İdxal sahəsində isə hökumət müəyyən məhsullar üçün rüsumları tənzimləyərək yerli istehsalın inkişafını təşviq edir. Yerli məhsulların istehsalını artırmaq və xarici bazarlara daha rəqabətqabiliyyətli şəkildə çıxmaq üçün texnologiyaların idxalına xüsusi diqqət yetirilir.

Cədvəl 1 - Azərbaycan mənşəli əsas qeyri-neft məhsullarının ixracı

Sıra nömrəsi	Malın adı	Miqdar	Statistik dəyər (min ABŞ dolları)	Xüsusi çəki (faiz)
	CƏMİ		2 989 978.73	100.00
1.	Tərəvəz və meyvə	722 029.33	725 837.61	24.28
2.	Bitki və heyvan mənşəli piylər və yağlar	13 196.04	21 713.14	0.73
3.	Şəkər və şəkərdən qənnadı məmulatları	31 772.22	23 681.20	0.79
4.	Sement, hazır və ya klinker formasında	874 558.19	50 144.73	1.68
5.	Mis filizləri və konsentratları	16 615.97	19 040.75	0.64
6.	Elektrik enerjisi	4 319 854.21	402 483.18	13.46
7.	Metanol (metil spirti)	501 571.52	89 858.38	3.01
8.	Azot gübrəsi	362 206.62	83 010.45	2.78
9.	Etilen polimerləri, ilkin formalarda	149 937.08	155 201.46	5.19
10.	Polipropilen, ilkin formalarda	101 292.38	109 860.50	3.67
11.	Propilenin sopolimerləri, ilkin formalarda	73 626.50	93 596.70	3.13
12.	Pambıq lifi	70 212.21	122 709.02	4.10
13.	Pambıq iplik	11 187.21	31 285.35	1.05
14.	Qara metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar	103 661.22	94 718.36	3.17
15.	Mis və ondan hazırlanan məmulatlar	4 556.76	31 685.03	1.06
16.	Alüminium və ondan hazırlanan məmulatlar	74 289.62	194 579.19	6.51
17.	Digərləri	-	740 573.68	24.75

[Azərbaycan Respublikası xarici ticarətin gömrük statistikası əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır hesabat dövrü 01.01.2023-31.12.2023][4]

Cədvəldən göründüyü kimi Azərbaycan Respublikasında qeyri-neft sektorunun əsas ixrac məhsulları ölkədə xarici ticarət və həmçinin qeyri-neft sektorunda inkişaf üçün zəmin yaradır. Ölkənin coğrafi mövqeyi, nəqliyyat-logistika imkanları və beynəlxalq ticarət yollarına yaxınlığı qeyri-neft sektorunun ixrac potensialını artıran amillərdəndir. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu, Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı və digər nəqliyyat infrastrukturuları Azərbaycanın qeyri-neft məhsullarının dünya bazarlarına çıxışını asanlaşdırır. Bununla belə, qeyri-neft sektorunun inkişafına mane olan bəzi problemlər də var. İlk növbədə, istehsal olunan məhsulların keyfiyyətinin beynəlxalq standartlara tam cavab verməməsi bəzi bazarlara çıxışı məhdudlaşdırır. Bundan başqa, ixrac zamanı gömrük prosedurlarının mürəkkəbliyi və bəzi ölkələrlə ticarət razılaşmalarının yetərinə inkişaf etməməsi də əsas problemlər sırasındadır. İdxal sahəsində əsas problemlərdən biri yüksək texnologiyalı avadanlıqlara və xammala olan asılılığın davam etməsidir. Yerli sənayenin hələ tam inkişaf etmədiyi bəzi sahələrdə idxal olunan məhsulların qiyməti yüksək olduğundan, yerli istehsalçılar üçün xərclər artır və rəqabət qabiliyyətləri zəifləyir.

Cədvəl 2 - Son 5 ildə xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikası

İllər	Milyon ABŞ dolları ilə	Milyon ABŞ dolları ilə	Milyon ABŞ dolları ilə	Milyon ABŞ dolları ilə	əvvəlki ilə nisbətən faizlə
	Ticarət dövriyyəsi	İdxal	İxrac	Saldo	Ticarət dövriyyəsi
2020 ²	24.203,5	10.732,0	13.471,5	2.739,5	78,1
2020	24.464,6	10.732,0	13.732,6	3.000,6	72,7
2021 ²	35.636,8	11.703,2	23.933,6	12.230,4	105,2
2021	33.911,2	11.703,2	22.208,0	10.504,8	87,2
2022 ²	56.212,0	14.539,8	41.672,2	27.132,4	106,4
2022	52.686,5	14.539,8	38.146,7	23.606,9	103,3
2023 ²	46.774,8	17.285,3	29.489,5	12.204,2	99,1
2023	51.183,9	17.285,3	33.898,6	16.613,3	91,6
2024 ²	47.396,4	21.058,0	26.338,4	5.280,4	96,5
2024	47.612,1	21.058,0	26.554,1	5.496,1	92,6

[Dövlət Gömrük Komitəsi və Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır] [5].

Aparılan təhlil göstərir ki, Azərbaycanın qeyri-neft sektorunda idxal və ixracın düzgün balanslaşdırılması iqtisadiyyatın davamlı inkişafı üçün vacibdir. İxracın artırılması üçün yerli istehsalın keyfiyyətinin yüksəldilməsi, xarici bazarlarda marketing strategiyalarının təkmilləşdirilməsi və yeni ixrac bazarlarının araşdırılması zəruridir. İdxalın optimallaşdırılması üçün isə aşağıdakı tədbirlərin görülməsi məqsəduyğun olar.

- Yerli sənayenin inkişafını təşviq etmək üçün yüksək texnologiyaların və innovativ istehsal metodlarının tətbiqi;
- Xarici investisiyaların cəlb olunması və birgə müəssisələrin yaradılması yolu ilə yerli istehsalın artırılması;

- İdxal məhsullarına alternativ olaraq yerli istehsalın gücləndirilməsi üçün dövlət dəstəyi proqramlarının genişləndirilməsi.

Bütün bu tədbirlər Azərbaycanın qeyri-neft sektorunun inkişafına təkan verəcək, idxal və ixrac arasında daha dayanıqlı bir tarazlıq yaradacaq və iqtisadiyyatın xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyətini artıracaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Qafarov K.S., Əhmədov Ə.M. Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsasları. Bakı. 2006.
2. Nəzərova.Ş.F. Azərbaycanın ixrac potensialının genişləndirilməsi və strukturunun təkmilləşdirilməsi yolları. Bakı. 2018.
3. Vaqif Bayramov. Azərbaycan malları xarici bazarları fəth edir. Xalq qəzeti. 02.02.2024. URL: <https://xalqqazeti.az>

QARABAĞ VƏ ŞƏRQİ ZƏNGƏZURDA SAHİBKARLIQ MÜHİTİ

*Namazova Aynur Məhəmməd qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti, müəllim
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), dissertant*

Düşmənin 30 il ərzində xarabalığa çevirdiyi, torpaqlarımızda 44 günlük Vətən müharibəsindən sonra işğaldan azad olunmuş ərazilərin minalardan təmizlənməsi, Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda həyata keçirilən bərpa-quruculuq işləri, yeni infrastrukturun yaradılması istiqamətində görülən işlər sahibkarlıq fəaliyyəti üçün də əlverişli imkanlar yaradıb. Qarabağda həyat yenidən canlanır, insanlar torpaqlarımıza yeni həyat verirlər. İşğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası, bu torpaqlarda həyatın əvvəlki vəziyyətinə qaytarılması Azərbaycan dövlətinin qarşısında duran prioritet məsələdir. Prezident İlham Əliyev azad olunmuş ərazilərin iqtisadi reintegrasiyasına böyük diqqət yetirir. Azad olunmuş ərazilərdə aparılan bərpa və quruculuq işləri iqtisadi və sosial inkişaf üçün yeni imkanlar açıb. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun bərpasında, sosial-iqtisadi həyatın dirçəlməsində sahibkarlar mühüm rol oynayır. Dövlətimiz Qarabağda yerli və xarici biznes nümayəndələri üçün hərtərəfli imkan, şərait yaradıb. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun əsas investoru Azərbaycan dövlətidir. Dövlətin yaratdığı əlverişli biznes mühiti, bir sıra vergi güzəştləri, eləcə də infrastrukturun bərpası istiqamətində görülən işlər özəl sektoru da bu ərazilərdə iş görməyə sövq edir.

Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, mikro sahibkarlıq subyektlərinin sayı Qarabağ iqtisadi rayonu üzrə 3 min 875, Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu üzrə 851 olub. Bu da ölkə üzrə ümumi sahibkarlıq subyektlərinin müvafiq olaraq 2,2 faizi və 0,5 faizi deməkdir.

İndiyədək Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları üzrə 240 kiçik, 28 orta və 11 iri sahibkarlıq subyekti qeydə alınıb.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlar sahibkarlıq subyektlərinə müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi qurumun

müəyyənləşdirdiyi qaydada investisiya müsabiqələri vasitəsilə icarəyə veriləcək. Bu məsələ parlamentin noyabrın 7-də keçirilən plenar iclasının gündəliyinə üçüncü oxunuşda daxil edilmiş “Torpaq icarəsi haqqında” qanun layihəsinə təklif edilən dəyişikliklərdə öz əksini tapıb.

Layihəyə əsasən, Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində əhalinin məskunlaşdığı kənd və qəsəbə ərazi vahidlərinin sərhədləri daxilində yaşayış məntəqələrinə yaxın kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlar müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi qurumun müəyyənləşdirdiyi qaydada kənd və qəsəbə sakinlərinə (birillik və çoxillik əkinlərin aparılması üçün) güzəştli şərtlərlə icarəyə veriləcək. Qanun layihəsi səsverməyə qoyularaq təsdiqlənib.

Qarabağ iqtisadi rayonunda 2030-cu ilədək təqribən 150 min iş yerinin açılacağı gözlənilir. Belə ki, Ağdam Sənaye Parkında iş yerlərinin gözlənilən sayı 5 min, kənd təsərrüfatı sektorunda 15-17 min, dağ-mədən sənayesində 1,5-2 min, turizm sahəsində 1,5-2 min, KOS sektorunda isə 10-11,5 mindir.

Beləliklə, hər bir sahə üzrə fasiləsiz işlər gedir, yeni sənaye müəssisələri yaradılır, kənd təsərrüfatına geniş torpaq sahələri cəlb edilir, infrastruktur qurulur, sosial obyektlər tikilir. Eyni zamanda sahibkarlıq fəaliyyəti dəstəklənir. Bununla yanaşı məcburi köçkünlərin öz doğma torpaqlarına köçü təmin edilir. Görülən işlər Qarabağın tezliklə Azərbaycanın ən inkişaf etmiş regionlarından birinə çevriləcəyindən xəbər verir.

AZƏRBAYCANIN NEFT-QAZ SƏNAYESİNDƏ İNNOVASIYA FƏALİYYƏTİNİN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFINA TƏSİRİ

Nəbiyev Xəzər Azər oğlu

Elmi rəhbər: Musayeva Cəmilə Qəzənfər qızı, dos.

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Azərbaycanın neft-qaz sənayesində innovasiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi və sahibkarlığın inkişafına təsiri son illərdə ölkənin iqtisadi strategiyasının əsas istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Neft-qaz sektorunda tətbiq edilən yeni texnologiyalar və dövlətin bu sahəyə innovativ yanaşması sahibkarlıq fəaliyyətinə müsbət təsir göstərir.

İlk növbədə, dövlətin enerji sektorunda innovasiyaları stimullaşdırması, xüsusən də rəqəmsal transformasiya və yaşıl enerji texnologiyalarının tətbiqi, yeni biznes imkanları yaradır. Azərbaycan hökuməti “Ağıllı Neft Platformaları”, süni intellekt əsaslı hasilat prosesləri və alternativ enerji mənbələrinin integrasiyasına investisiya qoyaraq, neft-qaz sənayesində fəaliyyət göstərən sahibkarlar üçün daha innovativ ekosistem formalaşdırır. Bununla yanaşı, dövlətin vergi güzəştləri və güzəştli kredit mexanizmləri kimi alətlərdən istifadə etməsi, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin bu sektorda iştirakını artırır. Xüsusilə, neft hasilatında səmərəliliyin artırılması və tullantıların idarə olunması sahəsində fəaliyyət göstərən startaplar üçün xüsusi dövlət dəstəyi proqramları tətbiq edilir. Bu təşəbbüslər, yerli sahibkarların qlobal enerji şirkətləri ilə əməkdaşlıq etməsi üçün yeni imkanlar açır. Eyni zamanda, Azərbaycan

hökumətinin xarici investorları cəlb etmək üçün qəbul etdiyi yeni qanunvericilik dəyişiklikləri, innovativ texnologiyaların ölkəyə axınını sürətləndirir. Bu da öz növbəsində yerli sahibkarların yeni texnoloji həllərdən istifadə edərək rəqəbat qabiliyyətini artırmasına şərait yaradır.

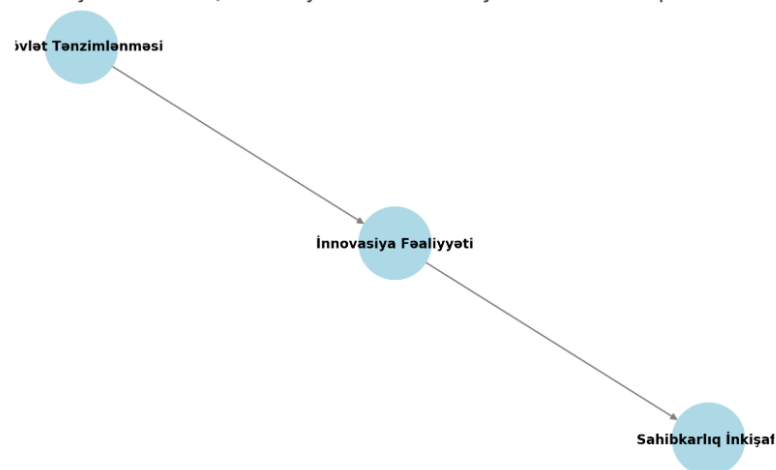
Beləliklə, Azərbaycanın neft-qaz sənayesində innovasiyaların dövlət tərəfindən tənzimlənməsi, bir tərəfdən sektorun davamlı inkişafını təmin edirsə, digər tərəfdən sahibkarlıq mühitini daha dinamik və innovativ edir. Nəticədə, həm milli iqtisadiyyatın diversifikasiyasına töhfə verilir, həm də yerli sahibkarların qlobal bazarlara integrasiyası üçün yeni imkanlar açılır.

sahibkarlığı sürətlə inkişaf edərək ölkənin ümumi iqtisadiyyatına güclü töhfə verə bilər. Aşağıdakı qrafik Azərbaycanın neft-qaz sənayesində innovasiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin sahibkarlığın inkişafına təsirini göstərir. Qrafikdə əsas təsir istiqamətləri vizuallaşdırılıb:

1. Dövlət Tənzimlənməsi → (İnnovasiyaların təşviqi, vergi güzəştləri, qanunvericilik dəstəyi)
2. İnnovasiya Fəaliyyəti → (Rəqəmsal texnologiyalar, alternativ enerji, ağıllı hasilat)
3. Sahibkarlıq İnkişafı → (Yeni biznes imkanları, startapların dəstəklənməsi, qlobal bazarlara çıxış)

Hazırda qrafiki hazırlayıram. Bir qədər gözləyin.

Azərbaycanın Neft-Qaz Sənayesində İnnovasiya və Sahibkarlıq Münasibəti

Bu qrafik, dövlət tənzimlənməsinin innovasiya fəaliyyətini necə stimullaşdırdığını və bunun sahibkarlığın inkişafına necə təsir etdiyini vizuallaşdırır. Dövlətin dəstəyi ilə inkişaf edən innovasiyalar, sahibkarlara yeni imkanlar yaradır və sektorda dinamizmi artırır.

Azərbaycanın neft-qaz sənayesində innovasiya və sahibkarlığın inkişafı qarşılıqlı təsir nəticəsində daha geniş bir iqtisadi ekosistem formalaşdırır. Dövlətin bu sahədə həyata keçirdiyi islahatlar və tənzimləmə mexanizmləri innovativ texnologiyaların tətbiqini sürətləndirməklə yanaşı, yeni biznes modellərinin yaranmasına imkan yaradır.

Məsələn, rəqəmsal hasilat sistemlərinin tətbiqi və avtomatlaşdırılmış nəzarət mexanizmlərinin inkişafı iri neft-qaz şirkətləri ilə yanaşı, kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün də yeni xidmət sahələrinin açılmasına şərait yaradır. Müasir proqram təminatları və süni intellekt əsaslı analiz vasitələri neft hasilatında səmərəliliyin artırılmasına kömək edir. Bunun nəticəsində, bu sahədə fəaliyyət göstərən startaplar və yerli texnologiya şirkətləri innovativ həllər təqdim edərək, bazarda yer qazana bilirlər.

Eyni zamanda, dövlətin alternativ enerji mənbələrinin integrasiyasını təşviq etməsi, neft-qaz sənayesi ilə bağlı yeni sahibkarlıq istiqamətlərini ortaya çıxarır. Yaşıl enerji texnologiyalarına keçid siyasəti və bərpa olunan enerji layihələrinə investisiyaların artması, sahibkarların neft-qaz sektorundan kənara çıxaraq daha geniş biznes imkanlarına yönəlməsinə şərait yaradır. Xüsusilə, külək və günəş enerjisinin hasilatında yeni biznes modellərinin formalaşması üçün dövlət tərəfindən güzəştli şərtlərlə investisiya proqramları həyata keçirilir. Bütün bunlar neft-qaz sənayesində dövlət tənzimlənməsinin yalnız iri şirkətlər üçün deyil, kiçik və orta sahibkarlar üçün də yeni imkanlar yaratdığını göstərir. Bu dinamika, sahibkarlıq fəaliyyətini stimullaşdıraraq milli iqtisadiyyatın diversifikasiyasına və texnoloji tərəqqiyə töhfə verir.

Ədəbiyyat:

1. Allahverdiyev H, Qafarov K, Əhmədov Ə. Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi. Bakı. ADİU. 2017. 215 s.
2. Azərbaycanın statistik Göstəricilər. Bakı. "DSK". 2015. 814 s.
3. Gülməmmədov V.M. Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlığın tənzimlənməsində vergitutma amilləri. *II Azərbaycanın Vergi jurnalı*. 2014. №3. S. 161-172.

SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİ DAYANIQLI İNKİŞAFIN MÜASİR FORMASI KİMİ

*Nəsimova-Qurbanzadə Günay Namiq qızı
Bakı Dövlət Universiteti*

Son zamanlar ölkə iqtisadiyyatı üçün uzunmüddətli dayanıqlığın təmin olunmasında sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı və formalaşması prioritet məqsədlərdən biri olaraq qalmaqdadır. Həqiqətən də, Azərbaycan Dövləti özünün neft sektorundan əldə etdikləri gəlirləri və mövcud imkanları hesabına yeni sahibkarlıq subyektlərinin ölkənin iqtisadi sferasının bütün sahələrində inkişafına və formalaşmasına hərtərəfli şərait yaratmaqla, işgüzar fəaliyyətlə məşğul olan iş adamlarının öz potensial imkanlarından müstəqil olaraq səmərəli formada istifadə edə bilmələri üçün sahibkarlıq mühiti yaratmışdır. Məhz bu məqsədlə Azərbaycanda həyata keçirilən iqtisadi siyasət ölkə üzrə sahibkarlıq fəaliyyətinin daha da genişləndirilməsinə, eləcə də iqtisadi və sosial sahələrdə yaşanan problemlərin həllində iş adamlarının rolunun artmasına, Azərbaycan dövlətinin bu sahədə qayğısının bir daha gücləndirilməsinə və sahibkarlarda mövcud olan iqtisadi potensialın reallaşdırılmasına yönəldilmişdir. Bu gün ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrində özəl sektorun getdikcə artan rolunun,

ölkədə neft sektorunun və neftdən gələn dividendlərin düzgün istiqamətdə səmərəli formada istifadəsi və idarə olunması ilə yanaşı, eyni zamanda qeyri-neft sektoru ilə əlaqəli olan bir çox sahələrin inkişafının da olduqca xüsusi önəm kəsb etməsi dövlət rəhbərinin həyata keçirdiyi uğurlu iqtisadi siyasətin bariz nümunəsidir [1].

Olkəmiz müstəqillik yoluna qədəm qoyduqdan sonra sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün mühüm vəziyyət formalaşmışdır. Bu baxımdan, müstəqil Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafını şərtləndirən dövrü əsasən üç mərhələdə birləşdirməklə nəzərdən keçirmək olar:

Sahibkarlığın inkişafında ilkin mərhələ əsasən 1993-cü ilə qədər olan bir dövrü əhatə edir. Təbiidir ki, hər bir ölkədə iqtisadi sferada aparılan əsaslı islahatların məqsədyönlü və sistemli şəkildə, mövcud qanunauyğunluqla və ardıcıl olaraq bir-birini tamamlaması istiqamətində reallaşması sözügedən ölkədə iqtisadi yüksəlişin vacib şərtlərindəndir. Müstəqillik illərinin ilk dövrlərində Azərbaycanda mövcud iqtisadi və siyasi duruma nəzər saldıqda, vəziyyətin o qədər də qənaətbəxş olmaması aydın hiss olunur. Aparılan iqtisadi araşdırmalar bir daha sübut edir ki, Azərbaycanda 1993-cü ilə qədər mövcud olan dövrü əsasən iqtisadi xaos, gərginlik və ya tənəzzülün hökm sürdüyü bir dövr kimi adlandırmaq olar. Həqiqətən də, 1991-ci ildə ölkəmizdə dövlət suverenliyi bərpa olunduqdan sonra Respublikada aparılan demokratik dövlət quruculuğu ilə yanaşı, sərbəst bazar münasibətlərinə söykənən müstəqil milli iqtisadiyyatın yaradılması və formalaşdırılması məqsədilə həm ictimai-siyasi, həm də sosial-iqtisadi sistemin tam olaraq transformasiyası obyektiv bir zərurətlə üz-üzə qaldı. Məhz iqtisadi inkişafın ilk mərhələsində aparılmış olduqca zəif islahatlar və ötəri kosmetik iqtisadi tədbirlər fonunda bütün iqtisadi indikatorlarda demək olar ki, neqativ meyillər müşahidə edilmişdir. Belə ki, ilk öncə maliyyə-bank sistemi tamamilə iflic vəziyyətinə düşmüş, ümumilikdə büdcə kəsirinin ÜDM-ə olan nisbəti 1993-cü ildə tam olaraq 13 faizə çatmış, eləcə də büdcə kəsiri bütünlüklə Milli Bank tərəfindən birbaşa maliyyələşdirildi ki, bu da öz növbəsində ölkədə pul kütləsinin həddindən çox artmasına səbəb olmuşdur. Bundan başqa, 1992-1994-cü illərdə ölkədə kredit həcmnin ümumi daxili məhsula olan nisbəti də artaraq 55-60 faiz civarında olmuş, həmçinin Milli Bankın faiz dərəcələri də qalxaraq 250 faiz təşkil etmişdir. Bu dövrdə ölkədə inflyasiyanın səviyyəsi də özünün pik nöqtəsinə çatmış, xarici ticarət dövriyyəsinin ümumi həcmi də 42 faiz azalmış və demək olar ki, ölkə iqtisadiyyatına heç bir xarici sərmayə belə qoyulmamış, əhalinin isə real pul gəlirləri müvafiq olaraq kəskin şəkildə azalmışdır. Yekunda, iqtisadi inkişafın ilkin mərhələsinin əsas nəticələrini belə ümumiləşdirmək olar: ölkədə iqtisadi inkişaf göstəricilərinin olduqca aşağı səviyyədə olması, yüksək inflyasiya, işsizlik, maliyyə və müxtəlif istehsal sahələrində hərcmərclik, qeyri-sabit vəziyyətin hökm sürməsi. Bütün bunların fonunda ilk mərhələdə ölkə üzrə iqtisadi inkişafın məcburi olan əsas tələbləri – müasir bazar iqtisadiyyatına söykənən sistemli islahatların gecikmədən həyata keçirilməsi, özəlləşdirmənin müxtəlif sahələr üzrə həyata keçirilməsinin vacibliyi; sahibkarlıq fəaliyyətinin təşəkkülü prosesinin daha da sürətlənməsində və inkişafında dövlət müdafiə sisteminin qurulmasıdır. Sahibkarlığın inkişafında ikinci mərhələ əsasən 1993-2003-cü illəri özündə birləşdirən bir dövrüdür. Bu dövrdə sahibkarlığın inkişafını şərti olaraq əsasən iki mərhələyə bölmək olar: birinci mərhələ 1993-cü ildən demək olar ki, 1996-cı ilə qədər olan bir dövrü əhatə edir və ölkədə mövcud olan makroiqtisadi

sabitliyin tam olaraq yenidən qurulması, bərpa edilməsi, eləcə də bərqərar olması ilə müşayiət olunur. İkinci mərhələ isə sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı səviyyəsinin müəyyən edilməsi üçün zəruri olan bir sıra mühüm tədbirlərin icra olunmasına rəğmən, bu dövrdə əsaslı dönüş tam olaraq 1996-cı ildən başlayaraq özünü göstərməyə davam etdi. Ölkə ərazisində təbiq edilən iqtisadi siyasətə uyğun olaraq, respublikamızda makroiqtisadi sahədə tam mənada sabitlik əldə olunmuş və dinamik inkişaf göstəricisi ilə birbaşa xarakterizə edilən davamlı iqtisadiyyata nail olunmuşdur. Həqiqətən də, araşdırmalar göstərir ki, iqtisadi göstəricilərin əvvəlki illərlə müqayisədə 1996-cı ildə ölkə üzrə ÜDM-in səviyyəsində iqtisadi artım sürəti 1,3%, növbəti ildə, yəni 1997-ci ildə iqtisadi artım sürəti 5,8% və ümumilikdə, 1998-ci ildən demək olar ki, 2004-cü ilə qədər olan inkişaf dövrünə nəzərsalsaq iqtisadi artımın 10%-ə qədər yüksəldiyinin şahidi olarıq. Bu da ölkədə məqsədyönlü neft strategiyasının hazırlanması və həyata keçirilməsi nəticəsində, neft sektorunun müxtəlif yardımçı sahələrin inkişaf etdirilməsinə birbaşa imkan yaratmaqla, eyni zamanda ölkə üzrə yerli sahibkarların formalaşması və inkişafı üçün olduqca səmərəli bir iqtisadi mühit yaratmışdır. Ölkə üzrə neft gəlirlərinin davamlı olaraq artması biznes və sahibkarlıq sektoruna birbaşa stimullaşdırıcı təsir göstərməklə yanaşı, olduqca uğurlu sayılan beynəlxalq miqyaslı iri layihələrin reallaşdırılmasına təkan vermişdir. III mərhələ və ya 2003-cü ildən hazırkı dövrə qədər olan inkişaf mərhələsi. Bu mərhələ öz gedişatında istifadəsi nəzərdə tutulan bir sıra tədbirlər kompleksinin həyata keçirilməsi nəticəsində sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafını daha da sürətləndirməklə, əsasən sahibkarlığın ölkənin bilavasitə sosial-iqtisadi sahədə mövcud olan problemlərinin tam olaraq aradan qaldırılmasında xüsusi rolunun artırılmasını, eləcə də sahibkarlıq fəaliyyətinin ölkə iqtisadiyyatının inkişaf tələblərinə məqsədyönlü şəkildə uyğunlaşdırılmasını, həmçinin respublikanın ayrı-ayrı regionlarda sözügedən fəaliyyət sahəsinin davamlı inkişafı sahəsində tamamilə yeni formalaşan potensialın səmərəli formada reallaşdırılmasını mümkün etmişdir. Belə ki, Azərbaycanda 2002- 2005-ci illəri əhatə edən “Kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi üzrə Dövlət Proqramı”, Regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair 2004-2008, 2008-2014, 2014- 2018 və 2019-2023-cü illər üzrə dövlət proqramları, xüsusən ölkə iqtisadiyyatının davamlı və dayanıqlı inkişafında olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə yanaşı, respublikada iqtisadi sabitliyin bərqərar olunması, ayrı-ayrı regionlarda sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı üçün münbit bir şəraitin yaradılması, müasir tipli yeni müəssisələrin və bir çox iş yerlərinin açılması, olduqca irimiqyaslı müxtəlif infrastruktur layihələrinin birbaşa icrası və bunun məntiqi nəticəsi olaraq, ölkə əhalisinin rifah halının son dərəcə yaxşılaşdırılmasında və əhalinin yoxsulluq səviyyəsinin daha da aşağı düşməsində əvəzedilməz müstəsna rol oynamışdır. Bütün bunlar ölkə miqyasında mövcud sahibkarlıq fəaliyyətinin tam mənada dayanıqlı inkişafının hərtərəfli təmini baxımından xüsusi olaraq sahibkarlar arasında işgüzar münasibətlər sisteminin institusional formada təşkil olunmasını zəruri bir hala çevirmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Abbasov A.B. Sahibkarlıq fəaliyyəti: növləri, təşəkkülü və inkişaf problemləri. Bakı. 1998.

2. Abbasov S.A. Maliyyə menecmenti: təşkili və təkmilləşdirilməsi problemləri. Bakı: Elm və Təhsil. 2009.

3. Biznesin əsasları. Dərslik. i.e.d. prof. A.B. Abbasovun ümumi redaktəsi ilə. Bakı: Nurlan. 2005.

İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ TURİZM SAHİBKARLIĞININ PRIORİTET İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ TƏŞKİLİ YOLLARI

*Quluzadə Səbinə Mərkəz qızı
Elmi rəhbər: Bayramov Şahin Vaqif oğlu
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə turizm sahibkarlığının inkişafı üçün əsas prioritet istiqamətlərdən biri bu bölgələrin "yaşıl enerji" zonasına çevrilməsidir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 3 may 2021-ci il tarixli Sərəncamı ilə bu ərazilərdə "yaşıl enerji" zonasının yaradılması ilə bağlı tədbirlər planı təsdiq edilmişdir. [2]

Bu konsepsiya çərçivəsində, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə etməklə ekoloji cəhətdən təmiz enerji təminatı, enerji səmərəliliyi tədbirləri və ağıllı enerji idarəetmə texnologiyalarının tətbiqi nəzərdə tutulur. Bu tədbirlər turizm obyektlərinin enerji təchizatında dayanıqlılığını artıraraq, ekoturizm və davamlı turizm kimi sahələrin inkişafına şərait yaradır.

Turizm sahibkarlığının təşkili yollarından biri də bu ərazilərin bərpa olunan enerji potensialından istifadə edərək, turizm obyektlərinin enerji tələbatını qarşılamaq və beləliklə, əməliyyat xərclərini azaltmaqdır. Məsələn, günəş panelləri və külək turbinalarının quraşdırılması ilə turizm obyektləri öz enerji ehtiyaclarını ödəyə bilər. Bununla yanaşı, ağıllı enerji idarəetmə sistemlərinin tətbiqi ilə enerji istehlakının optimallaşdırılması mümkündür.

Bərpa olunan enerji mənbələrinin istifadəsi, həmçinin, bu ərazilərin ekoloji cəhətdən təmiz imicini gücləndirərək, ekoturizm və davamlı turizm kimi sahələrin inkişafına töhfə verə bilər. Bu da öz növbəsində, turizm sahibkarlığının rəqabət qabiliyyətini artırır və daha geniş turist kütləsinin cəlb edilməsinə şərait yaradır.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə turizm sahibkarlığının inkişafı həm iqtisadi, həm də mədəni baxımdan strateji əhəmiyyət daşıyır. Bu bölgələrdə turizm potensialını üzə çıxarmaq üçün əsas məsələ dayanıqlı və rəqabətqabiliyyətli biznes modellərinin qurulmasıdır. Bunun üçün sahibkarların investisiya imkanları genişləndirilməli, müasir texnologiyalardan istifadə ilə innovativ yanaşmalar tətbiq edilməlidir.

Turizm infrastrukturu qurularkən ekoloji dayanıqlıq əsas prinsip kimi götürülməlidir. Bu, bölgənin təbii resurslarını qorumaqla yanaşı, ekoturizmə marağı artıraraq yeni biznes imkanları yaradır. Sahibkarlar üçün dövlət tərəfindən vergi güzəştləri, güzəştli kreditlər və investisiya təşviq mexanizmləri tətbiq olunmalıdır ki, bu da biznesin formalaşmasını sürətləndirə bilər. Bununla yanaşı, yerli icmaların prosesə inteqrasiyası turizm sahəsində uğurlu biznes modellərinin yaradılmasına töhfə

verə bilər. Regionda yaşayan insanların məşğulluğunun artırılması, onların turizm fəaliyyətlərinə cəlb olunması həm sosial-iqtisadi inkişafı dəstəkləyər, həm də turizm məhsulunun autentikliyinə qoruyar. Məsələn, yerli əhalinin ənənəvi sənətkarlıq və kənd təsərrüfatı məhsullarının turizm təcrübəsinə inteqrasiyası turistlərin marağını cəlb edərək bölgədə uzunmüddətli iqtisadi fayda yarada bilər. Eyni zamanda, rəqəmsal marketing strategiyalarından istifadə etməklə, bu ərazilərin turizm potensialını daha geniş auditoriyaya çatdırmaq mümkündür. Virtual reallıq turları, interaktiv platformalar və sosial media vasitəsilə tanıtım işlərinin gücləndirilməsi turistlərin bölgəyə marağını artıracaqdır. Bu yanaşmalar turizm sahibkarlığının inkişafına təkan verərək bölgənin iqtisadi canlanmasını təmin edə bilər.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə turizm sahibkarlığının inkişafı üçün strateji yanaşmaların formalaşdırılması zəruridir. Bu bölgələrin unikal coğrafiyası, zəngin tarixi və mədəni irsi onları həm daxili, həm də beynəlxalq turistlər üçün cəlbedici edir. Bununla belə, davamlı və dayanıqlı turizm modeli qurulmazsa, əldə edilən iqtisadi və sosial üstünlüklər qısa müddətli ola bilər. Bu prosesdə əsas diqqət çəkilməli məqam infraquruluşa olan yanaşmanın kompleks xarakter daşmasıdır. Yəni, yalnız yolların və mehmanxanaların tikilməsi ilə məhdudlaşmaq olmaz. Turizm sahibkarlığının inkişafı üçün elektrik, su, rabitə və internet kimi əsas xidmətlərin keyfiyyətli və dayanıqlı olması təmin edilməlidir. Bundan əlavə, ağıllı turizm konsepsiyası çərçivəsində rəqəmsal texnologiyalardan istifadə edilməli, turistlərə real vaxt rejimində məlumat verən tətbiqlər və süni intellekt əsaslı xidmətlər təklif olunmalıdır.

Təhlükəsizlik və sabillik də turizm sahibkarlığının inkişafına təsir edən mühüm amillərdəndir. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə mina təmizləmə işləri sürətləndirilməli, turist marşrutları təhlükəsiz zonalar üzərindən qurulmalı və müvafiq nəzarət mexanizmləri yaradılmalıdır. Bundan əlavə, turizm obyektlərində ziyarətçilərin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün müasir təhlükəsizlik sistemləri və sürətli cavab xidməti tətbiq olunmalıdır.

Turizm sahibkarlığının dayanıqlı inkişafı üçün yerli əhalinin bilik və bacarıqlarının artırılması vacibdir. Bu məqsədlə dövlət və özəl sektor əməkdaşlığı çərçivəsində təlim proqramları təşkil olunmalı, yerli icmalar turizm sənayesinə inteqrasiya edilməli və onların sahibkarlıq bacarıqları inkişaf etdirilməlidir. Bunun nəticəsində yerli əhali turizm sektorunda fəal iştirak edərək həm gəlir əldə edəcək, həm də bölgənin iqtisadi inkişafına töhfə verəcəkdir.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, turizm potensialının tam reallaşması üçün yaradıcı yanaşmalar və diferensiasiyalanmış xidmətlər təqdim etmək lazımdır. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə unikal turizm məhsulları yaradılmalı, macəra turizmi, sağlamlıq turizmi, mədəni turizm və aqroturizm kimi fərqli istiqamətlərə investisiya yatırılmalıdır. Belə bir yanaşma turistlərin marağını artırmaqla yanaşı, turizm sahibkarlarının gəlirlərini də şaxələndirəcəkdir. Son olaraq, brendinq və beynəlxalq tanıtım strategiyalarının gücləndirilməsi zəruridir. İşğaldan azad olunmuş ərazilər "sülh və dirçəliş" simvolu kimi təqdim olunmalı, dünya ictimaiyyətinə bu bölgələrin turizm potensialı innovativ üsullarla çatdırılmalıdır. Məşhur beynəlxalq sərgilərdə iştirak, turizm forumlarında təqdimatlar və sosial media platformalarında təsirli kampaniyalar aparmaq, bu əraziləri global turizm xəritəsinə daxil edə bilər. Bu tədbirlərin kompleks icrası nəticəsində işğaldan azad edilmiş ərazilərdə turizm

sahibkarlığı sürətlə inkişaf edərək ölkənin ümumi iqtisadiyyatına güclü töhfə verə bilər.

Ədəbiyyat:

1. İbrahimov İ.H. Regionların və işğaldan azad edilmiş ərazilərin inkişaf istiqamətləri. Bakı. 2022. 239 s.
2. Leyla Rəşid. İşğaldan azad edilmiş rayonların iqtisadi potensialı və inkişaf perspektivləri. Xalq qəzeti. 9 dekabr 2020-ci il.

ҰЛТТЫҚ ЭКОНОМИКАДАҒЫ КӘСІПКЕРЛІКТІҢ МАҢЫЗЫ

Конакбай Г.Б.

*Ғылыми жетекші: Айыпова Т.А., аға оқытушы, магистр
Л.Б. Гончаров атындағы ҚазАЖИ*

Кәсіпкерлік – кез келген мемлекеттің экономикалық дамуының маңызды қозғаушы күштерінің бірі. Ол жаңа жұмыс орындарын құруға, инновацияларды дамытуға және ұлттық табыстың артуына ықпал етеді. Қазақстан сияқты дамушы елдерде кәсіпкерлік қызметті қолдау және дамыту ұлттық экономиканың тұрақтылығы мен өсуінің басты факторларының бірі болып табылады.

Кәсіпкерліктің ұлттық экономикадағы рөлі. Кәсіпкерлік қызмет ұлттық экономиканың түрлі салаларында маңызды орын алады. Біріншіден, ол жаңа жұмыс орындарын ашу арқылы халықтың жұмыспен қамтылуын арттырады. Кіші және орта бизнес субъектілері еңбек нарығында үлкен рөл атқарып, жұмыссыздық деңгейін төмендетуге көмектеседі.

Екіншіден, кәсіпкерлік инновацияларды дамытудың негізі болып табылады. Кәсіпкерлер жаңа технологияларды, өнімдерді және қызметтерді енгізу арқылы нарықтық сұранысты қанағаттандырады. Бұл өз кезегінде экономиканың бәсекеге қабілеттілігін арттырады.

Үшіншіден, кәсіпкерлік мемлекеттің салықтық түсімдерін көбейтеді. Кәсіпкерлер өз қызметінен түскен табысынан салық төлеп, мемлекеттік бюджетті толықтырады. Бұл қаржы өз кезегінде инфрақұрылымды дамытуға, әлеуметтік бағдарламаларды қаржыландыруға және жалпы халықтың әл-ауқатын жақсартуға бағытталады.

Төртіншіден, кәсіпкерлік аймақтық дамуға оң әсер етеді. Әсіресе, ауылдық жерлерде шағын және орта бизнестің дамуы жергілікті халықтың табысын арттырып, көші-қон деңгейін төмендетуге ықпал етеді. Кәсіпкерлер өңірлерде өндіріс орындарын ашып, жаңа жұмыс орындарын ұсынады, бұл аймақтардың экономикалық тұрақтылығын арттырады.

Кәсіпкерлікті дамытудағы мемлекеттің рөлі. Мемлекет кәсіпкерлікті қолдау мақсатында әртүрлі шараларды жүзеге асырады. Соның ішінде салықтық жеңілдіктер беру, несиелік қолдау көрсету, бизнес жүргізуді оңайлату және инвестициялық ахуалды жақсарту сияқты бастамалар бар. Қазақстанда "Бизнестің жол картасы-2025", "Қарапайым заттар экономикасы" сияқты бағдарламалар жүзеге асырылып, кәсіпкерлерге қолдау көрсетілуде.

Сондай-ақ, елде кәсіпкерлікті қолдау мақсатында бірнеше мемлекеттік бағдарламалар жұмыс істейді:

"Бизнестің жол картасы-2025" – шағын және орта бизнесті дамытуға бағытталған кешенді бағдарлама. Ол кәсіпкерлерге гранттар, несиелер бойынша субсидиялар және инфрақұрылымдық қолдау көрсетеді.

"Қарапайым заттар экономикасы" – отандық өндірісті дамыту және халық тұтынатын тауарларды өндіруді қолдау мақсатында жеңілдетілген несиелер ұсынатын бағдарлама.

"Еңбек" бағдарламасы – кәсіпкерлік негіздеріне оқыту және стартаптарды қаржыландыру арқылы халықтың жұмыспен қамтылуын арттыруға бағытталған.

Арнайы салық режимдері – шағын кәсіпкерлік субъектілеріне арналған салықтық жеңілдіктер.

Кәсіпкерлікті қолдау орталықтары – "Атамекен" ҰКП арқылы бизнесті жүргізуге кеңес беру, оқыту және қолдау шараларын іске асыру.

Сонымен қатар, кәсіпкерліктің дамуына білім беру жүйесі де үлкен әсер етеді. Кәсіпкерлік мәдениетін қалыптастыру мақсатында жоғары оқу орындарында кәсіпкерлік негіздері пәні енгізіліп, жас кәсіпкерлерге арналған стартап бағдарламалары жүзеге асырылуда. Бұл жастардың бизнеске деген қызығушылығын арттырып, жаңа инновациялық идеялардың жүзеге асуына мүмкіндік береді.

Қорытындылай келе, кәсіпкерлік ұлттық экономиканың маңызды элементі болып табылады. Ол экономикалық өсімді қамтамасыз етіп қана қоймай, қоғамдағы әлеуметтік тұрақтылықты нығайтады. Сондықтан мемлекет кәсіпкерлікті дамытуды басты міндеттердің бірі ретінде қарастыруы қажет. Бұл бағытта тиімді мемлекеттік саясат пен қолайлы бизнес-ортаны қалыптастыру арқылы кәсіпкерліктің дамуына кең мүмкіндік жасау керек. Сондай-ақ, кәсіпкерлікті қолдау үшін қаржылық, білім беру және инфрақұрылымдық мүмкіндіктерді кеңейту маңызды. Осылайша, кәсіпкерлік ұлттық экономиканың тұрақтылығы мен дамуына үлкен үлес қоса алады.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының "Кәсіпкерлік қызмет туралы" заңы. URL: <https://www.adilet.zan.kz>
2. "Бизнестің жол картасы-2025" мемлекеттік бағдарламасы. URL: <https://www.egov.kz>
3. Қазақстандағы кәсіпкерлік және инновациялық даму: оқулық / Ред. Қ. Нұрғалиев. Алматы: Экономика, 2022. 256 б.
4. Исабеков Қ. Кәсіпкерлік негіздері: теория және тәжірибе: оқу құралы. Астана: Назарбаев Университеті баспасы, 2021. 312 б.

Секція 4
***Глобальні тренди розвитку національної економіки
та підприємництва***

**SUSTAINABLE ECONOMIC DEVELOPMENT OF AZERBAIJAN:
DIVERSIFIED ECONOMY AND DEVELOPMENT OF GREEN
TECHNOLOGIES**

*Mammadov Sagib Yashar
Mingachevir State University, Republic of Azerbaijan
Doctoral student of Ganja State University*

Economic development in Azerbaijan has made great progress in recent years. One of the main directions of this development is the creation of a diversified economy and the introduction of green technologies. Although the dominant role of the oil and gas sector is still of great importance in the country's economy, the main goal of Azerbaijan today is to build a diversified, sustainable and ecologically clean economy. Sustainable development is an approach that ensures not only the achievement of economic growth, but also the maintenance of long-term balance in the social, environmental and financial spheres.

the developed economy is closely related to the development of the non-oil sector for Azerbaijan. The change in oil prices on World Markets is a factor that can lead the country's economy to an unstable state. Therefore, improving the economic diversification of Azerbaijan has become an important task. The spread of the economy to various sectors, ensuring development, especially in the industrial, agricultural and service sectors, increases the country's economic security and strengthens its position in world markets. The development of agriculture, more efficient use of Natural Resources, promotion of local production and export of non-oil products are the main components of this process.

On the other hand, green technologies are an important means of sustainable development of Azerbaijan's economy. Renewable energy sources, especially solar and wind energy, have great potential for Azerbaijan. Projects implemented in this area not only increase the country's energy security, but also reduce environmental impacts. Green technologies are used not only in the energy sector, but also in industry. Increasing energy efficiency and applying environmentally friendly production methods help bring the industrial sector of Azerbaijan closer to world standards.

The introduction of green technologies and the implementation of the policy of economic diversification are important for Azerbaijan not only from the point of view of economic development, but also from the point of view of environmental sustainability. The government of Azerbaijan, taking into account the issues of climate change and environmental sustainability accepted internationally, has adopted various legislation and strategic documents. These documents cover specific goals aimed at the sustainable development of the country and support the development of the green economy.

Diversification of the economy and the development of green technologies can ensure not only environmental and economic development, but also social well-being. Advances in these areas allow the creation of new jobs and the dissemination of technological knowledge and experience throughout the country. Thus, economic development serves not only to increase wealth, but also to improve the quality of life.

Green technologies and clean energy sources are considered as the main means of ensuring the sustainable economic development of the world. In line with this new economic approach, Azerbaijan attaches particular importance to the development of green technologies and the use of renewable energy sources. Renewable energy sources, such as solar and wind energy, are in perfect harmony with the wide geographical conditions and natural resources of Azerbaijan.

The introduction of green technologies involves not only energy production, but also the industrial and agricultural sectors. Azerbaijan has already launched a number of projects aimed at introducing environmentally friendly production methods and increasing energy efficiency throughout the country. Attracting investments in the renewable energy sector, developing cooperation with foreign investors in this area, as well as increasing the share of green energy ensure the ecological and economic sustainability of Azerbaijan. The steps taken by Azerbaijan in the field of Ecology not only save energy and reduce carbon emissions, but also make it possible to use natural resources more efficiently in agriculture. The introduction of environmentally friendly agricultural methods increases the production of domestic products and increases their competitiveness in foreign markets through the export of these products.

The renewable energy sector is one of the largest areas of development in Azerbaijan in the field of green technologies. The country aims to increase its renewable energy potential using natural resources such as solar, wind and bioenergy. Azerbaijan explores the possibilities of using wind energy around the Caspian Sea and implements various projects to attract international cooperation and investments in this direction. However, there is also great potential in the field of solar energy, especially in land areas, where the use of this energy is expanding.

The sustainable economic development of Azerbaijan will be made possible by taking strategic steps related to the diversified economy and the introduction of green technologies. Reforms and innovative initiatives carried out in these areas will ensure that the country will have a solid economic structure in the future and will create conditions for its progress on the path of environmentally friendly, sustainable development. Diversified economy and green technologies will strengthen Azerbaijan's economic independence and further strengthen its position in the global economy.

Ədəbiyyat:

1. Aydın M., Abbasov M. Green technologies and economic development: the example of Azerbaijan. Baku: Scientific Publishing House. 2021.
2. Guliyev R. Development of Azerbaijan's diversified economy and challenges ahead. *Journal of Economics and Management*. 2019. №15(3). P. 125-138.
3. Mammadov E. Green economy and its role in the economic development of Azerbaijan. Baku: University Publishing House. 2020.

ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВ В УКРАЇНІ

Арнаута В.

Науковий керівник: Павлюк Т.І.

Вінницький торговельно-економічний інститут ДТЕУ

Соціальна відповідальність підприємств є важливим елементом сучасного економічного розвитку, який впливає на не тільки бізнес-середовище, а й на соціальну, економічну та екологічну ситуацію в країні. В Україні питання соціальної відповідальності набуває дедалі більшої актуальності на фоні політичних і економічних трансформацій, розвитку міжнародної інтеграції, а також змін у свідомості українських підприємців. В умовах глобалізації бізнес змушений враховувати не тільки економічні, а й соціальні та екологічні вимоги, що безпосередньо пов'язано з розвитком корпоративної соціальної відповідальності.

Проблеми соціальної відповідальності в Україні особливо актуальні через специфіку соціально-економічного середовища країни, де значна частина підприємств ще не готова впроваджувати програми, орієнтовані на довгострокову стабільність і сталий розвиток. Тому, розгляд проблеми соціальної відповідальності підприємств в Україні є важливим завданням, що потребує уваги та розробки ефективних підходів і механізмів для її впровадження.

Тема соціально відповідального бізнесу отримала велику увагу у працях таких вчених, як Т. Доналдсон, А. Аверін, Є. Борисенко, М. Фрідман, Дж. Вайс, Д. Віндзор, Ю. Благов, С. Гончаров, Н. Кричеський. Наукові праці, зокрема, І.Ю. Гришової, В.В. Кужеля, І.О. Крюкової та інших, зосереджені на питаннях проблем соціальної відповідальності в національну економіку України.

Мета дослідження полягає у визначенні основних проблем соціальної відповідальності підприємств в Україні.

Соціальна відповідальність підприємств - це концепція, яка передбачає активне включення компаній у вирішення соціальних, економічних та екологічних проблем суспільства, поряд з досягненням економічних цілей і прибутковості. Вона полягає в інтеграції соціальних та екологічних аспектів у стратегічне управління підприємствами, забезпеченні добробуту працівників, підтримці екологічних ініціатив, благодійності, а також в участі у розвитку місцевих громад та країни загалом [2].

Соціальна відповідальність підприємств набуває все більшого значення не тільки для розвитку бізнесу, але й для побудови стабільного економічного та соціального середовища в країні. Вона є важливим чинником для зміцнення довіри до бізнесу, підвищення конкурентоспроможності підприємств на міжнародних ринках, а також для забезпечення сталого розвитку. Підприємства, які реалізують програми соціальної відповідальності, зазвичай мають кращу репутацію, відрізняються високим рівнем лояльності серед своїх працівників і споживачів, а також можуть отримувати податкові пільги, гранти та інші форми

державної підтримки.

Перші спроби введення соціальних стандартів в Україні були пов'язані з діяльністю великих національних та міжнародних компаній, що прагнули відповідати світовим стандартам і зберігати конкурентоспроможність на міжнародному рівні. Відзначимо, що багато українських підприємств ще не були готові активно включатися в програми соціальної відповідальності через відсутність стабільних фінансових ресурсів та ефективної підтримки з боку держави [1].

У другій половині 2000-х років в Україні почав активно розвиватися інтерес до корпоративної соціальної відповідальності (КСВ). Підприємства все частіше стали включати соціальні аспекти в стратегії своєї діяльності, почали фінансувати благодійні проекти, реалізовувати екологічні ініціативи, а також зменшувати негативний вплив на довкілля.

Проте, незважаючи на певні позитивні зміни, соціальна відповідальність підприємств в Україні не стала масовою практикою. Вона залишається обмеженою переважно великими корпораціями, які мають необхідні фінансові ресурси для реалізації соціальних ініціатив. Більшість малого та середнього бізнесу продовжують оперувати в умовах обмежених фінансів і відсутності державної підтримки, тому часто не приділяють достатньої уваги соціальним питанням.

Однією з основних проблем, що перешкоджає розвитку соціальної відповідальності підприємств в Україні, є недостатнє усвідомлення її значення самими підприємцями. Багато керівників українських компаній зосереджені на досягненні короткострокових економічних результатів і не вважають соціальні ініціативи важливими для бізнесу. Це пов'язано як з відсутністю відповідних знань та навичок, так і з недовірою до ефективності таких програм в умовах економічної нестабільності.

Іншою значною проблемою є відсутність чіткої правової регламентації і підтримки соціальної відповідальності з боку держави. Незважаючи на існування законів і програм, спрямованих на підтримку соціальної відповідальності, багато з них мають загальний характер і не визначають конкретних заходів або механізмів стимулювання підприємств. Крім того, законодавчі ініціативи часто не враховують специфіку малого і середнього бізнесу, що значно ускладнює їх впровадження.

В Україні ще недостатньо розвинена культура корпоративної соціальної відповідальності. Більшість українських підприємств не мають окремих відділів або підрозділів, які займаються реалізацією соціальних ініціатив, а питання соціальної відповідальності не є частиною їхніх стратегічних планів. Це також призводить до того, що багато компаній не мають чіткої стратегії в цій сфері і не використовують соціальні ініціативи як конкурентні переваги [3].

Малий та середній бізнес часто не може реалізувати програми соціальної відповідальності через обмеженість фінансових ресурсів. Вони не мають достатніх коштів для проведення благодійних заходів, інвестування в екологічні проекти або підвищення соціальних стандартів для своїх працівників. У результаті, ці підприємства обмежуються лише мінімальними вимогами

законодавства та не включають соціальні ініціативи в свою діяльність.

Багато українських підприємств не довіряють державним ініціативам і не бачать вигоди у співпраці з органами влади щодо соціальної відповідальності. Це особливо помітно на тлі економічної нестабільності та корупційних ризиків, коли компанії не впевнені, що їхні зусилля в цій сфері не будуть використані не за призначенням.

Для ефективного розвитку соціальної відповідальності підприємств в Україні необхідно розробити чітку державну політику, яка включатиме законодавчі ініціативи, стимули для підприємств і фінансову підтримку соціальних програм. Створення механізмів податкових пільг або державного фінансування для компаній, які реалізують соціальні ініціативи, може сприяти активнішому залученню бізнесу до цієї сфери [2].

Необхідно проводити активну просвітницьку роботу серед підприємців щодо переваг соціальної відповідальності для бізнесу та суспільства. Організація тренінгів, семінарів і конференцій на тему соціальної відповідальності допоможе підвищити рівень обізнаності та мотивує підприємства до змін. Також варто розвивати програми навчання для менеджерів та керівників підприємств, які вивчатимуть стратегії корпоративної соціальної відповідальності.

Розробка національних стандартів і сертифікацій у сфері соціальної відповідальності допоможе систематизувати цей процес і забезпечити чіткі критерії для оцінки досягнень підприємств у цій галузі. Такі стандарти можуть бути орієнтиром для компаній, які хочуть впроваджувати соціально відповідальну діяльність на своєму підприємстві.

Отже, проблеми соціальної відповідальності підприємств в Україні є комплексними і включають низку економічних, соціальних і правових факторів. Однак, враховуючи важливість цього напрямку для розвитку сталого бізнесу та покращення соціального клімату в країні, необхідно розробити цілісну стратегію для підтримки соціальної відповідальності підприємств. Тільки за умови активної співпраці між державою, бізнесом і громадськістю можна забезпечити сталий розвиток соціальної відповідальності в Україні.

Література:

1. Бондарук Т. Г., Бондарук І. С. Економічна природа організаційно-економічного механізму соціальної відповідальності бізнесу. *Науковий вісник Національної академії статистики, обліку та аудиту*. 2020. № 1-2. С. 57–64.
2. Букреєва Д., Денисенко К. Соціальна відповідальність бізнесу як основа забезпечення ділової активності підприємств: євроінтеграційний аспект. *Економіка та суспільство*. 2022. №38. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-38-52>
3. Стойко І. Соціальна відповідальність бізнесу в Україні у воєнний і післявоєнний період. *Соціально-економічні проблеми і держава*. 2022. Вип. 2 (27). С. 93-106.

ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА ЯК ОСНОВА СТАЛОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ

Барановський В.В., аспірант

Науковий керівник: Кудрявцев В.М., к.е.н., доцент

Харківський національний автомобільно-дорожній університет

Економічна безпека є умовою та основою сталого функціонування будь-якої господарської системи. Її значимість зростає в періоди економічних криз. Ситуація, що складається нині, є наслідком тривалого процесу рецесії. Усе це вимагає підвищеної уваги органів влади та бізнесу до забезпечення протидії виниклим негативним явищам.

Але сьогодні в умовах цифрових трансформацій і наслідків економічного падіння внаслідок військових дій потрібні нові підходи до дослідження проблеми. У зв'язку з цим слід зазначити, що в умовах цифровізації науковий потенціал господарських систем виступає найважливішою складовою забезпечення їхньої економічної безпеки.

Як слушно зазначають дослідники цієї сфери, основним чинником забезпечення економічної безпеки має стати значна частка високотехнологічних сфер за переважного розвитку фундаментальних галузей науки, що спирається на масове впровадження результатів проведених досліджень. Усі озвучені процеси мають спиратися на розвинену регіональну інноваційну систему.

Тим часом існує загроза посилення ризиків дотримання концепції сталого розвитку та небезпека необґрунтованих очікувань, які загрожують тривалою стагнацією або навіть регресом. Вони можуть бути спричинені дефіцитом необхідних ресурсів, і насамперед – енергетичних. Тому сучасне розуміння концепції сталого розвитку територій справедливо виокремлює заощадження традиційних енергоресурсів і застосування нових джерел енергозабезпечення як пріоритетні завдання.

Тим часом цифровізація економіки та розвиток інфраструктури відповідних технологій значно перевищують енерговитрати на підтримання роботи кінцевих електронних пристроїв, понад те, відбувається подальше зростання споживання енергії у зв'язку зі зростаючою інформатизацією суспільства.

Крім того, слід зазначити, що поряд з енергетичними загрозами цінова політика на міждержавному, міжгалузевому, міжкорпоративному та міжрегіональному рівнях може завдавати значної шкоди економічній безпеці господарюючих суб'єктів. Цьому можуть протидіяти інтеграційні процеси, що сприяють фінансовій стабілізації, підтримувані на законодавчому рівні. Їхньою метою має бути аналіз, спрямований на зниження ризиків економічної діяльності, контроль показників вартості життя і споживчих цін, що враховує добробут і платоспроможність населення.

У зв'язку з цим якість життя населення в умовах цифровізації стає одним із найважливіших чинників, що забезпечують економічну безпеку

регіонів і суспільства загалом. Особливої значущості набуває безпека інформаційної діяльності населення. Розрахунки показують, що індекс безпеки за останні роки в міру впровадження цифрових технологій знижується, а він є істотною складовою кібербезпеки країни. водночас слід зауважити, що в умовах цифровізації мають місце низькі значення темпу зростання індексу трудового життя працюючих.

Проблеми забезпечення кібербезпеки господарюючих суб'єктів і населення безпосередньо пов'язані з негативними явищами, що з'явилися в міру розвитку цифровізації, пов'язаними з використанням інноваційних інструментів у тіньовому секторі економіки. Наслідки цих явищ виливаються у втрати державою частини податкової бази, у вчинення кримінальних дій. Крім того, така економіка створює додаткові джерела інфляційного тиску, ускладнює структурну перебудову економіки, заважає проведенню ефективної спеціальної політики держави.

Підсумовуючи теоретичне дослідження чинників, що впливають на стан економічної безпеки виробничого сектору регіональної економіки в умовах цифровізації, ми маємо зазначити, що ситуація, яка складається в Україні та її регіональних утвореннях, потребує вжиття рішучих заходів з боку органів влади та бізнесу щодо подолання негативних наслідків попередньої рецесії та економічних збитків від війни та її наслідків.

Таким чином, для забезпечення прийнятного рівня економічної безпеки в умовах цифровізації необхідно забезпечувати стійкість процесів використання ресурсів. однак має місце диференціація серед регіонів з відмінністю тенденцій функціонування територіального рівня від національного та окружного. При цьому таке відхилення спостерігається і на рівні окремих складових, і за підсумковим індикатором функціонування суб'єкта.

Загалом можна дійти висновку, що найважливішою умовою подолання поточного відставання в економічному плані та забезпечення економічної безпеки господарюючих суб'єктів має стати науковий потенціал регіонів і країни, підтриманий необхідним обсягом інвестицій і процесами цифровізації.

Стале функціонування суб'єктів, основою якого слугує економічна безпека, вимагає сполученості соціальних, економічних та екологічних процесів. При цьому найважливішою умовою має залишатися раціональне використання наявних ресурсів і застосування нових енергетичних технологій. однак розвиток інформаційно-комунікаційних технологій потребує дедалі більшого обсягу енергетичних факторів. Зниженню ризиків економічної діяльності виробничого сектору сприяє гармонізація цифрових фінансових послуг та інтересів бізнесу, що ґрунтується на використанні інструментів і розвитку цифрової інфраструктури. У цих умовах забезпечення кібербезпеки діяльності приватних користувачів інформаційних ресурсів та бізнес-структур є важливою умовою сталого розвитку економічних суб'єктів і забезпечення високої якості життя населення.

ІНСТИТУЦІЙНІ ШЛЯХИ МОДЕРНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІЧНОГО УПРАВЛІННЯ УКРАЇНИ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

Винник Б.Р.

Науковий керівник: Мельникова О.В, к.п.н., доцент

Харківський національний педагогічний університет імені Г.С.Сковороди

За умов, коли країна перебуває у стані війни, стикається з економічними викликами та має тривожні структурні перетворення, процес євроінтеграції стає одним із головних стимулів модернізації національної економіки, міжнародного співробітництва та підвищення довіри як громадян, так і інвесторів.

Досягнути стійкого економічного зростання неможливо без сприятливого бізнес-клімату. Особливо важко досягти бажаного коли в країні діє воєнний стан і про ведення бізнесу в контексті складної безпекової ситуації, невизначеності та мобілізації всіх наявних ресурсів країни на потреби оборони, складно навіть говорити. Попри все, Україна продовжує свій шлях до членства в ЄС, а це означає, що перед владою стоїть ряд завдань та, одночасно — можливостей.

Ключовими завданнями є спрощення процедур реєстрації підприємств, скорочення бюрократичних процедур, зниження податкового навантаження для малого та середнього бізнесу, створення умов для вільного обігу капіталу, забезпечення прав власності та гарантування прозорості господарських відносин, а для цього потрібно сконцентруватися на виконанні ряду інституціональних реформ.

Першочерговим є питання реформ судової системи України, оскільки довіра до судів становить лише 12%, а до прокуратури всього — 9% [2]. Судова система є важливим органом державного управління, без якого неможливо створити прозорі умови для ведення бізнесу, забезпечити захист інвестицій і, як наслідок, забезпечити економічне зростання. Прозоре запровадження системи оцінювання кваліфікації суддів за міжнародними стандартами разом із запровадженням електронної системи ведення справ може значно пришвидшити процес розгляду справ та зменшити корупційні ризики в цій сфері.

Антикорупційні заходи завжди перебувають на порядку денному, а їх ефективність постійно викликає питання у суспільства, і це не без підставно, оскільки Transparency International оцінила рівень корупції в Україні у 35 балів зі 100 у 2024 році [1]. Наявна ситуація погіршує інвестиційний клімат та економічну стабільність країни, посилюючи недовіру до державного управління, що впливає на кредитний рейтинг. Розширення повноважень та наділення додатковими ресурсами таких органів, як НАБУ, САП та НАЗК, дозволить їх оперативно реагувати на корупційні схеми, особливо щодо топ-посадовців. Додаткові бюджетні коштів для забезпечення належної матеріально-технічної бази та оплати праці співробітників антикорупційних органів, скасування строків досудового розслідування для корупційних злочинів, що дозволить уникнути закриття справ через сплив процесуальних строків, підвищить ефективність роботи НАБУ та САП.

Спираючись на практику країн ЄС, ще одним ключовим напрямком є цифровізація державного управління. Створення єдиного порталу електронних послуг об'єднає системи закупівель, податкового декларування, ліцензування для скорочення бюджетних витрат, підвищення прозорості та зменшення бюрократичних бар'єрів. Активне використання електронних систем, наприклад, системи Prozorro, для зниження витрат і забезпечення прозорості державних закупівель може бути застосовано і в інших сферах управління. Для виявлення аномалій у тендерах можна застосувати сучасні алгоритми аналізу даних та машинного навчання, які дозволять виявляти незвичайні зміни в даних про тенде, що, потенційно, може бути фінансовою махінацією.

Розвиток інфраструктурних проєктів — це надважливий процес інституційного забезпечення. Реформа місцевого самоврядування має закріпити в нашій державі єдині стандарти управління об'єктами інфраструктури, створити умови для державно-приватного партнерства, і забезпечення прозорості використання коштів бюджету [3]. Це створить передумови для залучення інвестицій у регіональні проєкти та у процес післявоєнного відновлення економічного потенціалу місцевих громад, особливо тих, які зазнали серйозних втрат внаслідок війни.

Отже, існуючі економічні виклики перед нашою країною неможливо вирішити без глибоких та системних інституційних реформ. Пріоритетними напрямками роботи є модернізація судової системи, удосконалення антикорупційних органів, цифровізація управління, формування сприятливого для бізнесу середовища, глибокі реформи децентралізації з розвитком місцевого самоврядування. Ці кроки підвищать довіру до держави, відкриють країну для інвестицій та закладуть основи для функціонування країни, здатної адаптуватися до викликів глобальної економічної конкуренції.

Література:

1. Transparency International Ukraine. URL: <https://cpi.ti-ukraine.org>
2. КИЇВСЬКИЙ МІЖНАРОДНИЙ ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ. Динаміка довіри соціальним інституціям у 2021-2024 роках. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1467&page=1>
3. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-vr>

ТРАНСФОРМАЦІЯ СИСТЕМИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ ЧЕРЕЗ ІННОВАЦІЙНІ ПІДХОДИ

Кирчатий Ю.В.

*Науковий керівник: Шершенюк О.М., к.е.н., доцент
Харківський національний автомобільно-дорожній університет*

Сучасні виклики, з якими стикається Україна, потребують комплексного реформування системи державного управління, а використання інноваційних

підходів у цьому процесі є ключовим фактором підвищення ефективності, прозорості та підзвітності державних інституцій.

Трансформація державного управління через інноваційні підходи є стратегічно важливим напрямом розвитку України, адже ефективне використання цифрових технологій, адаптація сучасних методів управління та створення сприятливого інноваційного середовища сприятимуть побудові гнучкої, прозорої та ефективної державної системи. Це, у свою чергу, зміцнить демократичні процеси та підвищить рівень довіри громадян до державних інституцій.

Ключову роль у цьому процесі відіграє Міністерство цифрової трансформації, його основні завдання включають впровадження електронного урядування, розвиток цифрової економіки та забезпечення доступу громадян до державних послуг онлайн.

Державне управління – це сукупність методів і механізмів реалізації державної політики, які в умовах глобалізації та цифрової епохи ключовими аспектами трансформації визначають:

- діджиталізація управлінських процесів та активний перехід на цифрові платформи для комунікації, документообігу та управління державними ресурсами;
- впровадження концепції "відкритого уряду" задля забезпечення доступу громадян до державних даних, прозорість ухвалення рішень, стимулювання громадянської активності;
- автоматизований аналіз великих масивів інформації для підтримки прийняття рішень та виявлення тенденцій розвитку;
- використання штучного інтелекту та великих баз даних;
- розвиток електронного урядування та створення інтерактивних платформ для надання державних послуг онлайн, що зменшує бюрократію та підвищує ефективність взаємодії між державою та громадянами;
- партнерство держави з громадянським суспільством та бізнесом, залучення інноваційних рішень із приватного сектору та взаємодія з громадськими організаціями для підвищення якості управління.

Останніми роками в Україні активно впроваджуються цифрові рішення для покращення роботи державних органів. Основні напрями цифровізації включають:

- електронне урядування (платформа "Дія"), що забезпечує онлайн-доступ до адміністративних послуг;
- автоматизація адміністративних процесів, яка зменшує вплив людського фактору та пришвидшує ухвалення рішень;
- використання блокчейну для забезпечення безпеки та прозорості даних, зокрема у державних реєстрах;
- впровадження інтерактивних платформ для комунікації з громадянами, що сприяють підвищенню рівня громадського контролю;
- інтернет речей (IoT) у міському управлінні (smart city), що покращує логістику, контроль за енергоресурсами та безпекою.

Інноваційний менеджмент передбачає застосування новітніх методів управління, включаючи:

- гнучкі моделі управління (agile governance), які дозволяють швидко адаптувати політики та стратегії до змін у середовищі;
- використання технологій штучного інтелекту для аналітики, прогнозування та оптимізації адміністративних процесів;
- формування цифрової культури серед держслужбовців, що сприяє підвищенню ефективності роботи державного апарату;
- використання big data для ухвалення рішень, що дозволяє здійснювати точніші прогнози щодо соціально-економічного розвитку країни.

Незважаючи на позитивні аспекти інноваційних підходів, їх реалізація супроводжується низкою викликів:

- опір змінам серед державних службовців, які можуть не мати необхідних цифрових навичок або не бажати змінювати усталені підходи до роботи;
- висока вартість цифрових трансформацій, що потребує значних бюджетних інвестицій та міжнародної підтримки;
- ризики кібербезпеки, що пов'язані з потенційними загрозами хакерських атак на державні інформаційні системи;
- недостатність нормативно-правової бази, що гальмує швидке впровадження цифрових технологій у держуправління.

Перспективи розвитку державного управління через інновації та успішна трансформація державного управління вимагає:

- посилити інвестиції у цифрову інфраструктуру шляхом розвитку державних та приватних партнерств.
- підвищити цифрову грамотність населення через навчальні програми та професійну перепідготовку держслужбовців.
- забезпечити широку інтеграцію сучасних технологій у держсекторі, зокрема використання big data, AI, IoT.
- сприяти співпраці держави, бізнесу та громадськості у сфері інновацій, залучаючи передові практики з інших країн.

СОЦІАЛЬНО-ВІДПОВІДАЛЬНИЙ МАРКЕТИНГ MCDONALD'S: СТРАТЕГІЇ І ВПЛИВ НА ІМІДЖ КОМПАНІЇ

Кравчук В.О.

*Науковий керівник: Павлюк Т.І. к.е.н. доцент
Вінницький торговельно-економічний інститут*

Соціально-відповідальний маркетинг (СВМ) є важливою частиною стратегії підприємств, які прагнуть не тільки досягти фінансового успіху, але й сприяти розвитку суспільства та зменшувати негативний вплив на довкілля. Одна з найбільших компаній у світі, McDonald's, активно впроваджує соціально-відповідальні практики в своїй діяльності, що включає екологічні ініціативи, підтримку здорового способу життя, а також залучення до соціальних проєктів. Важливість соціально-відповідального маркетингу McDonald's не обмежується

лише маркетинговими комунікаціями, а поширюється на всі аспекти діяльності компанії, включаючи виробничі процеси, стосунки з постачальниками та споживачами, а також участь у соціальних ініціативах.

Основні напрямки соціально-відповідального маркетингу McDonald's:

1. Екологічна відповідальність Однією з ключових складових соціально-відповідального маркетингу McDonald's є екологічна відповідальність. Компанія активно працює над зменшенням свого екологічного впливу. Це включає перехід до екологічно чистих упаковок, що підлягають переробці або є біорозкладними. Також McDonald's використовує стратегії для зменшення харчових відходів, зокрема, шляхом оптимізації процесів приготування їжі та підтримки програм з компостування відходів у своїх ресторанах. Компанія також активно працює над скороченням викидів парникових газів та використовує відновлювальні джерела енергії.

Важливими ініціативами є також зменшення використання пластикових пакетів та інші заходи щодо збереження довкілля. Одним із прикладів стало введення політики відмови від пластикових соломинок та стимулювання використання багаторазових контейнерів для напоїв.

2. Підтримка здорового способу життя В останні роки McDonald's акцентує увагу на підтримці здорового способу життя серед своїх споживачів. Підприємство активно включає в своє меню продукти, що відповідають вимогам здорового харчування, знижуючи калорійність деяких страв і пропонуючи низькокалорійні альтернативи. Це включає салати, овочеві страви та страви з меншою кількістю жиру. Усі продукти McDonald's супроводжуються детальними інформаціями про харчову цінність, що допомагає споживачам робити обґрунтований вибір.

Крім того, компанія активно займається популяризацією фізичної активності. Наприклад, McDonald's спонсорує спортивні заходи для дітей та підтримує освітні програми щодо здорового способу життя.

3. Соціальна відповідальність та благодійність McDonald's активно займається благодійною діяльністю через Фонд Ronald McDonald House. Цей фонд підтримує сім'ї дітей, які перебувають на лікуванні в лікарнях, надаючи їм тимчасове житло та допомогу в складних ситуаціях. Компанія фінансує будівництво та утримання спеціальних будинків для таких сімей по всьому світу.

Також McDonald's бере участь у численних соціальних ініціативах, зокрема, підтримує програми з боротьби з голодом та інші благодійні проекти. У країнах, де компанія працює, McDonald's активно підтримує місцеві громади через фінансування проектів в області освіти, культури та екології.

4. Етика маркетингу та реклама McDonald's також прагне до етичного маркетингу, орієнтуючись на відповідальну рекламу та маркетингові комунікації. Оскільки компанія має величезний вплив на молоде покоління, McDonald's зосереджується на тому, щоб не пропагувати нездорові харчові звички серед дітей. Всі рекламні кампанії, що спрямовані на дітей, ретельно аналізуються, щоб вони не заохочували надмірне споживання фаст-фуду. Крім того, компанія вживає заходів для поліпшення іміджу своїх продуктів через соціальні медіа та онлайн-ресурси.

Вплив соціально-відповідального маркетингу на імідж McDonald's: Соціально-відповідальний маркетинг McDonald's значно покращує імідж компанії на міжнародному рівні. Споживачі все більше орієнтуються на цінності компаній, з якими вони взаємодіють, і вибирають бренди, які демонструють турботу про довкілля та суспільство. McDonald's, інтегруючи соціально-відповідальні практики в свою діяльність, зміцнює свою репутацію не лише як глобального бізнес-лідера, але й як компанії, що дбає про соціальні та екологічні проблеми.

Крім того, корпоративна соціальна відповідальність допомагає McDonald's залучати нових клієнтів та утримувати старих, що позитивно позначається на прибутковості компанії. Така політика також дозволяє підприємству мати довготривалі відносини з постачальниками та партнерами, що розділяють ці цінності.

Література:

1. McDonald's Corporation. Глобальний звіт з питань сталого розвитку. McDonald's. 2020. URL: https://www.mcdonalds.com/ua/uk-ua/to_know/mcdonalds_in_ukraine.html

2. Крейн А., Мэттен Д., Спенс, Л. Дж. Корпоративна соціальна відповідальність: Підхід через аналіз випадків. Рутледж. 2019. URL: <https://ela.kpi.ua/server/api/core/bitstreams/0083f4a7-2adf-464f-9bc8-557f609fa11d/content>

3. Сміт Н. К. Корпоративна соціальна відповідальність: Чи є вона необхідною, чи як її реалізувати? Каліфорнійський журнал менеджменту. 2003. №45(4). С. 52-75.

АНАЛІЗ ВПЛИВУ ГЛОБАЛЬНИХ ЕКОНОМІЧНИХ КРИЗ НА ЕКОНОМІКУ УКРАЇНИ

Літвінов Є.М.

*Науковий керівник: Кирчата І.М., к.е.н., доцент
Харківський національний автомобільно-дорожній університет*

Глобальні економічні кризи, як правило, мають значний вплив на економіку будь-якої країни, оскільки вони здатні призводити до серйозних коливань на фінансових ринках, зниження попиту на продукцію та послуги, а також до економічної невизначеності. Україна, як частина глобальної економічної системи, не є винятком. Її економіка піддається впливу різноманітних глобальних шоків, і кризи на міжнародному рівні часто посилюють внутрішні проблеми, що вже існують в країні.

Економічна криза — це період значного економічного спаду, що характеризується зниженням виробничої діяльності, збільшенням безробіття, падінням рівня життя та зменшенням доходів населення. Глобальні економічні кризи мають транснаціональний характер і зазвичай викликаються проблемами на міжнародних ринках, такими як фінансова нестабільність, банківські кризи,

зміни в цінових тенденціях на ресурси, валютні коливання або геополітичні фактори. Економічні кризи можуть бути циклічними (зумовленими внутрішніми факторами розвитку ринкової економіки) або випадковими (що викликані зовнішніми шоками, такими як пандемії чи війни). Вони можуть мати тривалий або короткостроковий характер, і їхні наслідки залежать від здатності урядів країн, а також глобальних інститутів, швидко адаптуватися до нових умов.

Україна, будучи частиною світової економіки, пережила кілька глобальних економічних криз, кожна з яких мала свій вплив на її економіку. Однак найбільші наслідки для України мали кризи, що сталися після 1991 року, коли країна стала незалежною та намагалася інтегруватися в глобальну економічну систему.

Першою глобальною економічною кризою, що значно вплинула на Україну, була фінансова криза 1998 року, якої зазнали всі пострадянські країни. Кризові явища проявлялися у зниженні рівня інвестицій, скороченні промислового виробництва та зростанні безробіття. Тоді Україна відчула також ефект зменшення обсягів зовнішньої торгівлі, оскільки її основними торговими партнерами були країни СНД.

Світова фінансова криза 2008 року стала ще одним серйозним випробуванням для економіки України. Вона мала транснаціональний характер і була спричинена кризою на фінансових ринках США та Європи. Наслідки цієї кризи для України були катастрофічними: падіння ВВП, девальвація гривні, інфляція, зниження рівня інвестицій і зростання державного боргу.

Криза 2014 року була безпосередньо пов'язана з політичною ситуацією в Україні, зокрема з анексією Криму та військовим конфліктом на сході України. Ці події мали серйозний вплив на економіку країни. Зниження обсягів експорту, падіння інвестицій, а також глобальна фінансова нестабільність призвели до різкого спаду економічної активності в Україні. Криза спричинила глибоке падіння ВВП, девальвацію гривні, зростання безробіття, скорочення обсягів промислового виробництва.

Фінансовий сектор є одним із найбільш вразливих до глобальних економічних криз. Падіння довіри до банківської системи, коливання валютних курсів, високі відсоткові ставки та зменшення доступу до кредитів — це основні наслідки для фінансового сектора під час економічних криз. В Україні банкрутства банків, проблеми з обслуговуванням зовнішніх боргів і зростання інфляції є типовими для кризових періодів.

Всі глобальні економічні кризи мали значний негативний вплив на реальний сектор економіки України. Зниження попиту на продукцію, скорочення інвестицій та падіння виробничої активності — це основні наслідки криз для промисловості. В Україні особливо постраждали металургія, машинобудування та хімічна промисловість. Зниження експорту, закриття підприємств, відсутність нових інвестицій призвели до тривалого економічного спаду в цих галузях. Крім того, зростання вартості імпортованих товарів і ресурсів також зробило складним забезпечення стабільності виробничих процесів.

Негативний вплив економічних криз на соціальну сферу України є незаперечним. Падіння реальних доходів населення, зростання безробіття, збільшення рівня бідності та соціальної напруги — все це є наслідками

економічних криз. Вони також сприяють зниженню рівня освіти, охорони здоров'я та інших важливих соціальних послуг.

Глобальні економічні кризи значно знижують обсяги міжнародної торгівлі, що має серйозні наслідки для експорто орієнтованих країн, таких як Україна. Зменшення попиту на українську продукцію, зниження цін на сировинні товари, а також проблеми з валютними курсами значно ускладнюють зовнішньоекономічну діяльність. Український експорт виявляється особливо вразливим до змін на глобальних ринках, таких як коливання цін на нафту, металургійні продукти та сільськогосподарську продукцію.

Для зменшення впливу глобальних криз на економіку України необхідно забезпечити стабільність фінансового сектору. Це передбачає не лише удосконалення банківського регулювання, а й посилення моніторингу за фінансовими установами, забезпечення ефективного контролю за інвестиціями та створення умов для стабільності на валютному ринку.

Необхідно підтримувати розвиток ключових галузей економіки, таких як промисловість, енергетика, сільське господарство та інші. За допомогою державних програм стимулювання інвестицій, впровадження новітніх технологій та модернізації виробничих потужностей можна зменшити негативний вплив економічних криз на реальний сектор.

Україні слід активніше працювати над диверсифікацією економіки, зокрема зменшувати залежність від експортних ринків і розвивати нові галузі, такі як ІТ-сектор, зелена енергетика, біотехнології та інші. Це допоможе знизити ризики від глобальних економічних шоків та сприятиме розвитку більш стійкої економічної моделі.

ЗАСАДИ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРОЦЕСУ РОЗВИТКУ АВТОМОБІЛЬНОГО ТРАНСПОРТУ В УКРАЇНІ

Репецький О.В., здобувач PhD

Науковий керівник: Кирчата І.М., к.е.н., доцент

Харківський національний автомобільно-дорожній університет

Автомобільний транспорт є одним із ключових сегментів транспортної системи України, відіграючи важливу роль у забезпеченні мобільності населення, стимулюванні економічного розвитку та інтеграції країни в міжнародну транспортну систему. В умовах глобалізації, урбанізаційних процесів та екологічних викликів державне регулювання цієї сфери набуває особливого значення. Ефективне функціонування автомобільного транспорту залежить від державної політики, яка має забезпечити його відповідність сучасним вимогам безпеки, екологічності та доступності.

Державне регулювання транспорту – це комплекс заходів, спрямованих на забезпечення стабільного розвитку, підвищення безпеки та ефективності роботи галузі. Основні аспекти регулювання включають:

- нормативно-правове забезпечення (закони, постанови, стандарти);
- контроль та ліцензування перевізників;

- фінансову та інвестиційну політику;
- розвиток транспортної інфраструктури;
- впровадження екологічно чистих технологій.

Формування державної політики у сфері автомобільного транспорту передбачає адаптацію законодавства України до стандартів Європейського Союзу. Це включає регулювання діяльності перевізників, підвищення рівня безпеки руху, впровадження екологічних норм та удосконалення умов праці в галузі. Важливим аспектом є створення прозорих правил ринку, що сприяє залученню інвестицій та підвищенню якості транспортних послуг.

Автомобільні дороги є основою транспортної мережі України, однак їхній стан потребує значних удосконалень. Для цього впроваджуються програми з реконструкції та будівництва доріг, серед яких стратегічно важливим проєктом є «Велике будівництво», реалізація якого сприяє з'єднанню регіонів сучасними трасами та підвищенню рівня логістики. Крім основних магістралей, держава повинна звертати увагу на розвиток місцевих доріг, що є критично важливими для забезпечення транспортної доступності у сільській місцевості.

Розвиток інфраструктури також передбачає створення сучасних паркінгів, зарядних станцій для електротранспорту, сервісних зон та інтелектуальних систем управління рухом.

Враховуючи, що автомобільний транспорт є одним із найбільших джерел викидів парникових газів в Україні, то зростання кількості транспортних засобів, особливо вживаних автомобілів, імпортованих з-за кордону, негативно впливає на екологічну ситуацію. У цьому контексті держава має стимулювати перехід на екологічно чисті технології, включаючи розвиток електромобілів, удосконалення стандартів викидів та розширення мережі зарядних станцій.

Зниження аварійності на дорогах є одним із пріоритетів державної політики у сфері автомобільного транспорту. Високий рівень ДТП призводить до значних соціально-економічних втрат. Для підвищення безпеки руху впроваджуються такі заходи:

- вистеження порушень ПДР;
- інформаційно-освітні кампанії для водіїв та пішоходів;
- модернізація дорожньої інфраструктури (освітлення доріг, створення безпечних переходів, кільцевих розв'язок).

Сталий розвиток автомобільного транспорту вимагає активної інтеграції України в європейську транспортну систему. Держава сприяє цьому через підписання міжнародних угод, участь у проєктах транс'європейської транспортної мережі (TEN-T) та залучення інвестицій у розвиток інфраструктури. Значний внесок у міжнародну логістику має транспортний коридор «Go Highway», що з'єднує Чорне море з Балтійським та відкриває нові можливості для міжнародної торгівлі.

Для ефективного функціонування цього напрямку важливо вдосконалювати прикордонну інфраструктуру, стандартизувати митні процедури та забезпечити прозорість перевезень.

Розвиток автомобільного транспорту неможливий без впровадження сучасних інноваційних технологій. До ключових інновацій, які сприяють модернізації галузі, належать:

- системи автоматизованого управління рухом;
- електронні сервіси для перевізників;
- розумні дороги з адаптивними технологіями;
- автоматизовані транспортні системи.

Держава має створювати умови для впровадження цих технологій, сприяючи інвестиціям у цифрову інфраструктуру та підтримуючи дослідження у сфері транспорту.

Розвиток автомобільного транспорту повинен враховувати соціальні аспекти, такі як доступність транспортних послуг для різних категорій населення, створення нових робочих місць у транспортній галузі та підвищення рівня життя громадян. Важливим напрямком є також підтримка освітніх програм для підготовки кадрів у сфері транспорту, включаючи навчання водіїв, механіків та фахівців з логістики.

Державне регулювання автомобільного транспорту в Україні є комплексним процесом, що охоплює правове забезпечення, розвиток інфраструктури, стимулювання екологічних ініціатив, підвищення безпеки дорожнього руху та впровадження інновацій. В умовах глобальних викликів ефективна державна політика сприятиме створенню безпечної, екологічної та сучасної транспортної системи, що відповідатиме потребам населення та сприятиме економічному розвитку країни.

ОСОБЛИВОСТІ АВТОМАТИЗАЦІЇ БІЗНЕС-ПРОЦЕСІВ У СУЧАСНИХ УМОВАХ ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Согомонян А.К.

Науковий керівник: Деділова Т.В., к.е.н., доцент

Харківський національний автомобільно-дорожній університет

Автоматизація бізнес-процесів стала ключовим фактором підвищення ефективності компаній у сучасних умовах цифрової трансформації. Автоматизація бізнес-процесів – це використання цифрових технологій для оптимізації рутинних завдань, зменшення людського фактору та підвищення ефективності підприємства. Використання передових технологій дозволяє підприємствам скорочувати витрати, мінімізувати людський фактор, покращувати якість обслуговування клієнтів, підвищувати продуктивність і забезпечувати конкурентні переваги [1].

Для того щоб підприємство максимально ефективно використовувало можливості цифрових технологій, необхідно дотримуватися таких принципів:

– орієнтація на клієнта – цифрові рішення мають забезпечувати комфорт і персоналізований підхід до кожного споживача;

- створення єдиної цифрової екосистеми – інтеграція всіх бізнес-процесів у цифровому середовищі для їх оптимізації;
- оперативність у прийнятті рішень – швидка реакція на зміни ринку завдяки доступу до актуальних аналітичних даних;
- обробка інформації в режимі реального часу – миттєве оновлення даних для покращення управлінських процесів та комунікацій [2-3].

Застосування таких принципів допомагає компанії не лише підвищити ефективність внутрішніх процесів, а й налагодити якісну взаємодію із клієнтами, партнерами та постачальниками. В результаті підприємство отримує конкурентні переваги та стійкий розвиток у цифровому середовищі.

Сучасні цифрові тренди суттєво змінюють підходи до автоматизації бізнес-процесів. Інтелектуалізація процесів, аналітика, роботизація та інтеграція з хмарними технологіями забезпечують новий рівень ефективності та конкурентоспроможності компаній. Підприємства, які швидко адаптуються до цих змін, отримують стратегічні переваги у своїй галузі.

Цифрова трансформація компанії – це не просто впровадження кількох автоматизованих рішень. Це динамічний процес, який вимагає безперервного моніторингу та гнучкого управління. Підприємствам важливо не лише впроваджувати діджитал-інструменти, а й контролювати їхню ефективність, аналізуючи, які процеси працюють на повну, а які потребують доопрацювання. Щоб цифровізація бізнес-процесів дійсно приносила користь, необхідно уникати поспішного зниження контролю над її реалізацією. Робоча група з цифровізації має постійно відстежувати продуктивність процесів, адже адаптивність і своєчасне коригування – це запорука успішної інтеграції цифрових технологій.

Успішне впровадження цифрових технологій у бізнес-процеси підприємства відбувається поступово та включає три ключові етапи.

Перший етап – детальний аналіз поточних активів компанії, оцінка ефективності роботи її структурних підрозділів та формування оновленої бізнес-стратегії з урахуванням цифрових можливостей. Другий етап передбачає інтеграцію цифрових рішень, тестування нових технологій та експериментальне впровадження інноваційних інструментів, що сприяють автоматизації та масштабуванню бізнес-процесів. Третій етап – це оцінка результатів цифрової трансформації. На цьому етапі аналізується ефективність впроваджених технологій, визначаються сильні та слабкі сторони процесу, а також, за потреби, вносяться коригування [1].

Таким чином, цифровізація суттєво змінює підхід до ведення бізнесу: компанії стають гнучкішими, мобільнішими, більш конкурентоспроможними. Це дозволяє швидко реагувати на зміни ринку, ефективно використовувати ресурси та залучати передові технології. Водночас успіх цифрової трансформації залежить не лише від внутрішніх рішень компанії, а й від загального рівня розвитку інформаційно-комунікаційних технологій у країні.

Сучасний бізнес потребує не просто автоматизації рутинних процесів, а створення масштабних цифрових екосистем, здатних прогнозувати тренди, аналізувати комунікаційні потоки та формувати ефективні управлінські рішення.

Таким чином, успішне цифрове перетворення залежить від здатності бізнесу адаптуватися, інтегрувати новітні технології та використовувати їх для покращення якості процесів.

Література:

1. Фролов Ю. В. Особливості бізнес-процесів підприємств в сучасних умовах діджиталізації. *Інвестиції: практика та досвід*. 2024. №20. С. 227-232. DOI: <https://doi.org/10.32702/2306-6814.2024.20.227>.

2. Дергачова В. В., Воржакова Ю. П., Хлебінська О. І. Організація бізнес-процесів в умовах цифровізації. *Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. Серія «Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм»*. 2021. Вип. 14. С. 60-68. DOI: <https://doi.org/10.26565/2310-9513-2021-14-06>.

3. Зуб П. В., Калач Г. М. Цифровізація бізнес-процесів промислових підприємств. *Економіка та суспільство*. 2021. №26. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-26-52>.

СТАН РИНКУ СТРАХУВАННЯ В УКРАЇНІ ПІД ЧАС ВОЄННИХ ДІЙ

Карлович І.В., Степурко П.І.

*Науковий керівник: Вербицька В.І., к.е.н., доцент
Харківський національний автомобільно-дорожній університет*

Страховання є важливим механізмом фінансового захисту, який допомагає уникнути значних матеріальних втрат у непередбачуваних ситуаціях. Воно забезпечує стабільність, впевненість у завтрашньому дні та захист життя, здоров'я, майна чи бізнесу. Основні аспекти важливості страхування стосуються фінансової безпеки (покриття витрат у разі нещасних випадків, хвороб або пошкодження майна); соціальної підтримки – захисту для сім'ї та близьких у складних життєвих обставинах; забезпечення економічної стабільності (зниження фінансових ризиків для бізнесу та фізичних осіб) та необхідності державного розвитку, оскільки страхування сприяє економічному зростанню через розподіл ризиків.

Війна в Україні суттєво вплинула на ринок страхування, змусивши компанії адаптувати свої стратегії, змінити умови страхових продуктів та переглянути ризики. Основні зміни включають:

- збільшення ризиків та страхових виплат. Військові дії спричинили значні збитки майну, транспорту та бізнесу, в результаті чого зросли виплати за договорами страхування, хоча багато стандартних полісів не покривали військові ризики, вважаючи їх форс-мажорними обставинами;

- зростання актуалізації воєнних ризиків. Традиційно військові ризики були виключені з більшості страхових договорів, але після початку воєнної агресії деякі міжнародні компанії почали пропонувати спеціальні поліси для страхування ризиків війни;

- суттєвий перегляд умов страхування майна та бізнесу. Зросла потреба у

спеціальних продуктах для захисту підприємств, які продовжують працювати під час війни. Постало питання запровадження нових страхових програм для агросектору та логістики.

- інновації в медичному та соціальному страхуванні. Попит на медичне страхування серед військових, волонтерів та переселенців збільшився при одночасній появі спеціальних програм адаптації ветеранів та допомоги постраждалим.

- вихід або обмеження діяльності міжнародних страховиків : деякі західні компанії скоротили свою присутність в Україні. Водночас українські страховики активізували розвиток власних продуктів.

- активізація цифровізації страхових послуг. Через війну багато страхових компаній перейшли в онлайн-формат, а використання електронних полісів та онлайн-виplat стало масовою практикою.

Загалом ринок страхування України переживає трансформацію, адаптуючись до нових викликів, і продовжує відігравати важливу роль у фінансовій безпеці громадян та бізнесу.

СТРАХУВАННЯ ІНВЕСТИЦІЙ В ЕКОНОМІКУ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Тимків Н.А.

*Науковий керівник: Плиса В.Й., к.е.н., професор
Львівський національний університет імені Івана Франка*

Як відомо, «страхування – правовідносини щодо захисту страхових інтересів фізичних та юридичних осіб (страховий захист) при страхуванні ризиків, пов'язаних з життям, здоров'ям, працездатністю та пенсійним забезпеченням, з володінням, користуванням і розпорядженням майном, з відшкодуванням страхувальником заподіяної ним шкоди особі або її майну, а також шкоди, заподіяної юридичній особі, у разі настання страхових випадків, визначених договором страхування, за рахунок коштів фондів, що формуються шляхом сплати страхувальниками страхових премій (платежів, внесків), доходів від розміщення коштів таких фондів та інших доходів страховика, отриманих згідно із законодавством» [1].

Сьогодні, в умовах війни, постала нагальна проблема сформувати в Україні ефективну систему «страхування та перестрахування прямих інвестицій в Україну від воєнних та/або політичних ризиків» [2].

Страхування прямих інвестицій в Україну зазвичай проводять на випадок настання страхових ризиків, що можуть виникнути на території України (крім територій, на яких на дату укладення договору страхування ведуться бойові дії або тимчасово окупованих російською федерацією, включених до переліку територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих російською федерацією, затвердженого наказом Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України на дату укладання договору страхування) з числа воєнних (воєнний конфлікт, включаючи війну або

збройний конфлікт, збройна агресія, бойові дії, масові заворушення; насильницька зміна чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади; терористичні акти та/або диверсії, в тому числі спричинені: воєнними конфліктами, включаючи війну або збройний конфлікт, збройну агресію, бойові дії, масові заворушення; насильницькими зміна чи поваленням конституційного ладу або захопленням державної влади; окупація, анексія.) чи з числа політичних (здійснене органами державної влади України примусове відчуження майна/вилучення майна об'єкта інвестування (позбавлення права власності на майно); невиконання або відмова від виконання державою зобов'язань, визначених законодавством, стратегічними або програмними документами, затвердженими в установленому законодавством порядку, чи інвестиційним договором за умови, що об'єкт інвестування має право вимагати виконання таких зобов'язань; введення заборони (платіжні ембарго, мораторій) на здійснення розрахунків; неможливість конвертації валюти або переказу валюти за кордон об'єктом інвестування, крім випадків, передбачених законодавством) ризиків.

Страховим випадком є понесення фізичною або юридичною особою, резидентом або нерезидентом України, що здійснює вкладення інвестицій в об'єкт інвестування, який розміщується на території України, та отримує частку в об'єкті інвестування в розмірі 10 та більше відсотків збитків внаслідок повної або часткової втрати вартості прямої інвестиції та/або часткової або повної неможливості отримання дивідендів з такої інвестиції, внаслідок настання передбаченої договором страхування події, на випадок виникнення якої проводиться страхування.

Об'єктом страхування є можливі збитки страхувальника внаслідок повної або часткової втрати прямих інвестицій в Україну та/або часткової або повної неможливості отримання з таких інвестицій дивідендів, які розміщені на рахунку у фінансовій установі з метою їх подальшого переказу фізичній або юридичній особі, резидентів або нерезидентів України, що здійснив вкладення інвестицій в об'єкт інвестування, який розміщено на території України, та володіє часткою в об'єкті інвестування в розмірі 10 та більше відсотків, рішення про виплату яких прийнято в установленому законодавством порядку, внаслідок настання передбаченої договором страхування події, на випадок виникнення якої проводиться страхування.

Налагодження ефективного ринку страхування інвестицій в економіку України, як «складної інтегрованої системи, яка охоплює різноманітні ланки» [3, с.61], дасть можливість створити належні умови підтримки інвестиційної діяльності шляхом страхування та перестрахування з метою створення умов для здійснення масштабного залучення інвестицій в економіку України як в умовах війни, так і в реаліях її повоєнного відновлення.

Література:

1. Про страхування : Закон України від 18 листопада 2021 року № 1909-IX. База даних „Законодавство України”. ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2473-19#Text>.

2. Про фінансові механізми стимулювання експортної діяльності (Назва Закону в редакції Закону № 2154-IX від 24.03.2022) від 20 грудня 2016 року № 1792-VIII. База даних „Законодавство України”. ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1792-19#Text>.

3. Плиса В.Й. Страхування : підручник. [Друге видання, виправлене й доповнене]. Київ : Каравела, 2019. 512 с.

СУТНІСТЬ І НЕОБХІДНІСТЬ ПРОАКТИВНОГО ПІДХОДУ КОМПАНІЙ ДО ПОДОЛАННЯ ГЕОПОЛІТИЧНИХ ВИКЛИКІВ

*Червякова В.В., к.е.н., доцент
Національний транспортний університет*

Геополітичні умови завжди впливали на успіх компаній, але щонайменше з кінця Холодної війни вони, як правило, відходили на другий план порівняно з макроекономічними, стратегічними та операційними питаннями.

Сьогодні, згідно з останнім глобальним опитуванням McKinsey, бізнес-лідери вважають геополітичну напруженість найбільшим ризиком для економічного зростання [1]. Регіональні конфлікти та обмеження в міжнародній торгівлі значно загострилися в останні роки, випробовуючи стійкість і стратегії компаній.

Попри природну схильність бізнесу зосереджуватися на ризиках, важливо не лише зміцнювати стійкість до потрясінь, а й використовувати геополітичні зміни для створення додаткової вартості. Так, у сфері торгівлі та економіки ключовими факторами створення вартості в умовах геополітичних змін є міжнародні торговельні угоди, контроль за імпортом та експортом, внутрішня промислова, екологічна, трудова та імміграційна політика держав, мита та інші торговельні бар'єри. У сфері безпеки особливу увагу слід приділити обмеженням іноземних інвестицій, санкціям, ембарго та спискам обмежень, багатосторонньому співробітництву та утворенню економічних і військово-політичних альянсів, збройним конфліктам та контролю за технологіями, інтелектуальною власністю та кібербезпекою [2].

Компанії, які шукають способи створення додаткової вартості в умовах геополітичної турбулентності, зосереджуються на трьох ключових напрямках: стимулюванні зростання, вдосконаленні операційної діяльності та розвитку стратегій і компетенцій для адаптації до глобальних змін.

Для ефективного ухвалення інвестиційних рішень і використання нових комерційних можливостей у нестабільних умовах бізнес-лідери повинні оцінювати перспективи зростання як для своїх компаній, так і для клієнтів і конкурентів. Важливо аналізувати різні сценарії розвитку, враховуючи ключові фактори створення вартості. Це дозволяє виявити можливості для прискорення комерційного розвитку або перегляду інвестиційного портфеля.

Зміни в геополітичному ландшафті відкривають компаніям нові перспективи – вони можуть залучати клієнтів і розширювати ринкову частку, коли конкуренти стикаються з підвищеними митами або коли нові торговельні

угоди спрощують доступ до раніше закритих ринків. Також варто враховувати, що геополітичні потрясіння можуть послабити колись прибуткові сегменти бізнесу, водночас відкриваючи нові перспективні напрями. Саме тому необхідно постійно переглядати розподіл капіталу, інвестуючи у швидкозростаючі та менш ризикові сегменти через злиття, поглинання або партнерства, а також своєчасно відмовлятися від слабких або надмірно ризикованих напрямів.

Зміцнення стійкості компанії передбачає аналіз впливу геополітичних змін на її операційну ефективність – відносини з постачальниками, кадрову політику та технологічну інфраструктуру. Зокрема, вибір місць для інвестицій у виробництво, логістику та залучення клієнтів відіграє ключову роль у визначенні подальшої траєкторії розвитку компанії. Останні геополітичні події спричинили серйозні збої у ланцюгах постачання та навіть змусили деякі компанії закрити виробництва. У відповідь багато підприємств почали диверсифікувати постачальників, відходити від моделі «точно в строк» (just-in-time) та накопичувати запаси критично важливих матеріалів.

Окрім цього, міжнародна напруженість ускладнює управління талантами, що може послабити згуртованість команд у глобальних компаніях. Для мінімізації цих ризиків компаніям варто переглянути географічну концентрацію персоналу, оптимізувати розподіл кадрів та локалізувати ключові функції.

Сучасні корпорації функціонують у цифрових екосистемах, де технології, кадри та дані розподілені між різними країнами. Це робить їхні технологічні платформи вразливими до геополітичних ризиків – від кіберзагроз та крадіжки інтелектуальної власності до регуляторних вимог щодо локалізації даних. Тому керівники ІТ-підрозділів повинні регулярно переглядати свою технологічну інфраструктуру та управління даними, а також контролювати надійність зовнішніх постачальників ІТ-послуг, що допоможе зменшити ризики, швидко реагувати на зміни політик та зберігати гнучкість у нестабільному середовищі.

Враховуючи викладене, компанії мають постійно відстежувати зміни у сферах регулювання, оподаткування та місцевої політики, які впливають на їхні бізнес-стратегії. Так само важливо систематично аналізувати геополітичні ризики та економічну політику країн, де вони ведуть діяльність. Варто пам'ятати, що геополітичні процеси є складними, взаємопов'язаними та часто непередбачуваними: дії однієї держави можуть спричинити відповідну реакцію з боку інших.

У такій динамічній ситуації бізнес-лідери повинні інтегрувати геополітичний аналіз у свої стратегічні та операційні процеси, використовувати сценарне моделювання та стратегічні сесії, які дозволяють проаналізувати ймовірні варіанти розвитку подій і напрацювати ефективні стратегії реагування.

Таким чином, проактивне управління геополітичними викликами є не просто бажаним, а необхідним для успіху, хоча й потребує значних зусиль. Воно вимагає всебічного аналізу поточних подій, прогнозування можливих змін, ефективного контролю ризиків і використання нових можливостей, а також розбудови відповідних компетенцій і ресурсів. Однак ті компанії, які вже сьогодні адаптуються до нових геополітичних реалій, завтра стануть лідерами ринку.

Література:

1. Levy C., Singhal S. and Watters M. A proactive approach to navigating geopolitics is essential to thrive. McKinsey & Company. (2024). URL: <https://www.mckinsey.com/capabilities/geopolitics/our-insights/a-proactive-approach-to-navigating-geopolitics-is-essential-to-thrive>
2. Chervyakova V., Chervyakova, T. Organisational support for the functioning of enterprises in the context of geopolitical turbulence. *Economics, Entrepreneurship, Management*, 2024. №11(2). P. 19-33. <https://doi.org/10.56318/eem2024.02.019>

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНУ У ВОЄННИЙ ЧАС

Чудик В.В., аспірант

Науковий керівник: Мордовцев О.С., к.е.н., доцент

Харківський національний автомобільно-дорожній університет

Стабільний і інтенсивний розвиток регіону у воєнний час в сучасній Україні неможливо без узгодженого і ефективної взаємодії суб'єктів управління. Економіка регіону – це багаторівневий організм, що функціонує на основі вертикальних (взаємозв'язок бізнесу і влади) і горизонтальних (взаємодії з муніципалітетами), а також входять в систему господарських зв'язків. Досягнення актуальних цілей здійснюється в процесі підготовки та реалізації стратегії соціально-економічного розвитку регіону.

Стратегія соціально-економічного розвитку регіону розробляється як документ, що включає в себе цілий ряд заходів, спрямованих на досягнення в довгостроковій перспективі конкретних цілей. Вона створюється з урахуванням об'єктивного внеску у вирішення поставлених завдань всіх учасників взаємодії, а також економічних можливостей розвитку регіону, можливостей економічного розвитку кожної галузі економіки регіону. Чималим фактором формування стратегії є так звані суб'єктивні (зовнішні) учасники секторів економіки і можливі сценарії розвитку відносин з ними.

Головна мета регіональної політики-створення умов для входження в ринок всіх зацікавлених регіонів, підприємств і громадян, для розкриття і розвитку їх цільових здібностей і підприємливості з урахуванням територіальної специфіки.

Цілі регіональної політики:

соціальні цілі-формування в регіонах шару приватних власників, що сприяють створенню соціально орієнтованої ринкової економіки, розвитку регіональних ринків; соціальний захист населення і розвиток об'єктів соціальної інфраструктури за рахунок не тільки державних коштів, а й коштів, що надходять від приватизації, вітчизняних та іноземних інвесторів;

- економічні цілі-територіально орієнтована приватизація, що проводиться темпами, що враховують специфічні особливості кожного регіону України, з метою забезпечення стійкого стану регіональних господарських комплексів в умовах фінансової нестабільності; створення конкурентного ринкового

середовища у всіх регіонах України; сприяння демонополізації господарства; підвищення комплексності використання природних ресурсів на базі розвитку системи малих і середніх підприємств; сприяння розширенню експортного потенціалу, прикордонній торгівлі, розвитку вільних економічних зон; залучення іноземного капіталу на вигідних для України та її регіонів умовах;

- екологічні цілі-сприяння відновленню еколого-економічної рівноваги в легко вразливих регіонах на основі поширення екологічно чистих (безвідходних) технологій; залучення приватного та іноземного капіталу до участі в реалізації природоохоронних заходів [3].

Стратегічними завданнями регіонального розвитку в воєнний час є:

- реконструкція економіки старопромислових регіонів і великих міських агломерацій шляхом конверсії оборонних і цивільних галузей, модернізації інфраструктури, оздоровлення економічної обстановки;

- стабілізація соціально-економічного становища в регіонах з екстремальними природними умовами і переважно сировинною спеціалізацією; створення умов для відродження нечисленних народів (перш за все в районах Крайньої Півночі і прирівняних до них місцевостях, гірських районах);;

- продовження формування територіально-виробничих комплексів та промислових вузлів у північних та Східних регіонах переважно за рахунок нецентралізованих інвестицій та

- пріоритетного розвитку виробництв з комплексним використанням видобутої сировини, дотримання строгих екологічних стандартів;

- стимулювання розвитку експортних та імпортозамінних виробництв в районах, що мають для цього найбільш сприятливі умови; формування вільних економічних зон, а також технополісів як регіональних центрів впровадження досягнень науки, прискорення економічного і соціального прогресу;

- розвиток міжрегіональних і регіональних інфраструктурних систем (транспорту, зв'язку, інформатики), що забезпечують і стимулюють регіональні структурні зрушення і ефективність регіональної економіки;

- подолання надмірного відставання за рівнем і якістю життя населення окремих республік і областей.

Таким чином, в регіональній політиці акценти перемістилися з освоєння нових районів на стабілізацію в них і подолання депресивного стану старих регіонів, з обмеження зростання великих міст — на відродження малих міст і сільських поселень; змінилося співвідношення центрального і регіонального рівнів управління, виникли нові проблеми: безробіття, що досягає в деяких регіонах критичного рівня; поява біженців і вимушених переселенців; різке погіршення соціально-економічної ситуації в багатьох регіонах.

На сьогоднішній день розрізняють прямі і непрямі методи проведення регіональної політики. Методи прямої участі держави в регулюванні регіонального розвитку тісно пов'язані з адміністративними — це здійснення державних регіональних програм, що фінансуються за рахунок держбюджету, окремих структуроутворюючих інвестиційних проектів; розміщення замовлень на поставку продукції для загальнодержавних потреб (у тому числі для підтримки проблемних регіонів) за допомогою контрактної системи.

Таким чином, соціально-економічний розвиток регіону у воєнний час – це програма розвитку регіону з конкретними цілями, а методи реалізації стратегії – це способи досягнення головних цілей з використанням різних ресурсів. На думку автора, кожен метод заслуговує свого застосування тільки після ретельного аналізу економічної ситуації в конкретному регіоні. Що стосується оцінки стратегії, а також оцінки результатів її реалізації, то існують спеціальні регулюючі органи, які контролюють виконання поставлених завдань, а також цільове використання ресурсів. Однак, головну і найправдивішу оцінку діяльності органів влади зможе дати лише народ. Адже однією з головних цілей Стратегії є покращення якості життя населення, забезпечення робочими місцями та соціальний захист.

СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПІДПРИЄМСТВ В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ

Шабатура Ю.Я.

*Науковий керівник: Павлюк Т.І., к.е.н., доцент
Вінницький торговельно-економічний інститут ДТЕУ*

У контексті стрімкої цифровізації економіки, соціальна відповідальність підприємств (СВП) набуває критичного значення. В умовах, коли технології змінюють ринок праці, способи взаємодії з клієнтами та впливають на екологію, бізнес повинен переосмислити свою роль у суспільстві. СВП у цифровому середовищі передбачає не лише етичне використання даних та захист персональної інформації, але й активну участь у подоланні цифрового розриву, підтримку освіти та розвиток цифрових навичок серед населення.

Цифрова трансформація відкриває нові можливості для реалізації СВП, дозволяючи підприємствам ефективніше взаємодіяти з зацікавленими сторонами, впроваджувати екологічно чисті технології та сприяти соціальному розвитку. Використання штучного інтелекту, аналітика даних та інші цифрові інструменти можуть допомогти компаніям краще розуміти потреби суспільства та розробляти інноваційні рішення для вирішення соціальних проблем. Водночас, цифровізація вимагає від бізнесу підвищеної відповідальності за вплив своїх технологій на суспільство, забезпечення прозорості та підзвітності у своїй діяльності[2].

Соціальна відповідальність підприємств у цифровій економіці охоплює широкий спектр аспектів. Від етичного використання штучного інтелекту та захисту персональних даних до забезпечення кібербезпеки та подолання цифрового розриву. Це вимагає від компаній не лише дотримання законодавчих норм, але й активної участі у формуванні етичних стандартів цифрового середовища, інвестування в розвиток цифрових навичок серед населення та підтримку працівників в умовах автоматизації, а також впровадження екологічно чистих технологій та мінімізацію негативного впливу цифрової інфраструктури на довкілля, сприяючи сталому розвитку та соціальній справедливості в епоху цифрової трансформації [1].

У цифрову епоху реалізація соціальної відповідальності підприємств вимагає комплексного підходу, що інтегрує етичні принципи безпосередньо в технологічний розвиток. Першочерговим завданням є забезпечення прозорості та підзвітності алгоритмів штучного інтелекту, щоб уникнути упереджень і дискримінації, а також посилення заходів захисту персональних даних шляхом суворого дотримання законодавства та прозорого збору інформації[3].

Крім того, для досягнення соціальної справедливості необхідно активно працювати над подоланням цифрового розриву, реалізуючи програми навчання цифрової грамотності та забезпечуючи доступ до технологій для вразливих груп. У контексті швидкої автоматизації та зміни ринку праці, компанії повинні підтримувати своїх працівників, пропонуючи програми перекваліфікації та створюючи нові робочі місця в цифровому секторі. Не менш важливим є впровадження принципів "зеленої" ІТ, що передбачає використання енергоефективних технологій та скорочення викидів парникових газів, щоб мінімізувати екологічний слід цифрової діяльності.

У цифровій реальності успіх бізнесу тісно переплітається з соціальною відповідальністю, що демонструють провідні технологічні гіганти. Google, наприклад, прагне до етичного використання штучного інтелекту, розробляючи принципи, які запобігають упередженням та дискримінації. Microsoft фокусується на зменшенні цифрової нерівності, інвестуючи в проекти, що забезпечують доступ до технологій та навчання цифрової грамотності. Apple, своєю чергою, зосереджується на екологічній стійкості, використовуючи відновлювані джерела енергії у своїх центрах обробки даних, що підкреслює їхню прихильність до сталого розвитку [2].

Для ефективного впровадження СВП в умовах цифровізації, підприємствам необхідно інтегрувати принципи соціальної відповідальності у свою стратегію цифрової трансформації. Розробка етичних кодексів використання цифрових технологій допоможе забезпечити відповідальне використання інновацій. Важливим є впровадження систем управління ризиками, пов'язаними з цифровими технологіями, щоб мінімізувати потенційні негативні наслідки. Залучення зацікавлених сторін до діалогу з питань СВП сприятиме прозорості та взаєморозумінню, а публічне звітування про соціальну діяльність підвищить довіру до компанії та продемонструє її прихильність до принципів сталого розвитку [3].

Отже, цифровізація економіки радикально змінює парадигму соціальної відповідальності підприємств, вимагаючи від бізнесу не лише адаптації до нових технологічних реалій, але й активної участі у формуванні етичних стандартів та вирішенні соціальних проблем. Інтеграція принципів СВП у стратегію цифрової трансформації, розробка етичних кодексів, інвестиції в кібербезпеку та подолання цифрового розриву стають ключовими елементами відповідального ведення бізнесу. Компанії, які усвідомлюють свою соціальну роль та активно впроваджують кращі практики СВП, сприяють сталому розвитку суспільства в епоху цифрової трансформації.

Література:

1. Букреева Д., Денисенко К. Соціальна відповідальність бізнесу як основа забезпечення ділової активності підприємств: євроінтеграційний аспект. *Економіка та суспільство*. 2022. С. 38-42.
2. Гавриленко Н. Г. Сучасні тенденції цифровізації економіки: проблеми та перспективи розвитку. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія : Економічні науки*. 2021. № 3. С. 36-46.
3. Попова А.А., Павлюк Т.І.. Цифрові технології як інструмент соціального захисту населення. Scientific review of the actual events, achievements and problems : collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the III International Scientific and Theoretical Conference. Berlin, 18 October, 2024, Berlin, Federal Republic of Germany : International Center of Scientific Research, 2024. P. 45-54. DOI: <https://doi.org/10.36074/scientia-18.10.2024>

ТРАНСФОРМАЦІЯ БІЗНЕС-СЕРЕДОВИЩА УКРАЇНИ: СТРАТЕГІЇ ПОВОЄННОГО ВІДРОДЖЕННЯ

Шебеда Р.Є.

*Науковий керівник: Шершенюк О.М., к.е.н., доцент
Харківський національний автомобільно-дорожній університет*

Повоєнне відновлення України відбувається в умовах глибоких структурних змін у світовій економіці, що включають деглобалізаційні процеси, переорієнтацію ланцюгів поставок та прискорену цифрову трансформацію. Відновлення національної економіки вимагатиме не лише компенсації втрачених активів, але й перебудови бізнес-моделей українських підприємств у відповідності до нових глобальних трендів. За даними Світового банку [1], повоєнне відновлення країн із подібними масштабами руйнувань зазвичай триває 10-15 років, проте Україна має унікальну можливість прискорити цей процес через інтеграцію європейських стандартів та використання інноваційних підходів.

Сучасна світова економіка формує низку ключових трендів, які визначатимуть напрями повоєнного відновлення України. Серед них особливе значення мають регіоналізація глобальних ланцюгів поставок, що передбачає посилення європейської інтеграції та диверсифікацію ринків збуту. Важливим чинником стане зелена трансформація, зокрема перехід до низьковуглецевої економіки у відповідності до вимог Європейського зеленого курсу. Окрім того, цифрова революція, пов'язана з масовим впровадженням штучного інтелекту (AI), інтернету речей (IoT) та блокчейн-технологій, суттєво вплине на модернізацію бізнес-процесів. Також зростає роль нових моделей фінансування, зокрема державно-приватного партнерства та краудфандингу. Як свідчать дослідження McKinsey [2], країни, які під час відновлення акцентували увагу на інноваційних технологіях, досягали довоєнного рівня ВВП на 20-30% швидше.

Українське підприємництво потребуватиме глибокої структурної модернізації, зокрема у таких пріоритетних напрямках. По-перше, це реконструкція критичної інфраструктури з використанням «розумних» технологій, таких як smart cities та відновлювана енергетика [3]. По-друге, важливим є створення інноваційних кластерів у ключових секторах – ІТ, аграрній галузі та оборонно-промисловому комплексі. По-третє, інтеграція до європейських цифрових платформ сприятиме розвитку експортного потенціалу. Особливу увагу слід приділити підтримці малого та середнього бізнесу, який становить 99% усіх суб'єктів господарювання в Україні і потребує цільових програм фінансової допомоги та навчання цифровим компетенціям.

Для ефективної реалізації повоєнного відновлення необхідне створення надійних інституційних засад. Насамперед, це стосується прозорої системи управління відновлюваними фондами з чіткими механізмами антикорупційного контролю. Також важливою є гармонізація національного законодавства з європейськими стандартами, особливо у сфері державних закупівель і податкового адміністрування. Окрім того, розвиток інфраструктури венчурного фінансування сприятиме підтримці стартапів у перспективних галузях, що є ключовим для забезпечення довгострокової конкурентоспроможності економіки.

Таким чином, успішне відновлення України потребує комплексного підходу, що поєднує інноваційні технології, інституційні реформи та активізацію підприємницької діяльності.

Повоєнне відновлення України має ґрунтуватися на трьох ключових принципах: інноваційності, інклюзивності та інтеграції до європейського економічного простору.

Література:

1. Міжнародний валютний фонд. *Макроекономічні прогнози для України: 2024–2026*. Вашингтон: Видавництво МВФ, 2024. URL: <https://www.imf.org> (дата звернення: 10.07.2024).
2. McKinsey Global Institute. *Reconstruction models for post-war economies: Lessons for Ukraine*. 2022. URL: <https://www.mckinsey.com> (дата звернення: 15.03.2024).
3. Лисенко Т.О. Зелені технології в контексті повоєнної реконструкції. *Вісник Національної академії наук України*. 2024. № 5. С. 67-78.

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ІНТЕРНЕТ-ТОРГІВЛІ В УМОВАХ ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Шутяєв О.А.

*Науковий керівник: Прокопенко М.В., старший викладач
Харківський національний автомобільно-дорожній університет*

Інтернет-торгівля є однією з найдинамічніших галузей цифрової економіки, яка зазнає суттєвих трансформацій під впливом інноваційних

технологій. Розвиток цифрових інструментів, зміна споживчої поведінки, глобалізація торгівлі та виклики, пов'язані з пандемією COVID-19, істотно прискорили впровадження електронної комерції як основної форми ведення бізнесу у багатьох секторах економіки. В умовах цифрової трансформації спостерігається не лише кількісне зростання онлайн-продажів, але й якісна зміна форм взаємодії між споживачем і продавцем.

Однією з головних тенденцій сучасного етапу розвитку інтернет-торгівлі є персоналізація сервісу. Завдяки впровадженню штучного інтелекту, машинного навчання та аналізу великих даних (Big Data) компанії мають змогу пропонувати індивідуальні рішення для кожного споживача. Наприклад, алгоритми Amazon чи Alibaba аналізують історію покупок, пошукові запити та поведінкові моделі користувачів, формуючи персоналізовані рекомендації [1].

Другою вагомою тенденцією є розвиток мобільної комерції (m-commerce). Збільшення кількості користувачів смартфонів сприяє зростанню популярності мобільних додатків, через які здійснюється більшість транзакцій в онлайн-середовищі. Сайти оптимізуються під мобільні пристрої, а платіжні системи — під безконтактні технології, зокрема Apple Pay, Google Pay тощо.

Третьою тенденцією є зростання ролі соціальних мереж у просуванні товарів та послуг. Social commerce — інтеграція інтернет-магазинів із платформами на кшталт Instagram, TikTok, Facebook — дозволяє брендам безпосередньо взаємодіяти з цільовою аудиторією, створювати візуальний контент і миттєво конвертувати інтерес у покупку [2].

Попри активний розвиток, інтернет-торгівля стикається з низкою проблем. Однією з них є забезпечення кібербезпеки. Шахрайство, витік персональних даних, фішингові атаки негативно впливають на довіру користувачів до електронних платформ. Це вимагає від бізнесу інвестування в сучасні засоби захисту інформації та навчання персоналу.

Ще одним викликом є логістика останньої милі — найскладніший етап доставки товару безпосередньо до споживача. Необхідність швидкого та якісного обслуговування клієнтів призводить до автоматизації складів, впровадження дронів, безпілотників, а також співпраці з локальними кур'єрськими службами [3].

Крім того, виникає потреба в регуляторному супроводі інтернет-торгівлі, особливо в умовах транснаціональних угод, коли продажі відбуваються між суб'єктами з різних країн. Гармонізація законодавства, захист прав споживачів, сертифікація товарів — все це потребує постійної уваги як з боку держави, так і бізнес-структур.

У найближчому майбутньому можна очікувати подальшого розвитку таких напрямів.

1. Омніканальна торгівля (omnichannel retail) — поєднання офлайн- та онлайн-каналів задля створення єдиного досвіду покупця. Споживач зможе переглядати товари в інтернеті, пробувати у фізичному магазині, замовляти через застосунок, а повертати через поштову службу — все це в межах однієї системи.

2. Віртуальна та доповнена реальність (VR/AR) — застосування для візуалізації товарів, «примірки» одягу чи косметики, огляду меблів у власному

інтер'єрі.

3. Голосова комерція (voice commerce) — використання голосових помічників (наприклад, Alexa, Google Assistant) для здійснення покупок.

4. Екологічна відповідальність — споживачі дедалі частіше надають перевагу брендам, які дотримуються принципів сталого розвитку, використовують екологічну упаковку, компенсують вуглецевий слід.

Інтернет-торгівля стає важливою складовою економіки в умовах цифрової трансформації. Її розвиток залежить від здатності бізнесу адаптуватися до нових технологій, змін у поведінці споживачів та глобальних тенденцій. Перспективними напрямками є впровадження штучного інтелекту, розвиток мобільних платформ, застосування інновацій у логістиці та маркетингу. Водночас необхідно вирішувати питання безпеки, етики, доступності та законодавчого регулювання для забезпечення стабільного й сталого розвитку сфери електронної комерції.

Література:

1. Герасименко О. О. Електронна комерція : підручник. Київ : Центр учбової літератури, 2021. 312 с.
2. Дідківська Л. А. Цифрова економіка: навч. посіб. Київ. КНЕУ, 2020. 270 с.
3. Калюжний С. В. Розвиток електронної комерції в умовах цифрової трансформації. *Економіка і держава*. 2022. № 6. С. 45–49.

MILLI İQTİSADIYYAT VƏ SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFINDA RƏQƏMSAL TRANSFORMASIYA, QLOBALLAŞMA VƏ DAVAMLILIQ KONTEKSTİNDƏ QLOBAL MEYİLLƏR

*Əliyev Elçin Məhəmmədiyə oğlu
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

XXI əsrdə iqtisadi dəyişikliklərə həsr olunmuş məqalədə müasir iqtisadiyyata təsir edən üç əsas amil - rəqəmsal transformasiya, qloballaşma və davamlı inkişaf haqqında ümumi məlumat verilir. Məqalədə bu dəyişikliklərin dünya iqtisadiyyatı üçün əsas səbəb və nəticələri, habelə onların Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirinin xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilərək, iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarında rəqəmsal texnologiyalara keçidlə bağlı dəyişikliklər qloballaşma, dayanıqlı inkişaf təhlil olunur. Sonda iqtisadiyyatın XXI əsrin dəyişikliklərinə uyğunlaşdırılması üçün təkliflər təqdim olunur.

Müasir dünyada iqtisadi inkişafın dinamikası sürətlə dəyişir və bu prosesə rəqəmsal transformasiya, qloballaşma və davamlı inkişaf kimi əsas faktorlar təkan verir. Rəqəmsal texnologiyalar süni intellekt, böyük həcmli məlumatların (Big Data) analizi və avtomatlaşdırılmış sistemlər vasitəsilə istehsal və xidmət sektorlarını köklü şəkildə dəyişdirir. Qloballaşma beynəlxalq iqtisadi əlaqələri gücləndirərək ticarət, investisiya və əmək bazarlarında yeni imkanlar və çağırışlar meydana çıxarır. Davamlı inkişaf isə iqtisadi artımı ekoloji və sosial məsələlərlə balanslaşdırmağı tələb edir.

Dünyada bu tendensiyalar fərqli formalarda müşahidə edilir. Qərb ölkələri süni intellekt və avtomatlaşdırma sahəsində liderlik edərkən, inkişaf etməkdə olan ölkələr rəqəmsal texnologiyalara adaptasiya olunmaq üçün müxtəlif strategiyalar tətbiq edirlər. Çin və ABŞ rəqəmsal iqtisadiyyata böyük sərmayələr qoyaraq bazarda dominant mövqeyə malikdirlər. Avropa Birliyi isə yaşıl iqtisadiyyat və davamlı inkişaf strategiyalarına üstünlük verir. Azərbaycanda isə rəqəmsal transformasiya dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. "Rəqəmsal Azərbaycan" strategiyası çərçivəsində elektron hökumət sistemləri genişləndirilir, innovasiya mərkəzləri yaradılır və startap ekosistemi inkişaf etdirilir. Eyni zamanda, Azərbaycan iqtisadiyyatında qeyri-neft sektorunun gücləndirilməsi və rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi prioritet məsələlər sırasındadır. Bununla yanaşı, qloballaşmanın yaratdığı yeni ticarət imkanlarından istifadə edərək beynəlxalq bazarlara integrasiya prosesi sürətlənir. Davamlı inkişaf prinsipləri çərçivəsində isə yaşıl enerji layihələrinə investisiyalar artırılır, ekoloji dayanıqlılıq və innovativ həllər təşviq edilir. Təqdim olunan məqalədə XXI əsrdə baş verən iqtisadi dəyişikliklər, xüsusilə rəqəmsal transformasiya, qloballaşma və davamlı inkişafın dünya iqtisadiyyatına və Azərbaycanın inkişaf strategiyasına təsiri təhlil ediləcəkdir.

XXI əsrdə iqtisadi sistemlər köklü dəyişikliklərə məruz qalır və bu dəyişikliklər əsasən rəqəmsal transformasiya, qloballaşma və davamlı inkişaf prinsipləri ilə əlaqələndirilir. Rəqəmsal texnologiyalar iqtisadi fəaliyyətin bütün sahələrinə nüfuz edərək istehsal, xidmət və idarəetmə modellərini yenidən formalaşdırır. Qloballaşma beynəlxalq əməkdaşlığı gücləndirir, ticarət və investisiya imkanlarını genişləndirir, lakin eyni zamanda yerli bazarlara xarici təsirləri artıraraq müəyyən iqtisadi və sosial çağırışlar yaradır. Davamlı inkişaf prinsipləri isə ekoloji problemlərin həllinə və iqtisadi artımın ekoloji dayanıqlılıqla balanslaşdırılmasına yönəlmişdir. Azərbaycanda bu global trendlərin həyata keçirilməsi müəyyən imkanlarla yanaşı, müxtəlif problemləri də ortaya çıxarır. Rəqəmsal transformasiya sahəsində ölkədə texnoloji infrastrukturun inkişaf etdirilməsi, kadr potensialının gücləndirilməsi və rəqəmsal xidmətlərin əlçatanlığının artırılması əsas çağırışlar sırasındadır. Eyni zamanda, iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafı üçün yaşıl texnologiyalara keçid, enerji səmərəliliyi və ekoloji layihələrin genişləndirilməsi vacibdir. Qloballaşmanın təsiri isə təkcə iqtisadiyyatla məhdudlaşmır, həm də siyasi və sosial sahələrdə müxtəlif nəticələr doğurur. Beynəlxalq bazarlara çıxış imkanlarının genişlənməsi, sərhədlərin açılması və xarici ticarət əlaqələrinin intensivləşməsi Azərbaycan iqtisadiyyatına müsbət təsir etsə də, bu proseslər yerli sənayenin rəqabət qabiliyyətini artırmaq zərurətini də meydana çıxarır. Bu araşdırmada rəqəmsal transformasiya və davamlı inkişafın həyata keçirilməsində mövcud problemlər və onların həll yolları təhlil ediləcəkdir. Eyni zamanda, qloballaşmanın Azərbaycan və digər ölkələrin iqtisadiyyatına təsiri, beynəlxalq ticarətin artmasının siyasi və iqtisadi nəticələri nəzərdən keçiriləcəkdir. XXI əsrdə baş verən bu iqtisadi dəyişikliklərin tam başa düşülməsi və effektiv strategiyaların müəyyən edilməsi üçün mövcud çağırışların dərinlən öyrənilməsi və onların həllinə yönəlmiş tədbirlərin təhlili mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Rəqəmsal transformasiya XXI əsrin əsas iqtisadi dəyişikliklərindən biridir. İnformasiya texnologiyaları, əşyaların interneti və süni intellekt sahəsində texnologiyaların inkişafı sayəsində istehsalın səmərəliliyinin artırılması və insanların

həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması üçün yeni imkanlar yaranıb. Bu texnologiyalar real vaxt rejimində prosesləri avtomatlaşdırmağa və istehsalı idarə etməyə imkan verir. Eyni zamanda, rəqəmsal texnologiyalar əhəmiyyətli investisiyalar tələb edir və heç də bütün ölkələr bunu ödəyə bilmir.

Azərbaycanda hökumət rəqəmsal texnologiyaların inkişafına dəstək vermək üçün fəal addımlar atır. Məsələn, 2016-cı ildə innovativ texnologiyaların və startapların inkişafına dəstək məqsədilə Azərbaycan İnnovativ Şirkətlər Assosiasiyası yaradılıb. Bundan əlavə, hökumət rəqəmsal texnologiya şirkətləri üçün vergi güzəştləri və digər dəstək tədbirləri təqdim edir. Lakin Azərbaycanda internetin mövcudluğu və keyfiyyəti ilə bağlı problemlər var. Bununla əlaqədar olaraq hökumət internetin əlçatanlığının yaxşılaşdırılması, o cümlədən fiber-optik şəbəkəyə qoşulmaq və mobil rabitəni inkişaf etdirmək üçün addımlar atır.

XXI əsrin digər mühüm iqtisadi dəyişikliyi beynəlxalq ticarət və investisiyalar üçün imkanlar açan qloballaşmadır. Bununla belə, qloballaşma bərabərsizliyə və əməyin istismarına da səbəb ola bilər. Azərbaycanda hökumət digər ölkələrlə iqtisadi əlaqələri fəal şəkildə inkişaf etdirir və investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması üçün tədbirlər görür. Məsələn, 2017-ci ildə Ələt şəhərində Xüsusi İqtisadi Zona yaradılmışdır ki, bu zonada investorlar üçün vergi güzəştləri və digər üstünlüklər verilir. Nəhayət, davamlı inkişaf XXI əsrin digər mühüm iqtisadi dəyişikliyi. Bu o deməkdir ki, iqtisadiyyatın inkişafı ekoloji və sosial tələblərə uyğun baş verməlidir ki, ətraf mühitə və cəmiyyətə zərər dəyməsin. Azərbaycanda hökumət davamlı inkişafın dəstəklənməsi ilə də fəal məşğul olur.

2012-ci ildə dayanıqlı inkişaf strategiyaları və planlarının hazırlanması və həyata keçirilməsi üçün Dayanıqlı İnkişaf üzrə Milli Komissiya yaradılmışdır. Bundan əlavə, Azərbaycan hökuməti ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadəyə yönəlmiş proqramların həyata keçirilməsinə xeyli vəsait ayırır. Məsələn, 2019-cu ildə Azərbaycanda 6 mindən çox evi elektrik enerjisi ilə təmin edə bilən ilk günəş elektrik stansiyası işə salınıb. Bundan başqa, Azərbaycan Avropa və Asiya ölkələri arasında iqtisadi əlaqələrin gücləndirilməsinə yönəlmiş “Bir kəmə, bir yol” təşəbbüsündə iştirak edən ölkələr siyahısına daxil edilib. Bu, Azərbaycana investisiya cəlb etməyə və iqtisadiyyatını inkişaf etdirməyə imkan verir. Lakin bir çox başqa ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da ekologiya və sosial ədalət sahəsində problemlər var. Məsələn, Dünya Bankının məlumatına görə, Azərbaycan əhalisinin yalnız 87%-nin içməli suya çıxışı var, gənclər arasında işsizlik səviyyəsi isə 20%-dən çoxdur. Azərbaycan hökuməti bu problemlərin həlli, o cümlədən təhsil və səhiyyənin inkişafı, sosial müdafiənin yaxşılaşdırılması və yeni iş yerlərinin yaradılması yolu ilə fəaliyyətini davam etdirir.

Xarici ölkələrdə və Azərbaycanda iqtisadi dəyişikliklərin müqayisəli təhlili göstərir ki, rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı, qloballaşma və davamlı inkişaf XXI əsrin iqtisadiyyatının əsas tendensiyalarıdır. Lakin hər bir ölkənin öz xüsusiyyətləri və problemləri var və bu problemlərin həllinə yanaşmalar fərqli ola bilər. İqtisadi inkişafda və davamlı inkişafda birgə tərəqqiyə nail olmaq üçün ölkələrin birgə işləməsi və təcrübə mübadiləsi aparması vacibdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2021-ci ilin mayında “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafın milli prioritetləri” haqqında Sərəncam imzalayıb. Proqramın əsas məqsədləri bunlardır:

iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və neft-qaz və qeyri-sənaye sektorlarının inkişafı; infrastrukturun təkmilləşdirilməsi və əhali üçün xidmətlərin, o cümlədən səhiyyə və təhsilin əlçatanlığının təmin edilməsi; Əhəlinin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və əhəlinin sosial müdafiəsinin təmin edilməsi; Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı və texnoloji tərəqqi; Dövlət idarəçiliyinin gücləndirilməsi və onun səmərəliliyinin artırılması; Turizmin inkişafı və beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafı.

Qloballaşma XXI əsrin digər böyük iqtisadi dəyişikliyi. Müxtəlif ölkələrin iqtisadiyyatlarının dünya iqtisadiyyatına integrasiyasını təmsil edir. Qloballaşma yolu ilə şirkətlər yeni bazarlara, istehlakçılar isə daha geniş çeşiddə məhsul və xidmətlərə çıxış əldə edə bilirlər. Bununla belə, qloballaşmanın rəqabətin artması və iş yerlərinin itirilməsi kimi mənfi cəhətləri də var. Bəli, qloballaşmanın həm müsbət, həm də mənfi tərəfləri var.

Qloballaşma yeni bazarlara və daha geniş mal və xidmət seçiminə çıxış əldə etməklə yanaşı, həm də şirkətlərə digər ölkələrdə daha ucuz işçi qüvvəsi və daha çevik əmək qanunvericiliyindən yararlanmağa imkan verir. Bu, istehsalın inkişaf etmiş ölkələrdən inkişaf etməkdə olan ölkələrə keçməsinə gətirib çıxara bilər ki, bu da öz növbəsində inkişaf etmiş ölkələrdə iş yerlərinin itirilməsinə səbəb ola bilər. Bundan əlavə, qloballaşma müxtəlif ölkələr və ölkədəki sosial qruplar arasında iqtisadi bərabərsizliyin artmasına səbəb ola bilər. Bununla belə, qloballaşma və uyğun texnologiyalardan düzgün istifadə bütün dünyada iqtisadi artıma və insanların rifahının yüksəlməsinə səbəb ola bilər. Azərbaycan son illər dünya iqtisadiyyatına fəal integrasiya edir və bir çox beynəlxalq təşkilatların üzvüdür. Azərbaycan da açıq ticarət siyasəti aparır, digər ölkələrlə xarici iqtisadi əlaqələri inkişaf etdirir.

Xüsusilə, Azərbaycan Avropa İttifaqı ilə Şərq Tərəfdaşlığı və Yeni İpək Yolu çərçivəsində fəal əməkdaşlıq edir. Ticarət, investisiya, enerji, nəqliyyat, turizm kimi müxtəlif sahələrdə çoxlu sazişlər və əməkdaşlıq sazişləri bağlanıb. Lakin ABŞ, Avropa, Yaponiya, Çin və s. kimi inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə Azərbaycanın qloballaşma səviyyəsi hələ də nisbətən aşağıdır. Ola bilsin ki, bu, ölkənin iqtisadi inkişafının zəif olması, infrastrukturun qeyri-kafi səviyyədə olması və dünya bazarlarına çıxış imkanlarının məhdud olması ilə bağlıdır. Lakin Azərbaycan hökuməti bu vəziyyəti yaxşılaşdırmaq və beynəlxalq aləmdə öz iqtisadi maraqlarını təbliğ etmək üçün fəal işləyir.

Davamlı inkişaf iqtisadi artıma, sosial inkişafa və ətraf mühitin mühafizəsinə nail olmağa çalışan inkişaf konsepsiyasıdır. O, ehtiyatların qorunmasına və ətraf mühitə mənfi təsirlərin qarşısının alınmasına xüsusi diqqət yetirir. Davamlılıq XXI əsr üçün mühüm iqtisadi dəyişiklikdir, çünki iqtisadi artımı ətraf mühitin mühafizəsi ilə balanslaşdırmaq lazımdır. Bir çox ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da davamlı inkişaf iqtisadiyyatın inkişafında mühüm rol oynayır. Bu baxımdan Azərbaycan hökuməti iqtisadiyyatın davamlı inkişafı, məsələn, ekoloji cəhətdən təmiz və enerjiyə qənaət edən texnologiyaların yaradılması üçün tədbirlər görür. Bundan əlavə, Azərbaycanda davamlı inkişaf sahəsində strategiya və planları işləyib hazırlayan və həyata keçirən Dayanıqlı İnkişaf üzrə Milli Komissiya yaradılıb. Bu komissiya çərçivəsində iqtisadi artım, sosial inkişaf və ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı bir sıra məqsədləri özündə əks etdirən 2030-cu ilə qədər Davamlı İnkişaf üzrə Milli Strategiya hazırlanıb. Azərbaycanda davamlı inkişafın mühüm istiqaməti həm də alternativ enerji

mənbələrinin inkişafıdır. Ölkədə Qobustandakı külək elektrik stansiyası ilə yanaşı, Naxçıvan şəhərində də günəş elektrik stansiyaları tikilib. Bu layihələr ölkənin ehtiyat yanacaqlardan asılılığını azaltmağa və ətraf mühitə mənfi təsirləri azaltmağa kömək edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Paris İqlim Sazişini imzalayıb ki, bu da ölkənin iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə üzrə beynəlxalq səylərə töhfə verməyə hazır olduğunu göstərir.

Xarici ölkələrdə və Azərbaycanda iqtisadi dəyişikliklərin müqayisəli təhlili. Rəqəmsal transformasiya, qloballaşma və davamlı inkişaf qlobal iqtisadi dəyişikliklər olsa da, onların iqtisadiyyata təsiri ölkədən ölkəyə dəyişə bilər. Məsələn, ABŞ və Yaponiya kimi inkişaf etmiş ölkələrdə rəqəmsal transformasiya artıq iqtisadiyyatda böyük rol oynayır, Azərbaycan kimi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə yenidən yayılmağa başlayır. Eyni zamanda, qloballaşma və davamlı inkişaf bütün ölkələr üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ümumiyyətlə, XXI əsrdə baş verən iqtisadi dəyişikliklər bütün dünyada iqtisadiyyatın inkişafı və insanların həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Rəqəmsal transformasiya, qloballaşma və davamlı inkişaf ölkələrə qlobal iqtisadiyyatdakı yeni çağırışlara və dəyişikliklərə uyğunlaşmağa kömək edən əsas amillərdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hər bir ölkənin özünəməxsus xüsusiyyətləri və bu dəyişikliklərin həyata keçirilməsinə təsir edən şərtləri var. Məsələn, bəzi ölkələrdə rəqəmsal transformasiya üçün daha çox inkişaf etmiş infrastruktur var, digərləri isə yüksək sürətli internetin mövcudluğu və IT sənayesinin inkişafı ilə bağlı problemlərlə üzləşə bilər. Eləcə də qloballaşma hər bir ölkənin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasından və digər ölkələrlə münasibətindən asılı olaraq onun iqtisadiyyatına fərqli təsir göstərə bilər. Məsələn, əmtəə və xidmətlərin ixracından yüksək dərəcədə asılı olan ölkələr qlobal iqtisadi dalğalanmalara qarşı daha həssas ola bilər. Nəhayət, davamlı inkişaf müxtəlif ölkələr üçün onların iqtisadi modelindən və prioritetlərindən asılı olaraq fərqli şeylər ifadə edə bilər. Məsələn, yüksək ekoloji standartlara və məhdud təbii ehtiyatlara malik ölkələrdə davamlı inkişafa zəngin resursları olan və ətraf mühitə kifayət qədər nəzarəti olmayan ölkələrdən daha yüksək prioritet verilə bilər. Beləliklə, XXI əsrdə baş verən iqtisadi dəyişiklikləri və dünyanın müxtəlif regionlarında onların iqtisadiyyata və insanların həyatına təsirini təhlil edərkən ölkələr arasındakı fərqləri və onların özünəməxsus şərtlərini nəzərə almaq vacibdir.

Beləliklə, XXI əsrin rəqəmsal transformasiya, qloballaşma və davamlı inkişaf kimi iqtisadi dəyişiklikləri bütün dünyada iqtisadiyyatın inkişafında və insanların həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Bu amillərin hər biri konkret ölkədən və onun iqtisadi inkişafından asılı olaraq öz xüsusiyyətlərinə malikdir. Azərbaycanda hökumət qlobal iqtisadiyyatda yeni çağırışlara və dəyişikliklərə, o cümlədən təmiz və enerjiyə qənaət edən texnologiyaların yaradılması, rəqəmsal texnologiyaların inkişafı və davamlı inkişafa sərmayə qoyuluşuna uyğunlaşmaq üçün addımlar atır. Bununla əlaqədar rəqəmsal texnologiyaların inkişafına, təbii ehtiyatlardan davamlı istifadəyə və ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyalara investisiyaların davam etdirilməsi təklif edilir. Rəqabət qabiliyyətini artırmaq və iqtisadiyyatı şaxələndirmək üçün kiçik və orta biznesi dəstəkləmək üçün infrastrukturun inkişaf etdirilməsi də vacibdir. Bundan əlavə, biznes mühitinin yaxşılaşdırılması, yeni biznes sektorlarının açılması və qeydiyyatı prosedurlarının

sadələşdirilməsi, habelə bürokratik prosedurların azaldılması və dövlət idarəçiliyində şəffaflığın artırılması istiqamətində işlərin davam etdirilməsi tövsiyə olunur. Bu tədbirlər daha çox investisiya cəlb etməyə və yeni iş yerlərinin açılmasına kömək edəcək ki, bu da öz növbəsində iqtisadi artıma və vətəndaşların rifah halının yaxşılaşmasına səbəb olacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev E.M. Tədris-tədqiqat proseslərinin innovativ inkişafında rəqəmsal transformasiyanın rolu. “Yeni dövrdə təhsil və tədqiqat fəaliyyəti: reallıqlar və çağırışlar” mövzusunda II Beynəlxalq elmi-praktiki konfrans. Mingəçevir. 16-17 dekabr. 2022. S.718-722.

2. Əliyev E.M. İdarəetmə sahələrində rəqəmsal transformasiyaya keçidin üstünlükləri və perspektivləri. HODJA AKHMET YASSAWI7. International Congress on Scientific ResearchMingachevir State University. Azerbaijan. 24-25 fevral. 2023. S. 99.

AZƏRBAYCANDA İQLİM DƏYİŞİKLİYİ – COP 29

Əliyeva Leyla Kazım qızı

Elmi rəhbər: Süleymanova Təranə Əhməd qızı

Mingəçevir Dövlət Universiteti, Azərbaycan

1997-ci ildə imzalanmış və 2005-2020-ci illəri əhatə edən Kioto protokolu (UNFCCC) çərçivəsində tədbirlərin ilk icrası olmuşdur. Kioto protokolu 2016-cı ildə qüvvəyə minən Paris sazişi ilə əvəz olundu. 2022-ci ilə qədər UNFCCC-də 198 tərəfdar var idi. Onun ali qərar qəbuledici orqanı olan Tərəflər Konfransı (COP), iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə irəliləyişi qiymətləndirmək üçün hər il toplanır. Əsas imzalayan dövlətlər öz fərdi öhdəliklərinə əməl etmədiklərinə görə, UNFCCC qəbul edildiyi gündən karbon qazı emissiyasını azaltmaqda kiçik addımların atıldığına, uğursuzluğu tənqid olunur. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyası (UNFCCC) atmosferdə istixana qazlarının konsentrasiyalarını sabitləşdirməklə "insanların iqlim sisteminə təhlükəli müdaxiləsi" ilə mübarizə aparmaq üçün ölkələr arasında beynəlxalq müqavilədir. 1992-ci ildə Rio-de-Janeyroda keçirilən BMT-nin Ətraf Mühit və İnkişaf üzrə Konfransında (UNCED) 154 dövlət tərəfindən imzalanıb. Katibliyi öncə Cenevrədə olsa da, 1996-cı ildə Bonnaya köçüb. Müqavilə 21 mart 1994-cü ildə qüvvəyə minmişdir. 1995-ci ildə Azərbaycan BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasını (UNFCCC) təsdiqləyib. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisin 18 iyul 2000-ci il tarixli Qərarı ilə bu Protokola qoşulub. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisin 18 iyul 2000-ci il tarixli Qərarı ilə Kioto Protokoluna qoşulub. Kioto Protokolu global istiləşməyə səbəb olan istixana qazlarının atmosferə tullantılarını məhdudlaşdırır.

Kioto protokolu UNFCCC-nin atmosferdə istixana qazlarının konsentrasiyalarını “iqlim sisteminə təhlükəli antropogen müdaxilənin qarşısını alacaq səviyyəyə” endirməklə global istiləşmənin başlanğıcını azaltmaq məqsədini həyata keçirib. Kioto protokolu Əlavə A-da sadalanan yeddi istixana qazına: karbon qazı

(CO₂), metan (CH₄), azot oksidi (N₂O), hidroftorkarbonlar (HFCs), perfluorokarbonlar (PFC), kükürd heksaflorid (SF₆), azot trifluorid (NF₃) tətbiq edilir

2023-cü ilin fevralına olan məlumata görə, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyasının (UNFCCC) 195 üzvü sazişin tərəfdarıdır.

Paris sazişinin uzunmüddətli temperatur hədəfi orta qlobal temperatur artımını sənayedən əvvəlki səviyyədə 2°C (3.6 °F) çox aşağı saxlamaq və üstünlük verilən artımı 1.5 °C-ə qədər (2.7°F) məhdudlaşdırmaqdır. Emissiyalar mümkün qədər tez azaldılmalı və XXI əsrin ortalarında xalis sifıra çatmalıdır. Qlobal istiləşmənin 1,5 °C-nin altında qalması üçün, 2030-cu ilə qədər emissiyaların təxminən 50% azaldılması lazımdır. Bu, hər bir ölkənin milli olaraq müəyyən edilmiş töhfələrinin məcmusudur.

Onun məqsədi ölkələrə iqlim dəyişikliyinə təsirlərinə uyğunlaşmaqda kömək etmək və kifayət qədər maliyyə dəstəyi verməkdir. 1997-ci il Kioto protokolundan fərqli olaraq, inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında fərq çoxdur, ona görə də sonuncular da emissiyaların azaldılması planlarını təqdim etməlidirlər.

Paris Razılaşması 12 dekabr 2015-ci ildə BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasına üzv ölkələrin 21-ci konfransında qəbul olunub.

Azərbaycandan Konvensiya üzrə hesabat öhdəliklərinin bir hissəsi kimi mütəmadi olaraq iqlim dəyişikliyi ilə bağlı əsas məsələlər və həll yollarını tərtib etməklə Milli Məlumat hazırlayır. Qeyd edək ki, "Azərbaycanın BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə çərçivə Konvensiyasına Dördüncü Milli Məlumatın və iki illik hesabatının hazırlanması" layihə sənədi 2016-cı ildə imzalanıb.

2024-cü il Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişikliyi Konfransı və ya daha çox COP29 kimi tanınan BMT-nin İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyası Tərəflərinin Konfransı, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişikliyi üzrə 29-cu konfransıdır.

COP tədbirlərinin məqsədi, Paris sazişinin tələbi olaraq dünyada karbon qazının (CO₂) miqdarını sənayeləşmədən əvvəlki dövrdə olduğu kimi 1,5 dərəcə Selsi ilə məhdudlaşdırmaqdır.

2023-cü il, dekabrın 15-də BMT-nin İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının 29-cu sessiyasının ölkəmizdə keçirilməsi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sədrliyi ilə keçirilən müşavirədə Prezident çıxış edərək, bildirmişdir:

Mən şübhə etmirəm ki, COP29 beynəlxalq konfransını da biz yüksək səviyyədə keçirəcəyik, bu, ölkəmizin, xalqımızın növbəti böyük uğuru olacaq. Eyni zamanda, Azərbaycan neft-qaz ölkəsi kimi bu sahədə də özünü göstərəcəkdir və dünyada hər kəs bir daha görəcək ki, bizim gündəliyimiz yaşıl enerji ilə bağlıdır. Yaşıl enerji növlərinin yaradılması və yaşıl enerjinin dünya bazarlarına nəqli hazırda bizim enerji siyasətimizin prioritetidir. Bu, reallıqdır və bütün dünya bunu bir daha görəcək.

"Azərbaycan Respublikasının Prezidenti işğaldan azad edilmiş torpaqları "Yaşıl enerji" zonası elan edib və 2022–2026-cı illər üzrə tədbirlər planı təsdiqlənib, bu ərazilərin 2050-ci ilədək "Netto sıfır emissiya" zonasına çevrilməsi nəzərdə tutulur.

Qeyd edək ki, Azərbaycan BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasına tərəf olmaqla qlobal iqlim dəyişmələrinə qarşı mübarizəyə qoşulub. Ölkəmiz 1990-cı illə müqayisədə 2030-cu ilə qədər istixana qazlarının miqdarını 35

faiz azaldılmasını hədəfləyir. 2030-cu ildən sonra isə daha iddialı hədəf müəyyən edilib ki, bu da 2050-ci ilə qədər istixana qazlarının miqdarını 40 % azaldılmasından ibarətdir.

2024-cü il noyabrın 11-dən 24-nə (01.00-a) qədər Bakıda keçirilən COP29 iqlim sammiti həm Azərbaycan, həm də ümumilikdə dünya üçün uğurlu beynəlxalq tədbir kimi yaddaşlara həkk olunmaqdadır.

MÜASİR KƏND TƏSƏRRUFATINDA SÜNİ İNTELLEKTİN TƏTBİQİ

*Əliyeva Zəmfira Əhməd qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

BMT-nin hesablamalarına görə, 2050-ci ilə qədər dünya əhalisi 9,8 milyard nəfərə çatacaq və onu qidalandırmaq üçün indikindən 1,7 dəfə çox ərzaq tələb olunacaq. Ərzaq istehsalı ən azı 70% artmalı olacaq. Goldman Sachs ekspertlərinin və digər nüfuzlu şirkətlərin analitiklərinin fikrincə, yalnız yeni nəsil texnologiyalar qlobal kənd təsərrüfatının məhsuldarlığını belə geniş miqyasda artırma bilər.

Və bu, sadəcə bir fərziyyə deyil, artıq həyata keçirilən proqnozdur: analoq dövr başa çatıb, sənaye ikinci yaşıl inqilabın astanasındadır və hər bir kənd təsərrüfatı istehsalçısının demək olar ki, bütün kənd təsərrüfatı məhsullarını edə biləcəyi rəqəmsal dövrə qədəm qoyub, rəqəmsallaşdırma və avtomatlaşdırma vasitəsilə əməliyyatları mümkün qədər səmərəli etmək.

Kənd təsərrüfatının rəqəmsallaşdırılması kənd təsərrüfatı sektorunda proseslərin səmərəliliyini, dayanıqlığını və idarə olunmasını təkmilləşdirmək üçün rəqəmsal alətlərin və məlumatların istifadəsini əhatə edən innovativ metodlar toplusudur. O, müxtəlif texnologiyaları birləşdirir, o cümlədən:

ağıllı sensorlar;

- İnternet resursları (IoT);
- süni intellekt (AI);
- məlumat analitikası;
- avtomatlaşdırma və robotlaşdırma;
- coğrafi informasiya sistemləri (GIS) və s.

Bütün bunlar istehsal proseslərini təkmilləşdirmək və kənd təsərrüfatında strateji əsaslandırılmış qərarlar qəbul etmək üçün lazımdır.

Aqrar-sənaye sektorunun rəqəmsallaşdırılmasına torpaq və bitkilərin monitorinqi və idarə olunması, kənd təsərrüfatı maşın və avadanlıqlarının avtomatlaşdırılması, dəqiq kənd təsərrüfatı, su idarəetməsi, məhsuldarlığın proqnozlaşdırılması, hava şəraiti və sair kimi aspektlər daxil ola bilər.

Bütün bunlar xərclərin azaldılmasına və ətraf mühitə mənfi təsirin minimuma endirilməsinə yönəlib ki, bu da son nəticədə kənd təsərrüfatı sektorunun davamlı inkişafına töhfə verir.

Kənd təsərrüfatında rəqəmsal texnologiyalardan istifadə istehsal proseslərinin optimallaşdırılmasına, əmək xərclərinin azaldılmasına, səmərəliliyin artırılmasına və

məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına kömək edən müxtəlif sistemlərin integrasiyası yolu ilə həyata keçirilir. Ən təsirli olanlar bunlar idi:

- Kənd təsərrüfatı robotları və avtonom maşınlar;
- Dronlar və pilotsuz uçuş aparatları (PUA);
- Dəqiq kənd təsərrüfatı sistemləri;
- Avtomatik monitoring və nəzarət sistemləri;
- Süni intellekt və verilənlərin analitik sistemləri.

Kənd təsərrüfatının rəqəmsal inkişafı öz alətləri ilə kənd təsərrüfatı biznesinin avtomatlaşdırılmasına, insan əməyinin azaldılmasına və bütün prosesin məhsuldarlığının və səmərəliliyinin artırılmasına kömək edir.

Rəqəmsal aqrobiznes istehsalı yaxşılaşdıran və resursları optimallaşdıran bir çox üstünlüklər təmin edir. Əsas üstünlüklərdən bəziləri bunlardır:

- Artan məhsuldarlıq və məhsul keyfiyyəti;
- Təkmilləşdirilmiş prosesin idarə edilməsi;
- Vaxt aparan vəzifələrin avtomatlaşdırılması və optimallaşdırılması;
- Proqnozlaşdırma və azaldılmış risklər;
- Davamlı inkişaf.

Rəqəmsallaşma sənayenin davamlı inkişafına töhfə verir, kənd təsərrüfatı müəssisələrinə ətraf mühitə mənfi təsirləri azaltmaqla istehsal səmərəliliyini artırmağa imkan verir.

Kənd təsərrüfatının rəqəmsallaşdırılması həm kənd təsərrüfatı istehsalçılarına, həm də bütövlükdə cəmiyyətə böyük fayda gətirə bilən kənd təsərrüfatı sənayesində əhəmiyyətli bir irəliləyişdir.

Kənd Təsərrüfatında Böyük verilənlər (Big Data) istehsalı yaxşılaşdırmaq üçün imkanlar təqdim edir. Necə və harada tətbiq olunur:

- Torpaq Məlumatlarının Təhlili;
- Bitki monitoringi;
- Məhsuldarlığın proqnozlaşdırılması.

Aqrar-sənaye kompleksinə tətbiq edilməsi planlaşdırılan texnologiyalar arasında robotlaşdırılmış sistemlər, təsərrüfatların idarə edilməsi üçün proqram sistemləri, kənd təsərrüfatı obyektlərinin monitoringi üçün pilotsuz uçuş aparatlarından istifadə olunur.

Onlar kənd təsərrüfatı torpaqlarının aerofotoşəkillərini çəkir, real vaxt rejimində torpağın və bitkilərin vəziyyətini qiymətləndirməyə kömək edir, əlavə suvarmaya ehtiyacı olan sahələri müəyyənləşdirir, gübrə və pestisidlərin xərclərini optimallaşdırır, ümumi məhsuldarlığı artırır və müəyyən becərilən sortun potensialını maksimum dərəcədə artırır

Tam avtomatlaşdırma baxımından İngiltərədəki Hand Free Hectare ferması dünya üzrə master-klass göstərməyi bacardı. Burada tamamilə bütün kənd təsərrüfatı əməliyyatları avtomatlaşdırılıb: əkindən tutmuş məhsul yığımına qədər. 2,5 hektar sahədə 4,5 ton arpa yetişdirən tarlada yalnız pilotsuz təyyarələr və modifikasiya olunmuş traktorlar işləyir və bütün texniki heyət onların işinə nəzarət otağından nəzarət edir. İnsan faktorunu və əmək xərclərini maksimuma endiriblər.

Aqrar sektorun gələcəyi süni intellektin tətbiqindən asılıdır.

GLOBAL MEYILLƏR KONTEKSTİNDƏ TƏHSİL SEKTÖRÜNÜN MILLİ İQTİSADİYYAT VƏ SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFINA TƏSİRİ

*Eyvazova Könül Elçin qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti, Azərbaycan
Əliyeva Gülistan Bədir qızı
Qəbələ Dövlət Peşə Təhsil mərkəzi, Azərbaycan*

Müasir global iqtisadi tendensiyalar fonunda təhsil sektorunun milli iqtisadiyyatın və sahibkarlığın inkişafına təsiri getdikcə daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanda bilik əsaslı iqtisadiyyata keçid, innovativ sahibkarlığın inkişafı və rəqəmsal transformasiya istiqamətində təhsil sisteminin rolu xüsusi diqqət tələb edir. Lakin bu sahədə bir sıra problemlər mövcuddur: sahibkarlıq yönümlü tədris proqramlarının məhdudluğu, universitet-sənaye əməkdaşlığının zəifliyi, tədqiqatların kommersiyalaşdırılmasında çətinliklər, rəqəmsal bacarıqların kifayət qədər inkişaf etməməsi və maliyyələşdirmə mexanizmlərinin məhdudluğu. Bu məqalədə qeyd olunan problemlərin həlli yolları kimi sahibkarlıq yönümlü təhsil proqramlarının genişləndirilməsi, innovasiya ekosisteminin gücləndirilməsi, universitetlərdə texnologiya transfer mərkəzlərinin yaradılması, rəqəmsal bacarıqların artırılması və maliyyələşdirmə mexanizmlərinin inkişaf etdirilməsi təklif olunur. Tədqiqat nəticəsində belə qənaətə gəlinir ki, Azərbaycan təhsil sisteminin global meyillərə uyğun modernləşdirilməsi iqtisadi dayanıqlılığı və sahibkarlıq mühitinin rəqabət qabiliyyətini artıraraq, uzunmüddətli iqtisadi inkişafa mühüm töhfə verə bilər.

Müasir dünyada təhsil sektoru təkcə bilik və bacarıqların formalaşdırılması ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda milli iqtisadiyyatın və sahibkarlığın inkişafında mühüm strateji amil kimi çıxış edir. Global iqtisadiyyatın rəqəmsallaşması, süni intellekt və innovasiyaların geniş vüsət alması, bilik əsaslı iqtisadiyyatın formalaşmasını sürətləndirərək insan kapitalının keyfiyyətini milli inkişafın əsas göstəricilərindən birinə çevirir.

Təhsil sisteminin sahibkarlıq ekosisteminə təsiri xüsusilə XXI əsrin çağırışları fonunda daha da aktuallaşır. Global meyillər, o cümlədən dördüncü sənaye inqilabı (İndustriya 4.0), rəqəmsal transformasiya, süni intellekt və avtomatlaşdırma, əmək bazarında yeni peşə və bacarıq tələblərinin yaranması, ölkələrin təhsil siyasətinə təsir edərək, innovativ sahibkarlıq və bilik iqtisadiyyatının inkişafında təhsilin rolunu daha da artırır.

Təhsilin milli iqtisadiyyat və sahibkarlığın inkişafına təsiri aşağıdakı əsas istiqamətlərdə müşahidə olunur [2]:

1. İnsan kapitalının formalaşması – Müasir təhsil sistemi yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasını təmin etməklə əmək bazarının tələblərinə uyğun peşəkarların yetişdirilməsinə töhfə verir.
2. İnnovasiya və texnologiya transferi – Universitetlər və elmi-tədqiqat institutları sahibkarlıq ekosisteminin ayrılmaz hissəsinə çevrilərək yeni texnologiyaların və startap layihələrinin yaranmasına təkan verir.

3. Sahibkarlıq bacarıqlarının inkişafı – Təhsil müəssisələrində sahibkarlıq yönümlü proqramların və kursların tətbiqi gənc nəsildə biznes quruculuğu və idarəetmə bacarıqlarının formalaşmasına kömək edir.

4. Regional və qlobal iqtisadi integrasiya – Təhsilin beynəlmilləşməsi ölkələr arasında iqtisadi əməkdaşlığı gücləndirərək sahibkarlıq mühitinə müsbət təsir göstərir.

Beləliklə, təhsil sektoru yalnız bilik transferi üçün deyil, həm də innovasiya və sahibkarlığın təşviq olunması üçün vacib platformadır. Bu kontekstdə milli iqtisadiyyatın və sahibkarlıq fəaliyyətinin davamlı inkişafını təmin etmək üçün təhsil strategiyalarının qlobal tendensiyalar əsasında yenilənməsi və modernləşdirilməsi xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Qlobal trendlər fonunda Azərbaycan təhsil sektorunun milli iqtisadiyyat və sahibkarlığın inkişafına təsir imkanları. Azərbaycanda milli iqtisadiyyatın diversifikasiyası, qeyri-neft sektorunun inkişafı və innovativ sahibkarlığın təşviqi ölkənin uzunmüddətli iqtisadi strategiyalarında prioritet istiqamətlər kimi müəyyən edilmişdir. Bu prosesin əsas hərəkətverici qüvvələrindən biri isə insan kapitalının inkişafıdır ki, bu da birbaşa təhsil sistemi ilə bağlıdır. Lakin qlobal trendlər fonunda Azərbaycan təhsil sektorunun milli iqtisadiyyat və sahibkarlığın inkişafına təsir imkanları bir sıra çağırışlarla üzləşir. Mövcud problemlər aşağıdakı istiqamətlərdə özünü göstərir:

1. Sahibkarlıq yönümlü təhsil proqramlarının məhdudluğu – Azərbaycan ali və peşə təhsili sistemində sahibkarlıq bacarıqlarını inkişaf etdirən fənlərin sayı və keyfiyyəti hələ də qlobal tələblərə tam cavab vermir. Innovasiya və biznes idarəçiliyi ilə bağlı praktik biliklərin tədrisi məhdud xarakter daşıyır.

2. Universitet-sənaye əməkdaşlığının zəifliyi – Ali təhsil müəssisələri və biznes sektoru arasında əlaqələrin yetərinə inkişaf etməməsi nəticəsində tələbələr real sahibkarlıq mühiti və innovasiya ekosistemindən kənarda qalırlar. Bu, məzunların əmək bazarına uyğunlaşmasını çətinləşdirir və startap ekosisteminin inkişafını ləngidir.

3. Tədqiqat və innovasiyaların kommersiyalaşdırılmasında çətinliklər – Universitetlərdə aparılan elmi tədqiqatların praktiki sahibkarlıq fəaliyyəti və iqtisadiyyatın real sektorları ilə integrasiyası zəifdir. Bu da yeni texnologiyaların və innovativ həllərin bazara çıxarılmasını məhdudlaşdırır.

4. Rəqəmsal bacarıqlar və təhsilin modernizasiyası ehtiyacı – Dördüncü sənaye inqilabının gətirdiyi texnoloji yeniliklərə uyğun kadr hazırlığı istiqamətində müəyyən addımlar atılsa da, rəqəmsal bacarıqların və sahibkarlıq yönümlü texnologiya biliklərinin tədrisi hələ də istənilən səviyyədə deyil.

5. Innovativ maliyyələşmə mexanizmlərinin çatışmazlığı – Sahibkarlıq yönümlü təhsil təşəbbüslərinin və startap layihələrinin inkişafını dəstəkləyən maliyyələşmə mexanizmləri məhduddur. Bu, xüsusilə gənc sahibkarların və universitetlərdə yaradılan startapların inkişafına mane olur.

Bu problemlər qlobal rəqabət mühitində Azərbaycanın bilik əsaslı iqtisadiyyata keçidini çətinləşdirir və sahibkarlıq potensialının tam reallaşmasına mane olur. Buna görə də, milli təhsil sisteminin qlobal meyillərə uyğun modernləşdirilməsi, sahibkarlıq ekosistemi ilə daha sıx əlaqələndirilməsi və innovativ inkişaf strategiyalarının formalaşdırılması zəruridir.

Azərbaycanda təhsil sektorunun milli iqtisadiyyat və sahibkarlığın inkişafına daha effektiv təsir göstərə bilməsi üçün kompleks və sistemli yanaşmaların tətbiqi. Azərbaycanı təhsil sektorunun milli iqtisadiyyat və sahibkarlığın inkişafına daha effektiv təsir göstərə bilməsi üçün kompleks və sistemli yanaşmaya ehtiyac var [1-4]. Bu məqsədlə aşağıdakı həll yolları təklif edilir:

1. Sahibkarlıq yönümlü təhsil proqramlarının genişləndirilməsi.

– Ali və peşə təhsili müəssisələrində sahibkarlıq və innovasiya fənlərinin artırılması – Tədris proqramlarına biznesin idarə edilməsi, startapların inkişafı, risk kapitalı, layihə menecmenti və innovasiya ekosistemi ilə bağlı kursların daxil edilməsi.

– Praktiki təlimlərin təşkili – Tələbələrin real sahibkarlıq mühiti ilə tanış olması üçün biznes inkubatorlar, startap laboratoriyaları və mentorluq proqramlarının genişləndirilməsi.

– Sertifikat proqramlarının təşkili – Sahibkarlıq bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan qısamüddətli sertifikat proqramlarının yaradılması.

2. Universitet-sənaye əməkdaşlığının gücləndirilməsi.

– İş dünyası ilə inteqrasiyanın artırılması – Universitetlər və sənaye müəssisələri arasında strateji əməkdaşlıqların qurulması, təhsil proqramlarının real iqtisadiyyatın tələblərinə uyğun tənzimlənməsi.

– İkili təhsil modelinin tətbiqi – Tələbələrin həm universitetdə nəzəri bilik alması, həm də müəssisələrdə praktiki təcrübə keçməsi üçün Almaniya və digər inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə əsaslanan sistemlərin yaradılması.

– Sahibkarların və investorların təhsil prosesinə cəlb edilməsi – Məşhur biznes rəhbərlərinin və uğurlu sahibkarların universitetlərdə mühazirələr keçməsi, mentorluq proqramlarında iştirak etməsi.

3. Tədqiqat və innovasiyaların kommersiyalaşdırılması.

– Universitetlərdə texnologiya transfer mərkəzlərinin yaradılması – Akademik biliklərin və tədqiqat nəticələrinin biznesə tətbiqi üçün texnologiya transfer ofislərinin qurulması.

– Startap və innovasiya fondlarının təsis edilməsi – Universitetlərdə yaradılan startapların maliyyələşdirilməsi üçün xüsusi qrant və investisiya fondlarının formalaşdırılması.

– Patent və intellektual mülkiyyətin qorunması – Akademik tədqiqatların kommersiyalaşdırılmasını təşviq etmək üçün patent sisteminin inkişaf etdirilməsi.

4. Rəqəmsal bacarıqların və texnoloji savadlılığın artırılması.

– Təhsil proqramlarının rəqəmsal iqtisadiyyata uyğunlaşdırılması – Süni intellekt, məlumat analitikası, blokçeyn, kiber təhlükəsizlik və digər rəqəmsal texnologiyalar üzrə ixtisaslaşmış kursların artırılması.

– Rəqəmsal sahibkarlıq ekosisteminin inkişaf etdirilməsi – Elektron ticarət, rəqəmsal marketing və onlayn biznes modelləri üzrə təhsil proqramlarının gücləndirilməsi.

– Korporativ sektorda rəqəmsal bacarıqların təkmilləşdirilməsi – İşçi qüvvəsinin yeni texnologiyalarla ayaqlaşması üçün müxtəlif rəqəmsal təlimlərin və sertifikat proqramlarının təşviq edilməsi.

5. Sahibkarlıq ekosistemini dəstəkləyən maliyyələşmə mexanizmlərinin inkişafı

– Dövlət və özəl sektorun birgə investisiyaları – Təhsil və sahibkarlıq layihələrinin maliyyələşdirilməsi üçün dövlət-özəl tərəfdaşlıq mexanizmlərinin tətbiqi.

– Risk kapitalı və vençur maliyyələşdirilməsinin inkişafı – Gənc sahibkarların və universitet startaplarının maliyyə resurslarına çıxışını artırmaq üçün vençur fondlarının yaradılması.

– Biznes inkubator və akselerator proqramlarının genişləndirilməsi – Yeni biznes ideyalarının reallaşmasını sürətləndirmək üçün innovativ sahibkarlıq mühitinin formalaşdırılması.

Bu həll yollarının tətbiqi Azərbaycan təhsil sisteminin milli iqtisadiyyat və sahibkarlıq ekosisteminə integrasiyasını gücləndirəcək, bilik əsaslı iqtisadiyyatın inkişafına və innovativ sahibkarlığın formalaşmasına mühüm töhfə verəcəkdir.

Qlobal iqtisadiyyatda baş verən transformasiyalar fonunda təhsil sektorunun milli iqtisadiyyat və sahibkarlığın inkişafına təsiri getdikcə daha vacib amilə çevrilir. Azərbaycanda bilik əsaslı iqtisadiyyatın və innovativ sahibkarlıq mühitinin formalaşması üçün təhsil sisteminin qlobal meyillərə uyğun şəkildə modernləşdirilməsi strateji əhəmiyyət kəsb edir. Mövcud problemlərin həlli istiqamətində sahibkarlıq yönümlü təhsil proqramlarının genişləndirilməsi, universitet-sənaye əməkdaşlığının gücləndirilməsi, tədqiqat və innovasiyaların kommersiyalaşdırılması, rəqəmsal bacarıqların inkişaf etdirilməsi və maliyyələşdirmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi kimi tədbirlər həyata keçirilməlidir. Bu yanaşma təkcə təhsilin keyfiyyətini artırmaqla kifayətlənməyəcək, eyni zamanda sahibkarlıq ekosistemini inkişafını dəstəkləyəcək, yeni nəsil ixtisaslı kadrların və innovativ biznes layihələrinin yaranmasına təkan verəcəkdir.

Beləliklə, Azərbaycan təhsil sisteminin qlobal trendlərə uyğun təkmilləşdirilməsi ölkənin iqtisadi dayanıqlığını və rəqabət qabiliyyətini artıraraq, uzunmüddətli perspektivdə davamlı və inklüziv iqtisadi inkişafın əsasını təşkil edəcəkdir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı. URL: <https://president.az/az/articles/view/50474>

2. Eyvazova K.E. The role of digital multimedia in the teaching of literature. Scientific-methodological aspects of improving the quality of specialist training in the context of global challenges: Proceedings of the II International Scientific Conference on Higher Education and Science Problems. Kharkov. May 10. 2024 / XNADU. Kharkov. 2024. C. 364-369. URL: <https://dl2022.khadi-kh.com/course/view.php?id=5833>

3. Əliyev E.M. XXI əsrin sosial iqtisadi perspektivləri – rəqəmsal innovasiya, qloballaşma və davamlı inkişaf. “Yeni dövrdə təhsil və tədqiqat fəaliyyəti: reallıqlar və çağırışlar” mövzusunda II Beynəlxalq elmi konfransın materialları. III cild. Mingəçevir Dövlət Universiteti. 13-14 dekabr 2024-cü il. S. 267-271.

4. Əliyev E.M. Tədris-tədqiqat proseslərinin innovativ inkişafında rəqəmsal transformasiyanın rolu. “Yeni dövrdə təhsil və tədqiqat fəaliyyəti: reallıqlar və çağırışlar” mövzusunda II Beynəlxalq elmi-praktiki konfrans. Mingəçevir. 16-17 dekabr. 2022. S. 718-722.

SAĞLAMLIĞI QORUYAN TEXNOLOGİYALAR

*İsmaylova Aygün İslam qızı
İsmaylova İlhamə Şubay qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Uşaqların sağlamlığına diqqət yetirmək valideynlərin və tərbiyəçilərin ən vacib vəzifələrindən biridir. Çünki uşaqlar yaxın gələcəkdə ölkənin tam hüquqlu elmi və əmək potensialıdır. Uşaq bağçasında uşaqların istirahəti və hərtərəfli inkişafı üçün optimal şərait yaradılmalıdır.

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində sağlamlaşdırma işinin səmərəliliyinin artırılması üçün vasitə və metodların axtarışı bu gün çox aktualdır. Uşaqların sağlamlığının qorunması və möhkəmləndirilməsinə yönəlmiş effektiv profilaktik iş sistemi olan texnologiyalara “Sağlamlığı qoruyan texnologiyalar” deyilir.

Sağlamlığı qoruyan texnologiyalar bütün təhsil sisteminin ayrılmaz və fərqli xüsusiyyətidir. Buna görə də təhsil prosesi ilə əlaqəli hər şey – təhsil və tərbiyənin mahiyyəti proqram təminatının məzmunu təhsil prosesinin təşkili şərtləri birbaşa uşaqların sağlamlığı problem ilə bağlıdır.

Sağlamlığı qoruyan texnologiyaların məqsədi uşağa sağlamlığı qorumaq, yüksək səviyyəli sağlam həyat tərzini üçün lazımi bilik, bacarıq və vərdisləri formalaşdırmaq imkanı verməkdir. Kompleks istifadə olunan sağlamlığı qoruyan texnologiyalar son nəticədə uşaqların öz sağlamlığına şüurlu motivasiya münasibətlərini formalaşdırır.

Bu sistemin əsas komponentləri bunlardır:

- Uşaqların rəşional motor rejiminin təşkili
- uşaqların sağlamlıq vəziyyətinin davamlı izlənilməsi və ortaya çıxan əyintilərin vaxtında düzəldilməsi;
- uşaqların yaş və cinsi xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, sanitariya və gigiyenik tələblərə uyğun olaraq rəşional təhsil prosesinin təşkili;
- uşaqların istirahəti üçün təhsil müəssisəsində əlverişli psixoemosional mühitin yaradılması;
- sağlam həyat tərzini yaratmaq, motivasiya və bacarıqları inkişaf etdirmək üçün müxtəlif proqramlardan istifadə etmək. [3]

Sağlamlığı qoruyan texnologiyalar həll ediləcək hədəf və vəzifələrin üstünlüyünə, uşaqların sağlamlığını qorumaq və sağlamlığını zənginləşdirmək vasitələrinə görə təsnif edilir.

Sağlamlığı qoruyan təlim texnologiyalarının əsas prinsipi uşağın şəxsiyyət xüsusiyyətlərini, inkişafının fərdi tempini və ritmini təhsil və təlim zamanı fəaliyyətin məzmununda və növlərində onların maraqlarını və qabiliyyətlərini nəzərə almaqdır.

Sağlamlığı qoruyan texnologiyalar aşağıdakı kimi ayırd edilə bilər:

- təşkilati və pedaqoji (təhsil prosesinin quruluşunu təyin edən);
- psixoloji və pedaqoji (tərbiyəçinin uşaqlara təsiri ilə, təhsil prosesinin bütün elementlərinin psixoloji və pedaqoji dəstəyi ilə əlaqəli);
- təlim və təhsil proqramları (sağlamlığa baxmağı və sağlamlıq mədəniyyətini formalaşdırmağı öyrənmək, sağlam həyat tərzini davam etdirmək və pis vərdişlərin qarşısını almaq üçün proqramlar daxil olmaqla);
- sosial cəhətdən uyğunlaşma və şəxsiyyəti inkişaf etdirmə (şəxsiyyətin psixoloji uyğunlaşmasının formalaşmasını və güclənməsini təmin etmək);
- terapevtik və sağlamlaşdırıcı (fizioterapiya məşqləri və terapevtik pedaqogika).

Sağlamlığı qoruyan texnologiyaların prinsipləri bunlardır:

- Şüur və fəaliyyət prinsipi;
- Sağlamlığın qorunması prosesinin davamlılığı prinsipi;
- Fərdin hərtərəfli və ahəngdar inkişafı prinsipi;
- Ölçətanlıq və fərdilik prinsipi;
- Sistemlilik və ardıcılıq prinsipi;
- Fəaliyyətin (yüklərin) və istirahətin sistematik şəkildə dəyişdirilməsi prinsipi;
- Sağlamlığı yaxşılaşdıran təsirlərin, adekvatlığın tədricən artırılması prinsipi.[4]

Sağlamlığı qoruyan texnologiya məktəbəqədər təhsil konsepsiyasında yalnız uşaqların sağlamlığının qorunmasını deyil, həm də sağlam həyat tərzinin və sağlamlığının fəal şəkildə formalaşmasını təmin edir. Sağlamlığı qoruyan texnologiyaların uğurla həyata keçirilməsinin açarı tərbiyəçilərin istifadə olunan texnologiyaların əsas xüsusiyyətlərini, növlərini, şərtlərini və məktəbəqədər təhsil müəssisələrində tətbiq etmə prinsiplərini dərinlən anlamaqdır.

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində sağlamlığın qorunması proqramı aşağıdakı əsas komponentləri əhatə edir;

- balanslı pəhriz;
- optimal fiziki fəaliyyət;
- gün rejiminə uyğunluq;
- pis vərdişlərin qarşısının alınması və yaxşı vərdişlərin formalaşdırılması.

Sağlamlığa diqqətlə yanaşma tərbiyəsi erkən uşaqlıqdan başlanılmalıdır. Tərbiyəçi uşağın sağlamlığı üçün həkimdən az şey etmir. Tərbiyəçi qrupda uşaqların sağlamlığına zərər verməməldə, özü işləməsinə imkan verən psixoloji və pedaqoji texnologiyalara yiyələnməlidir. Təhsil mühiti sağlamlığı inkişaf etdirməlidir.

Sağlamlığı qoruyan texnologiyalar uşaqların sağlamlığını qorumaq və təşviq etmək üçün bir sistemdir. Təhsil müəssisəsinin sağlamlığı qoruyan infrastrukturunda uşaqlar üçün optimal yaşayış şəraiti və fəaliyyətləri yaxşı qidalanma, bədən tərbiyəsi və sağlamlıq işini nəzərdə tutmuşdur.

Məktəbəqədər təhsildə sağlamlığı qoruyan texnologiyaların növləri aşağıdakılardır:

- məktəbəqədər yaşlı uşaqların sağlamlığının monitorinqinin təşkili;

- məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün qidalanmanın təşkili və nəzarəti;
- məktəbəqədər yaşlı uşaqların fiziki inkişafının təşkili və nəzarət, möhkəmləndirmə;
- məktəbəqədər təhsil müəssisələrində profilaktik tədbirlərin təşkili;
- məktəbəqədər təhsil müəssisələrində sağlamlığı qoruyan mühitin təşkili. [1]

Bu baxımdan sağlamlığı qoruyan texnologiya növlərini geniş şəkildə aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

Tibbi, avadanlıqlardan istifadə etməklə, uşaq bağçasında çalışan tibb işçilərinin rəhbərliyi altında uşaqların sağlamlığının qorunması və möhkəmləndirilməsini tibbi tələblərdən və normalardan irəli gələrək təmin edən tibbi və profilaktik texnologiyalar (məktəbəqədər yaşlı uşaqların sağlamlığının monitorinqinin təşkili, uşaqların sağlamlığının optimallaşdırılması üçün tövsiyələrin hazırlanması, kiçik və məktəbəqədər yaşlı uşaqların qidalanmasına nəzarət, onların fiziki inkişafı və möhkəmləndirilməsi. Uşaq bağçasında bağçasında profilaktik tədbirlərin və sağlamlığı qoruyan mühitin təşkili).

Fiziki sağlamlıq orqanların və bədən sistemlərinin funksional imkanlarının mövcud vəziyyətinə aiddir. Uşağın sağlamlığına, fiziki inkişafı və möhkəmləndirilməsinə yönəlmiş bədən tərbiyəsi və sağlamlığı yaxşılaşdırma texnologiyaları: məktəbəqədər yaşlı uşaqların fiziki keyfiyyətlərinin inkişafı, fiziki aktivlik və fiziki mədəniyyətinin formalaşdırılması, möhkəmləndirmə, tənəffüs məşqləri, rrrasaj və öz-özünə masaj, düzgün duruşun və yerişin formalaşdırılması, su mühitində (hovuzda) və simulyatorlarda sağlamlıq prosedurları, gündəlik fiziki fəaliyyət və sağlamlıq vərdislərinin inkişafı. Bu texnologiyalar bir qayda olaraq, bədən tərbiyəsi mütəxəssisləri və tərbiyəçilər tərəfindən sağlamlıqla əlaqəli xüsusi təşkil olunmuş iş formaları şəraitində həyata keçirilir. Bu texnologiyaların ayrıca texnikaları məktəbəqədər tərbiyəçilər tərəfindən pedaqoji prosesin təşkili üçün müxtəlif formalarda geniş istifadə olunur: qrupda və gəzinti zamanı, müntəzəm şəkildə və ya müəyyən məqamlarda, uşaqların sərbəst fəaliyyətində, böyük ilə uşaq arasında qarşılıqlı pedaqoji fəaliyyət zamanı və s.

Uşağın sosial və psixoloji sağlamlığının təmin edilməsi texnologiyaları. Psixoloji sağlamlıq insan sağlamlığının tərkib hissələrindən biridir və insanın həyatı müddətində tam işləməsi və inkişafı üçün zəruri şərtidir. İnsanın öz potensialını reallaşdırma biləcəyi, gündəlik həyatda yaşanan stresin öhdəsindən gələ biləcəyi, məhsuldar işləyə biləcəyi və həyat prosesinə kömək edə biləcəyi bir vəziyyətdir. Sosial sağlamlıq sosial mühitdəki dəyərlər, münasibətlər və davranış motivləri sistemi kimi başa düşülür.

Tərbiyəçilərin sağlamlığının qorunması və sağlamlığının zənginləşdirilməsi peşəkar sağlamlıq mədəniyyəti daxil olmaqla onların sağlamlıq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi. Sağlam həyat tərzinə ehtiyacın inkişafına yönəldilməsi sağlamlığının qorunması və stimullaşdırılmasıdır. (idman oyunlarının istifadəsi texnologiyası, gimnastika (gözlər, tənəffüs və s. üçün), ritmoplastika, dinamik fasilələr, istirahət).

Məktəbəqədər təhsil müəssisəsinin tərbiyəçilərinin sağlamlığının qorunması və sağlamlığının zənginləşdirilməsi texnologiyaları uşağın sağlamlığını, sağlam həyat tərzini ehtiyacını, sağlamlıq və peşə sağlamlığı mədəniyyətini inkişaf etdirməyə

yönəldilmişdir.

- təhsil (məktəbəqədər yaşlı uşaqların sağlamlıq mədəniyyətinin təhsili, şəxsiyyətyönümlü təhsil və təlim);
- sağlam həyat tərzinin təlimi (bədən tərbiyəsi, ünsiyyət oyunları), problemli oyun (oyun təlimləri, oyun terapiyası), islah (art terapiya, musiqi ilə təsir, nağıl terapiyası, psixo- gimnastika və s.)

Məktəbəqədər təhsil müəssisəsində sağlamlığı qoruyan texnologiyaların seçimi aşağıdakılardan asılıdır:

- məktəbəqədər müəssisə tipindən;
- uşaqların məktəbəqədər təhsil müəssisəsində qalma müddətindən;
- tərbiyəçilərin çalışdığı proqramdan;
- məktəbəqədər təhsil müəssisəsinin spesifik şərtlərindən;
- tərbiyəçinin peşəkarlıq səvişəsindən;
- uşaqların sağlamlığının göstəricilərindən;
- sağlamlığı qoruyan mühitin təşkilindən.
- Sağlam həyat tərzini üçün müsbət motivasiyanın formalaşması şərtləri:
- Uşağın ətrafında sağlam həyat tərzini mədəniyyətinin terminləri, simvolları, atributları, ənənələri ilə dolu təhsil mühitinin yaradılması;
- Qrupda sağlamlığı yaxşılaşdıran pedaqoji yönümlü pozitiv emosional fon yaratmaq;
- Valeoloji xarakterli bilik, bacarıq və vərdişlərin inkişafında uşağın aktiv mövqeyinin formalaşdırılması;
- Sağlamlığı yaxşılaşdırmaq üçün tədbirlər təşkil edərkən uşaqların fərdi psixofizioloji və tipoloji xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması.

Uşağın ilk tərbiyəçiləri valideynlərdir. Uşağın əhval- ruhiyyəsi və fiziki rahatlıq və fiziki rahatlıq vəziyyəti gün rejiminin necə qurulmasından, valideynlərin uşağın sağlamlığına necə diqqət yetirməsindən asılıdır. Təhsil müəssisəsində uşağın öyrəndiyi sağlam həyat tərzini evdə gündəlik dəstək tapır və sonra sabitləşir. Əgər belə olmazsa, alınan məlumatlar uşaq üçün lazımsız və ağır olacaqdır.

Valideynlərlə iş zamanı hansı sağlamlığı qoruyan təlim texnologiyalarından istifadə olunur? Məktəbəqədər müəssisələrdə təhsil prosesində sağlamlığı qoruyan texnologiyaların tətbiqinin müvəffəqiyyəti birbaşa tərbiyəçilər və valideynlər arasındakı qarşılıqlı əlaqə səviyyəsindən asılıdır: xəstəliklərin qarşısının alınması, şəxsi gigiyena, əlavə gəzintilərin və məşğələlərin faydaları barədə valideynlər ilə məsləhətləşmələr, tövsiyələr və söhbətlər, tərbiyəçinin şəxsi nümunəsi, sorğu-sual, birgə tədbirlər, sağlamlıq günlərinin keçirilməsi, valideynlərin uşaqların sağlamlığının yaxşılaşdırılması üsulları və metodlarını öyrənməsi (təlimlər, seminarlar) və s.

Məktəbəqədər təhsil müəssisəsində uşaqların sağlamlığını qorumaq, onların tərbiyəsi və inkişafı prosesində pedaqoji şərait yaratmaq üçün bunlar mövcuddur: uşaqların müxtəlif növ fəaliyyətlərini oynaq şəkildə təşkil etmək, təhsil prosesinin mədəniyyət modeli şəklində qurulması, mədəni yaradıcılığın təşkili, fəaliyyətlərin avadanlıq, oyuncaq, oyun və köməkçi vasitələr ilə təchiz edilməsi.

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində məktəbəqədər yaşlı uşaqların yaşı və fərdi qavrayış xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla gigiyenik bacarıqların öyrədilməsi sistemində

xüsusi diqqət yetirilməlidir. Son illərdə dünyada təhsil prosesində sağlamlığı qoruyan texnologiyaların əhəmiyyəti məsələsi getdikcə daha çox qaldırılır. Təhsil prosesinin bütün subyektlərinin sağlamlığının formalaşması qorunması və möhkəmləndirilməsinə ən yaxşı şəkildə nail olmaq üçün sağlamlığı qoruyan təlim texnologiyaları ilə pedaqoji texnologiyaların eyni istiqamətdə istifadəsi vacibdir.

Ədəbiyyat:

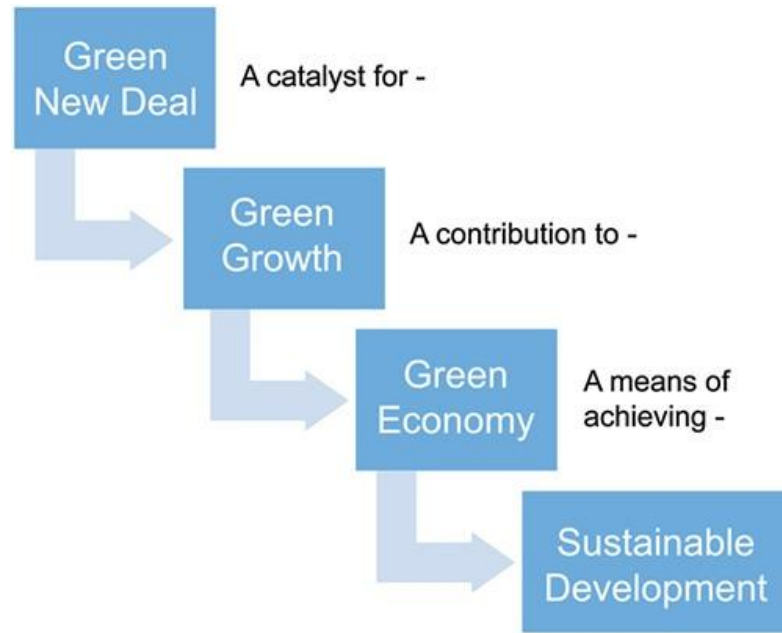
1. Cavadov İ., Cəfərova L., Məmmədova K.R., Məktəbəqədər təhsilin yeni məzmunun xüsusiyyətləri. Metodik tövsiyə. B. ARTPI. 2015. 66 s.
2. Əliyeva Ş. Məktəbəqədər təhsildə müasir pedaqoji texnologiyalar. (metodik vəsait). B. 2020. 102 s.
3. Əliyeva S.A. Məktəbəqədər təhsildə müasir təlim texnologiyaları (dərs vəsaiti) Bakı. 2022. 146 s.
4. Zeynalova Z.Ə., İsmayılova A.İ. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların təhsilində müasir pedaqoji texnologiyalar. Dərs vəsaiti. Bakı. 2024. 224 s.

GLOBAL YAŞIL İQTİSADİYYAT: ANLAYIŞLARIN, TƏRİFLƏRİN, ÖLÇMƏ METODOLOGİYALARININ VƏ ONLARIN QARŞILIQLI ƏLAQƏLƏRİNİN İCMALI

*İsmayılova Gülnaz Mirələm qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Son on ildə yaşıl iqtisadiyyat həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə davamlı inkişaf üçün mühüm siyasət çərçivəsi kimi meydana çıxmışdır. O, daha çox resursdan səmərəli istifadə edən, daha az karbonlu, ətraf mühitə daha az ziyan vuran, sosial baxımdan daha inklüziv cəmiyyətlər təmin etmək üçün cəlbedici çərçivə təqdim edir. Rəqabət edən yaşıl iqtisadiyyat diskursları arasında gərginlik var və bir sıra müxtəlif təriflər mövcuddur, bunların hamısında böyük çatışmazlıqlar var. Bu, “zəif”, “transformasiya” və “güclü” yaşıl iqtisadiyyatın müxtəlif əsas anlayışları ilə daha da mürəkkəbləşir. Bir sıra mühüm təriflər istəklili “transformasiyalı yaşıl iqtisadiyyat”a diqqət yetirir. Bu “çevrilməni” təmin etmək və izləmək üçün iqtisadi və ətraf mühitin ölçülməsi vacibdir. Mövcud yanaşmalar hələ də inkişaf mərhələsindədir, mövcud məlumatlar yoxdur və ya təklif olunan təriflərlə uyğunsuzluq göstərir və beləliklə, nə effektiv qərarların qəbul edilməsini, nə də iqtisadiyyatların transformasiyası söylərini dəstəkləyə bilər. Bu icmal cari çatışmazlıqları müəyyənləşdirir və daha ucuz, daha sürətli və daha geniş şəkildə əldə edilən məlumatlar və iqtisadiyyat-cəmiyyət-ətraf mühitin qarşılıqlı təsirini ölçmək üçün daha geniş çərçivələr daxil olmaqla, yaşıl iqtisadiyyatın transformasiyası üçün ölçmənin təkmilləşdirilməsi üçün dörd ümumi tövsiyə verir. Biz təklif edirik ki, yaşıl iqtisadiyyatın düzgün ölçülməsi tərəqqinin mərkəzi ölçüsü kimi ÜDM-dən kənara çıxmalı və “transformasiya edən yaşıl iqtisadiyyatı” daha yaxşı izləməlidir. Bu, yaranan Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri və COP 21-dən sonrakı çərçivələri nəzərə alaraq, yaşıl iqtisadiyyatın yenidən milli və beynəlxalq səviyyədə aktuallaşmasına imkan verəcək.

Yaşıl iqtisadiyyat dayanıqlı inkişaf üçün mühüm siyasət çərçivəsi kimi ortaya çıxdı, lakin yaşıl iqtisadiyyatla bağlı müzakirələr və təriflər daxilində gərginlik və çatışmazlıqlar mövcuddur. Yaşıl iqtisadiyyatın “transformasiyası” üçün iqtisadi və ətraf mühitin ölçülməsi vacibdir; cari yanaşmalar hələ də inkişaf mərhələsindədir, mövcud məlumatlar yoxdur və ya təklif olunan təriflərlə uyğunsuzluq göstərir. Bu icmal cari çatışmazlıqları müəyyən edir və yaşıl iqtisadiyyatın yaranan Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri (SDG) və COP 21-dən sonrakı çərçivədə yenidən aktuallaşmasına imkan vermək üçün yaşıl iqtisadiyyatın transformasiyasının ölçülməsinin təkmilləşdirilməsi üçün dörd tövsiyə verir.

Geniş şəkildə qəbul edilir ki, yalnız qlobal miqyasda kollektiv iqtisadi tənzimləmə ətraf mühitin deqradasiyası və iqlim dəyişikliyinə təhlükəli nəticələrinin qarşısını ala bilər (Stern 2006). Yaşıl iqtisadiyyat anlayışları və mülahizələri emissiyaları azaltmaq və iqlim dəyişikliyinə təsirlərini azaltmaq (Jänicke 2012) və resursların tükənməsi və ciddi ekoloji deqradasiya ilə mübarizə üçün daha səmərəli, ekoloji cəhətdən təmiz və resursa qənaət edən texnologiyalara köklü keçidi təmsil edir. Onun diskursları məhdudiyyətlər ətrafında mənfi müzakirələri imkanlar haqqında müsbətə çevirməkdə strateji əhəmiyyətə malikdir (Bowen and Fankhauser 2011). Yaşıl iqtisadiyyat konsepsiyası həmçinin milli, regional və beynəlxalq icra planları tərtib edildikdə, Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinin (SDGs) və 2015-ci ildən sonrakı inkişaf gündəliyinin məqsədlər arasında olan ziddiyyətləri aradan qaldıra bilməsini təmin etmək potensialına malikdir.

Yaşıl iqtisadiyyat konsepsiyası beynəlxalq, regional və milli siyasət dairələrində populyarlıq qazanmışdır: ilkin olaraq maliyyə böhranına cavab olaraq (Bina və La Camera 2011), həm də böyümə və inkişaf üçün motordur. Bu, aşağı karbonlu, yaşıl iqtisadiyyatlara keçidi təmin etmək üçün davamlı inkişafın həyata keçirilməsinin “sütun”u kimi ətraf mühit-iqtisadiyyat əlaqəsində (Schmalensee 2012) ölçülə bilən tərəqqiyə nail olmaq üçün əməliyyat siyasəti gündəliyidir. Bu gündən etibarən yaşıl iqtisadiyyat konsepsiyaları və çərçivələri bir çox ölkədə müzakirələrə və siyasətə təsir

göstərmişdir. Bunlara böyüməyə daha çox diqqət yetirən Böyük Britaniya, Fransa və Çin (Bailey və Caprotti 2014), Afrikanın bir sıra ölkələri (Ruanda, Mərakeş, Efiopiya, Seneqal və Cənubi Afrika kimi) cari yüksək çirklənmə ilə bağlı inkişaf paradigmalarını “sıçrayan” transformasiyaları həyata keçirmək qabiliyyətinə diqqət yetirir (Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nümayəndəliyi, NEP20) ola bilsin ki, Asiya-Sakit Okean regionunda sosial-iqtisadi problemlər və dayanıqlılıq ilə daha çox əlaqəsi var (Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Asiya və Sakit Okean üçün İqtisadi və Sosial Komissiyası və digərləri. 2012, bundan sonra UNESCAP). Yaşıl iqtisadiyyat diskursları Braziliyanın Mato Qrosso ştatı (UNEP 2016) kimi müxtəlif submilli yurisdiksiyalarda da diqqəti cəlb edir. Öz miqyasında yaşıl iqtisadiyyat qlobal iqtisadiyyatın mühüm hissəsinə çevrilir; Təkcə 2015-ci ildə “təmiz enerji”yə qlobal sərmayənin yenidən işlənmiş təxminləri 348,5 milyard ABŞ dolları (Bloomberg New Energy Finance 2016a, bundan sonra BNEF) rəqəmini təklif edir və indi və 2040-cı illər arasında qlobal investisiyaların 7,8 trilyon dollar olacağı proqnozlaşdırılır (BNEF 2016b).

Alternativ ölçmə yanaşmaları tədqiq edilməlidir ki, yaşıl iqtisadiyyat iqtisadiyyatların transformasiyası istiqamətində irəliləyişləri daha yaxşı əks etdirən göstəricilərə malik olsun və yalnız göstərici seçimi və məlumatların mövcudluğu iqtisadi artıma əsaslanan yaşıl iqtisadiyyat baxışlarını əsaslandırmağa davam etməsin. Yuxarıdakı təhlildən biz təklif edirik ki, tələb olunan məlumat daha geniş məsələləri əhatə etməlidir və daha tez və daha ucuz istehsal edilməlidir. Yaşıl iqtisadiyyat üçün alternativ ölçmə yanaşmalarının daxil edilməsi Şəkil 4-də göstərilən dördüncü əsas tövsiyəmizdir; yaşıl iqtisadiyyat transformasiyalarının daha yaxşı ölçülməsi üçün əvvəllər qeyd olunan tövsiyələrə töhfə verə biləcək üç nümunəni müzakirə edəcəyik.

Müxtəlif ölçmələrin vahid dəyər və ya dəyərlər toplusunda birləşdirilməsi mürəkkəb reallıqları sadələşdirmək üçün cəlbədidir. Kompozit yanaşmalar və indekslər tərəqqinin daha geniş şəkillərini təqdim etmək üçün üstünlüklərə malikdir, daha geniş auditoriyaya mürəkkəb sistemdəki qarşılıqlı əlaqələri və transformasiya dəyişikliyi vəziyyətini çatdırmaq üçün üstünlüklərə malikdir. İqtisadiyyat-cəmiyyət-ətraf mühitin qarşılıqlı təsirinin daha geniş ölçülməsini təkmilləşdirmək və ÜDM-dən kənara çıxmaq üçün daha yaxşı ictimai tərəqqi tədbirləri təklif etmək tövsiyələrimizə töhfə vermək potensialına malikdirlər. Bununla belə, kompozit yanaşmalar sadəliyi təfərrüatla balanslaşdırmalıdır; göstəricilərin seçilməsi üçün metodologiya yalnız statistik meyarlardan daha çoxunu nəzərə almalıdır (Fukuda-Parr et al. 2014), çünki o, indeksdəki göstəricilər və göstəricilər və ölçülən hadisələr arasında qarşılıqlı əlaqə haqqında fərziyyələri əks etdirəcək.

Həqiqi Tərəqqi Göstəricisi iqtisadi inkişafın müsbət və mənfi tərəflərini ölçmək üçün 26 iqtisadi, ekoloji və sosial göstəricidən istifadə edir (Costanza et al. 2004). Buraya ekoloji xərcləri, istehlakdan yaranan bərabərsizliyi və həyat keyfiyyətinə təsir edən sosial amilləri ölçən göstəricilər daxildir. Bu, rifahın qeyri-kamil ölçüsüdür, lakin mühüm tendensiyləri nümayiş etdirir. Göstəricilərin yan-yana təqdim edilməsi təfsirdə çətinliklər yarada bilər, çünki müqayisə olunmayan müxtəlif sektorlar üzrə ölçüləri müqayisə etmək çətindir.

Onların sadəliyi kompozit indeksləri ünsiyyət üçün güclü vasitəyə çevirir. Bununla belə, onlar tərəqqi bir rəqəm vasitəsilə ifadə etməklə təfərrüatı “gizlədir”, alt

göstəricilərin çəkisini və beləliklə də qiymətləndirilməsini tələb edir və hazırda işlənilib hazırlanmış heç bir yanaşma davamlı inkişafın bütün elementlərini əhatə etmir (Statistics Netherlands 2015). Məsələn, İnküziv Sərvət İndeksi ölkələrə öz sərvətləri və onun uzunmüddətli davamlılığı haqqında real anlayış təqdim etməyə çalışır. Bu, milli hesabların “darlığı” ilə (təbii, insan və sağlamlıq kapitalını ölçməklə) mübarizə aparmaq və uzunmüddətli tərəqqini qiymətləndirmək üçün dəyərli səydir (BMT Universiteti – Beynəlxalq İnsan Ölçüləri Proqramı və UNEP 2014). İndeksin tənqidi mövcud məlumatlardan və tələb olunan dəyər mühakimələrindən istifadə edərək kompozit indekslərin yaradılmasının çətinliyini vurğulayır; Thiry və Roman (2014) əsas utilitar rifah funksiyasını, onun kölgə qiymətlərə və monetar qiymətləndirmələrə güclü etibarını və insan və ya sağlamlıq kapitalı kimi sahələrə dar bir məhsuldar yanaşmanı sorğulayır.

Daha yaxşı tərəqqi ölçüləri kimi nəzərdə tutulan digər mürəkkəb yanaşmalara Dayanıqlı Rifah İndeksi, Davamlı Xalis Fayda İndeksi, Daha Yaxşı Həyat İndeksi və Yeni İqtisadi Fondun “Milli Uğurun Beş Başlıq Göstəricisi” daxildir. Sorğular kompozit indekslərin həm ictimai ünsiyyət, həm də siyasətin müəyyən edilməsi üçün faydaları olduğunu irəli sürsə də (Böhringer və Jochem 2007), onların ünsiyyət vasitəsi kimi faydaları daha güclü görünür. GGKP (2015) inkişaf etməkdə olan ölkələrdə kompozit indekslərin istifadəsini sorğulamış, onların tez-tez subyektiv və xüsusi xarakter daşdığını və onların necə qurulduğuna dair daha çox araşdırma tələb olunduğunu qeyd etmişdir. Bu cür problemlər məlumatların məhdud olmasının yaratdığı çətinlikləri gücləndirir.

Ədəbiyyat:

1. Bhardwaj Ananya, Roy Manas Blue Economy vs. Green Economy, Securing Sustainable Futures Through Blue and Green Economies. 2025. P. 195-218 Doi: 10.4018/979-8-3693-7893-9.ch008.

2. Wegenberger Oliver, Ponocny Ivo Green Skills Are Not Enough: Three Levels of Competences from an Applied Perspective. Sustainability. 2025. №17, 10. P. 327. Doi: 10.3390/su17010327.

AZƏRBAYCANDA REGIONAL SƏVİYYƏDƏ SƏNAYE VƏ INNOVASİYA SİYASƏTİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Kərimov Ş. K.

Elmi rəhbər: Əliyev R.R., t.e.n., dosent

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Yüksək texnologiyalı istehsalın inkişafı və fəal dövlət sənaye siyasətinin həyata keçirilməsinin strateji kursu üç istiqamət üzrədir: iqtisadiyyatın innovasiyalı inkişaf yoluna keçməsi, istehsal sahəsində struktur yenidənqurma və investisiya təminatı səviyyəsinin yüksəldilməsi. Sənaye siyasətinin bu üç istiqaməti bir-biri ilə üzvi surətdə bağlıdır və dövlət qərarlarının qəbulu və icrasının yerinə yetirilməsində önəmli rol oynayır.

Davamlı iqtisadi inkişafın təminat aləti kimi, sənaye siyasətinin hədəf funksiyalarının əsas üstün cəhəti onun innovasiyalı tərkib hissəsində olmasıdır. O, istehsal sahəsi strukturunun yenidənqurulması üçün müvafiq investisiya qərarlarının ortamüddətli perspektivdə (5-10 il) məqsədlərini formalaşdırır. Daxili bazarı rəqabət qabiliyyətli məhsullarla təmin etməklə, istehsal sahələrini böhranlı vəziyyətdən çıxmasına təsir göstərir, inkişaf etmiş ölkələrlə bağlanmış müqavilələrin Azərbaycana uzunmüddətli perspektivdə kömək etməsinə zəmin yaradır.

Buna uyğun olaraq, sənayenin yenidən qurulmasında nəzərdə tutulan prioritet məsələ biliyə əsaslanan və yüksək texnologiyalı elmtutumlu istehsala əsaslanan innovasiya yönümlü iqtisadiyyatın formalaşmasına verilmişdir.

Regional səviyyədə sənayenin yenidən daha rentabelli səviyyədə formalaşdırılmasında beynəlxalq əməkdaşlıq potensialından, ilk növbədə, Türkiyə, İran, Malayziya, Sinqapur və s. ölkələrlə, daha sonra transmilli sənaye ittifaqlarının yaradılması ilə kooperasiya əlaqələrinin qurulmasından istifadə etməklə nail olmaq olar.

İnvestisiya təminatı sahəsində innovasiya struktur dəyişikliklərin reallaşmasında üstünlük mövcud milli maliyyə resursları səmərəli kredit və vergi siyasətinə məxsus olmalıdır. Bu qısa və orta müddətli planda mühüm tədbirlərə daxildir:

- sənayenin büdcədən kənar məqsədli ssuda fondunun yaradılması;
- bir sıra mənbələrdən əlavə investisiya resurslarının təsərrüfat dövriyyəsinə daxil edilməsi (əhalinin əmanətləri, idarə olunan pul emissiyası və s.);
- vergi-büdcə, valyuta və bank sistemində yeniliklərin edilməsi.

Dövlət sənaye siyasətinin səmərəliliyinin əsas meyarı innovasiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsində davamlı investisiya vasitələrinin özəl şirkətlər üçün stimulun yaradılması, yeni məhsulun təkmilləşdirilməsi, bazarların mənimsənilməsi və ya genişləndirilməsi, texnologiyanın təkmilləşdirilməsindən ibarətdir.

Bununla əlaqədar olaraq, respublikamız qarşısında innovasiyalı inkişaf və elmi-texniki strategiyaya uyğun olaraq aktual vəzifə durur. Bu vəzifə iqtisadiyyatda struktur dəyişikliklərin aparılmasına, onun rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə əsaslanır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda innovasiya sahəsində bazar elementləri artıq mövcuddur: böyük korporasiyalar yaranmışdır, elmi-texniki potensial mövcuddur, dövlət prioritet layihələri dəstəkləyir, investisiya müsabiqələri sistemi formalaşdırılmışdır. Bununla belə, innovasiya mexanizmi işləmir. İqtisadiyyatın struktur sxeminin yenidən qurulmasından asılı olmayaraq resurslar və imkanlar mövcuddur. Ona görə də innovasiya siyasəti "Elmi-texniki tərəqqi – innovasiyalar – təkrar istehsal" dövriyyəsinin sistemli yanaşmasına yönəldilməlidir və resursları sadəcə olaraq batırmağa yox, layihələrin müvəffəqiyyətlə reallaşdırılması qabiliyyətinə malik vahid mexanizmdə innovasiya prosesinin bütün elementlərinin integrasiyasını təmin etməlidir.

Sənaye və innovasiya siyasətinin çıxış elementi seçilmiş innovasiya-investisiya strategiyasının işlənilib hazırlanması olmalıdır. Əsas prioritet istiqamətlərə aşağıdakılar aid olmalıdır:

- çevik məhsul istehsalına malik yüksək texnologiyalar;
- resursa qənaət, ekoloji cəhətdən səmərəli texnologiyalar;
- müasir rabitə vasitələri;

- ekoloji cəhətdən təmiz ərzaq;
- kütləvi mənzil tikintisi.

Azərbaycanın milli maraqları sənaye siyasətinin mühüm elementi kimi elmi-texniki və innovasiya siyasətinin formalaşdırılması və reallaşdırılması sahəsində qəti tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir. Bu tələb yeni iqtisadi və sosial-siyasi reallıqlara cavab verir və istehsalın təkmilləşdirilməsi üçün irimiqyaslı kapital axını təmin edir. Bazar islahatlarının keçirilməsi prosesində Azərbaycan cəmiyyəti məhz ağır iqtisadi böhrandan çıxış yolunu texnoloji inkişafda görməlidir.

Azərbaycanda innovasiya siyasəti "dövlət - biznes" ənənəvi sxem üzrə deyil, "hökumət – regional administrasiya – biznes" sxemi üzrə qurulmalıdır.

Şübhəsiz ki, hökumət özü, büdcə, büdcədən kənar vəsait hesabına həyata keçirilən ümumdövlət məqsədlərinə uyğun texnoloji siyasətin inkişaf istiqamətlərini işləyib hazırlayır (məsələn, nəqliyyat və yanacaq-enerji komplekslərinin texnoloji cəhətdən yenidən qurulması, vahid informasiya məkanının yaradılması).

Innovasiya siyasəti sahəsində hökumət bütün təşəbbüsləri və məsuliyyəti öz üzərinə götürərək innovasiya iqtisadiyyatı sisteminin ümumi prinsiplərini və fəaliyyət istiqamətlərini müəyyənləşdirməlidir. Ona görə də Azərbaycanda innovasiya siyasətinin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi ilk növbədə regional səviyyədə olmalıdır. Buna daha çox hazırlıqlı inkişaf etmiş infraqurumla malik və geniş elmi bazası olan regionlar innovasiya prosesinin aparıcı qüvvəsi ola bilər.

Ədəbiyyat:

1. Hüseynova A. Azərbaycanda innovasiya potensialının təhlili. Elm və təhsil. Bakı. 2013.
2. Qasimov F., Əliyev T., Nəcəfov Z. Milli innovasiya sisteminin təşkili və idarə edilməsi. Elm və təhsil. Bakı. 2013.

QARABAĞDA TİKİLƏN “AĞILLI KƏND”LƏR

Məmmədova Fatimə Çingiz qızı
Elmi rəhbər: Namazova Aynur Məhəmməd qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının 29-cu İqlim Dəyişikliyi Konfransı (COP29) davamlılıq məqsədlərinə nail olmaqda ağıllı şəhərlərin rolunu vurğulamaqla bu sahədə global səyləri gücləndirir. Mötəbər bir tədbirin Azərbaycanda keçirilməsi ilə əlaqədar yekdil qərarın verilməsi beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən Azərbaycana böyük hörmət və etimadın, eləcə də ölkəmizin milli, regional və global səviyyədə ətraf mühitin qorunması, iqlim dəyişmələrinin qarşısının alınması işinə təqdir olunmasının bariz nümunəsidir.

COP29-un Ağıllı Şəhər Məqsədləri:

1. Davamlı Nəqliyyat:
2. Enerji Effektivliyi:
3. İqlim Dəyişikliyinə Uyğunlaşma:

Azərbaycanda “ağıllı şəhər” konsepsiyasının tətbiqi ilə bağlı araşdırma aparılması və pilot layihə həyata keçirilməsi imkanlarının müəyyən edilməsi Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 2020-ci il 27 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Açıq hökumətin təşviqinə dair 2020–2022-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı”nda öz əksini tapıb. 2021-ci il aprelin 19-da isə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti “Ağıllı şəhər” (Smart City) və “Ağıllı kənd” (Smart Village) konsepsiyasının hazırlanması haqqında” Sərəncam imzalayıb.

Zəfərlə başa çatan İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra işğaldan azad edilmiş torpaqlarımızda texnoloji əsaslarla şəhərsalmanın həyata keçirilməsi istiqamətində bir çox işlərə start verildi. Ağalılıq “ağıllı kənd” layihəsində yüksək keyfiyyətli ekoloji mühit əsas götürülmüş və enerjidən səmərəli istifadə edilməsi məqsədilə dayanıqlı enerji mənbələrinə üstünlük verilmişdir. İndiki və gələcək nəsillərin tələbatını dolğun ödəmək məqsədilə ekoloji baxımdan əlverişli olan “yaşıl” texnologiyalar tətbiq edilmişdir. Bu kontekstdə, kəndin enerji təminatının dayanıqlığının təmin edilməsi üçün Həkəri çayı üzərində hər biri 212 kVt olmaqla 3 (üç) hidravlik turbindən və müvafiq hissələrdən ibarət Arximed Turbini tipli su elektrik stansiyası inşaat edilmişdir. Stansiyanın qoyuluş gücü 636 kVt-dır, illik istehsal gücü 5.553.200 kVts-dir. Əlavə olaraq, inzibati binaların üzərində qoyuluş gücü 325 kVt olan fotovoltaiq günəş panelləri quraşdırılmışdır.

Suyun isidilməsi üçün isə yaşayış evlərinin üzərində günəş kollektorları quraşdırılıb. Çirkab suların bioloji emal prosesi ilə təmizlənməsi sayəsində ildə 41.000 m³ texniki su əldə ediləcəkdir.

Kənddə yüksək sürətli (GPON (Gigabit Passive Optical Network – Gigabit tutumlu Passiv Optik Şəbəkə) internet şəbəkəsi mövcuddur. Bu texnologiya vasitəsilə sürətli internet, telefon və İP TV xidmətləri təmin edilir. Əlavə olaraq, ərazidə ağıllı video müşahidə kameraları, LCD məlumat lövhələri, audio məlumatlandırıcı anons sistemi, Wi-Fi və avtomatik meteo müşahidə stansiyası olan çox funksiyalı işıq dirəkləri quraşdırılmışdır.

Müasir dünyada insanların 54 faizi şəhərlərdə yaşayır və bu nisbət 2050-ci ildə 66 faizə çatacağı gözlənilir. Əhalinin ümumi artımı ilə birlikdə urbanizasiya növbəti üç onillikdə şəhərlərə daha 2,5 milyard insan əlavə edəcəkdir. Şəhərlərdə çox sayda insanın və onların həyatları ətrafında qurulmuş ekosistemlərin cəmləşməsi həm də iqlim dəyişikliyinə əsas səbəblərdən biri olub. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramının (UNDP) hesabatına görə, qlobal istixana qazı tullantılarının 70 faizdən çoxu şəhərlərin payına düşür. Urbanizasiyanın töhfə verdiyi iqlim dəyişikliyi, xüsusilə istilik stressi, daşqın və səhiyyə ilə bağlı fəvqəladə hallarının bir çox təsirinə elə şəhər sakinləri özləri daha çox məruz qalırlar. Ümumiyyətlə “smart city” konsepsiyasını işğaldan azad olunmuş ərazilərdə reallığa çevirmək üçün ilk növbədə davamlı beynəlxalq təcrübələrini öyrənmək, növbəti mərhələdə tətbiq və təşviq etmək üçün əsasən informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından geniş istifadə etmək lazımdır. Ağıllı şəhər həllərini tətbiq etməklə təhlükəsizlik, vaxt və rahatlıq, sağlamlıq, ətraf mühitin keyfiyyəti, sosial əlaqə və vətəndaş iştirakı, iş yerləri və yaşayış xərci kimi müxtəlif həyat keyfiyyət göstəricilərinə təsir edə bilərik.

Ağıllı şəhər həllərini ən çox tətbiq edən 5 şəhər Sinqapur, London, Amsterdam, Honq-Konq, Nyu-York həm də dünyanın əsas turizm mərkəzləridir. Deməli “ağıllı

şəhər” texnologiyaları böyük potensiala malik Qarabağ regionunda turizm sektorunu inkişaf etdirmək üçün əlavə imkan yarada bilər. Bu aspektdən ilk olaraq pilot layihə kimi Şuşa şəhərinin “ağıllı şəhər” konsepsiyası çərçivəsində qurulması turizm potensialına əlavə üstünlük verəcək. Məsələn Şuşada interaktiv məlumatverici lövhələr quraşdırılması, turizm xidmətləri ilə bağlı mobil tətbiqlər, tarixi abidələr, keçmiş münafişənin izləri haqqında məlumat verən robot-bələdçilər, intellektual nəqliyyat sistemi, “yaşıl” enerji istehsalının tətbiq olunması ilə ekoloji daha təmiz turizm məkanlarının mümkünlüyü həmin regiona xarici turist axınına şərait yaradacaq.

“Ağıllı şəhər” və “ağıllı kənd”, texnologiyaların tətbiqi Qarabağ regionunu dünyanın süni intellekt və təbiət gözəlliyinin vəhdətindən yaranan turizm incisinə və eyni zamanda Azərbaycanın innovasiya-start up fabrikinə çevirə bilər.

GLOBAL İQTİSADIYYATIN İNKİŞAFINDA SƏNAYE ROBOTLARININ ROLU VƏ PERSPEKTİVLƏRİ

*Mustafayeva Aidə, tex.f.d., dosent,
Mingəçevir Dövlət Universiteti,
İdarəetmə Sistemləri İnstitutunun doktorantı
Qədirbəyova Fəridə Sahib qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Müasir sənaye və istehsalat sahələrində avtomatlaşdırma və sənaye robotlarının tətbiqi global iqtisadi inkişafın əsas istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, ABŞ, Yaponiya, Almaniya, Cənubi Koreya və Çin kimi ölkələrdə sənaye robotlarının idarə edilməsi süni intellekt və maşın öyrənmə texnologiyaları əsasında inkişaf edir. Azərbaycanda isə sənaye robototexnikasının tətbiqi məhdud xarakter daşıyır və əsasən iri müəssisələrlə məhdudlaşır. Problemin həlli üçün texnologiyaya investisiyaların artırılması, kadr hazırlığının gücləndirilməsi, dövlət və özəl sektorun əməkdaşlığının genişləndirilməsi və Sənaye 4.0 strategiyasının tətbiqi zəruridir. Bu məqalədə beynəlxalq təcrübə və Azərbaycanın mövcud imkanları təhlil edilərək sənaye robotlarının idarə edilməsinin inkişaf perspektivləri araşdırılmışdır. Həmçinin tədqiqat mövzusu ilə əlaqədar olaraq 6 problemə baxılmış və hər biri cədvəldə qeyd olunmuşdur.

Sənaye və istehsalat sahələrində avtomatlaşdırmanın sürətlə inkişaf etməsi, robotların idarə olunmasını global iqtisadiyyatda prioritet istiqamətlərdən birinə çevirmişdir. Müasir sənaye robotları istehsalat proseslərinin optimallaşdırılmasında, məhsuldarlığın artırılmasında və işçi qüvvəsinə olan tələbatın azaldılmasında mühüm rol oynayır. Robototexnika sahəsində süni intellekt və maşın öyrənməsi metodlarının tətbiqi, robotların yalnız proqramlaşdırılmış hərəkətləri deyil, həm də çevik qərarvermə qabiliyyətinə malik olmasını təmin edir [1].

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, sənaye robotlarının tətbiqi ilk növbədə inkişaf etmiş ölkələrdə – ABŞ, Yaponiya, Almaniya, Cənubi Koreya və Çində geniş yayılmışdır [2]. Xüsusilə, Yaponiya və Almaniya avtomobil və maşınqayırma sənayesində sənaye robotlarının tətbiqi yüksək səviyyədədir. ABB, FANUC, KUKA və Yaskawa kimi aparıcı şirkətlər sənaye robotlarının idarəetmə sistemlərinin

inkişafında mühüm rol oynayır. Süni intellekt əsaslı idarəetmə sistemləri robotlara real vaxt rejimində məlumatları təhlil etməyə və dinamik istehsal şəraitinə uyğunlaşmağa imkan verir [4].

Azərbaycan sənayesində robototexnika və avtomatlaşdırma texnologiyalarının tətbiqi hələlik məhdud xarakter daşıyır. İqtisadiyyatın əsasını təşkil edən neft-qaz sektorunda müəyyən dərəcədə avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemlərindən istifadə edilsə də, istehsalat və emal sənayesində sənaye robotlarının tətbiqi geniş yayılmamışdır. Bununla belə, son illərdə ölkədə rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı və sənaye 4.0 konsepsiyasının təşviqi istiqamətində müəyyən addımlar atılmışdır [1].

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, sənaye robotlarının effektiv idarə olunması üçün dörd əsas faktor vacibdir: texnoloji inkişaf səviyyəsi, kadr potensialı, maliyyə resurslarının mövcudluğu və sənaye sektorunun spesifik tələbləri. ABŞ və Almaniya kimi ölkələrdə robotların idarəetmə sistemləri əsasən süni intellekt və maşın öyrənməsinə əsaslanan adaptiv modellər üzərində qurulmuşdur. Məsələn, Almaniyanın Siemens şirkəti sənaye müəssisələrində rəqəmsal əkizlərdən istifadə edərək robotların idarə olunmasını daha dəqiq və effektiv hala gətirir. Çində isə sənaye robotlarının idarə edilməsi üçün genişmiqyaslı dövlət dəstəyi proqramları həyata keçirilir və 2025-ci ilə qədər ölkənin sənaye robotları bazarında lider olmasına yönəlmiş strategiyalar hazırlanmışdır [2, 3].

Azərbaycanda isə mövcud infrastruktur sənaye robotlarının genişmiqyaslı tətbiqinə tam uyğun deyil. Ölkənin sənaye müəssisələrinin əksəriyyətində istehsal prosesləri ənənəvi metodlarla həyata keçirilir və avtomatlaşdırma səviyyəsi aşağıdır. Məsələn, Azərbaycanın metal emalı və yüngül sənaye sahələrində hələ də mexaniki əməyə üstünlük verilir. İqtisadiyyatın diversifikasiyası çərçivəsində yeni texnologiyaların tətbiqi və yerli istehsalat sektorunda avtomatlaşdırılmış həllərin genişləndirilməsi prioritet olsa da, maliyyə və texnoloji resursların məhdudluğu bu prosesin ləng getməsinə səbəb olur.

Bundan əlavə, yerli universitetlərdə və tədqiqat institutlarında sənaye robotlarının idarə olunması ilə bağlı araşdırmalar aparılsa da, bu biliklərin sənaye praktikasına inteqrasiyası zəifdir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, sənaye robotlarının idarə olunmasının effektiv təşkili üçün universitet-sənaye əməkdaşlığı vacibdir. Məsələn, ABŞ-ın MIT və Stanford kimi ali təhsil ocaqları sənaye şirkətləri ilə birgə laboratoriyalar quraraq innovativ idarəetmə həlləri üzərində çalışırlar.

Cədvəl 1-də beynəlxalq təcrübə ilə Azərbaycan təcrübəsinin müqayisəli təhlili göstərilmişdir.

Cədvəldən göründüyü kimi, burada sənaye və istehsalat sahələrində robotların idarə olunması problemlərinin beynəlxalq və Azərbaycan təcrübəsi əsasında təhlili aparılmış və mümkün həll yolları göstərilmişdir.

Cədvəl 1 - Sənaye və istehsalat sahələrində robotların idarə olunmasının müqayisəli təhlili

No	Problemin kateqoriyası	Beynəlxalq təcrübə	Azərbaycan təcrübəsi	Problemin həlli yolları	Real nümunələr
1	Texnoloji inkişaf və robot idarəetmə sistemləri	ABB (İsveç), KUKA (Almaniya), FANUC (Yaponiya) kimi şirkətlər süni intellekt və maşın öyrənmədən istifadə edir.	Azərbaycanda avtomatlaşdırılmış istehsal əsasən iri müəssisələrdə tətbiq edilir, lakin tam robotlaşdırma yayılmayıb.	Texnologiyaya investisiyanın artırılması, robotlaşdırma texnologiyalarını istehsalat proseslərinə integrasiyası, startap və tədqiqat layihələrinin təşviqi	<i>Siemens</i> (Almaniya) – sənaye 4.0 həlləri, <i>SOCAR</i> – neft-qaz sektorunda məhdud avtomatlaşdırma
2	Rəqəmsal əkilərin (Digital Twin) tətbiqi	Siemens, General Electric, Bosch istehsalatın monitorinqi və optimallaşdırılması üçün rəqəmsal əkilərdən istifadə edirlər.	Azərbaycanda rəqəmsal əkilərin tətbiqi geniş yayılmayıb, lakin neft-qaz sektorunda müəyyən tədqiqatlar aparılır.	İstehsalat proseslərində rəqəmsal əkilərin tətbiqinin genişləndirilməsi, IoT və real vaxt analizlərinin optimallaşdırılması	<i>BMW, Tesla</i> – avtomobil istehsalında rəqəmsal əkilər, <i>BP</i> – neft və qazma sahəsində proseslərin modelləşdirilməsi
3	İnsan resursları və kadr hazırlığı	Yaponiya, Almaniya və ABŞ-da sənaye robototexnikası üzrə xüsusi təhsil proqramları və laboratoriyalar mövcuddur.	Azərbaycanda Mingəçevir Dövlət Universiteti, Bakı Mühəndislik Universiteti və ADNSU-da avtomatlaşdırma və süni intellektlə bağlı tədris proqramları var, lakin praktiki tətbiq məhduddur.	Robototexnika və avtomatlaşdırma sahəsində kadr hazırlığının genişləndirilməsi, universitetlərdə sənaye ilə əməkdaşlıq layihələrinin artırılması	<i>MIT və Stanford Universiteti</i> – sənaye robotları üzrə tədqiqatlar, <i>Mingəçevir Dövlət Universiteti</i> – yerli akademik araşdırmalar
4	Maliyyə və investisiya dəstəyi	Çin və Cənubi Koreyada dövlət sənaye robotlarının inkişafına böyük maliyyə dəstəyi verir və vergi güzəştləri tətbiq edir.	Azərbaycanda sənaye avtomatlaşdırma na yönəlik vergi güzəştləri və dövlət dəstəyi məhduddur. Yalnız bəzi texnoparklar bu istiqamətdə inkişaf edir.	Dövlətin və özəl sektorun robototexnika və avtomatlaşdırma ya investisiya etməsi, vergi güzəştlərinin tətbiqi, startaplara maliyyə dəstəyinin artırılması	<i>Cənubi Koreya hökuməti</i> – sənaye robotları fondları, <i>Azərbaycan İnnovasiya və Rəqəmsal İnkişaf Agentliyi</i> – yerli startaplara dəstək

Nö	Problemin kateqoriyası	Beynəlxalq təcrübə	Azərbaycan təcrübəsi	Problemin həlli yolları	Real nümunələr
5	Sənaye 4.0 və rəqəmsal transformasiya	Almaniya və Yaponiya istehsalatda Sənaye 4.0 strategiyasını geniş tətbiq edir, süni intellekt və IoT texnologiyalarından istifadə edir.	Azərbaycanda sənaye müəssisələrinin çoxu hələ ənənəvi istehsal metodlarına əsaslanır, avtomatlaşdırma və rəqəmsallaşma prosesləri ləng gedir.	Sənaye 4.0 strategiyasının tətbiqi üçün hüquqi və iqtisadi təşviqlərin yaradılması, rəqəmsal transformasiya layihələrinin artırılması	<i>Bosch və Siemens</i> – tam avtomatlaşdırılmış iş zavodlar, <i>Azərbaycan Texnoparkları (Sumqayıt, Pirallahı, Mingəçevir sənaye parkı və s.)</i> – innovasiya və rəqəmsallaşma layihələri
6	İstehsalatda süni intellekt və maşın öyrənmənin rolu	ABŞ və Avropa ölkələri sənaye robotlarının idarə olunmasında süni intellekt və maşın öyrənmədən istifadə edir.	Azərbaycanda süni intellektin sənaye robotları ilə integrasiyası hələ inkişaf mərhələsindədir.	Süni intellektin sənaye proseslərinə daha geniş integrasiyası, robotların adaptiv öyrənmə sistemlərinin tətbiqi	<i>Tesla, Amazon və Toyota</i> – süni intellekt əsaslı robotlar, <i>Azərbaycanın IT və texnoloji startapları</i> – AI tətbiqli layihələr

Müasir texnologiyaların inkişafı ilə bir çox ölkələrdə sənaye robotlarının idarə olunmasında qabaqcıl həllər tətbiq edilir. Məsələn, ABB (İsveç), KUKA (Almaniya) və FANUC (Yaponiya) kimi aparıcı şirkətlər süni intellekt və maşın öyrənmə texnologiyalarından istifadə edərək, robotların idarəetmə sistemlərini daha çevik və səmərəli hala gətirirlər [2]. Bununla belə, Azərbaycanda avtomatlaşdırılmış istehsal əsasən iri müəssisələrdə tətbiq edilsə də, tam robotlaşdırma geniş yayılmayıb. Problemin həlli üçün texnologiyaya investisiyaların artırılması, robotlaşdırma texnologiyalarının istehsalat proseslərinə integrasiyası və startaplarla tədqiqat layihələrinin təşviqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu istiqamətdə Siemens (Almaniya) şirkəti sənaye 4.0 həlləri təqdim edərək istehsalatın optimallaşdırılmasına töhfə verir, Azərbaycanda isə SOCAR neft-qaz sektorunda məhdud avtomatlaşdırma həllərindən istifadə edir.

Beynəlxalq təcrübədə rəqəmsal əkizlər (Digital Twin) istehsalatın monitorinqi və optimallaşdırılması üçün geniş tətbiq olunur. Siemens, General Electric və Bosch kimi global şirkətlər bu texnologiyadan istifadə edərək istehsalat proseslərinin dəqiq simulyasiyalarını qurur və istehsalatın səmərəliliyini artırırırlar. Azərbaycanda isə rəqəmsal əkizlərin tətbiqi hələ geniş yayılmayıb, lakin neft-qaz sektorunda müəyyən tədqiqatlar aparılır [5]. Problemin həlli üçün rəqəmsal əkiz texnologiyasının istehsalat proseslərinə integrasiyası, IoT və real vaxt analizlərinin optimallaşdırılması tələb olunur. Beynəlxalq nümunələrdən BMW və Tesla avtomobil istehsalında rəqəmsal

əkiz texnologiyasından istifadə edir, BP isə neft və qazma sahəsində bu yanaşmanı tətbiq edir.

Robototexnika və avtomatlaşdırma sahəsində insan kapitalının inkişafı da mühüm amillərdən biridir. Yaponiya, Almaniya və ABŞ-da sənaye robototexnikası üzrə xüsusi təhsil proqramları və laboratoriyalar mövcuddur. Azərbaycanda isə Mingəçevir Dövlət Universiteti, Bakı Mühəndislik Universiteti və ADNSU kimi təhsil müəssisələrində avtomatlaşdırma və süni intellektlə bağlı proqramlar mövcuddur, lakin bu sahədə praktiki tətbiq məhduddur. Problemin həlli üçün universitetlərdə sənaye ilə əməkdaşlığın artırılması və robototexnika sahəsində daha çox praktiki təlimlərin təşkili vacibdir. Beynəlxalq nümunə olaraq MIT və Stanford Universiteti sənaye robotları üzrə aparıcı tədqiqatlar həyata keçirir, Azərbaycanda isə Mingəçevir Dövlət Universiteti bu sahədə akademik araşdırmalara diqqət yetirir [5].

Sənaye robotlarının inkişafı üçün maliyyə və investisiya dəstəyi də mühüm rol oynayır. Çin və Cənubi Koreyada dövlət sənaye robotlarının inkişafına böyük maliyyə dəstəyi ayırır və vergi güzəştləri tətbiq edir [3]. Azərbaycanda isə sənaye avtomatlaşdırmasına yönəlik vergi güzəştləri və dövlət dəstəyi məhduddur. Yalnız bəzi texnoparklar bu istiqamətdə inkişaf edir. Problemin həlli üçün robototexnika və avtomatlaşdırma sahəsində dövlət və özəl sektorun investisiya yatırımı artırılmalı, startaplara maliyyə dəstəyi gücləndirilməli və vergi güzəştləri tətbiq edilməlidir. Beynəlxalq təcrübədə Cənubi Koreya hökuməti sənaye robotları üçün xüsusi fondlar ayırır, Azərbaycanda isə İnnovasiya və Rəqəmsal İnkişaf Agentliyi yerli startaplara dəstək göstərir.

Sənaye 4.0 və rəqəmsal transformasiya sahəsində Almaniya və Yaponiya qabaqcıl ölkələr hesab olunur. Onlar istehsalatda süni intellekt və IoT texnologiyalarını geniş tətbiq edirlər. Azərbaycanda isə sənaye müəssisələrinin çoxu hələ ənənəvi istehsal metodlarından istifadə edir və avtomatlaşdırma prosesi ləng gedir. Problemin həlli üçün Sənaye 4.0 strategiyasının tətbiqi üçün hüquqi və iqtisadi təşviqlər yaradılmalı, rəqəmsal transformasiya layihələrinin sayı artırılmalıdır. Beynəlxalq nümunələrdən Bosch və Siemens tam avtomatlaşdırılmış zavodlara sahibdirlər, Azərbaycanda isə Sumqayıt və Pirallahı texnoparkları rəqəmsallaşma və innovasiyalar üzrə inkişaf etdirilir [1, 5].

İstehsalatda süni intellekt və maşın öyrənmə texnologiyalarının rolu da artmaqdadır. ABŞ və Avropa ölkələri sənaye robotlarının idarə olunmasında bu texnologiyalardan geniş istifadə edir. Azərbaycanda isə süni intellektin sənaye robotları ilə integrasiyası hələ inkişaf mərhələsindədir. Problemin həlli üçün süni intellektin sənaye proseslərinə daha geniş integrasiyası və robotların adaptiv öyrənmə sistemlərinin təkmilləşdirilməsi lazımdır. Tesla, Amazon və Toyota süni intellekt əsaslı robotlardan istifadə edirlər, Azərbaycanda isə IT və texnoloji startaplar süni intellekt tətbiqli layihələr üzərində işləyirlər.

Bu təhlil göstərir ki, sənaye və istehsalat sahələrində robotların idarə olunması üçün həm beynəlxalq, həm də yerli təcrübədən yararlanmaq vacibdir. Texnologiya yatırımlarının artırılması, insan kapitalının inkişafı, maliyyə dəstəyi və rəqəmsal transformasiya strategiyalarının tətbiqi Azərbaycanın sənaye sektorunda rəqabət qabiliyyətini artırmağa kömək edəcəkdir.

Sənaye robotlarının idarə edilməsi global iqtisadiyyatda prioritet istiqamətlərdən biri kimi formalaşmış və inkişaf etmiş ölkələr bu sahədə mühüm nailiyyətlər əldə etmişdir. ABB, FANUC, KUKA və Yaskawa kimi qabaqcıl şirkətlər süni intellekt və maşın öyrənməsi metodlarını sənaye robotlarına inteqrasiya edərək onların səmərəliliyini və çevikliyini artırmışdır. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, sənaye robotlarının geniş tətbiqi istehsal proseslərini optimallaşdırır, məhsuldarlığı artırır və işçi qüvvəsinə olan ehtiyacı azaldır. Azərbaycanın sənaye sektorunda robototexnika və avtomatlaşdırma texnologiyalarının tətbiqi hələlik məhdud olsa da, rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı və sənaye 4.0 konsepsiyasının təşviqi istiqamətində müəyyən addımlar atılmışdır. Mövcud infrastrukturun sənaye robotlarının geniş tətbiqinə tam uyğun olmaması, maliyyə və texnoloji resursların məhdudluğu bu sahədə inkişafı ləngidən əsas faktorlardan biridir. Bununla belə, neft-qaz sektoru və bəzi istehsalat sahələrində avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemlərinin tətbiqi müəyyən uğurlar qazandırmışdır. Problemin həlli üçün texnologiyaya investisiyaların artırılması, startap və tədqiqat layihələrinin təşviqi, universitetlər və sənaye müəssisələri arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Rəqəmsal əkizlərin (Digital Twin) tətbiqi, süni intellekt əsaslı idarəetmə sistemlərinin inkişafı və sənaye 4.0 strategiyasının genişləndirilməsi Azərbaycan sənayesinin rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün əsas istiqamətlərdən biri olmalıdır. Maliyyə və dövlət dəstəyi məsələsində Çin və Cənubi Koreyanın təcrübəsindən istifadə edərək sənaye robotlarının inkişafına yönəlmiş investisiyaların və vergi güzəştlərinin tətbiqi yerli müəssisələrin robotlaşdırılmasını sürətləndirə bilər. Bundan əlavə, süni intellekt və maşın öyrənmə texnologiyalarının sənaye proseslərinə inteqrasiyasının artırılması istehsalatda səmərəliliyi artırmağa və Azərbaycanın texnoloji inkişafına töhfə verməyə kömək edəcəkdir. Nəticə etibarilə, sənaye robotlarının idarə edilməsi sahəsində beynəlxalq təcrübədən yararlanmaq və ölkədə bu istiqamətdə davamlı inkişafı təmin etmək üçün strateji addımların atılması zəruridir. İqtisadiyyatın diversifikasiyası və texnologiyaların tətbiqinin genişləndirilməsi Azərbaycan sənayesinin rəqabət qabiliyyətini artıracaq və ölkəni regional texnoloji mərkəzə çevirmək üçün yeni imkanlar yaradacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Mustafayeva A.M. Development prospects of artificial intelligence technologies. "Sustainable development strategy: global trends, International Scientific Conference "national experiences and new goals". December 10-11. 2021. P. 47-53.
2. Mustafayeva A.M. Baxşiyeva G.S. An innovativ approach in the study of mechatronic devices. AMEA, INFORMATICS and CONTROL PROBLEMS. 2022. 42 ISSUE 1. May 2022. P. 39-45.
3. Mustafayeva A.M. Robototexniki komplekslərin layihələndirilməsində innovativ yanaşma. Mingəçevir Dövlət Universitetinin "Yeni dövrdə təhsil və tədqiqat fəaliyyəti: reallıqlar və çağırışlar" mövzusunda II Beynəlxalq elmi-praktiki konfrans. Mingəçevir. 16-17 dekabr 2022. S. 587-591
4. Dumitrache I., Dragoicea M. Mobile Robots Adaptive Control Using Neural Networks, Proceedings of the 13th Int. Conference on Control Systems and Computer Science CSCS13, Bucuresti, Romania. 2001. P.176-181.

5. Quliyev M.Y. Beynəlxalq istehsal sistemlərinin transformasiyası və müasir sənaye siyasətinin modelləri (Monoqrafiya). Bakı. "MSV nəşr" MMC. 2022. S. 203-206. URL: <https://anl.az/el/kitab2022/04/cd/Ar2022-447.pdf>

QLOBAL KONTEKSTDƏ SAHİBKARLIQ VƏ LİDERLİK ÜZRƏ EFFEKTİV KOMMUNİKASIYA BACARIQLARI

*Mustafayeva Aidə Mübariz qızı, tex.f.d., dosent
Mingəçevir Dövlət Universiteti
İdarəetmə Sistemləri İnstitutunun doktorantı*

Təqdim olunan məqalədə sahibkarlıq və liderlik sahəsində effektiv kommunikasiya bacarıqlarının qlobal kontekstdə əhəmiyyəti araşdırılmışdır. Müasir iqtisadiyyatın mürəkkəbləşməsi, beynəlxalq əməkdaşlığın genişlənməsi və rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı fonunda liderlərin və sahibkarların qarşılaşdıqları əsas kommunikasiya problemləri təhlil olunmuşdur. Mədəniyyətlərarası ünsiyyət çətinlikləri, rəqəmsal kommunikasiya vasitələrinin yaratdığı məhdudiyyətlər, təşkilat daxilində şəffaf informasiya axınının zəifliyi və münafişələrin effektiv idarə olunmaması kimi problemlər nəzərdən keçirilmişdir. Məqalədə bu problemlərin həlli üçün müxtəlif yanaşmalar təklif olunmuşdur. Xüsusilə, mədəniyyətlərarası ünsiyyət bacarıqlarının inkişafı, rəqəmsal kommunikasiya vasitələrinin səmərəli istifadəsi, təşkilat daxilində açıq və şəffaf ünsiyyət mühitinin yaradılması və liderlər üçün peşəkar inkişaf proqramlarının gücləndirilməsi vurğulanmışdır. Tədqiqat nəticələri göstərir ki, sahibkarlıq və liderlik sahəsində uğur qazanmaq üçün kommunikasiya bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi vacibdir və bu sahədə strateji yanaşmalar tətbiq olunmalıdır.

Müasir dövrün dinamik və sürətlə dəyişən iş mühiti, sahibkarlıq və liderlik sahələrində kommunikasiya bacarıqlarının rolunu daha da artırmışdır. Qlobal iqtisadiyyatın integrasiyası, texnoloji inqilablar və sosial dəyişikliklər, biznes mühitindəki əlaqələrin daha da mürəkkəbləşməsinə səbəb olmuşdur. Bu şəraitdə, sahibkarların və liderlərin effektiv kommunikasiya bacarıqlarına sahib olmaları, yalnız yerli deyil, eyni zamanda beynəlxalq müstəvidə də uğurlu fəaliyyət göstərmələrinə imkan verir. Bugün qlobal miqyasda fəaliyyət göstərən şirkətlər, müxtəlif mədəniyyətlərdən, dillərdən və iş vərdislərindən olan insanlarla qarşılaşırlar. Bu, sahibkarlıq və liderlik sahəsində müvəffəqiyyət əldə etmək üçün effektiv kommunikasiya bacarıqlarının vacibliyini bir daha ön plana çıxarır. İş dünyasında məlumat mübadiləsinin sürətlənməsi, qeyri-formal və formal kommunikasiya kanallarının müxtəlifliyi, həmçinin texnologiyanın gətirdiyi yeni imkanlar, liderlərin və sahibkarların yalnız öz komandaları ilə deyil, həm də qlobal tərəfdaşları ilə doğru və aydın əlaqə qurmasını tələb edir. Qlobal iqtisadiyyatın getdikcə daha çox rəqabətə əsaslanması və innovasiyaların sürətlə artması, liderlərin yalnız texniki və analitik bacarıqlarla deyil, həm də insanlarla effektiv ünsiyyət qurma qabiliyyəti ilə tanınmasını tələb edir. Sahibkarlar və liderlər, yalnız birbaşa əlaqə qurmaqla kifayətlənməyib, həm də müasir informasiya texnologiyalarından istifadə edərək, müxtəlif kommunikasiya vasitələri ilə öz fikirlərini və məqsədlərini qarşı tərəfə çatdırmalıdırlar. Sahibkarlıq və liderlik sahəsindəki müasir yanaşmalar, yüksək kommunikasiya bacarıqlarına sahib

olan şəxslərin yalnız gündəlik əməliyyatları idarə etməkdə deyil, həm də strateji qərarları qəbul etməkdə və komandaları idarə etməkdə daha uğurlu olduğunu göstərir. Bununla yanaşı, effektiv kommunikasiya, liderin vizyonunu təbliğ etməklə yanaşı, təşkilatın dəyərlərini, məqsədlərini və mədəniyyətini qarşı tərəflərə düzgün şəkildə ötürmək üçün də əhəmiyyətlidir. Beləliklə, qlobal sahibkarlıq və liderlik sahələrində müvəffəqiyyətin əsasını təşkil edən kommunikasiya bacarıqları, yalnız bu günün deyil, gələcəyin də əsas strateji amilidir. Bu bacarıqların inkişafı, müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq, sahibkarlıq mühitində daha effektiv və uğurlu fəaliyyət göstərmək üçün vacibdir.

Müasir dünyada sahibkarlıq və liderlik sahəsində effektiv kommunikasiya bacarıqlarının əhəmiyyəti sürətlə artmaqdadır. Qlobal bazarların genişlənməsi, texnoloji innovasiyalar və rəqəmsal platformaların inkişafı sahibkarlar və liderlər üçün yeni imkanlar yaratmaqla yanaşı, bir sıra ciddi çağırışlar da meydana çıxarır. Fərqli mədəniyyətlərdən olan insanlarla ünsiyyət qurmaq, beynəlxalq biznes əlaqələrini düzgün idarə etmək və təşkilat daxilində əməkdaşlığı effektiv şəkildə təmin etmək üçün yüksək səviyyəli kommunikasiya bacarıqları tələb olunur. Lakin bu sahədə müəyyən problemlər mövcuddur ki, onların həlli sahibkarlıq və liderlik fəaliyyətinin uğurla davam etdirilməsi üçün vacibdir.

Qlobal iqtisadiyyatın mürəkkəbləşməsi və beynəlxalq əməkdaşlığın genişlənməsi fərqli mədəni mühitlərdə kommunikasiya prosesini daha da çətinləşdirir. Dil fərqləri, iş etikasına və sosial normalar arasındakı uyğunsuzluqlar sahibkarlıq və liderlik sahəsində maneələr yaradır. Eyni zamanda, rəqəmsal texnologiyaların geniş yayılması ünsiyyəti asanlaşdırsa da, müəyyən problemlər meydana çıxır. Onlayn görüşlərdə və yazışmalarda informasiyanın yanlış anlaşılması, qeyri-müəyyən ifadələrin istifadəsi və emosional ünsiyyətin azalması liderlərin və sahibkarların effektiv idarəetmə bacarıqlarına təsir göstərir. Təşkilat daxilində kommunikasiya problemləri də aktual məsələlərdən biridir. Şəffaf ünsiyyətin olmaması, informasiya axınının qeyri-effektiv idarə olunması və işçi heyətinin liderlərin mesajlarını tam və düzgün başa düşməməsi iş məhsuldarlığına mənfi təsir göstərir. Bundan əlavə, liderlərin yalnız öz fikirlərini ifadə etməsi kifayət deyil, qarşı tərəfi dinləmək və empatiya göstərmək kimi bacarıqları da inkişaf etdirmələri tələb olunur. Lakin bir çox hallarda bu sahədə çatışmazlıqlar müşahidə edilir. Aktiv dinləmə bacarıqlarının zəif olması, əməkdaşlarla emosional bağın qurulmaması və konstruktiv rəy bildirmə mexanizmlərinin olmaması təşkilatdaxili münasibətləri gərginləşdirir.

Münaqişələrin və qarşıdurmaların idarə edilməsi də mühüm problemlərdən biridir. Fərqli fikir və yanaşmaların mövcud olduğu iş mühitində ziddiyyətlərin yaranması qaçılmazdır. Lakin bu kimi halların effektiv həll edilməməsi təşkilat daxilində qarşılıqlı etimadın azalmasına və işçi heyətinin motivasiyasının düşməsinə səbəb ola bilər. Bu baxımdan, liderlər və sahibkarlar təkcə kommunikasiya qurmaq deyil, həm də konfliktlərin həllində konstruktiv yanaşmalar tətbiq etməyi bacarmalıdırlar.

Bütün bu problemlərin fonunda diqqət çəkən əsas məqamlardan biri də sahibkar və liderlərin kommunikasiya bacarıqlarının inkişafına yetərli əhəmiyyət verməməsidir. Bir çox hallarda peşəkar biliklər və strateji düşüncə qabiliyyəti əsas götürülsə də, effektiv ünsiyyətin biznes uğurunda oynadığı rol kifayət qədər nəzərə alınmır. Bu

sahədə akademik və praktiki təlimlərin yetərinə inkişaf etdirilməməsi də kommunikasiya problemlərinin daha da dərinləşməsinə gətirib çıxarır.

Ümumilikdə, müasir sahibkarlıq və liderlik fəaliyyətində kommunikasiya bacarıqları uğurun əsas amillərindən biri hesab edilir. Lakin mədəniyyətlərarası anlaşılmazlıqlar, rəqəmsal kommunikasiyanın çətinlikləri, təşkilat daxilində səmərəli ünsiyyətin qurulmaması və münaqişələrin düzgün idarə olunmaması kimi problemlər bu sahənin inkişafına maneə törədir. Bu problemlərin həlli üçün liderlər və sahibkarlar kommunikasiya bacarıqlarını daim təkmilləşdirməli, müasir texnologiyalardan effektiv istifadə etməli və işçi heyəti ilə açıq və səmimi ünsiyyət qurmağı öyrənməlidirlər. Yalnız bu yolla qlobal sahibkarlıq və liderlik sahəsində uğur əldə etmək mümkündür.

Müasir sahibkarlıq və liderlik fəaliyyətində effektiv kommunikasiya bacarıqları qlobal rəqabət mühitində uğurun əsas amillərindən biri kimi çıxış edir. Genişlənən bazarlar, texnoloji innovasiyalar və təşkilati strukturun mürəkkəbləşməsi liderlər və sahibkarlar üçün ünsiyyət bacarıqlarının əhəmiyyətini daha da artırır. Lakin mövcud problemlər, o cümlədən mədəniyyətlərarası anlaşılmazlıqlar, rəqəmsal kommunikasiya çətinlikləri, təşkilat daxilində effektiv ünsiyyətin qurulmaması və münaqişələrin qeyri-effektiv idarə olunması, bu sahədə bir sıra maneələr yaradır. Bu problemlərin həlli üçün kompleks yanaşmalar tələb olunur.

İlk növbədə, sahibkarlar və liderlər mədəniyyətlərarası ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirməli və fərqli sosial normalar, dil xüsusiyyətləri və qeyri-verbal kommunikasiya üslubları haqqında biliklərini artırmalıdırlar. Beynəlxalq əməkdaşlıq prosesində qarşılıqlı anlaşmanı gücləndirmək məqsədilə multikultural yanaşmalar və adaptasiya strategiyaları tətbiq edilməlidir.

İkincisi, rəqəmsal texnologiyaların verdiyi imkanlardan maksimum səmərə ilə istifadə etmək üçün sahibkarlar və liderlər onlayn kommunikasiya vasitələrini daha effektiv tətbiq etməli, informasiya axınının dəqiqliyini və aydınlığını təmin edən strategiyalar hazırlamalıdırlar. Emosional ünsiyyəti artırmaq üçün vizual və interaktiv ünsiyyət formatlarından istifadə edilməli, yazılı və şifahi mesajların düzgün strukturlaşdırılmasına diqqət yetirilməlidir.

Bundan əlavə, təşkilat daxilində kommunikasiya prosesləri təkmilləşdirilməli, açıq və şəffaf ünsiyyət mühiti yaradılmalıdır. Rəhbərlik və işçilər arasında əlaqələrin gücləndirilməsi üçün interaktiv görüşlər, rəy bildirilmə mexanizmləri və geri əlaqə sistemləri daha fəal şəkildə tətbiq olunmalıdır. Liderlər aktiv dinləmə bacarıqlarını inkişaf etdirməli və əməkdaşlarla daha empatik ünsiyyət qurmalıdırlar.

Münaqişələrin idarə olunması üçün isə konstruktiv yanaşmalar tətbiq edilməli, problem həll etmə strategiyaları təkmilləşdirilməlidir. Qarşıdurmaların həllində diplomatik ünsiyyət bacarıqlarından istifadə edilməli, kompromis tapmaq və əməkdaşlıq ruhunu qorumaq üçün daha çevik və inklüziv qərarlar qəbul edilməlidir.

Son olaraq, sahibkarlar və liderlər üçün kommunikasiya bacarıqlarının inkişafına yönəlmiş təlim proqramları və akademik kurslar genişləndirilməlidir. Təşkilat daxilində davamlı peşəkar inkişaf imkanları yaradılmalı, innovativ ünsiyyət metodları və liderlik strategiyaları üzərində xüsusi diqqət yetirilməlidir. Yalnız bu halda, qlobal sahibkarlıq və liderlik sahəsində uğur qazanmaq və səmərəli əməkdaşlıq mühiti formalaşdırmaq mümkün olacaqdır.

Әдәбиyyat:

1. Alalwany H., Saad F. Entrepreneurial education programmes and their impact on entrepreneurs' attributes. Proc Eur Conf Innov Entrep ECIE. 2015. 2015-Janua:15–24.
2. Oswald F.L, Behrend T.S., Foster L. L. Workforce readiness and the future of work. New York. US: Routledge. 2019.
3. European Commission. Competências Essenciais Para a Aprendizagem ao Longo da Vida: Quadro de Referência Europeu. Comunidades Europeias. 2006.
4. European Commission/EACEA/Eurydice. Entrepreneurship Education at School in Europe. Eurydice Report. Luxembourg: Publications Office of the European Union. 2016.
5. European Commission. Entrepreneurship Education: Enabling Teachers as a Critical Success Factor. European Commission. 2011
6. Sisk B.A., Dobrozsi S., Mack J.W. Teamwork in prognostic communication: Addressing bottlenecks and barriers. Pediatr Blood Cancer. 2020 May. №67(5).

ТҰРАҚТЫ ДАМУДЫ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТЕТІН МӘСЕЛЕЛЕРДІ ЗЕРТТЕУ

Ермекбай Б.

*Ғылыми жетекші: Алмағамбетова С.Т., к.т.н., қауымд., профессор
Алматы технологиялық университеті*

Экономикалық ғылымның алға басуы табиғи факторды есепке алудың артуына алып келді. Бір жағынан, дәстүрлі табиғи ресурстардың көпшілігі тапшы болып қалды. Тұрақты дамудың бір анықтамасы — бұл ұзақ мерзімді, ұрпақаралық жоспардағы сарқылмайтын даму. Табиғат адам өмірінің негізі болғандықтан, оның экономикалық қатынастар жағдайында сарқылуы мен деградациясы әлеуметтік қатынастарға, өндіріс пен тұтыну құрылымына кері әсерін тигізеді және кедейліктің өсуіне ықпал етеді. Екінші жағынан, көптеген жаңартылатын табиғи игіліктер олардың сарқылуы мен деградациясының көзі болып табылатын тиісті құндылыққа ие емес болып шықты. Сонымен бірге әлеуметтік және экологиялық факторлардың өзара әрекеттесуі өндірістің тағы бір факторы — әлеуметтік капиталды қарастыруға алып келді.

Адамзат қоғамының алдында тұрған экологиялық мәселелер оның дамуының барлық тарихи кезеңдерінде орын алып отырды. Бірақ, өндірістік қоғам мен демографиялық жарылыс кезеңінде адамзаттың табиғатқа теріс әсерінің нәтижелері ғаламдық сипатқа ие болды. Экологиялық мәселенің мәні — табиғаттағы қалыптасқан тепе-теңдікті бұзбай, миллиардтаған адамдарды жерде қоныстандыру және олардың барлық қажеттіліктерін қамтамасыз ету. Қазіргі Жер шарының тіршілік адам қызметінің сипатына тәуелді [1].

Қазіргі кезең адамның ерекше биосфералық қызметі — биосфераны қорғау мен сақтап қалу қызметімен анықталып отыр. Экологиялық мәселелердің алдын алу үшін адам ретсіз дамудан тиімді, реттелген, табиғат пен қоғамның даму заңдарына негізделген дамуға өтуі тиіс. Тек осы кезде ғана адамзат қоғамының

дамуы үздіксіз, ұзақ уақыттық, бірқалыпты жағдайда, табиғи және әлеуметтік дағдарыссыз дамиды. Мұндай дамуды – тұрақты даму деп атайды. Бірақ бұл үшін адамдардың сана-сезімі, олардың мақсаты мен адамгершілік бағыттылығы өзгеруі тиіс.

Планетадағы тіршілікті қорғау бүкіл адамзаттың бірігуін талап етеді. «Тұрақты даму» дегенде қазіргі уақыттың қажеттілігін қамтамасыз ете отырып, болашақ ұрпақтардың өзінің қажеттіліктерін қамтамасыз етуіне қауіп туғызбайтын даму деп түсіну керек.

Болашақта тұрақты дамуды қамтамасыз ететін жалпы мәселелер: Атмосфераны қорғау - атмосфераға қалдықтарды шығарудың негізгі көзі – энергияны тұтыну мен өндіру. Жер ресурстарын тиімді пайдалану - топырақтардың құнарлылығы су және жел эрозиясы мен химиялық, физикалық деградация нәтижесінде төмендейді. Топырақтың деградациясының себептері шектен тыс мал жаю; ормандардың кемуі; ауылшаруашылық қызметі; жерді шектен тыс пайдалану және т.б. Ормандарды жоюмен күрес - ормандар топырақ пен суды, атмосфераны қорғауда, өсімдіктер мен жануарлардың биологиялық алуантүрлілігін сақтауда маңызды рөл атқарады. Үкімет орман шаруашылығының тұрақты дамуына арналған ұлттық бағдарламаларды жасап, оларды жүзеге асыру керек. Шөлденумен және құрғақшылықпен күрес - шөлдену – бұл ауа райының өзгеруі мен адам қызметінің нәтижесінде топырақтың деградациялану процесі. Бұл процеске көбіне құрғақ жерлер ұшырайды. Шөлдену мал жайылымдарының деградациясы мен азық-түлік өнімдерінің кемуіне әкеліп соқтырады. Құрғақшылық пен шөлдену кедейлік пен аштықтың да себебі болып табылады. Ұлы химиялық заттарды қолданудың қауіпсіздігін арттыру - химиялық заттар бүкіл дүние жүзінде қолданылады. 10000-нан астам химиялық заттар бар. Олардың 1500-інің үлесіне дүниежүзілік өндірістің 95% келеді.

Қазіргі уақытта экологиялық, экономикалық, әлеуметтік мәселелерді интеграциялау саласындағы саяси іс-шараларды анықтау жолдары іздестіруліде. Олар:

- бұзылған экожүйелерді қалпына келтіруді қамтамасыз ету;
- суды тиімді пайдаланудың нақты шараларын анықтау;
- жерді пайдалану, ауыл шаруашылығының тұрақты дамуын жүзеге асыруға, биологиялық алуантүрлілікті сақтауға бағытталған үйлесімді іс-шараларды қабылдау.

Бұл мәселелерді кешенді ғылыми тұрғыдан шешуге болады. Бұл үшін экология, экономика және әлеуметтік дамудың барлық негізгі топтарын біртұтас кешен түрінде қарастыру қажет. Қазақстандағы ауаның ластануының экологиялық проблемасын қалай шешуге болады? Өнеркәсіптік шығарындыларды азайту. Заманауи тазарту жүйелерін орнату атмосфераға зиянды заттардың шығарылу деңгейін төмендету қажет. Ішкі жану қозғалтқышы бар көліктердің санын азайту және сапалы сүзгілер арқылы пайдаланылған газдарды тазартуды жақсарту қажет.

Ішкі жану қозғалтқышы бар автомобильдерді атмосфераға онша зиянды емес электромобильдерге ауыстыру қажет.

Әдебиеттер:

1 Кенесариев У.И., Жақашов Н.Ж. «Экология және халық денсаулығы»- Алматы, 2018. 147б.

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ СЕКТОРЫН ҚАЛАЙ ӨЗГЕРТЕДІ: МЫСАЛДАР ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ЕНГІЗУ

Қырғызбай Перизат

Ғылыми жетекшісі: Кузенбаева Э.Р., э.ғ.м.

Л.Б. Гончаров атындағы Қазақ автомобиль-жол институты

Мақала жасанды интеллекттің Қазақстан Республикасының ауыл шаруашылығы саласына әсерін талдауға арналған, оны енгізу мысалдары мен даму перспективаларына баса назар аударылады. Мақалада ауыл шаруашылығында жасанды интеллектті қолданудың негізгі бағыттары, соның ішінде дәл егіншілік, өнімді болжау, өсімдік ауруларының диагностикасы, ауылшаруашылық процестерін автоматтандыру және су ресурстарын басқару мәселелері қарастырылады. Қазақстанда да, халықаралық тәжірибеде де цифрлық технологияларды ауыл шаруашылығы өндірісінде қолданудың сәтті мысалдары қарастырылған. «Цифрлық Қазақстан» ұлттық бағдарламасы және басқа да жобалар аясында ауыл шаруашылығы саласын цифрландыру бойынша мемлекет пен жеке компаниялардың ағымдағы бастамаларына ерекше назар аударылады. Мақалада жасанды интеллект енгізудің экономикалық және экологиялық пайдасы талданады, сондай-ақ ауыл шаруашылығы өндірушілері кездесетін қиындықтар мен кедергілер, соның ішінде білікті кадрлардың жетіспеушілігі және технологияларды енгізудің жоғары шығындары қарастырылады. Мақаланың қорытындысында аграрлық секторда оның тұрақтылығын, тиімділігін және халықаралық аренадағы бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін цифрлық технологияларды одан әрі дамыту қажеттілігі көрсетілген.

Мақаланың өзектілігі бірнеше маңызды факторлармен анықталады: аграрлық сектордың маңыздылығының артуы, аграрлық сектордың проблемалары, инновацияларға қызығушылықтың артуы, экономикалық тиімділік, ауыл шаруашылығында жасанды интеллектті табысты қолдану мысалдары, цифрлық трансформация және ұлттық жобалар, экологиялық тұрақтылық және болжау. Сонымен, Қазақстанның ауыл шаруашылығы саласында жасанды интеллектті қолдану туралы мақала өзекті мәселелерге, ел экономикасын дамыту үшін стратегиялық маңызы бар ауыл шаруашылығының тиімділігі мен тұрақтылығын арттырудың тенденциялары мен мүмкіндіктеріне тоқталғандықтан өзекті болмақ.

Кіріспе. Қазақстан Республикасының ауыл шаруашылығы саласы ел экономикасы үшін стратегиялық маңызға ие. Ауыл шаруашылығы халықтың басым бөлігінің, әсіресе ауылдық жерлерде негізгі табыс көзі болып табылады. Дегенмен, агроөнеркәсіп кешенінің алдында табиғи ресурстарды пайдалану

проблемалары, климаттың өзгеруі, өсімдік аурулары және дәстүрлі өндіріс әдістерінің тиімсіздігі сияқты бірқатар міндеттер тұр. Осыған байланысты заманауи технологияларды, оның ішінде жасанды интеллектті енгізу ауыл шаруашылығының тиімділігін, тұрақтылығын және табыстылығын арттыру жолындағы қажетті қадамға айналуға.

Ауыл шаруашылығындағы жасанды интеллект: қолданудың негізгі бағыттары:

1. *Нақты егіншілік.* Жасанды интеллектті ауыл шаруашылығында қолданудың маңызды бағыттарының бірі – дәл егіншілік. Бұл технология фермерлерге жер ресурстарын тиімді пайдалануға және шығындарды азайтуға мүмкіндік береді. Жасанды интеллект топырақ жағдайын бақылауға, тыңайтқыш пен су қажеттілігін болжауға және өсімдіктердің денсаулығын автоматты түрде бақылауға көмектеседі. Көптеген аймақтар су тапшылығын сезінген Қазақстанда бұл ерекше маңызды. Суаруды реттеу үшін жасанды интеллектті пайдалану суды тұтынуды айтарлықтай азайтып, егін өнімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

2. *Ауыл шаруашылығы дақылдарының өнімділігін болжау.* Жасанды интеллект ауа-райы, топырақ жағдайы, өсімдік сорттарын таңдау және тыңайтқыштарды қолдану сияқты әртүрлі факторларды ескере отырып, егін өнімділігін болжау үшін белсенді түрде қолданылады. Климаттық жағдайлар айтарлықтай ауытқуы мүмкін Қазақстанда бұл фермерлерге тәуекелдерді алдын ала бағалауға және егіс науқанын тиімді жоспарлауға мүмкіндік береді. Заманауи машиналық оқыту алгоритмдері үлкен көлемдегі деректерді талдап, нақты болжамдарды қамтамасыз ете алады, бұл белгісіздікті азайтуға және жоспарлауды жақсартуға көмектеседі.

3. *Өсімдік ауруларының диагностикасы.* Ауыл шаруашылығы дақылдардың өнімділігін айтарлықтай төмендететін өсімдік аурулары мен зиянкестерден қауіп төндіреді. Жасанды интеллект және компьютерлік көру фермерлерге өсімдік ауруларын тез және дәл анықтауға мүмкіндік береді. Мысалы, ажыратымдылығы жоғары камералары бар дрондарды пайдаланатын жүйелер өрістерді сканерлеп, аурудың алғашқы белгілерін ерте кезеңде анықтай алады. Бұл технологиялар Қазақстанда белсенді дамып келеді, мұнда ауылшаруашылық өндірушілері үлкен аумақтармен және олардың жағдайын бақылау қиындығымен байланысты проблемаларға тап болады.

4. *Ауыл шаруашылығы процестерін автоматтандыру.* Жасанды интеллект пен роботтарды пайдалана отырып, ауыл шаруашылығын автоматтандыру еңбек тиімділігін айтарлықтай арттырады. Мысалы, жасанды интеллектпен жабдықталған автономды тракторлар мен комбайндар егін егу, жинау, жер өңдеу және тыңайтқыштарды шашу сияқты жұмыстарды орындай отырып, адамның араласуынсыз жұмыс істей алады. Көптеген шаруа қожалықтары кең аумақты алып жатқан Қазақстанда мұндай автоматтандыру еңбек шығындарын айтарлықтай төмендетіп, ауылшаруашылық операцияларының дәлдігін арттыруға мүмкіндік береді.

5. *Су ресурстарын басқару.* Су ресурстарын басқару үшін жасанды интеллектті пайдалану - ыстық климат пен құрғақ аймақтарға байланысты сумен қамтамасыз ету мәселелері өзекті болып табылатын Қазақстан үшін үлкен

маңызға ие тағы бір негізгі бағыт. Жасанды интеллект суды тұтыну, топырақ жағдайы және басқа да факторлар туралы деректерді талдай алады, бұл суару процесін оңтайландыруға және су ресурстарын айтарлықтай үнемдеуге мүмкіндік береді.

6. *Қазақстанның ауыл шаруашылығы саласында жасанды интеллектті сәтті қолдану мысалдары.* Қазақстанда ауыл шаруашылығында цифрлық технологияларға қызығушылық артып келеді. Жасанды интеллектті сәтті қолданудың мысалы ретінде егіс алқаптарын бақылау және өсімдіктердің жағдайын бағалау үшін ұшқышсыз технологиялар қолданылатын Алматы облысындағы *AgriTech* компаниясының жобасын келтіруге болады. Сонымен қатар, агротехнологиялық компаниялар суару және тыңайту процестерін оңтайландыру үшін машиналық оқытуды қолданатын жүйелерді белсенді түрде енгізуде..

Мемлекеттік қолдау және ұлттық жобалар. Қазақстан Республикасының Үкіметі түрлі салаларға, соның ішінде ауыл шаруашылығына инновациялық технологияларды енгізуді көздейтін «Цифрлы Қазақстан» ұлттық бағдарламасы аясында ауыл шаруашылығы саласын цифрландыруды белсенді түрде қолдайды. Бағдарламада жаңа технологияларды енгізу және фермерлерді оқыту үшін субсидиялар қарастырылған. Ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілер үшін цифрлық технологиялар мен жасанды интеллектті пайдалану бойынша оқыту бағдарламалары сала дамуының маңызды аспектісіне айналуда.

Ауыл шаруашылығына жасанды интеллект енгізу мәселелері мен қиындықтары. Үлкен перспективаларға қарамастан, Қазақстанның ауыл шаруашылығы саласына жасанды интеллектті енгізу бірқатар проблемалар мен қиындықтарға тап болып отыр. Соның бірі – технологиялардың қымбаттығы, бұл олардың шағын және орта шаруашылықтар арасында кеңінен таралуын қиындатады. Жасанды интеллектті ауыл шаруашылығында тиімді пайдалана алатын білікті мамандар да тапшы. Персоналды оқыту және технологияларды енгізуді қолдау үшін инфрақұрылымды құру үшін қосымша күш қажет.

Қорыта келгенде, жасанды интеллект Қазақстан Республикасының ауыл шаруашылығы саласын жаңғыртудың маңызды құралы болып табылады, ауыл шаруашылығы дақылдарының өнімділігін арттыру, ресурстарды пайдалануды оңтайландыру, процестерді автоматтандыру және су ресурстарын басқаруды жақсарту бойынша шешімдерді ұсынады. Жасанды интеллектті енгізу климаттық қауіптер, өсімдік аурулары және жұмыс күшінің тапшылығы сияқты елдің ауыл шаруашылығына қатысты көптеген қиындықтарын жеңуге көмектеседі. Дегенмен, бұл технологияларды табысты енгізу үшін үкіметтің, бизнестің және оқу орындарының қолайлы инфрақұрылым құруға және кадрларды даярлауға күш салуы қажет. Болашақта цифрландыруға қызығушылықтың артып келе жатқанын ескере отырып, Қазақстан ауыл шаруашылығында жасанды интеллект қолдану саласындағы көшбасшылардың біріне айналуы мүмкін.

Әдебиеттер:

1. Сембаев А.А., Оспанов М.С. Ауыл шаруашылығын цифрландыру: Қазақстан үшін мүмкіндіктер мен міндеттер. Баспа: «Қайнар», 2020. 234 с.

2. Куликов В.П. Қазақстанның ауыл шаруашылығындағы инновациялық технологиялар. Баспа: Алматы, 2019. 312 с.

3. Әбдірахманов Е.Ж. Жасанды интеллект және оның ауыл шаруашылығы өндірісінде қолданылуы. Баспагері: «Жібек жолы», 2021. 198 ж.

Секція 5

**Облік, аудит і оподаткування господарської діяльності
суб'єктів підприємництва**

**ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВПРОВАДЖЕННЯ ДИРЕКТИВ ЄС У
СФЕРІ БУХГАЛТЕРСЬКОГО ОБЛІКУ В ПРАКТИКУ ПІДПРИЄМСТВ
ДОРОЖНЬОГО БУДІВНИЦТВА В УКРАЇНІ**

Доценко Д.Я., Грунін Н.О.

*Науковий керівник: Вербицька В.І., к.е.н., доцент
Харківський національний автомобільно-дорожній університет*

Директиви Європейського Союзу в сфері бухгалтерського обліку відіграють ключову роль у гармонізації фінансової звітності, підвищенні прозорості бізнесу та створенні єдиного економічного простору [1]. Для України, яка рухається в напрямку євроінтеграції, імплементація цих норм є важливим кроком до адаптації національного законодавства до європейських стандартів. Основними директивами ЄС у сфері фінансового обліку є наступні:

- 2013/34/ЄС про річну фінансову звітність, консолідовану звітність та пов'язані звіти, якою визначено основні принципи бухгалтерського обліку та фінансової звітності для малих, середніх і великих підприємств у всіх галузях, включаючи будівництво. Встановлено вимоги до розкриття інформації щодо витрат, доходів, амортизації основних засобів та фінансових зобов'язань. Передбачено спрощення звітності для малих підприємств при зменшенні адміністративного навантаження [2];

- директива 2006/43/ЄС про обов'язковий аудит фінансової звітності (з поправками Директиви 2014/56/ЄС). Означеним документом вимагається проведення обов'язкового аудиту фінансової звітності великих підприємств, включаючи будівельні компанії, що беруть участь у державних тендерах або отримують фінансування від ЄС. Крім того, Директивою визначено масив вимог до кваліфікації аудиторів та їх незалежності та регламентовано порядок внутрішнього контролю та виявлення фінансових порушень.

- директива 2014/95/ЄС щодо нефінансової звітності зобов'язує великі компанії розкривати інформацію про екологічний, соціальний та управлінський (ESG) вплив своєї діяльності. У цьому контексті Директива важлива для будівельних компаній, оскільки містить вимоги щодо звітності про вплив на довкілля, енергоспоживання та сталий розвиток інфраструктури.

- директивою 2011/7/ЄС про боротьбу із затримкою платежів у комерційних операціях регламентовано терміни оплати у будівельних контрактах між підприємствами та між підприємствами і державними органами. Водночас директива встановлює максимальні строки оплати (30-60 днів) та передбачає штрафні санкції за несвоєчасні виплати та таким чином захищає будівельні компанії від ризиків касових розривів та фінансової нестабільності [3].

Отже, відповідно до Директиви 2013/34/ЄС, будівельні компанії повинні вести детальний облік етапів виконання робіт та відповідного фінансування. Підприємства, що отримують державне фінансування або європейські гранти, зобов'язані дотримуватися суворих вимог до фінансової звітності та аудиту.

Згідно з Директивою 2006/43/ЄС, будівельні компанії, які виконують великі державні проєкти, повинні проходити зовнішній аудит для запобігання фінансовим порушенням.

Директива 2011/7/ЄС захищає будівельні компанії від фінансових затримок, що є поширеною проблемою у сфері державних замовлень.

Вдосконалення системи обліку та підвищення прозорості фінансової звітності сприятиме ефективному управлінню ресурсами та розвитку інфраструктури [4].

Україна поступово адаптує своє законодавство до європейських норм, однак існує ряд викликів.

Перш за все це стосується недостатньої імплементації директив у вітчизняні закони та нормативні акти. По-друге, в країні таким чином виникає гостра потреба в підготовці кваліфікованих бухгалтерів та аудиторів, які володіють європейськими стандартами обліку, що потребує змін в освітніх програмах за напрямом D1 «Облік і оподаткування» [5]. Втретє, знову гостро постає питання посилення фінансового контролю та боротьби з корупцією у сфері дорожнього будівництва.

Проте впровадження цих директив сприятиме підвищенню прозорості фінансів, покращенню інвестиційного клімату та ефективному використанню коштів у будівельній галузі.

Література:

1. Бігун М.Я. Розвиток бухгалтерського обліку в умовах євроінтеграції. Перспективи розвитку обліку, контролю та аналізу у контексті євроінтеграції: Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції. Херсон : Грінь Д.С., 2016. С. 24-26. URL : http://oneu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/12/sbornik_konf_26052016.pdf (дата звернення 26.02.2025)
2. Директива 2013/34/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 26 червня 2013 року. <http://www.apu.com.ua/event/771-direktiva-2013-34-esevropejskogo-parlamentu-ta-radi-vid-26-kvitnya-2014-rneofitsijnij-pereklad> (дата звернення 26.02.2025)
3. EFSA. Implementing the New European Accounting Directive: Making the right choices. URL: <https://www.gzs.si/pripone/Implementing%20the%20New%20European%20Accounting%20Directive%20report.pdf> (дата звернення 27.02.2025)
4. Вербицька В. І., Бредіхін В. М. Огляд принципів сучасної системи бухгалтерського обліку та фінансової звітності в Україні. *Комунальне господарство міст. Серія : Економічні науки*. 2024. Т. 2. С. 33-37. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/kgm_econ_2024_2_8. (дата звернення 27.02.2025)
5. Вербицька В. Методичне забезпечення професійної підготовки майбутніх економістів в умовах євроінтеграції. Управління та інновації в освіті:

досвід, проблеми та перспективи: збірник матеріалів міжнар. наук.-практ. конф., м. Одеса 21-22 листопада 2024 року Одеса : ПНПУ імені К. Д. Ушинського, 2024. С. 69-71.

ЩОДО ОСОБЛИВОСТЕЙ ВПРОВАДЖЕННЯ IFRS В ОБЛІКОВУ ПРАКТИКУ ПІДПРИЄМСТВ АВТОМОБІЛЬНО-ДОРОЖНЬОГО КОМПЛЕКСУ УКРАЇНИ

Невишуна В.В., Маренич О.І.

*Науковий керівник: Вербицька В.І., к.е.н., доцент
Харківський національний автомобільно-дорожній університет*

Застосування міжнародних стандартів обліку (IFRS) в облікову практику підприємств України, що входять до складу автомобільно-дорожнього комплексу (АДК), є стратегічним кроком до інтеграції з європейським ринком та залучення іноземних інвестицій.

Впровадження IFRS у дорожньому будівництві, як складовій частині АДК, має такі особливості:

- необхідність вести так званий «контрактний облік», оскільки дорожні проекти є довгостроковими, важливо правильно визначати етапи виконання робіт і відповідно розподіляти доходи та витрати;
- важливість оцінки незавершеного будівництва: підприємствам АДК слід враховувати виконані, але не завершені роботи в якості активів або зобов'язань;
- звертання пильної уваги до обліку державного фінансування: дорожнє будівництво часто фінансується за рахунок бюджетних коштів та міжнародних кредитів, що потребує точного відображення зобов'язань у звітності;
- намагання до максимальної прозорості фінансової звітності: відповідність IFRS підвищує довіру інвесторів та спрощує залучення європейського фінансування.

Попри поступове впровадження міжнародних стандартів фінансової звітності, українські компанії стикаються з проблемами низького рівня автоматизації облікових процесів, недостатньої кваліфікації бухгалтерів та фінансистів щодо IFRS, наявністю проблем з адаптацією державних нормативних актів до міжнародних стандартів та нагайною необхідністю детальної фінансової звітності при роботі з міжнародними кредиторами.

В той самий час директиви ЄС щодо фінансового обліку в будівельній галузі визначають принципи бухгалтерської звітності, аудиту, прозорості та корпоративного управління. Вони спрямовані на гармонізацію фінансової звітності в країнах ЄС, підвищення інвестиційної привабливості будівельного сектору та запобігання фінансовим зловживанням.

Література:

1. Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС, Євратом) 2018/1046 від 18 липня 2018 року про фінансові правила, що застосовуються до загального бюджету Союзу. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_025-18#Text

СИСТЕМА КОНТРОЛЮ ТА АУДИТУ ДОРОЖНЬОГО БУДІВНИЦТВА В КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Яценко Д.Я., Челомбітько Н.О.

*Науковий керівник: Вербицька В.І., к.е.н., доцент
Харківський національний автомобільно-дорожній університет*

Контроль та аудит у сфері дорожнього будівництва в країнах ЄС базуються на жорстких вимогах до фінансової прозорості, ефективності використання бюджетних коштів і дотримання стандартів якості інфраструктурних проєктів [1]. Основними регуляторами цього процесу є Європейська рахункова палата (ЕСА), національні аудиторські органи держав-членів ЄС, а також незалежні аудиторські компанії.

Основні механізми контролю та аудиту наступні.

Попередній контроль (Ex-ante Control). До початку реалізації дорожніх проєктів проводиться аналіз їх фінансової та технічної доцільності, в межах чого оцінюється економічна ефективність, аналіз вартості проєкту та його відповідності стратегічним цілям ЄС. Окремо проводиться контроль за правильністю проведення тендерів на виконання будівельних робіт відповідно до Директиви 2014/24/ЄС про державні закупівлі. Також здійснюють оцінку впливу проєкту на довкілля відповідно до Директиви 2011/92/ЄС про оцінку впливу на навколишнє середовище.

Поточний контроль (Ongoing Control). Здійснюється під час виконання дорожньо-будівельних робіт, включаючи фінансовий моніторинг та перевірку якості виконаних робіт. Він передбачає верифікацію витрат і відповідності їх кошторису; контроль за дотриманням технічних стандартів ЄС (зокрема, норм СЕН – Європейського комітету зі стандартизації), а також моніторинг екологічної безпеки та енергетичної ефективності.

І нарешті, підсумковий аудит (Ex-post Audit) проводиться після завершення будівельного проєкту та включає детальну перевірку фінансової звітності, оцінку ефективності та дотримання всіх нормативів. В його межах виконують аналіз використання бюджетних та інвестиційних коштів відповідно до Директиви 2013/34/ЄС про фінансову звітність, проводять аудит відповідності проєкту європейським будівельним нормам та перевіряють досягнення заявлених соціально-економічних цілей проєкту [2].

Говорячи про контроль та аудит, не можна не згадати основні органи контролю та аудиту. Насамперед це Європейська рахункова палата (ЕСА – European Court of Auditors). Вона відповідає за зовнішній аудит витрат, які фінансуються з бюджету ЄС, зокрема за аудит фондів, що підтримують будівництво доріг (наприклад, Європейський фонд регіонального розвитку, Фонд згуртованості). До її функцій також входить аналіз ефективності реалізації транспортної політики ЄС та вияв фінансових зловживань. Крім того, вона проводить аудит великих інфраструктурних проєктів, таких як розвиток мережі TEN-T (Трансєвропейська транспортна мережа).

Національні аудиторські органи є у кожній країні. Вони контролюють використання бюджетних коштів у дорожньому будівництві (наприклад, Bundesrechnungshof у Німеччині або Cour des comptes у Франції). Важливим напрямком роботи є здійснення фінансового аудиту державних контрактів на будівництво доріг та контроль виконання державних програм у сфері дорожньої інфраструктури [3]. Крім того, національні аудиторські органи перевіряють відповідність національних проєктів вимогам ЄС щодо фінансування.

Незалежні аудиторські компанії та консалтингові організації виконують аудит фінансової звітності приватних будівельних компаній відповідно до Міжнародних стандартів фінансової звітності (IFRS); проводять технічний аудит якості будівництва та відповідності екологічним нормам та здійснюють допоміжні заходи для компаній з метою адаптувати їх звітність до вимог європейських регуляторів.

Україна, рухаючись у напрямку євроінтеграції, має адаптувати власну систему контролю та аудиту дорожнього будівництва до європейських стандартів. Основні виклики полягають:

Давно існуючі проблеми з прозорістю фінансування та боротьбою з корупцією створюють серйозні перешкоди для економічного розвитку, міжнародної співпраці та залучення інвестицій. Вони заважають інвестиційній привабливості та економічному зростанню, доступу до міжнародних фінансових ресурсів, євроінтеграції та розвитку бізнесу, зводять нанівець соціальну довіру та життєздатність державного управління.

Отже, для подолання вказаних проблем необхідно впровадити більш жорсткі механізми контролю за розподілом бюджетних коштів, розширити участь незалежних аудиторських компаній у контролі за будівельними проєктами та створити автоматизовані платформи для контролю за фінансуванням дорожнього будівництва

Література:

1. Вербицька В. І., Кисіль В. В. Дослідження зарубіжного досвіду основ побудови системи державного контролю. *Комунальне господарство міст. Серія: Економічні науки.* 2023. Т. 2. С. 29-33. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/kgm_econ_2023_2_7. (дата звернення 28.02.2025)
2. Вербицька В. І., Якушкіна В. Р. Державний фінансовий контроль: поняття та класифікація. *Комунальне господарство міст. Серія : Економічні науки.* 2024. Т. 2. С. 38-42. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/kgm_econ_2024_2_9 (дата звернення 28.02.2025)
3. Вербицька В. І., Болдовська К. П., Мошківський В. В., Бредіхін В.М. Співвідношення понять державного фінансового контролю та аудиту. *Комунальне господарство міст. Серія : Економічні науки.* 2023. Т. 2. С. 34-38. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/kgm_econ_2023_2_8. (дата звернення 28.02.2025)

İQTİSADI RİSKLƏRİN MÜƏSSİSƏ AUDİTİNDƏ VƏ QIYMƏTLƏNDİRMƏ PRAKTİKALARINDA İDARƏ EDİLMƏSİ VƏ ANALİZİ

*Məhərrəmov Səkinə Etibar qızı
Azərbaycan dövlət aqrar universiteti*

İqtisadi risklər, müəssisələrin fəaliyyətini mənfi təsir edən amillərdir və maliyyə, istehsal, bazar və hüquqi sahələrdə müxtəlif formalar ala bilər. Bu risklər müəssisənin əməliyyatlarını çətinləşdirə bilər, gəlirlərini azalda bilər və uzunmüddətli fəaliyyətini təhlükəyə atar. Müəssisələr bu risklərin idarə edilməsini prioritetləşdirərək, qarşılaşa biləcəkləri potensial problemləri qabaqcadan müəyyən etməli və müvafiq tədbirlər görməlidir. Audit, iqtisadi riskləri təhlil edərək, şirkətlərin maliyyə vəziyyətini və əməliyyatlarını qiymətləndirir. Auditçilər risklərin aşkarlanmasında və qiymətləndirilməsində əsas rol oynayır, daxili nəzarət sistemlərini təhlil edərək risklərin düzgün idarə edilməsini təmin edirlər.

İqtisadi risklər, şirkətlərin fəaliyyətinə mənfi təsir göstərən və ya onun gələcəyini qeyri-müəyyən edən amillər olaraq təyin edilir. Bu risklər müəssisənin iş prosesinə zərər verə bilər, buna görə də şirkətlər bu risklərin idarə olunması və minimuma endirilməsi üçün müxtəlif tədbirlər görməlidir. İqtisadi risklərin audit və qiymətləndirmə sahəsində qiymətləndirilməsi, müəssisələrin fəaliyyətini düzgün təhlil etmək və qarşılaşa biləcəyi mümkün çətinlikləri əvvəlcədən müəyyənləşdirmək üçün mühüm rol oynayır. İqtisadi risklər, müəssisənin fəaliyyətinə fərqli sahələrdən təsir edə bilər.[1] Bu risklər şirkətin qısa və ya uzun müddətli əməliyyatlarına mənfi təsir edər və nəticədə gəlirlərdə azalma, əməliyyat xərclərinin yüksəlməsi və maliyyə çətinliklərinə səbəb ola bilər. Maliyyə riskləri, şirkətin maliyyə bazarları ilə əlaqəli olan, məsələn, faiz dərəcələrinin artması, valyuta məzənnələrinin dəyişməsi və inflyasiyanın yüksəlməsi kimi faktorlarla bağlıdır. Bu risklər şirkətin maliyyə əməliyyatlarına, xüsusilə kredit öhdəliklərinə və borclarına təsir edə bilər.[2] Maliyyə riskləri, şirkətin ödəmə qabiliyyətini məhdudlaşdırır və gəlir proqnozlarını daha qeyri-müəyyən edir. İstehsal və resurs riskləri risklər, xammal qiymətlərinin yüksəlməsi, istehsal proseslərindəki problemlər və ya məhsul keyfiyyətinin düşməsi ilə əlaqədardır. Eyni zamanda təchizat zəncirindəki pozuntular, təchizatçıların çatdırılmasında yaranan problemlər və təbii fəlakətlər də istehsal prosesinə zərər verə bilər. [3]

Auditin əsas məqsədi, müəssisənin maliyyə vəziyyətini düzgün şəkildə qiymətləndirmək və mümkün riskləri aşkar etməkdir. İqtisadi risklərin auditdə idarə edilməsi, audit prosesinin mühüm bir hissəsini təşkil edir. Bu mərhələdə auditçilər şirkətin maliyyə hesabatlarını və əməliyyatlarını nəzərdən keçirərək, şirkətin iqtisadi risklərə qarşı mövcud müdafiə tədbirlərini qiymətləndirir və həmin tədbirlərin nə dərəcədə səmərəli olduğunu təhlil edirlər. [4]

İqtisadi risklərin müəssisə auditində və qiymətləndirmə praktikalarında düzgün idarə edilməsi, müəssisənin fəaliyyətinin sabitliyini qorumağa və gələcəkdə qarşılaşa biləcəyi potensial problemləri minimallaşdırmağa kömək edir. Audit prosesində risklərin aşkar edilməsi və qiymətləndirilməsi, daxili nəzarət sistemlərinin

gücləndirilməsi və şirkətin maliyyə vəziyyətinin təhlil edilməsi şirkətin davamlı inkişafını təmin edir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi. Müəssisələrdə iqtisadi risklərin idarə edilməsi və onların audit təhlili. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. 2015.
2. Əliyev R. Müəssisə qiymətləndirməsi və maliyyə risklərinin idarə edilməsi. Bakı: Elm və Təhsil nəşriyyatı. 2017.
3. Bakı Dövlət Universiteti, İqtisadiyyat və İdarəetmə Fakültəsi. Audit və maliyyə risklərinin idarə olunması. Bakı: BDU nəşriyyatı. 2019.
4. Həsənov A. İqtisadi risklər və onların müəssisələrdə qiymətləndirilməsi. Bakı: Nurlan nəşriyyatı. 2020.

BANK SEKTORUNDA RİSKLƏRİN İDARƏ EDİLMƏSİ: MÜASİR YANAŞMALAR VƏ İNNOVATİV HƏLLƏR

*Mirzəyeva Nuranə İsmayıl qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Bank sektoru global maliyyə sisteminin əsas sütunlarından biri olmaqla yanaşı, iqtisadi sabitliyin və inkişafın təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Lakin bu sektor müxtəlif risklərə məruz qalır və həmin risklərin effektiv idarə olunması bankların dayanıqlığını qorumaq və onların fəaliyyətini daha səmərəli hala gətirmək üçün vacib şərtlərdən biridir. Müasir dövrdə bank risklərinin təsnifatı və idarəetmə yanaşmaları sürətli texnoloji inkişaf, tənzimləmə dəyişiklikləri və global iqtisadi qeyri-müəyyənlik fonunda davamlı olaraq yenilənir və təkmilləşdirilir. Banklar müxtəlif risklər qarşısında çevik strategiyalar hazırlamalı və yeni risk idarəetmə texnologiyalarını tətbiq etməlidirlər [2].

Bank risklərinin təsnifatına nəzər saldıqda, onların müxtəlif formalarda mövcud olduğunu görmək mümkündür. Kredit riski bankların ənənəvi və ən böyük risklərindən biri hesab edilir. Kredit riski borcalanların maliyyə öhdəliklərini yerinə yetirə bilməməsi nəticəsində bankın itki ilə üzləşməsi ehtimalını ifadə edir. Bu riskin effektiv idarə olunması üçün banklar borcalanların maliyyə vəziyyətini dəyərləndirən müasir analitik alətlərdən, skoring modellərindən və süni intellekt əsaslı qərarvermə sistemlərindən istifadə edirlər. Kredit riskinin idarə olunmasında Basel tələbləri və digər beynəlxalq tənzimləmə çərçivələri mühüm rol oynayır [2].

Bankların üzləşdiyi digər vacib risklərdən biri likvidlik riskidir. Bu risk bankların qısamüddətli maliyyə öhdəliklərini yerinə yetirə bilməməsi ilə bağlıdır. Likvidlik riskinin idarə edilməsi bankların stabil maliyyə axınlarını təmin etməsi və potensial böhranlara qarşı dayanıqlığını artırması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Banklar likvidlik riskini azaltmaq üçün likvid aktivlər ehtiyatlarını saxlayır, diversifikasiya strategiyalarını tətbiq edir və qabaqalayıcı likvidlik stress-testlərini həyata keçirirlər. Həmçinin mərkəzi bankların tənzimləyici tədbirləri və kapital tələbləri bu riskin azaldılmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

Bazar riski isə maliyyə bazarlarında baş verən dəyişikliklərdən irəli gələn riskdir və əsasən faiz dərəcələrinin, valyuta məzənnələrinin və qiymətli kağızlar bazarındakı dalğalanmaların bankların maliyyə vəziyyətinə təsiri ilə əlaqədardır. Bazar riskinin effektiv idarə olunması üçün risk modelləri və kvantitativ metodlardan istifadə edilir. VaR (Value-at-Risk) kimi yanaşmalar, portfel diversifikasiyası və hedcinq strategiyaları bankların bazar risklərini optimallaşdırmasına imkan yaradır [3].

Bundan başqa, əməliyyat riski bank sektorunda ən mürəkkəb və çətin idarə olunan risklərdən biridir. Bu risk əsasən insan səhvləri, daxili fırıldaqlar, texnoloji nasazlıqlar və kiberhücumlar nəticəsində yaranır. Müasir dövrdə banklar əməliyyat risklərini azaltmaq üçün rəqəmsal təhlükəsizlik sistemlərini gücləndirir, avtomatlaşdırılmış nəzarət mexanizmlərindən və blokçeyn texnologiyalarından istifadə edirlər. Bankçılıq sektorunda artan rəqəmsallaşma fonunda kiber risklərin idarə olunması xüsusi önəm qazanır və bu istiqamətdə beynəlxalq təhlükəsizlik standartlarına uyğun strategiyalar hazırlanır.

Bank sektorunda risklərin idarə edilməsi üçün müxtəlif yanaşmalar tətbiq edilir. Müasir dövrdə risklərin idarə edilməsində proaktiv və qabaqlayıcı tədbirlər əsas rol oynayır. Banklar riskləri yalnız müəyyən bir böhran baş verdikdən sonra deyil, potensial problemləri əvvəlcədən müəyyən edərək və risk ehtimallarını dəyərləndirərək idarə etməyə çalışırlar. Süni intellekt və maşın öyrənməsi texnologiyalarından istifadə etməklə, banklar risklərin yaranma ehtimallarını daha dəqiq proqnozlaşdırır və mümkün maliyyə itkilərini minimuma endirə bilirlər.

Beynəlxalq tənzimləmə çərçivələri də risk idarəetməsində mühüm rol oynayır. Basel Komitəsi tərəfindən müəyyən olunan çərçivələr bankların kapital adekvatlığı, risklərin ölçülməsi və stress-test modellərinin tətbiqi sahəsində ciddi standartlar müəyyən edir. Bankların bu tələblərə uyğun fəaliyyət göstərməsi onların dayanıqlığını artırır və global maliyyə sabitliyinə töhfə verir. Bundan əlavə, ölkələrin milli səviyyədə tənzimləmə və nəzarət mexanizmləri bank risklərinin effektiv idarə olunmasına yönəlmiş spesifik strategiyaları əhatə edir.

Müasir bank risklərinin təsnifatı və idarəetmə yanaşmaları yalnız ənənəvi metodlarla məhdudlaşmır. Yeni texnologiyaların və rəqəmsal həllərin tətbiqi ilə risklərin daha səmərəli idarə olunması mümkün olur. Bank sektorunda innovativ yanaşmaların tətbiqi həm risklərin azalmasına, həm də əməliyyatların sürətlənməsinə və səmərəliliyinin artmasına imkan yaradır. Bu baxımdan, risk idarəetmə modellərinin optimallaşdırılması, qabaqlayıcı tədbirlərin tətbiqi və beynəlxalq təcrübələrə uyğun strategiyaların inkişaf etdirilməsi bankların rəqəbat qabiliyyətini artıran əsas amillərdən biri kimi çıxış edir.

Bank sektorunda risklərin idarə olunması daim yenilənən və inkişaf edən bir sahədir. Qlobal iqtisadi mühitin dəyişkənliyi, texnoloji innovasiyaların sürətli inkişafı və tənzimləyici çərçivələrin təkmilləşdirilməsi bank risklərinin idarə olunmasına yeni yanaşmaların tətbiq olunmasını zəruri edir. Banklar maliyyə sabitliyini təmin etmək, müştəri etimadını qorumaq və potensial maliyyə böhranlarının qarşısını almaq üçün risk idarəetmə strategiyalarını modernləşdirməli, qabaqlayıcı tədbirlər görməli və yeni texnologiyaları öz fəaliyyətlərinə inteqrasiya etməlidirlər [2].

Gələcəkdə bank sektorunda risklərin idarə olunması üçün əsas istiqamətlərdən biri süni intellekt və maşın öyrənməsi əsaslı risk idarəetmə modellərinin geniş tətbiqi

olacaqdır. Süni intellekt bankların kredit risklərinin qiymətləndirilməsində, likvidlik vəziyyətinin monitorinqində və bazar risklərinin proqnozlaşdırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Ənənəvi statistik modellərdən fərqli olaraq, maşın öyrənməsi əsaslı yanaşmalar real vaxt rejimində böyük həcmli məlumatları təhlil edərək bankların mümkün risklərə qarşı daha operativ və dəqiq qərarlar qəbul etməsinə imkan yaradır. Banklar süni intellekt əsaslı risk qiymətləndirmə alətlərindən istifadə etməklə riskləri daha dəqiq ölçə, potensial təhlükələri erkən mərhələdə müəyyən edə və daha çevik risk idarəetmə strategiyaları tətbiq edə biləcəklər.

Bununla yanaşı, blokçeyn texnologiyasının bank sektorunda risklərin idarə edilməsinə təsiri böyük olacaqdır. Blokçeyn sistemləri məlumatların dəyişdirilməzliyini və təhlükəsizliyini təmin etməklə əməliyyat risklərini minimuma endirə bilər. Banklar blokçeyndən istifadə etməklə şəffaflıq səviyyəsini artıraraq fırıldaqçılıq risklərini azaltmaq və əməliyyatların izlənilməsini asanlaşdırmaq imkanına malik olacaqlar. Xüsusilə, blokçeyn əsaslı smart kontraktlar avtomatlaşdırılmış və etibarlı maliyyə əməliyyatlarının aparılmasına kömək edəcək ki, bu da əməliyyat risklərini əhəmiyyətli dərəcədə azaldacaq. Bankların maliyyə əməliyyatlarında blokçeynin daha geniş tətbiqi risklərin proqnozlaşdırılmasını və idarə olunmasını yeni bir mərhələyə keçirəcəkdir.

Bank sektorunda risklərin idarə olunmasında böyük verilənlər (Big Data) analitikası da mühüm rol oynayacaqdır. Banklar müştəri davranışlarını, bazar tendensiyalarını və global iqtisadi dəyişiklikləri izləmək üçün böyük həcmli məlumatları təhlil edərək risklərin təsirini daha dəqiq qiymətləndirə biləcəklər. Big Data analitikası kredit risklərinin idarə olunmasında, müştəri portfellerinin optimallaşdırılmasında və bazar risklərinin azaldılmasında banklara kömək edəcəkdir. Həmçinin, böyük verilənlərdən istifadə etməklə banklar potensial fırıldaqçılıq hallarını daha tez müəyyən edə və qabaqlayıcı tədbirlər görə biləcəklər.

Bank sektorunda risklərin effektiv idarə olunması üçün rəqəmsal təhlükəsizlik və kibertəhlükəsizlik məsələlərinin gücləndirilməsi gələcəkdə əsas prioritetlərdən biri olacaqdır. Rəqəmsal bankçılığın geniş yayılması kibertəhlükələrin artmasına səbəb olur və bu, bank sektorunun qarşılaşdığı ən ciddi əməliyyat risklərindən birinə çevrilir. Banklar kibertəhlükəsizliyi təmin etmək üçün inkişaf etmiş təhlükəsizlik sistemlərindən, süni intellekt əsaslı kiberhücumların monitorinq alətlərindən və blockchain texnologiyasından istifadə etməlidirlər. Eyni zamanda, bank əməkdaşlarının və müştərilərinin kibertəhlükəsizlik biliklərinin artırılması üçün maarifləndirmə proqramları həyata keçirilməlidir.

Bank sektorunda tənzimləyici çərçivələrin təkmilləşdirilməsi və uyğunluq risklərinin daha effektiv idarə olunması da gələcəkdə risk idarəetməsinin əsas istiqamətlərindən biri olacaqdır. Müxtəlif ölkələrdə maliyyə tənzimləmələri daim yenilənir və banklar bu dəyişikliklərə uyğunlaşmaq üçün qabaqlayıcı tədbirlər görməlidirlər. Basel IV standartlarının tətbiqi ilə bankların kapital tələbləri daha da sərtləşdiriləcək və risklərin ölçülməsi üçün yeni metodologiyalar formalaşdırılacaqdır. Banklar tənzimləyici çərçivələrə uyğunlaşmaq üçün inkişaf etmiş regtech (regulatory technology) həllərindən istifadə etməli və risk idarəetmə mexanizmlərini avtomatlaşdırmalıdırlar [4].

Bank sektorunda risklərin idarə olunmasının gələcək inkişaf perspektivlərindən biri də qabaqlayıcı risk idarəetmə strategiyalarının genişləndirilməsidir. Risklərin yalnız baş verdikdən sonra idarə olunması artıq kifayət etmir. Banklar qabaqlayıcı risk proqnozlaşdırma modellərindən istifadə etməklə mümkün risklərin erkən aşkar olunmasını və qarşısının alınmasını təmin etməlidirlər. Stress-test modellərinin təkmilləşdirilməsi, risk ssenarilərinin daha detallı hazırlanması və qabaqlayıcı tədbirlərin gücləndirilməsi bankların böhran vəziyyətlərində dayanıqlığını artıracaqdır.

Bundan əlavə, bank sektorunda innovativ maliyyə texnologiyalarının (fintech) risk idarəetməsinə inteqrasiyası gələcəkdə daha da geniş vüsət alacaqdır. Fintech həlləri bankların əməliyyatlarını avtomatlaşdırmasına, risklərin daha dəqiq qiymətləndirilməsinə və müştəri davranışlarının daha yaxşı təhlil edilməsinə kömək edəcəkdir. Rəqəmsal ödəmə sistemləri, bulud texnologiyaları və robotlaşdırılmış proseslərdən istifadə etməklə banklar riskləri daha effektiv idarə edə biləcəklər.

Ədəbiyyat:

1. Banklar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 2004.
2. Məmmədov İlqar Banklarda risk menecmenti. Bakı, 2021. 208 s.
3. Məmmədov Zahid, Abbasbəyli Mustafa Bank sektorunda böhran, pul siyasəti və maliyyə bazarlarına nəzarət modeli: actual meyllər və dünya təcrübəsi Bakı, 2018. 45 s.
4. Məmmədov Zahid Bank fəaliyyətinin əsasları. Bakı, 2014. 269 s.

BƏRPA OLUNN ENERJİ MƏNBƏLƏRİNƏ İNVESTİSIYA QOYULUŞLARININ İQTİSADI İNKİŞAFA TƏSİRİ

*Xəlilov Zaur Ağahüseyn oğlu
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Bərpa olunan enerji mənbələri müasir dövrdə enerji tələbatının ödənilməsində və ekoloji problemlərin azaldılmasında mühüm rol oynayır. Bu mənbələr təbii proseslərdən yaranır və davamlı şəkildə yenilənə bilər. Onların əsas növlərinə günəş, külək, su, geotermal və bioenerji daxildir.

Günəş enerjisi ən geniş yayılmış bərpa olunan enerji növlərindən biridir. Günəş panelləri vasitəsilə günəş şüaları elektrik enerjisinə çevrilir. Günəş enerjisinin üstünlüyü onun sərhədsiz və ekoloji cəhətdən təmiz olmasıdır.

Külək enerjisi küləyin hərəkətindən əldə edilir. Külək turbinləri küləyin kinetik enerjisini elektrik enerjisinə çevirir. Külək enerjisi xüsusilə sahil zonalarında və dağlıq ərazilərdə daha səmərəli işləyir.

Hidroenerji (su enerjisi) axar suların hərəkətindən əldə edilir. Su elektrik stansiyaları çaylar və su anbarları üzərində qurularaq turbinlər vasitəsilə elektrik enerjisi hasil edir. Hidroenerji davamlı mənbə olsa da, iri su bəndlərinin tikintisi ekosistemə təsir edə bilər.

Geotermal enerji yerin dərin qatlarından gələn istilik enerjisi vasitəsilə əldə edilir. Bu enerji qaynar bulaqlardan, yeraltı maqma təbəqələrindən və vulkanik zonalarından əldə oluna bilər. Geotermal enerji əsasən elektrik istehsalında və istilik sistemlərində

istifadə olunur. Bioenerji orqanik materiallardan, xüsusilə oduncaq, kənd təsərrüfatı tullantıları və bioloji yanacaqdan əldə edilir. Bioyanacaq, məsələn, bioetanol və biodizel nəqliyyat sektorunda alternativ yanacaq kimi geniş tətbiq olunur.

Bərpa olunan enerji mənbələri ekoloji təmizliyi, davamlılığı və enerji təhlükəsizliyini təmin etməklə yanaşı, iqtisadiyyatın inkişafına da töhfə verir. Azərbaycanın azad edilmiş ərazilərində bu mənbələrin istifadəsi perspektivli istiqamətlərdən biri hesab olunur.

Bərpa olunan enerji iqtisadi inkişafın mühüm faktorlarından biri kimi çıxış edir və müxtəlif təsir mexanizmləri vasitəsilə ölkələrin dayanıqlı inkişafına töhfə verir. Bu mexanizmlər əsasən enerji təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi, investisiya axınlarının artması, yeni iş yerlərinin yaradılması, istehsal xərclərinin azaldılması və ekoloji davamlılığın təmin edilməsi ilə bağlıdır.

Birinci əsas təsir mexanizmi enerji təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi ilə bağlıdır. Bərpa olunan enerji resurslarının inkişafı ölkənin xarici enerji asılılığını azaldır, yerli enerji mənbələrindən səmərəli istifadəni təşviq edir və enerji qiymətlərinin sabitliyini təmin edir. Xüsusilə neft və qaz idxalından asılı olan ölkələr üçün bu faktor iqtisadi sabitlik baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İkinci əsas mexanizm investisiyaların cəlb edilməsi və yeni sənaye sahələrinin inkişafı ilə bağlıdır. Bərpa olunan enerji layihələri həm yerli, həm də xarici investorlar üçün cəlbedici sahədir. Dövlət tərəfindən bu sektora verilən subsidiyalar və güzəştlər investorların marağını artırır və ölkəyə əlavə kapital axını təmin edir.

Üçüncü təsir iş yerlərinin yaradılması ilə əlaqədardır. Günəş və külək enerjisi kimi sahələrdə fəaliyyətin genişlənməsi mühəndislik, texniki xidmət və istehsal sektorlarında yeni iş imkanları yaradır. Xüsusilə kənd təsərrüfatı bölgələrində bərpa olunan enerji layihələri əhalinin məşğulluğunu artıraraq sosial rifaha müsbət təsir göstərir.

Dördüncü təsir istehsal xərclərinin azaldılması və sənayenin rəqabət qabiliyyətinin artırılması ilə bağlıdır. Bərpa olunan enerjinin istifadəsi uzunmüddətli dövrdə ənənəvi enerji mənbələrinə nisbətən daha ucuz başa gəlir və istehsal proseslərində enerji xərclərini minimuma endirir. Bu da məhsulun maya dəyərinin azalmasına və beynəlxalq bazarlarda daha rəqabətqabiliyyətli olmasına şərait yaradır.

Beşinci təsir ekoloji davamlılığın təmin edilməsi və iqlim dəyişikliklərinin iqtisadi risklərinin azaldılması ilə bağlıdır. Bərpa olunan enerji mənbələrinə keçid karbon emissiyalarını azaltmaqla ətraf mühitin mühafizəsinə töhfə verir və iqlim dəyişikliyinə yaratdığı iqtisadi itkiləri minimuma endirir.

Azərbaycan üçün bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişafı, xüsusilə azad edilmiş ərazilərdə həyata keçirilən layihələr, iqtisadi inkişafın sürətlənməsinə və enerji sektorunun diversifikasiyasına şərait yaradır. Bu mexanizmlər hesabına ölkənin uzunmüddətli iqtisadi dayanıqlılığı və enerji müstəqilliyi güclənə bilər.

Bərpa olunan enerji mənbələri ilə ənənəvi enerji mənbələri arasındakı fərqlər iqtisadi, ekoloji və texnoloji aspektlər baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bərpa olunan enerji mənbələri (günəş, külək, su, geotermal və bioenerji) davamlı və ekoloji cəhətdən təmiz alternativlər təqdim etsə də, onların geniş tətbiqi bəzi çağırışlarla müşayiət olunur.

Bərpa olunan enerjinin əsas üstünlüyü ekoloji təmizliyi. Ənənəvi enerji mənbələri, xüsusilə neft, qaz və kömür, yandıqda atmosfərə böyük həcmdə karbon emissiyaları buraxır, bu da qlobal istiləşməyə və iqlim dəyişikliyinə səbəb olur. Halbuki, günəş və külək enerjisi kimi mənbələr havanı çirkləndirmədən enerji istehsal etməyə imkan verir.

İkinci üstünlük enerji təhlükəsizliyinin gücləndirilməsidir. Bərpa olunan enerji mənbələri ölkələrin xarici enerji asılılığını azaldaraq yerli resurslardan maksimum istifadəni təmin edir. Xüsusilə idxal olunan neft və qazdan asılı olan dövlətlər üçün bu, iqtisadi sabitlik və enerji müstəqilliyi baxımından əhəmiyyətlidir.

Üçüncü üstünlük uzunmüddətli iqtisadi səmərəliliklə bağlıdır. Ənənəvi enerji mənbələrinin hasilatı və emalı yüksək xərclər tələb edir və qiymətlər qlobal bazardakı dalğalanmalardan asılıdır. Bərpa olunan enerji texnologiyalarının ilkin investisiya xərcləri yüksək olsa da, istismar müddətində onların xərcləri azalır və sərfəli olur.

Bununla yanaşı, bərpa olunan enerji mənbələrinin geniş tətbiqi bəzi çağırışlarla üzləşir. Əsas çağırışlardan biri sabit enerji təchizatının təmin edilməsidir. Məsələn, günəş panelləri yalnız günəşli havada işləyir, külək turbinləri isə küləyin gücündən asılıdır. Bu isə enerji sistemlərində balanslaşdırmanı və akkumulyasiya texnologiyalarının inkişafını zəruri edir.

Digər çağırış infrastruktur və texnoloji inkişaf ilə bağlıdır. Ənənəvi enerji infrastrukturunu artıq formalaşmış olsa da, bərpa olunan enerji mənbələrinin geniş tətbiqi üçün yeni şəbəkələrin, saxlanma sistemlərinin və texniki biliklərin inkişafı tələb olunur.

Nəhayət, kapital qoyuluşu və maliyyə məsələləri də önəmli çağırışlardan biridir. Bərpa olunan enerji sistemlərinin qurulması üçün ilkin sərmayə böyük ola bilər və bu, bəzi ölkələr və şirkətlər üçün çətinlik yaradır. Dövlət dəstəyi və investisiya təşviqləri bu sahənin inkişafı üçün vacibdir.

Bütün bu üstünlüklər və çağırışlar nəzərə alındıqda, bərpa olunan enerji mənbələri qlobal enerji keçidinin əsas istiqaməti olaraq qalır. Xüsusilə Azərbaycanın azad edilmiş ərazilərində həyata keçirilən yaşıl enerji layihələri bu sahənin potensialını artırır və ölkənin enerji strategiyasına töhfə verir.

Azərbaycanın enerji siyasəti ölkənin iqtisadi inkişafını təmin etmək, enerji təhlükəsizliyini artırmaq və beynəlxalq aləmdəki mövqeyini gücləndirmək məqsədinə xidmət edir. Bu siyasət, xüsusən enerji resurslarının effektiv istifadəsi, bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişafı və xarici enerji bazarlarında yerinin möhkəmləndirilməsi üzərində qurulmuşdur. Azərbaycanın strateji hədəflərindən biri enerji sektorunun diversifikasiyasıdır. Dövlət, xüsusən neft və qaz hasilatından asılılığı azaltmaq üçün bərpa olunan enerji mənbələrinə (günəş, külək və hidroenerji) investisiya qoyuluşlarını artırmağı planlaşdırır. Bu istiqamətdə atılan addımlar arasında bərpa olunan enerji layihələrinin inkişafı və enerji şəbəkəsinin modernləşdirilməsi yer alır. Azərbaycan 2030-cu ilə qədər ölkə enerji istehsalının 30%-ini bərpa olunan mənbələrdən əldə etməyi hədəfləyir.

Digər mühüm strateji hədəf isə enerji infrastrukturunun inkişafıdır. Bu, yeni enerji stansiyalarının tikintisi, mövcud enerji şəbəkələrinin genişləndirilməsi və yüksək texnologiyaların tətbiqi ilə əlaqədardır. Eyni zamanda, Azərbaycanın xarici enerji bazarlarında yerini möhkəmləndirmək məqsədilə qaz və elektrik ixracının artırılması prioritet məsələlərdən biridir. Azərbaycanın enerji siyasətində regional əməkdaşlıq da

xüsusi yer tutur. Xüsusilə Avropa ilə enerji əlaqələrinin gücləndirilməsi və enerji ixracının artırılması məqsədilə TANAP və TAP layihələri kimi strateji layihələr həyata keçirilir. Bu layihələr Azərbaycanı Avropanın enerji təchizatında əsas tərəfdaşlardan birinə çevirməyi hədəfləyir.

Azərbaycan dövlətinin enerji siyasəti, həm daxili ehtiyacları qarşılayan, həm də beynəlxalq bazarlarda mövqeyini möhkəmləndirən bir yanaşmaya əsaslanır. Bu strategiya ölkənin uzunmüddətli enerji təhlükəsizliyini və dayanıqlı inkişafını təmin etməyi hədəfləyir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələri, Azərbaycanın azad edilmiş əraziləri olaraq, həm strateji əhəmiyyətə malikdir, həm də böyük yaşıl enerji potensialına sahibdir. Bu ərazilərin bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə edilməsi, Azərbaycanın enerji siyasətinin və dayanıqlı inkişafının mühüm istiqamətlərindən birini təşkil edir. Ərazilərdə günəş, külək və hidroenerji potensialı genişdir və bu sahələrdə həyata keçirilən layihələr enerji təhlükəsizliyinin artırılmasına və iqtisadi inkişafın təmin olunmasına mühüm töhfə verə bilər.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələrində günəş enerjisi potensialı xüsusilə yüksəkdir. Bu ərazilər, ilin böyük hissəsində günəşli hava şəraiti ilə seçilir, bu da günəş panellərinin səmərəli işləməsini təmin edir. Azərbaycanın dövlət başçısı tərəfindən təqdim edilən enerji strategiyasına əsasən, bu bölgələrdə böyük miqyasda günəş enerjisi layihələrinin reallaşdırılması planlaşdırılır. Bu layihələr həm daxili enerji ehtiyaclarını qarşılayacaq, həm də bərpa olunan enerjinin ixracını artırmaq məqsədini güdür. Külək enerjisi potensialı da yüksək olan Şərqi Zəngəzurdə, xüsusilə dağlıq ərazilərdə külək turbinləri qurulması üçün əlverişli şərait mövcuddur. Bu ərazilərdə külək sürəti yüksək olduğu üçün külək enerjisinin istifadəsi səmərəli və iqtisadi cəhətdən faydalıdır. Regionda həyata keçirilən külək enerjisi layihələri, həmçinin Azərbaycanın elektrik şəbəkəsini şaxələndirmək və enerji istehsalını artırmaq baxımından önəmli hesab edilir.

Hidroenerji layihələri isə Qarabağın çaylar və su anbarları ilə zəngin olan ərazilərində reallaşdırılır. Bu layihələr, təbii su resurslarından istifadə edərək enerji istehsalını təmin edəcək və eyni zamanda yerli əhaliyə təmiz enerji təmin edəcəkdir. Qarabağda və Şərqi Zəngəzurdə kiçik su elektrik stansiyalarının tikintisi və hidroenerji layihələrinin genişləndirilməsi planları, Azərbaycanın yaşıl enerji sektorunun inkişafında mühüm rol oynayacaq. Bütün bu layihələr, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələrinin bərpa olunan enerji sahəsindəki potensialını tam şəkildə istifadəyə verəcək və Azərbaycanın enerji müstəqilliyini artıracaqdır. Bu ərazilərin yaşıl enerji potensialı, həmçinin Azərbaycanın global enerji bazarındakı mövqeyini gücləndirə bilər.

Gələcəkdə Azərbaycanda bərpa olunan enerji sektorunun inkişafı üçün bir neçə mühüm istiqamətə diqqət yetirilməlidir. İlk növbədə, yeni texnologiyaların tətbiqi və enerji istehsalında daha effektiv metodların tətbiqi enerji səmərəliliyini artıracaq. Həmçinin, bərpa olunan enerji layihələrinə dövlət dəstəyi artırılmalı və yerli istehsalın təşviqi üçün təşviqedicə tədbirlər görülməlidir. Eyni zamanda, xarici investorlar üçün əlverişli şərait yaradılmalı, müasir texnologiyaların ölkəyə gətirilməsi üçün stimullar təmin edilməlidir.

Bərpa olunan enerji sahəsində təhsil və kadr hazırlığı da prioritet olmalıdır. Bu, sektorda peşəkar işçi qüvvəsinin yetişdirilməsinə və texnologiyaların sürətlə tətbiqinə kömək edəcəkdir. Regionlarda, xüsusilə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur kimi yeni inkişaf edən ərazilərdə, bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadəni daha da genişləndirmək

və bu layihələri daha çevik və səmərəli şəkildə həyata keçirmək üçün lokal infrastrukturların gücləndirilməsi vacibdir.

Eyni zamanda, enerji şəbəkələrinin optimallaşdırılması və bərpa olunan enerji mənbələrindən əldə olunan enerjinin düzgün paylanması üçün yeni texnologiyaların tətbiqi önəmlidir. Azərbaycanın enerji sektorunun gələcək inkişafında, yaşıl enerji siyasətinin dünya üzrə qəbul edilmiş meyarlara uyğunlaşdırılması və beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsi də əhəmiyyətli rol oynayacaq.

Nəticə etibarilə, Azərbaycanın bərpa olunan enerji potensialının tam şəkildə reallaşdırılması, iqtisadiyyatın diversifikasiyası, enerji təhlükəsizliyinin təmin olunması və ətraf mühitin qorunması məqsədinə xidmət edəcəkdir. Bu istiqamətdə atılacaq addımlar, həm də ölkənin beynəlxalq enerji bazarlarında rəqabət qabiliyyətini artıracaq.

Секція 6
***Управління та адміністрування діяльності суб'єктів
підприємництва***

**УПРАВЛІННЯ ДІЯЛЬНІСТЮ ПІДПРИЄМСТВ СФЕРИ ПОСЛУГ
НА ЗАСАДАХ БІЗНЕС-ПЛАНУВАННЯ**

Абуталімов М.С.

*Науковий керівник: Деділова Т.В., к.е.н., доцент
Харківський національний автомобільно-дорожній університет*

Сфера послуг є однією з найбільш динамічних та перспективних галузей економіки, що відіграє важливу роль у забезпеченні економічного розвитку та соціальної стабільності. У сучасних умовах глобалізації, цифровізації та зростаючої конкуренції ефективне управління підприємствами сфери послуг потребує системного підходу, що базується на стратегічному плануванні та обґрунтованому прогнозуванні розвитку.

Одним із ключових інструментів управління є бізнес-планування, яке дозволяє структурувати бізнес-процеси, визначати стратегічні пріоритети та розподіляти ресурси для досягнення конкурентних переваг.

Системний підхід до бізнес-планування відіграє ключову роль у розвитку підприємства, дозволяючи оцінити його можливості, визначити основні ризики та розробити ефективну стратегію. Цей процес не лише допомагає аналізувати ринок і конкурентне середовище, а й сприяє підвищенню ефективності управління та забезпеченню стабільності бізнесу.

Однією з основних функцій бізнес-плану є об'єктивне оцінювання перспектив підприємства. Він дозволяє керівникам неупереджено визначити як сильні, так і слабкі сторони діяльності, оцінити конкурентні позиції та розробити дієві рішення для покращення роботи. Завдяки цьому формується чітке уявлення про можливі сценарії розвитку, що дає змогу уникнути критичних помилок та підвищити рівень конкурентоспроможності.

Крім того, бізнес-план виконує функцію внутрішнього регулятора, забезпечуючи контроль за реалізацією запланованих заходів. Він дозволяє оцінити ефективність управлінських рішень, своєчасно реагувати на відхилення від наміченого курсу та вносити необхідні корективи. Це дає можливість гнучко адаптуватися до змін ринкового середовища та уникати значних фінансових втрат.

Документ, що містить чітку програму дій, допомагає координувати діяльність усіх учасників бізнес-процесів. Послідовне викладення етапів розвитку сприяє ефективній організації роботи, забезпечуючи узгодженість між різними структурними підрозділами. Завдяки цьому підприємство працює більш ефективно та продуктивно, досягаючи поставлених цілей.

Окрему роль відіграє бізнес-план як засіб взаємодії підприємства з партнерами, фінансовими установами та іншими зовнішніми зацікавленими

сторонами. Він спрощує процес ознайомлення з діяльністю компанії, стандартизує умови співпраці та підвищує рівень довіри. Документ із чіткими прогнозами та обґрунтованими розрахунками допомагає зацікавити потенційних інвесторів і сприяє залученню додаткових ресурсів.

Бізнес-план виконує не лише функцію прогнозування фінансових потоків, а й визначає загальний напрям розвитку підприємства. Він сприяє покращенню комунікації з постачальниками та клієнтами, допомагає виявляти можливі труднощі у реалізації проєкту та розробляти механізми для їх подолання [1].

Отже, бізнес-планування є комплексним інструментом, що забезпечує стратегічне управління підприємством, сприяє ефективному використанню ресурсів, мінімізує ризики та допомагає реалізувати довгострокові цілі. Його застосування є запорукою стабільного розвитку та успіху у динамічному ринковому середовищі.

У сфері послуг бізнес-планування має свої особливості, оскільки діяльність таких підприємств характеризується високою нематеріальністю продукту, необхідністю персоналізованого підходу до клієнтів та високою залежністю від якості обслуговування. Прикладом успішного застосування бізнес-планування є мережі готелів, ресторанів, логістичних компаній, медичних закладів, які активно використовують стратегічне планування для розширення ринкової частки та підвищення якості обслуговування.

– Основні функції бізнес-планування у сфері послуг:
– аналітична – дослідження ринку, конкурентів та цільової аудиторії;
– прогностична – оцінка можливих ризиків та перспектив розвитку;
– організаційна – розподіл ресурсів та визначення напрямів діяльності;
– контрольна – оцінка ефективності реалізації стратегії та коригування бізнес-процесів [2].

Незважаючи на значні переваги, процес бізнес-планування у сфері послуг має ряд викликів:

– невизначеність ринкового середовища – зміни у споживчих вподобаннях, макроекономічні коливання, зовнішні шоки (кризи, пандемії, війна в Україні);

– висока конкуренція – необхідність постійного оновлення бізнес-моделі та розширення спектру послуг;

– труднощі у прогнозуванні попиту – вплив сезонності, змінних уподобань клієнтів, соціально-економічних факторів.

Таким чином, бізнес-планування є невід’ємним інструментом стратегічного управління підприємствами сфери послуг, що дозволяє забезпечити ефективне використання ресурсів, оптимізувати операційну діяльність та підвищити конкурентоспроможність. Успіх підприємств сфери послуг значною мірою залежить від здатності менеджменту ефективно використовувати бізнес-планування для прийняття стратегічних рішень.

Література:

1. Галько Л. Бізнес-планування розвитку компанії: організаційні та методологічні аспекти реалізації. *Економіка та суспільство*. 2022. №44. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-44-63>

2. Варналій З. С., Васильців Т. Г., Лупак Р. Л., Білик Р. Р.. Бізнес-планування підприємницької діяльності: навч. посіб. Чернівці: Технодрук, 2019. 264 с.

ОСОБЛИВОСТІ ПОБУДОВИ ЕФЕКТИВНИХ СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВИХ ВІДНОСИН НА ПІДПРИЄМСТВІ

Войтович А.В.

*Науковий керівник: Нестеренко В.Ю., к.е.н., доцент
Харківський національний автомобільно-дорожній університет*

Соціально-трудові відносини є важливим елементом ефективного функціонування підприємства, оскільки вони визначають рівень мотивації працівників, продуктивність праці та соціальну стабільність у колективі. Побудова ефективних трудових відносин сприяє зниженню конфліктності, підвищенню лояльності персоналу та зростанню загальної ефективності діяльності підприємства.

Основні принципи сучасних соціально-трудових відносин полягають у таких аспектах, як:

- дотримання трудового законодавства та соціальних гарантій;
- взаємна відповідальність роботодавця і працівника;
- справедлива система оплати праці та стимулювання;
- соціальний діалог та партнерство між керівництвом і працівниками;
- забезпечення здорових і безпечних умов праці.

Ефективні соціально-трудові відносини можуть бути побудовані на сучасному етапі наступними методами:

- впровадження ефективних комунікацій через регулярні зустрічі керівництва з працівниками, використання сучасних інформаційних технологій для комунікації, прозорість управлінських рішень;
- мотивація та стимулювання працівників через матеріальні стимули (заробітна плата, премії, бонуси), нематеріальні стимули (визнання, кар'єрний розвиток, навчання), а також гнучкий графік роботи, тощо;
- управління конфліктами та розвиток корпоративної культури шляхом впровадження політики попередження та вирішення трудових конфліктів, формування довіри між працівниками та керівництвом, організації спільних корпоративних заходів.

Основними викликами та перспективами подальшого розвитку соціально-трудових відносин на разі можна назвати такі, як підвищена конкуренція на ринку праці, необхідність адаптації до нових умов дистанційної роботи, генераційні відмінності у трудових колективах. Серед перспектив розвитку використання цифрових HR-платформ для управління персоналом, посилення

соціальної відповідальності підприємств, вдосконалення законодавчої бази щодо трудових відносин.

Отже, ефективні соціально-трудова відносини є запорукою стабільного розвитку підприємства, підвищення продуктивності праці та формування позитивного іміджу роботодавця. Використання сучасних методів управління персоналом та розвиток корпоративної культури сприяють створенню сприятливого робочого середовища та зростанню конкурентоспроможності підприємства.

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА УПРАВЛІННЯ ПРОЦЕСОМ ЗАКУПІВЕЛЬ НА ПІДПРИЄМСТВІ

Губін В.В.

*Науковий керівник: Близнюк А.О., к.е.н., доцент
Харківський національний автомобільно-дорожній університет*

Закупівельна діяльність підприємства є невід'ємною частиною його логістичної системи та створює ключову роль у ланцюгу постачання, забезпечуючи підприємство необхідними товарно-матеріальними ресурсами. У спеціалізованій літературі та на практиці можна зустріти різні терміни для визначення цієї діяльності, такі як постачання, закупівлі, управління поставками, управління закупівлями чи матеріально-технічне забезпечення.

Основною платіжною закупівлею є платне забезпечення підприємства необхідними ресурсами у потрібних обсягах та якості з оптимальними витратами, а також підтримання належного рівня запасів. Асортимент товарно-матеріальних цінностей може включати широкий спектр позицій, що відрізняються за умовами зберігання, призначенням і способом використання у виробничому процесі.

Перший етап закупівельної діяльності передбачає аналіз можливих джерел постачання та пошук відповідних постачальників. Для ефективної організації закупівель підприємству необхідно застосувати номенклатуру продукції, що виробляється, оцінити власні виробничі можливості та врахувати економічні умови регіону. Це дозволяє вибрати найоптимальніші джерела постачання сировини.

На другому етапі встановлюються господарські відносини з постачальниками, що забезпечують врегулювання договірних зобов'язань відповідно до норм цивільного законодавства.

Ефективність комерційної діяльності підприємства значною мірою залежить від належного виконання умов договору поставки. Саме тому ключовим аспектом закупівельної діяльності є контроль за дотриманням договірних зобов'язань та якістю постачання товарів.

Забезпечення безперебійного постачання сировини та матеріалів. Необхідно гарантувати стабільний потік ресурсів і супутніх послуг, які забезпечують роботу підприємства на повну потужність. Будь-які затримки у постачанні сировини або комплектуючих можуть спричинити збої у

виробничому процесі, додаткові витрати, ризики зриву термінів виробництва продукції, що у своєму відвідуванні може негативно вплинути на рівень задоволеності клієнтів, імідж компанії та її конкурентні позиції.

Оптимізація витрат на запаси. Одним із методів забезпечення безперебійного товарно-матеріального потоку є створення значних резервних запасів. Проте утримання таких запасів потенційно до замороження капіталу, що обмежує можливості його інвестування в інші сфери діяльності. Тому важливо знайти баланс між достатнім рівнем запасів і мінімізувати ці витрати на їх зберігання.

Контроль за якістю ресурсів. Закупівельна діяльність повинна гарантувати, що сировина, матеріали та комплектуючі відповідають встановленим стандартам якості. Високий рівень якості продукції чи послуг дозволяє задовольнити потреби споживачів і підтримувати конкурентні позиції підприємства.

Вибір надійних та якісних постачальників. Ефективна закупівельна діяльність забезпечує ретельний відбір постачальників, які відповідають усім встановленим вимогам щодо якості та надійності. Важливо не лише мати партнерів, а й вибудовувати довгострокові взаємовигідні відносини, які сприяють продуктивній співпраці та постійному вдосконаленню взаємодії на всіх етапах співробітництва.

Оптимізація вартості послуг. Процес закупівлі включає залучення значних витрат послуг, витрати на які необхідно звести до мінімуму для раціонального використання оборотних коштів. При цьому важливо забезпечити ефективне виробництво товарів і підтримувати необхідний рівень якості продукції на всіх етапах виробничого процесу.

Зміцнення конкурентоспроможності. Для успішної діяльності підприємству необхідно постійно підвищувати свою конкурентоспроможність. Це досягається за рахунок оптимізації витрат, пов'язаних із закупівлею, транспортуванням і виробництвом продукції. Крім того, важливо впроваджувати інновації, вдосконалювати бізнес-процеси та активно використовувати сучасні наукові досягнення для підвищення ефективності операційної діяльності.

Налагодження ефективної взаємодії між підрозділами. Закупівельний процес є результативним лише за умови тісної взаємодії між ефективними структурними підрозділами підприємства. Взаємодія між технічним відділом, виробничими підрозділами, фінансовою службою, відділом маркетингу та іншими службами дозволяє досягти узгодженості в прийнятих рішеннях. Така координація ефективного управління діяльністю компанії в цілому та оптимізація її логістичних процесів.

Скорочення адміністративних витрат. Якщо закупівельний процес неорганізований і неефективний, то адміністративні витрати на управління закупівлями значно зростають. Склад цілей закупівельної логістики залежить від напрямку діяльності підприємства, рівня розвитку та складності виробництва, економічної галузі та конкурентоспроможності компанії. У закупівельній діяльності потрібні ключові питання: що, скільки, де і за якими умовами здійснювати закупівлю.

Наведені вище завдання дають змогу оцінити загальну картину закупівельного процесу на підприємстві, зрозуміти його здатність до адаптації, розвитку та протистояння зовнішнім чинникам. Однак важливо також виконувати поточні завдання, з якими будь яка компанія стикається на етапі здійснення закупівель.

ОСНОВНІ ЧИННИКИ, ЩО ВИЗНАЧАЮТЬ РІВЕНЬ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ПІДПРИЄМСТВА

Густілін Г.О.

*Науковий керівник: Близнюк А.О., к.е.н., доцент
Харківський національний автомобільно-дорожній університет*

Чинники конкурентоспроможності підприємства охоплюють явища та процеси, що відбуваються в рамках його виробничо-господарської діяльності, міського середовища та соціально-економічного життя, і впливають на зміни абсолютних і відносних витрат на виробництво, а також на рівень його конкурентоспроможності.

Фактори, які починають конкурентоспроможність підприємства, продукції та виробництва, можна поділити на техніко-економічні, комерційні та нормативно-правові складові.

Рівень конкурентоспроможності підприємства залежить від таких факторів, як цінова політика, ефективність організаційних систем, технічне оснащення робочих місць, управлінські концепції, стратегічний маркетинг, розвиток людського капіталу, а також від впровадження сучасних управлінських технологій, інновацій та інвестицій.

Чинники конкурентоспроможності підприємства можна класифікувати на зовнішні та внутрішні, залежно від їх впливу на підприємство.

Внутрішні чинники включають: інновації та технології, рівень витрат, наявність виробничої бази та кадрове забезпечення.

Зовнішні чинники конкурентоспроможності включають: відносини зі споживачами, які охоплюють якість і ціну товару або послуги, бренд та сервіс; відносини з конкурентами, що розвиваються на ринку підприємства; відносини з державою, зокрема рівень субсидування та виконання податкових зобов'язань.

Чинники можуть по-різному впливати на конкурентоспроможність підприємства, однак їх наявність сама по собі не гарантує високий рівень конкурентоспроможності. Підвищення конкурентоспроможності залежить від ефективності їх використання. Для вивчення впливу різних факторів необхідно застосувати сильні та слабкі сторони підприємства, а також можливості загрози розвитку, що впливає під впливом цих чинників.

Загальні чинники надають обмежену конкурентну перевагу, у той час як спеціалізовані чинники, що часто базуються на них, створюють більш стабільну та довготривалу основу для підтримки конкурентоспроможності підприємства.

Виробники звертають увагу на економічні показники, такі як виробничі витрати, темпи зростання продажів, витрати на розробку, прибутковість

продажів, розмір, серійне виробництво та проектування нових виробів. вибрати те, збільшити є технологічні аспекти, зокрема простота виробництва товару, зменшити собівартість продукції, знизити матеріаломісткість і трудомісткість, застосувати сучасні методи виробництва, а також уніфікацію та стандартизацію організації продажу товару і витрат на збут продукції.

Споживачі приділяють увагу таким факторам, як якість, відповідність моді, ціна, упаковка, реклама та сервісне обслуговування товару. Торгові підприємства фокусуються на таких показниках, як підтримка продажів через партнерів магазинів та виробників, а також надання пільг за збут продукції.

Якщо характеристика рівня конкурентоспроможності продукції здатна відображати різницю як у витратах на задоволення потреб, так і в її відповідності конкретним суспільним вимогам, важливо розуміти, які саме показники впливають на рівень конкурентоспроможності фірми.

Основними факторами, на які може впливати організація для підвищення своєї конкурентоспроможності, є інноваційна активність її працівників, підвищення виробничої ефективності та якості поточних операцій, а також репутація компанії.

З цим можна зробити висновок, що конкурентоспроможність організації є результатом того, як споживач сприймає інноваційну активність виробника продукції, що стає вихідним фактором у конкурентній боротьбі на ринку на конкретному. Читко сплановані дії здатні втратити слабкі місця конкурентів на конкурентні переваги для компанії.

У факторів, які знижують конкурентоспроможність вітчизняних транспортно-експедиційних компаній, є висока частка постійно-змінних витрат на сумісність послуг, таких як заробітна плата, паливо, електроенергія, амортизація, ремонт та інші витрати. Крім того, нарахування запиту на транспортні послуги змушують підприємства проводити регулярні маркетингові дослідження для оцінки рівня запиту та задоволеності клієнтів послугами, які надаються, з метою підтримки їх конкурентоспроможності. Основний напрямок політики підприємства — це зміцнення репутації як стабільної компанії та завоювання довіри клієнтам.

Оцінка конкурентоспроможності фірми забезпечується шляхом порівняльного аналізу стабільності компанії та її конкурентів до можливих ризиків на ринку. Головним показником конкурентоспроможності є частка компанії на більшу цю частку, тим вища конкурентоспроможність. Успіх конкурентних переваг компанії можна оцінити, проводячи повну оцінку переваг і недоліків її позицій у конкурентній боротьбі та порівнюючи результати з показниками конкурентів.

Отже, основні чинники конкурентоспроможності являють собою явища та процеси, які впливають на виробничо-господарську діяльність підприємства, міське середовище та соціально-економічне життя суспільства. Вони призводять до зміни абсолютних і відносних витрат на виробництво, що, у своїй ситуації, визначає рівень конкурентоспроможності підприємства. Ці фактори можуть як підвищити, так і знизити конкурентоспроможність компанії. Оцінка рівня конкурентоспроможності дозволяє виявити сильні та слабкі сторони

підприємства, що стане основою для подальшого розвитку галузі, а також для прийняття управлінських рішень. Це підприємство підтримує свою конкурентоспроможність, якщо воно має сильні ринкові позиції, або ж підвищувати її у разі ослаблення цих позицій.

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ПЕРСОНАЛУ ПІДПРИЄМСТВА: ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ

Діхтяренко К.І.

*Науковий керівник: Водолажська Т.О., к.е.н., доцент
Харківський національний автомобільно-дорожній університет*

Гендерний аспект розвитку персоналу є важливим фактором забезпечення ефективності та конкурентоспроможності підприємства. Він охоплює економічні, соціальні та культурні характеристики, які визначають різну поведінку і ролі жінок та чоловіків у різних сферах життя : вдома, на роботі, у суспільстві.

Гендерний аспект розвитку персоналу підприємства окреслює питання рівності можливостей працівників чоловічої та жіночої статі, їх кар'єрного зростання, дискримінації та гендерного балансу, визначення ключових бар'єрів та розроблення дієвих заходів для їх подолання.

В умовах актуалізації питань гендерної рівності необхідне впровадження гендерного підходу не тільки на макро, а і на мікрорівні [1].

В сучасних умовах виникають такі основні проблеми гендерного аспекту розвитку персоналу:

1. Стереотипи та упередження : незважаючи на законодавчі ініціативи, на багатьох підприємствах досі існують стереотипи щодо «традиційних» ролей чоловіків і жінок у професійній діяльності. Поділ професій на «чоловічі» та «жіночі», що обмежує вибір кар'єрного шляху.

2. Гендерний розрив у заробітній платі : статистика показує, що жінки нерідко отримують нижчу заробітну плату порівняно з чоловіками за однакову роботу; відсутність прозорості в оплаті праці, що ускладнює виявлення дискримінаційних практик.

3. Обмежений доступ до керівних посад : недостатні програми менторства та підтримки для жінок-лідерів. Жінки рідше займають топ-менеджерські позиції через обмежені можливості для кар'єрного зростання та недостатню підтримку з боку керівництва.

4. Поєднання професійної та сімейної ролі : жінки частіше беруть на себе основну відповідальність за догляд за сім'єю, що впливає на їхню професійну діяльність. Стереотип, що догляд за дітьми – виключно жіночий обов'язок, що впливає на кар'єрний ріст.

5. Недостатня увага до гендерної рівності в корпоративній культурі : багато компаній не мають чітко сформульованої політики щодо гендерної рівності, що ускладнює вирішення проблеми; обмежена кількість заходів щодо підвищення обізнаності персоналу про гендерну рівність [2-6].

Важливим завданням теперішніх українських компаній є пошук та реалізація оптимальних шляхів та способів вирішення окреслених проблем, зокрема :

1. Запровадження гендерної політики - підприємства мають розробляти та впроваджувати програми, що забезпечують рівні можливості для всіх співробітників.

2. Розвиток механізмів кар'єрного зростання - важливо створювати умови для навчання, наставництва та професійного розвитку жінок.

3. Гнучкі умови праці - запровадження дистанційної роботи та гнучких графіків сприятиме кращому балансу між роботою та особистим життям.

4. Прозорість у питаннях оплати праці - регулярний аналіз заробітних плат і усунення необґрунтованих розривів між чоловіками та жінками.

5. Популяризація позитивного досвіду - підприємства, які досягли успіху в питанні гендерної рівності, мають ділитися своїм досвідом та заохочувати інші компанії до впровадження аналогічних ініціатив [7-9].

Гендерний аспект розвитку персоналу є ключовим чинником сталого розвитку підприємства. Забезпечення рівних можливостей для чоловіків і жінок сприятиме підвищенню ефективності роботи, покращенню корпоративної культури та зміцненню соціальної відповідальності компанії. Вирішення гендерних проблем вимагає комплексного підходу та активної участі як керівництва, так і всіх співробітників підприємства.

Література:

1. Гендерна рівність в Україні: сучасний стан та перспективи. Аналітичний звіт. Київ: Інститут демографії та соціальних досліджень, 2019. 112 с.

2. Гендерні аспекти у сфері праці: проблеми та перспективи. Збірник наукових праць. Київ: НАДУ, 2020. 185 с.

3. Долинська О. В. Гендерні аспекти розвитку персоналу в Україні. Київ: Видавництво КНЕУ, 2021. 204 с.

4. Соловійова Т. М. Соціально-економічні аспекти гендерної рівності у сфері зайнятості. Харків : Видавництво ХНЕУ, 2022. 176 с.

5. Левченко О. М. Гендерні особливості професійного розвитку працівників. Львів: ЛНУ імені І. Франка, 2022. 198 с.

6. Семенова Н. В. Проблеми рівності прав та можливостей у професійній діяльності. Київ : Інститут соціології НАН України, 2021. 164 с.

7. Ковальчук І. П. Гендерні аспекти управління персоналом на підприємстві. Дніпро : Видавництво ДУЕП, 2020. 212 с.

8. Ярошенко О. В. Стратегії забезпечення гендерної рівності у трудових відносинах. Київ: ЦУЛ, 2019. 156 с.

9. Кузьменко А. С. Гендерна рівність та трудова мобільність в Україні. Харків : Видавництво ХНУ, 2022. 189 с.

ГРУПУВАННЯ М'ЯКИХ СКІЛІВ ФАХІВЦІВ

Жебко А.Е., Дегтярьов М.С.

*Науковий керівник: Водолажська Т.О., к.е.н., доцент
Харківський національний автомобільно-дорожній університет*

Успішність роботи працівника та ефективність діяльності підприємства, в якому він працює, безперечно залежить від ступеню його компетентності та рівня розвитку сукупності його компетенцій – особистих знань, вмінь, навичок тощо в певній сфері.

Всю сукупність таких компетенцій нині класифікують на софт скілз (м'які, соціальні, особисті, універсальні навички) та хард скілз (тверді, професійні навички) [1-5].

Дослідження, проведені провідними міжнародними та українськими компаніями, свідчать про те, що понад 92 % менеджерів із залучення персоналу підтверджують невинне зростання важливості софт скілз співробітників під час їх працевлаштування та подальшої трудової діяльності. Водночас їх нестача або ж недостатній рівень розвитку «вважають найбільшою прогалиною в професійності працівників» [1].

Отже, м'які скіли працівників підприємств та організацій потребують значної уваги, зокрема в питаннях їх формування, оцінювання рівня розвитку, удосконалення тощо.

Для більш ретельного їх дослідження доцільно розглянути класифікацію софт скілз. В різних інформаційних джерелах [1-5] оприлюднені здобутки фахівців з управління персоналом та практиків, які містять відмінні групи гнучких навичок персоналу.

Наприклад, у статті [1] виокремлено три групи софт скілз :

1. «Заразні» навички – позитивні, конструктивні навички співробітника-новачка легко, без ускладнень розповсюджуються серед членів нової команди; водночас поширюються також і негативні навички, які достатньо складно здолати.

2. Навички управління – включають не лише ті, якими мають володіти керівники для управління підлеглими, а й управлінські універсальні навички, що застосовуються для управління рівними за статусом працівниками, колегами тощо.

3. Навички, в яких існує необхідність – для роботи працівника в певній професії, спеціалізації, галузі переважними із всієї множини є окремі соціальні навички, що особливо цінуються певним працедавцем та відповідають прийнятій корпоративній культурі. Їх рівню прояву та посиленню приділяється максимальна увага та розробляються програми їх розвитку.

У праці [3] множина універсальних навичок працівників упорядкована у чотири групи софт скілз, зокрема:

1) комунікативні навички – застосовувані для ведення бесід та ефективної поведінки в непередбачуваних, критичних та стресових обставинах під час спілкуванням з робочим оточенням, як-от : ведення переговорів, уміння слухати,

командна робота, вміння переконувати та аргументувати, публічні виступи, нетворкінг, інші види діяльності, що спрямовані на результат;

2) когнітивні навички – охоплюють навички тайм-менеджменту, аналізу інформації, ухвалення рішень та різні види мислення : стратегічне, системне, тактичне, креативне, проектне, структурне тощо;

3) навички самоуправління – включають навички управління власними якостями, зокрема : наполегливість, планування, стресостійкість, ентузіазм, розвиток, рефлексія, ініціативність, емоції тощо;

4) управлінські навички – серед сукупності яких найбільш поширеними є лідерство, мотивування, постановка завдань співробітникам та їхній розвиток, керівництво проектами і змінами та делегування доручень, управління виконанням, планування тощо.

Усі різновиди універсальних навичок софт скілз є немаловажними як в професійній діяльності працівників для кар'єрного зростання, так і у їх повсякденному житті, оскільки їх застосування призводить та допомагає в у досягненні намічених цілей, що підтверджує необхідність їх невинного удосконалення.

Література:

1. 80 soft skills для резюме і за яким принципом їх обирати. *Brain Rain – веб-сайт*. URL: <https://brainrain.com.ua/uk/80-soft-skills/>

2. [https://brainrain.com.ua/uk/Soft skills](https://brainrain.com.ua/uk/Soft%20skills) – навички XXI століття. Що найбільш за все цінують роботодавці: зб. тез Всеукр. наук.-практ. вебінару за підсумками досл.-експер. роботи з теми «Формування м'яких навичок (soft skills) майбутніх кваліфікованих робітників в освітньому середовищі закладу професійної (професійно-технічної) освіти» 07.11.2024 р. / за наук. ред. професора Л. М. Сергєєвої. Чернівці, Видавничий дім «Букрек», 2024. 50 с.

3. Стадній А. С., Голод С. В. М'які навички в професійній діяльності (soft skills). URL : <https://ir.lib.vntu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/29692/9603.pdf?>

4. Ровенська В. В., Смирнова І. І., Латишева О. В. Розвиток навичок «soft skills» в контексті «performance management skills». *Вісник НАУ «Проблеми системного підходу в економіці»*. 2023. № 2 (91). С. 75-84. URL: http://www.psae-jrnl.nau.in.ua/journal/2_91_2023_ukr/12.pdf

5. Прохоренко Марія. Soft skills: що це таке, приклади й способи розвитку. *Indigo Tech Recruiters: веб-сайт*. URL: <https://indigo.co.ua/ua/blog/soft-skills-cto-eto-takoe-primery-i-sposoby-razvitiya>

УПРАВЛІННЯ КОМЕРЦІЙНОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ ПІДПРИЄМСТВА НА ЗАСАДАХ СИСТЕМНОГО ПІДХОДУ: ОСОБЛИВОСТІ СТРУКТУРИЗАЦІЇ ПРЯМИХ І ЗВОРОТНИХ ЗВ'ЯЗКІВ

Жованик О.О.

*Науковий керівник: Деділова Т.В., к.е.н., доцент
Харківський національний автомобільно-дорожній університет*

У сучасних ринкових умовах ефективне управління комерційною діяльністю підприємства потребує системного підходу, який враховує взаємозв'язки між усіма елементами бізнес-процесів. Системний підхід передбачає розгляд підприємства як цілісної динамічної системи, в якій всі елементи взаємопов'язані через прямі та зворотні зв'язки.

Системний підхід дозволяє комплексно аналізувати комерційну діяльність, виявляти взаємозв'язки між фінансовими, маркетинговими, логістичними та виробничими процесами, а також прогнозувати результати управлінських рішень.

Основні принципи системного підходу в управлінні комерційною діяльністю є такими:

- цілісність – підприємство розглядається як єдина система, де зміни в одному елементі впливають на інші;
- ієрархічність – управління включає різні рівні: стратегічний, тактичний, операційний;
- адаптивність – здатність системи змінюватися відповідно до ринкових умов;
- прямі та зворотні зв'язки – необхідні для регулювання процесів і прийняття ефективних рішень [1-2]

Наголосимо на актуальності визначення та формування прямих та зворотних зв'язків у системі управління комерційною діяльністю.

Зокрема, прямі зв'язки – це управлінські дії, що спрямовані на досягнення цілей підприємства і включають: розробку комерційної стратегії (наприклад, вибір ринкової ніші, каналів збуту); ціноутворення та політику продажів; взаємодію з постачальниками та партнерами; розширення ринків збуту; логістичні процеси та управління запасами. Зворотні зв'язки – це механізми контролю, які забезпечують оцінку ефективності комерційних рішень та коригування діяльності. Вони можуть бути: фінансові (аналіз прибутковості, рентабельності, ефективності витрат); маркетингові (аналіз споживчого попиту, конкурентного середовища, рівня задоволеності клієнтів); операційні (контроль якості продукції, ефективність роботи персоналу, рівень логістичних витрат) [3]. Як приклад такої взаємодії прямих і зворотних зв'язків можна навести наступне. Якщо підприємство запускає нову маркетингову кампанію (прямий зв'язок), то результати її ефективності оцінюються за обсягом продажів, відгуками клієнтів та фінансовими показниками (зворотний зв'язок). Якщо ефективність кампанії низька, комерційна стратегія коригується.

Для ефективного управління такими зв'язками необхідно правильно структурувати прямі та зворотні зв'язки за наступними напрямками. На стратегічному рівні – визначення довгострокових цілей (наприклад, вихід на нові ринки); розробка корпоративної стратегії (включаючи диверсифікацію та інновації); оцінка результатів на основі аналітики ринку, фінансових показників. На тактичному рівні – впровадження маркетингових стратегій та управління ланцюгами поставок; моніторинг ефективності продажів, поведінки споживачів; коригування рекламних кампаній, політики цін на основі аналізу. На операційному рівні – контроль за процесами закупівлі, складськими запасами, логістикою; моніторинг відгуків клієнтів, швидкості обробки замовлень; оптимізація витрат на основі аналізу ефективності внутрішніх процесів тощо [4].

Таким чином, системний підхід до управління комерційною діяльністю підприємства забезпечує ефективну координацію всіх бізнес-процесів. Чітка структуризація прямих і зворотних зв'язків дає змогу не лише оптимізувати витрати, але й забезпечити гнучкість та адаптивність підприємства до змін ринкового середовища.

Головне правило ефективного управління – використання прямих зв'язків для реалізації стратегічних цілей та зворотних зв'язків для коригування бізнес-процесів на основі отриманих даних. Застосування такого підходу допомагає підприємствам збільшувати прибутковість, покращувати взаємодію із клієнтами та партнерами, а також швидко реагувати на виклики ринку

Література:

1. Побережець О. В. Інструменти системного підходу до управління результатами діяльності промислового підприємства. *Економіка: реалії часу*. 2016. №1(23). С. 155-161.
2. Немченко А. Б. Методологія системного підходу в управлінні організацією. *Наукові записки*. 2010. Вип. 10. Частина I. С. 275-279.
3. Дідур К. М. Системний підхід до управління підприємством та персоналом підприємства. *Електронний журнал «Ефективна економіка»*. 2012. №4. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1079> (дата звернення: 15.02.2025).
4. Мазак А.В. Методологія системного підходу та наукових досліджень: Конспект лекцій для слухачів магістратури за спеціальністю «Державна служба». Івано-Франківськ, 2009. 191 с.

ЗНАЧЕННЯ ОНБОРДИНГУ ПЕРСОНАЛУ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Зінченко М.М.

*Науковий керівник: Водолажська Т.О., к.е.н., доцент
Харківський національний автомобільно-дорожній університет*

Наразі обставини, в яких опинилися теперішні українські підприємства та компанії, є найбільш складними за весь період їх функціонування, оскільки на додачу до передбачуваних умов (вкрай динамічного бізнес-середовища, що

передбачає глобалізаційні процеси, потребу застосування інформаційних і технологічних інновацій, гостру конкуренцію), з'явилася необхідність подолання непередбачуваних викликів, як-от пандемія COVID-19, війна та її наслідки, тощо).

В окресленому становищі перед компаніями, установами та господарствами усіх галузей додатково постає проблема виникнення дефіциту кадрів, яка вирішується через залучення нових співробітників. Для якнайшвидшого їх включення в роботу та найбільш ефективного використання їх потенціалу провідні підприємства застосовують практику онбордингу або адаптації нових співробітників [1].

Термін «онбординг» (onboarding) має американське походження та застосовується для окреслення процесу «допомоги здобуття необхідних знань, навичок та культури поведінки новим співробітникам» з метою «отримання ефективних працівників компанії, які будуть експертами з її внутрішніх справ» [2].

Відповідно, онбординг нових співробітників компанії не обмежується лише першим робочим днем та здійсненням базових інструктажів відповідальними особами.

Онбордингом називають «процес інтеграції нового працівника в компанію та її культуру, а також надання йому інструментів та інформації, необхідних для того, щоб стати продуктивним членом команди» [3].

Необхідність реалізації цього процесу у кадровій роботі компаній не викликає сумнівів. Переважна більшість підприємств погоджуються із надзвичайною важливістю ефективного онбордингу, проте лише незначна частина компаній має суттєвий або ж достатній прогрес у його реалізації.

Так, у джерелі [2] відзначається, що лише близько 20 % підприємств та організацій впроваджують онбординг, що є підтвердженням того, що вони мають значний потенціал для поліпшення адаптаційних процесів.

За даними джерела [3], через неефективний онбординг 30 % новачків ухвалюють рішення щодо звільнення впродовж перших 90 днів, а ті, що вирішили залишитися та працевлаштуватися мають відчуття недостатньої підготовки після провадження цього процесу (80 % працівників), оскільки вважають його провальним (64 %).

Отже, неякісний онбординг зумовлює множину негативних наслідків як для нового працівника, так і для власне підприємства : фінансові втрати, зниження морального духу в колективі, психологічну напруженість, погіршення ефективності бізнесу тощо.

Тому формування гармонійного та продуктивного робочого оточення передбачає обов'язкове включення адаптаційних програм для новачків.

На ухвалення рішення нового співробітника щодо залишення місця роботи (звільнення) або ж працевлаштування на постійній основі в певній компанії безпосередньо впливають різні чинники, як-от : взаємовідносини з безпосереднім керівником, контакти із колегами (членами трудового колективу), загальні судження та думки після проходження співбесіди, перспективи для

кар'єрного зростання і вирішальний – рівень організації та реалізації процесу адаптації.

Саме ретельно проєктована адаптація для співробітників-новачків дозволить компаніям набути значних результатів та переваг, зокрема :

- подолання або зниження плинності персоналу;
- скорочення терміну пристосування працівника (його адаптації до нових умов, підприємства, оточення тощо);
- підвищення продуктивності праці та підприємства;
- поліпшення репутації працедавців;
- зміцнення корпоративної культури [4].

Отже, успіх та стабільний розвиток теперішніх як великих підприємств та господарств, так і маленьких фірм, компаній, установ і організацій залежить власне від рівня розроблення і реалізації в їх кадровій роботі процесів онбордингу, зокрема дієвих програм адаптації нових співробітників, що дозволяють залучати та утримувати дійсно кваліфікованих професіоналів та посилювати конкурентні позиції.

Література:

1. Кравчук О. І., Варіс І. О., Яковленко М. В. Теоретико-методичні засади та сучасні практики онбордингу персоналу в системі кадрового забезпечення підприємства: виклики та адаптація в умовах війни. *Економіка та суспільство*. 2024. № 66. URL :

<https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/4536/4479>

2. Цоколенко М. Чеклист : як організувати ідеальний онбординг для ваших нових співробітників? *Stud-point : веб-сайт*. URL : <https://stud-point.com/blog/cheklyst-iaak-orhanizuvaty-idealnyy-onbordynh-dlia-vashykh-novykh-spivrobitnykiv/>

3. Гончаренко К. Як виміряти ефективність онбордингу? 6 ключових показників. *Budni – медіа платформа про роботу та життя : веб-сайт*. URL : <https://budni.robota.ua/hr/yak-vimiryati-efektivnist-onbordingu-6-klyuchovih-pokaznikiv>

4. Ефективний онбординг : як не втрачати нових співробітників. *Goit.global : веб-сайт*. URL : <https://goit.global/ua/articles/efektyvnyy-onbordynh-iaak-ne-vtrachaty-novykh-spivrobitnykiv/>

УПРАВЛІННЯ РИЗИКАМИ ЯК КЛЮЧОВИЙ ФАКТОР ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ

Камал С.Е.

*Науковий керівник Бочарова Н. А., к.е.н., доцент
Харківський національний автомобільно-дорожній університет*

У сучасних умовах нестабільності світової економіки, геополітичної напруженості, динамічного розвитку технологій та посилення конкуренції управління ризиками набуває особливого значення для забезпечення стійкого

функціонування та розвитку організацій. Здатність своєчасно ідентифікувати, оцінювати та мінімізувати ризики є ключовим фактором підвищення ефективності діяльності підприємств, державних установ та інших організаційних структур.

Зміни в нормативно-правовій базі, зростання кібератак, невизначеність фінансових ринків, ризики, пов'язані з екологічною відповідальністю та соціальними факторами (ESG), вимагають комплексного підходу до управління ризиками. Запровадження сучасних методик оцінювання ризиків, використання цифрових технологій для прогнозування та управління невизначеністю сприяє підвищенню конкурентоспроможності, фінансової стабільності та довгострокової життєздатності організацій.

Дослідження питань управління ризиками є актуальним як з наукової, так і з практичної точки зору. Розробка ефективних механізмів мінімізації ризиків сприятиме вдосконаленню системи корпоративного управління, покращенню стратегічного планування та підвищенню загальної ефективності функціонування організацій у сучасних реаліях.

Управління ризиками є важливим інструментом підвищення ефективності будь-якої організації. Це допомагає досягти стратегічних цілей, зменшуючи ймовірність втрат і максимізуючи можливості, пов'язані з ризиками [1].

Управління ризиками допомагає організаціям визначити потенційні ризики та розробити заходи щодо їх зниження, що дозволяє більш ефективно використовувати ресурси та уникати втрат, пов'язаних із ризиками. Основні функції управління ризиками можна розділити на дві основні категорії: захисну та оптимізаційну. Захисні функції спрямовані на зменшення негативного впливу ризиків. До них відносяться: уникнення ризиків, зменшення ймовірності їх виникнення та зменшення наслідків ризиків, якщо вони виникнуть. Уникнення ризику передбачає відмову від діяльності, пов'язаної з ризиком [2].

Функції оптимізації спрямовані на підвищення ефективності діяльності організації за рахунок використання ризиків. Це включає прийняття та трансформацію ризиків. Прийняття ризиків означає свідоме визнання можливих ризиків для досягнення позитивних наслідків, а трансформація ризиків передбачає перетворення їх на можливості для зростання та розвитку.

Таким чином, управління ризиками відіграє важливу роль в організації, допомагаючи досягати цілей, зменшуючи негативний вплив ризиків і максимізуючи потенціал, пов'язаний з ними. Функції управління ризиками також включають стратегічне планування діяльності з управління ризиками, координацію дій між підрозділами, розробку політик, процедур і методологій управління ризиками, а також навчання та підвищення обізнаності персоналу щодо ризиків, забезпечення дотримання нормативних вимог і міжнародних стандартів [3]. Управління ризиками в сучасних умовах відіграє ключову роль у забезпеченні ефективності та безпеки діяльності суб'єктів господарювання. Це пов'язано з такими факторами, як складність і невизначеність зовнішнього середовища, зростання конкуренції та нормативні вимоги.

Сучасне економічне середовище характеризується високим динамізмом, невизначеністю та ризиками. Завдяки ризик-менеджменту суб'єкти

господарювання можуть краще адаптуватися до змін зовнішнього середовища та мінімізувати негативні наслідки ризиків.

Конкурентна боротьба між суб'єктами господарювання в сучасному світі є надзвичайно гострою. Застосування ефективних стратегій управління ризиками дозволяє компаніям зменшити втрати, пов'язані з ризиками, і підвищити ефективність їх діяльності, що сприяє їх конкурентоспроможності.

Завдяки ризик-менеджменту підприємства уникають втрат, пов'язаних з різними загрозами, і досягають більшої ефективності. Крім того, цей інструмент допомагає компаніям краще реагувати на зміни зовнішнього середовища, що позитивно впливає на їх адаптивність і життєздатність.

Управління ризиками сприяє формуванню прозорої системи обміну інформацією про ризики як для органів влади, так і для зацікавлених сторін. Як наслідок, це допомагає не тільки зберегти стабільність підприємства, а й підвищити його довіру серед партнерів і клієнтів.

Заходи з управління ризиками, що реалізуються в рамках управління ризиками, позитивно впливають на різні аспекти діяльності суб'єктів господарювання, такі як фінансовий, операційний, маркетинговий, інвестиційний, юридичний тощо.

Управління ризиками допомагає уникнути фінансових втрат, пов'язаних з ризиками. Наприклад, відповідні заходи можуть зменшити ймовірність форс-мажорних обставин, які можуть призвести до зупинки виробництва або втрати товару. В операційній діяльності управління ризиками підвищує ефективність шляхом зниження ризиків аварій, які можуть спричинити зупинку роботи або погіршення якості продукції [4].

Література:

1. Яковенко О. І. Управління проектами та ризиками: навчальний посібник. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2019.
2. Управління підприємницьким ризиком / за заг. ред. д.е.н. Д. А. Штефанича. Тернопіль: Економічна думка, 1999. 224 с.
3. Stulz R. Risk Management Failures: What Are They and When Do They Happen? *Journal of Applied Corporate Finance*. 2010. Т. 20. С. 58–67.
4. Sosnovska O., Dedenko L. Risk management as an instrument for providing the stable functioning of the enterprise in understanding conditions. *European Scientific Journal of Economic and Financial Innovations*. 2019. URL: <https://doi.org/10.32750/2019-0106>.

ФАКТОРИ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА ЛОЯЛЬНІСТЬ ПЕРСОНАЛУ В УМОВАХ СУЧАСНОГО БІЗНЕСУ

Кошлич А.Р.

*Науковий керівник: Федотова І.В., д.е.н., професор
Харківський національний автомобільно-дорожній університет*

Лояльність персоналу є важливою умовою стабільності та розвитку організацій у сучасних умовах бізнесу. Вона впливає на ефективність роботи,

зниження плинності кадрів, покращення корпоративної культури та стимулює досягнення стратегічних цілей. Сучасні умови бізнесу, зокрема глобалізація, цифровізація та зміни на ринку праці, роблять питання формування лояльності особливо важливим для керівників і менеджерів. Оскільки лояльність персоналу є багатограним і комплексним явищем, вона залежить від численних факторів, серед яких найбільш вагомими є:

1. Корпоративна культура. Корпоративна культура є ключовим чинником, що впливає на лояльність персоналу. Організації з сильною корпоративною культурою, в якій заохочується взаємопідтримка та відкритість, здатні формувати високу лояльність у працівників. Це підтверджують дослідження, що показують, як позитивна атмосфера та довіра між працівниками і керівництвом допомагають зберегти кадри [1]. Враховуючи цей аспект, можна стверджувати, що корпоративна культура виступає важливим чинником у забезпеченні не тільки мотивації, але й психологічної безпеки працівників, що стимулює їх до стабільної роботи в організації. Створення такої культури дозволяє організаціям краще адаптуватися до змін, утримуючи ключових співробітників.

2. Стиль керівництва. Стиль управління має безпосередній вплив на лояльність працівників. Авторитарний стиль може призвести до зниження мотивації та негативно впливати на рівень залученості співробітників. На відміну від цього, демократичний стиль керівництва, який передбачає участь працівників у прийнятті рішень, підвищує лояльність та задоволення від роботи [2]. Більш відкритий та колегіальний підхід до управління формує у працівників відчуття значущості та залученості в процеси прийняття рішень. Залучення співробітників у процеси управління дозволяє не тільки підвищити ефективність, а й сприяє їхній більшій відданості організації.

3. Мотивація та винагороди працівників. Мотивація є потужним інструментом підвищення лояльності працівників. Для цього важливо розробити систему винагород, яка включає як матеріальні, так і нематеріальні стимули. Задоволеність працівників умовами праці та компенсацією безпосередньо корелює з їхньою лояльністю до компанії [3]. Цей аспект є важливим не лише для збереження кадрів, але й для їхнього активного залучення до досягнення корпоративних цілей. Оскільки мотивація є багатограним процесом, важливо враховувати індивідуальні потреби кожного працівника. Мотиваційна система повинна бути гнучкою і здатною адаптуватися до змінних умов зовнішнього та внутрішнього середовища організації.

4. Комунікація та зворотний зв'язок з персоналом. Прозорість та відкритість комунікацій у компанії також відіграють важливу роль у формуванні лояльності персоналу. Регулярний зворотний зв'язок від керівництва та можливість для співробітників висловлювати свої ідеї та проблеми підвищують їхню відданість компанії [4]. Створення відкритих каналів для зворотного зв'язку дозволяє уникнути непорозумінь та забезпечити своєчасне вирішення проблем, що може значно підвищити лояльність працівників.

5. Соціальні та психологічні фактори. Не менш важливими є соціальні та психологічні аспекти роботи. Сприятливе психологічне середовище, підтримка колег і керівництва створюють відчуття безпеки та задоволення на роботі. Це

сприяє тому, що працівники залишаються лояльними до компанії навіть в умовах змін [5]. Психологічна підтримка є важливою складовою в підтриманні продуктивності та морального духу працівників. Позитивна соціальна атмосфера в колективі не тільки знижує стрес і вигорання, але й допомагає працівникам адаптуватися до нових умов, що робить їх більш стійкими та відданими компанії.

6. Професійний розвиток та кар'єрні можливості. Можливості для кар'єрного зростання та професійного розвитку значно впливають на лояльність персоналу. Працівники, які бачать перспективи для кар'єрного зростання, часто демонструють вищий рівень відданості компанії [6]. Програми професійного розвитку можуть значно підвищити не тільки кваліфікацію працівників, а й їх мотивацію до довготривалої співпраці з організацією. Компанії, що інвестують у професійний розвиток своїх співробітників, мають більший потенціал для інновацій та адаптації до змін.

Лояльність персоналу є багатогранним і комплексним явищем, яке залежить від численних факторів. Корпоративна культура, стиль керівництва, система мотивації, комунікація, соціальні умови праці та можливості професійного розвитку є основними чинниками, що впливають на рівень лояльності працівників. Врахування цих факторів сприяє підвищенню ефективності організації, зниженню плинності кадрів та створенню стабільної робочої атмосфери.

Література:

1. Cameron K. S., Quinn R. E. Diagnosing and Changing Organizational Culture: Based on the Competing Values Framework. 3rd ed. San Francisco: Jossey-Bass, 2011. 288 p.
2. Goleman D. Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ. 10th ed. Bantam, 2005. 352 p.
3. Deci E. L., Ryan R. M. Self-Determination Theory and the Facilitation of Intrinsic Motivation, Social Development, and Well-Being. *American Psychologist*, 2002. Vol. 55, no. 1. Pp. 68–78.
4. Yukl G. Leadership in Organizations. Pearson Education, 2013. 498 p.
5. Robbins S. P., Judge T. A. Organizational Behavior. 16th ed. Pearson Education, 2017. 744 p.
6. Noe R. A. Employee Training and Development. 7th ed. McGraw-Hill, 2017. 576 p.

ПРОГРАМНО-ЦІЛЬОВИЙ ПІДХІД ЯК ОСНОВА СТРАТЕГІЧНОГО ПЛАНУВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ МСП

Красиля Д.О.

*Науковий керівник: Деділова Т.В., к.е.н., доцент
Харківський національний автомобільно-дорожній університет*

Програмно-цільовий підхід (ПЦП) є одним із ключових методів стратегічного планування, який дозволяє оптимізувати управлінські рішення,

підвищити ефективність використання ресурсів та досягти чітко визначених цілей. Для малих та середніх підприємств (МСП), які працюють в умовах обмежених ресурсів та високої конкуренції, цей підхід є ефективним інструментом для сталого розвитку та адаптації до ринкових змін.

Програмно-цільовий підхід передбачає розробку, реалізацію та контроль виконання програм, спрямованих на досягнення конкретних цілей. Його основні принципи:

- чітке визначення мети – кожен етап діяльності підпорядковується досягненню стратегічної мети;
- комплексність – урахування усіх факторів впливу на бізнес-процеси;
- гнучкість і адаптивність – можливість коригування планів відповідно до змін ринкових умов;
- результативність – орієнтація на досягнення конкретних показників ефективності (KPI) [1].

Застосування програмно-цільового підходу у плануванні діяльності МСП спрямоване на формування стратегічних цілей. МСП визначають ключові напрями розвитку, такі як розширення ринків збуту, оптимізація витрат, підвищення конкурентоспроможності тощо. Також важливу роль такий підхід відіграє у розробці програм розвитку, зокрема, на основі поставлених цілей розробляються бізнес-програми, що включають конкретні заходи, бюджет і терміни реалізації (наприклад, програма цифрової трансформації підприємства, програма підвищення енергоефективності виробництва, програма виходу на міжнародні ринки тощо). Також залучення ресурсів (фінансові, кадрові, технологічні) підприємством у стратегічному періоді фактично неможливе без розрахунку їхніх обсягів та визначення можливості залучення інвестицій, грантів, державної підтримки. Окрему роль для МСП відіграє програмно-цільовий підхід при контролі та оцінці ефективності результатів виконання комерційних програм і проектів. Так, використання системи ключових факторів успіху (KPI) дозволяє коригувати стратегію за потреби.

До основних переваг застосування програмно-цільового підходу для МСП можна віднести:

- оптимізацію використання ресурсів ефективний розподіл фінансів, персоналу та технологій);
- зменшення ризиків (системний аналіз і планування дозволяють передбачити та мінімізувати загрози);
- підвищення інвестиційної привабливості (наявність чіткої програми розвитку підвищує шанси залучення фінансування);
- гнучкість і адаптацію (можливість швидкого реагування на зміни ринку) [2].

В умовах повномасштабних військових дій МСП, як ключовий елемент економіки України, зіштовхуються із серйозними викликами, серед яких: порушення логістики, втрата ринків збуту, брак фінансування, міграція робочої сили. За таких умов програмно-цільовий підхід є ефективним інструментом стратегічного планування, що дозволяє їм адаптуватися до кризових умов,

оптимізувати ресурси та забезпечити довгостроковий розвиток навіть у період нестабільності. Отже, доцільним є сформулювати основні напрями застосування програмно-цільового підходу для МСП саме під час війни.

По-перше, адаптація бізнес-моделі до військових умов шляхом оцінки ризиків і переорієнтації на найбільш стійкі сегменти ринку (наприклад, продукти першої необхідності, оборонна продукція, сфера послуг), диверсифікації джерел постачання та логістичних маршрутів.

По-друге, фінансова стійкість і пошук альтернативних джерел фінансування, зокрема завдяки використанню програм державної підтримки та грантових ініціатив (наприклад, кредитні програми «5-7-9%», міжнародні фонди для відновлення бізнесу), а також оптимізація витрат і реструктуризація заборгованостей. Крім того, тут можливе впровадження краудфандингу та залучення інвестицій для фінансування стратегічних проєктів.

По-третє, релокація підприємств та відновлення виробництва на засадах використання державних та міжнародних програм переміщення бізнесу в безпечні регіони, налагодження співпраці з місцевими органами влади та громадами, оптимізації логістики та мінімізації ризиків збоїв у постачанні сировини.

В четверте, застосування інновацій та цифровізація бізнес-процесів через впровадження CRM- та ERP-систем для ефективного управління процесами, перехід на онлайн-формати продажу, автоматизація бізнесу.

Таким чином, програмно-цільовий підхід дозволяє малим і середнім підприємствам ефективно планувати свою діяльність, підвищувати конкурентоспроможність та реалізовувати довгострокові стратегії розвитку. Його застосування сприяє раціональному використанню ресурсів, мінімізації ризиків та досягненню високих фінансових результатів. У сучасних умовах нестабільного ринку системний підхід до управління – ключ до успіху МСП.

Література:

1. Вернюк Н. О. Впровадження програмно-цільового підходу в управління діяльністю підприємства. URL:

<https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/ba72cd28-1146-428b-aaef-fee53421f17f/content> (дата звернення: 20.02.2025).

2. Рекомендації щодо планування розвитку малого та середнього підприємництва на рівні регіонів та територіальних громад. Київ, 2021. URL: https://decentralization.ua/uploads/library/file/721/Guideline_Regional_SME_Policy_FORBIZ.pdf (дата звернення: 20.02.2025).

РОЛЬ ЛІДЕРСЬКИХ КОМПЕТЕНЦІЙ У ПРОФЕСІЙНОМУ РОЗВИТКУ КЕРІВНИКІВ

Микитась Д.С.

*Науковий керівник: Водолажська Т.О., к.е.н., доцент
Харківський національний автомобільно-дорожній університет*

У сучасному світі, де бізнес-середовище швидко змінюється, роль керівників стає дедалі важливішою. Ефективні лідери здатні не тільки управляти командами, але й стимулювати інновації, зберігати конкурентоспроможність організацій та досягати поставлених цілей. Тому розвиток лідерських компетенцій є важливим аспектом професійного становлення керівника. У зв'язку з цим, вивчення ролі лідерських компетенцій у професійному розвитку керівників є надзвичайно актуальним завданням, оскільки його розв'язання дозволяє забезпечити підготовку висококваліфікованих лідерів, які здатні ефективно управляти організаціями в умовах постійних змін.

Літератури за тематикою формування, оцінювання та удосконалення лідерських компетенцій працівників існує чимало, серед її авторів слід виділити найбільш вагомим напрацюванням таких вчених та практиків, як Джон Коттер [1], Пітер Друкер [2, 3], Кен Бланшар [3] та інші.

Джон Коттер, професор Гарвардської школи бізнесу, у книзі «Лідерство : Практика змін» [1], акцентував увагу на важливості здатності керівника вести організацію через зміни. Він стверджує, що лідерські компетенції включають здатність надихати команду, визначати стратегічний напрям і управляти процесами змін.

Пітер Друкер у роботі «Виклики для менеджменту ХХІ століття» [2], в свою чергу, зосереджувався на важливості самоконтролю та управлінських навичок керівників. Він вважає, що основними лідерськими компетенціями є стратегічне мислення, комунікація та здатність приймати обґрунтовані рішення.

Кен Бланшар у своїх працях [4] пропонує модель «Ситуаційного лідерства», де лідер має адаптувати свій стиль управління залежно від ситуації та готовності команди. Це вимагає від керівника високих компетенцій в області комунікацій, мотивації та управління людськими ресурсами.

Сучасні дослідження також підтверджують, що лідерські компетенції включають в себе комунікаційні навички, емоційну інтелігенцію, здатність до адаптації та прийняття рішень в умовах невизначеності. Вони формуються протягом кар'єри керівника і є основою для ефективного виконання управлінських функцій.

Лідерські компетенції є основою для професійного розвитку керівників, оскільки саме вони визначають ефективність управління та здатність керувати організаційними змінами.

На думку автора, оптимальною у нинішніх умовах є модель професійного керівника, яка включає три основні лідерські компетенції, необхідні для професійного розвитку керівників :

- стратегічне мислення;

- емоційна інтелігенція;
- адаптивність.

Стратегічне мислення. Керівники повинні мати здатність бачити загальну картину і розуміти, як короткострокові та довгострокові рішення можуть вплинути на організацію. Стратегічне мислення включає в себе аналітичні здібності, планування та управління змінами.

Емоційна інтелігенція. Керівникам повинна бути притаманна здатність розпізнавати людей, виявляти і показувати свої емоції, ефективно взаємодіяти з емоціями інших людей з робочого середовища. Важливо забезпечити конструктивне позитивне спілкування, можливості для кар'єрного зростання та загального добробуту підлеглих.

Адаптивність. У світі, що швидко змінюється, керівники підприємств та організацій повинні бути наділені здатністю швидко адаптуватися до нових умов. Це вимагає від них гнучкості, готовності до змін і здатності навчатися на помилках.

Постійний розвиток цих компетенцій є необхідним для досягнення високих результатів у професійній діяльності.

Зважаючи на постійні зміни в глобальному бізнес-середовищі, вкрай важливо, щоб програми професійного розвитку керівників враховували ці вимоги та сприяли формуванню у керівників необхідних навичок і компетенцій.

Література:

1. Як керувати людьми за часів змін. 4 принципи управління змінами за Дж. Коттером. *Britishmba : веб-сайт*. URL : <https://britishmba.in.ua/iak-keruvaty-liudmy-za-chasiv-zmin-4-pryntsy-py-upravlinnia-zminamy-za-dzh-kotterom/>
2. Пітер Ф. Друкер. Виклики для менеджменту XXI століття. Київ : ВМ-БУКС, 2020. 240 с.
3. Drucker P. F. The Practice of Management. Harper & Row: N. Y.1993.
4. Михаліцька Н. Я., Яцик М. Р. Лідерство та комунікації в організації : навч. посібн. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2024. 512 с.

МОДЕРНІЗАЦІЯ ТА ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ОСНОВНИХ ЗАСОБІВ УКРАЇНСЬКИХ ТРАНСПОРТНИХ ПІДПРИЄМСТВ

Михайлюк А.М.

*Науковий керівник: Комчатних О.В., к.е.н., доцент
Національний транспортний університет*

Незалежно від галузі економіки основні засоби є необхідною передумовою ведення господарської діяльності та ключовою складовою фінансово-господарської діяльності, безпосередньо впливаючи на рентабельність та конкурентоспроможність підприємства. У сучасних умовах питання модернізації та ефективності використання основних засобів набуває особливої

важливості для всіх підприємств України, оскільки сформовані на початковому етапі їх функціонування основні засоби потребують систематичного та ефективного управління.

Тенденції, що спостерігаються у транспортному секторі України, свідчать про зростання ролі автомобільного транспорту в загальному обсязі вантажних та пасажирських перевезень. Зростання частки автомобільного транспорту в обсягах перевезень пов'язане з перевагами його використання, а саме: доступністю, можливістю доставки товару безпосередньо в точку призначення, мобільністю, високою швидкістю доставки, гнучкістю вибору маршруту. Слід зазначити, що в країнах ЄС 3/4 всіх вантажних перевезень наземним транспортом припадає на автомобільний транспорт, тоді як в Україні цей показник лише нещодавно наблизився до 1/3.

На сьогодні внаслідок бойових дій на території України зруйновано важливі інфраструктурні об'єкти. Згідно з даними звіту про прямі збитки інфраструктури від руйнувань внаслідок збройної агресії на січень 2024 року становив 36,8 млрд. доларів США.

Метою національної транспортної стратегії є відновлення транспортної системи, яка постраждала внаслідок збройної агресії проти України, на якісно вищому рівні, подальша її розбудова відповідно до політики та стандартів ЄС. Оновлення залізничної інфраструктури та рухомого складу здійснюється здебільшого за рахунок власних коштів АТ «Укрзалізниця». Протягом 2018–2023 років оновлено 7445,64 кілометра залізничних колій та 6291 комплект стрілочних переводів. Фінансування розвитку та модернізації залізничної інфраструктури, закупівлі та модернізації залізничного рухомого складу здійснюється також за рахунок коштів міжнародних фінансових організацій, а також частково з державного бюджету.

На жаль, Україна стикається з рядом проблем, у тому числі недостатнім рівнем спроможності технічного обслуговування та ремонту транспортної інфраструктури для підтримання її в належному стані та подальшої модернізації, в тому числі через нестачу фінансування, критичних матеріалів та обладнання.

Аналіз технічного стану та структури виробничого потенціалу транспортного комплексу, що базується на даних Державної служби статистики України, показує, що протягом 2020–2023 років залишкова вартість основних засобів транспортних підприємств України зросла з 601892,8 млн. грн. до 766231,5 млн. грн., тобто на 27,3%. Показники технічного стану основних засобів транспорту, складського господарства, поштової та кур'єрської діяльності покращилися, коефіцієнт зносу скоротився з 0,481 до 0,452.

Ефективне управління основними засобами передбачає їх раціональне використання та відтворення з забезпеченням оптимального співвідношення між наявними ресурсами та потребами підприємства. Стратегічне планування інвестицій в основні засоби повинно враховувати як поточні, так і перспективні потреби, а також забезпечувати їх ефективну експлуатацію з метою досягнення стратегічних цілей підприємства.

Ефективність модернізації та використання основних засобів є ключовим чинником успішної діяльності підприємства. Основні засоби, включаючи

обладнання, машини, транспортні засоби та будівлі, виступають критично важливими ресурсами, що забезпечують безперебійність виробничого процесу та реалізацію стратегічних завдань. Загальна мета ефективного управління основними засобами полягає у підтримці стабільності виробництва, оптимізації витрат, підвищенні якості продукції (послуг) та зміцненні конкурентних позицій підприємства на ринку.

Література:

1. Про затвердження національних положень (стандартів) бухгалтерського обліку в державному секторі: наказ М-ва фінансів України від 12.10.2010 № 1202. *Верховна Рада України*: вебсайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1017-10> (дата звернення: 10.03.2025).

2. Наявність і рух матеріальних активів за видами економічної діяльності. *Державна служба статистики України*: вебсайт. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>. (дата звернення: 10.03.2025).

3. Про схвалення Національної транспортної стратегії України на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025-2027 роках: постанова Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2024 р. № 1550. Верховна Рада України: вебсайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1550-2024-%D0%BF> (дата звернення: 10.03.2025).

4. Сафонік Н.П., Ваташук В.В. Підвищення ефективності відтворення та використання основних засобів підприємств транспортної галузі. *Економіка та суспільство*. 2023. Випуск №51. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2473> (дата звернення: 10.03.2025).

УПРАВЛІННЯ ФІНАНСОВИМ ПОТЕНЦІАЛОМ ПІДПРИЄМСТВА В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ РЕАЛІЯХ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

Мунтян Б.В.

*Науковий керівник: Плиса В.Й., к.е.н., професор
Львівський національний університет імені Івана Франка*

Збройна агресія російської федерації проти України вимагає вже сьогодні від суб'єктів господарювання в Україні зосередити увагу на проблемах формування та оптимізації свого фінансового потенціалу в умовах війни та визначити стратегічні альтернативи управління фінансовим потенціалом підприємства в умовах повоєнного відновлення національної економіки.

Формування та реалізація стратегії забезпечення належного рівня фінансового потенціалу підприємства в соціально-економічних реаліях збройної агресії російської федерації проти України потребує ефективної системи управління фінансовим потенціалом.

Загальні збитки завдані інфраструктурі України негативно вплинули на можливість вітчизняних суб'єктів підприємництва реалізувати наявні та

мобілізувати потенційні фінансові ресурси для забезпечення сталого економічного зростання. Нині перед підприємствами стоїть завдання оптимізувати структуру та процес відтворення свого фінансового потенціалу для досягнення максимально можливих результатів. Отже, управління фінансовим потенціалом підприємства вимагає уваги до цільової спрямованості, інструментарію та технології управління в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення національної економіки. Під управлінням фінансовим потенціалом підприємства розуміється процес розроблення й реалізації стратегії оптимізації наявних та потенційних фінансових ресурсів для забезпечення сталого економічного зростання. Цільовим орієнтиром стратегії управління фінансовим потенціалом підприємства в умовах воєнного часу є забезпечення його здатності зберігати належний рівень конкурентоспроможності протягом тривалого часу.

Діяльності підприємства та вплив зовнішнього середовища на нього у контексті формування стратегії управління фінансовим потенціалом розглядаються управлінським персоналом як ключові фактори. Фінансовий потенціал розглядається як інтегральний, якісний та узагальнюючий показник, рівень якого прямо залежить від внутрішнього середовища підприємства та зовнішніх впливів. Завданням системи управління фінансовим потенціалом будь-якого господарюючого суб'єкта в умовах воєнного стану є запобігання кризовим процесам, що можуть призвести до негативних змін у рівні фінансового потенціалу, з найменшими можливими негативними наслідками для загального економічного потенціалу підприємства. Важливим етапом управління фінансовим потенціалом підприємства в умовах воєнного стану є формування інформаційного забезпечення (формування системи показників застосовувавши для цього «спосіб економічного групування та узагальненого відображення у грошовій оцінці стану господарських засобів за складом і розміщенням, за джерелами утворення і цільовим призначенням»[1]) з метою управління фінансовим потенціалом підприємства.

Фінансовий потенціал підприємства є складною, динамічною, поліструктурною системою (мережею найсуттєвіших, стійких (інваріантних) зв'язків між елементами (усім, що пов'язане з функціонуванням і розвитком) суб'єкта господарювання), тобто агломерацією, що має певні закономірності розвитку, від уміння використати які залежить ефективність бізнес-процесів, темпи їх зростання.

Цільовим орієнтиром стратегії управління фінансовим потенціалом підприємства (комплексу дій та послідовності прийнятих управлінських рішень для оцінки, аналізу та впливу на забезпечення мінімального належного рівня конкурентоспроможності в умовах впливу на підприємство деструктивних сил спроможних вивести його з фінансово-економічної рівноваги та створити умови для визнання підприємства неплатоспроможним) в соціально-економічних реаліях воєнного часу є «забезпечити спроможність підприємству зберігати належний рівень конкурентоспроможності протягом тривалого часу за рахунок налагодження раціонального розподілу обмежених фінансових ресурсів і визначення найефективніших напрямів їх спрямування, які дають змогу йому своєчасно та в повному обсязі виконувати свої зобов'язання перед усіма

партнерами та державою в будь-який момент часу». [2]

Досліджуючи проблеми управління фінансовим потенціалом підприємства у соціально-економічних реаліях збройної агресії російської федерації проти України в подальшому потрібно: дати обґрунтування сучасних теоретико-методологічних концептуальних установок і методичних підходів до визначення ефективності механізмів формування і реалізації стратегії управління фінансовим потенціалом підприємств; уточнити цільову спрямованість та наповненість інструментарного забезпечення управління фінансовим потенціалом підприємства; розробити технологію моделювання ймовірних траєкторій розвитку сигналів середовища функціонування підприємства та змістового тлумачення елементів інформаційного потоку (сигналів зі сформованого рейтингу відібраних сигналів за рівнем їхньої ентропії) у підсистемі інформаційного забезпечення управління фінансовим потенціалом підприємства.

Література:

1. Плиса В. Й., Плиса З. П. Схеми балансових конструкцій: балансові теорії і міжнародна практика. *Вісник Львівського університету. Серія економічна*. 2009. Вип. 41. С. 492-500.
2. Плиса В.Й., Цюпка А.В., Мунтян Б.В. Управління фінансовим потенціалом підприємства в соціально-економічних реаліях воєнного стану та повоєнного відновлення економіки України. *Економіка та суспільство*, 2024 № 61. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-61-99>.

РОЛЬ СКЛАДСЬКОЇ ЛОГІСТИКИ У ЛОГІСТИЧНІЙ СИСТЕМІ

Приходько А.М.

*Науковий керівник: Близнюк А.О., к.е.н., доцент
Харківський національний автомобільно-дорожній університет*

Складська логістика успішно виконує ключову роль у логістичній системі, оскільки забезпечує ефективне зберігання, управління запасами та розподіл товарів у межах постачання та споживання. Її основним призначенням є оптимізація процесів зберігання, обробки та доставки товарів для задоволення потреб кінцевих споживачів або виробничих ліній.

Основні функції складської логістики в логістичній системі.

Зберігання товарів. Складська логістика гарантує належне зберігання товарів, що дозволяє уникнути ризику їх ушкодження або псування, а також забезпечує відповідність умов зберігання вимогам виробника або споживача.

Управління запасами. Ефективне управління запасами дозволяє оптимізувати рівень товарних запасів, зменшуючи витрати на зберігання та уникати як надлишкових, так і дефіцитних запасів, що можна вплинути на виробничі процеси чи задовольнити потреби клієнтів.

Розподіл товарів. Складська логістика забезпечує безпечну точну доставку товарів споживачам, використовуючи різні методи транспортування та забезпечуючи належне сортування та комплектування вантажів.

Інтеграція в логістичну систему. Складська логістика є невід'ємною частиною загальної логістичної системи, після чого вона тісно пов'язана з іншими етапами, такими як закупівля, транспортування, розподіл і навіть остаточна доставка. Взаємодія між цими елементами забезпечує безперервність логістичних процесів.

Оптимізація витрат. Завдяки ефективному управлінню складськими процесами можна значно знизити витрати на транспортування, зберігання та переробку товарів, що забезпечує загальну ефективність логістичної системи.

Таким чином, складська логістика є важливою складовою частиною, яка дозволяє забезпечити безперервність поставок товарів, ефективне управління запасами, зниження витрат та покращення сервісу для споживачів, що підвищує конкурентоспроможність підприємства.

Ефективне функціонування залежить від чіткої організації технологічних процесів. Основні операції складської логістики включають: розвантаження транспорту, приймання продукції за обсягом та якістю, розміщення товарів на складі (викладення в стелажі або штабі), відбір товарів із місця зберігання, комплектацію замовлень та упаковку, завантаження на транспортні засоби, а також внутрішньоскладське переміщення вантажів.

Найбільший вплив на ефективність мають операції з вхідними та вихідними матеріальними потоками, зокрема розвантажувальні та вантажні роботи.

Вимоги до процесу розвантаження: швидке розвантаження транспорту для мінімізації використаного простору; використання сучасного вантажопідйомного обладнання, такого як автонавантажувачі, крани, конвеєри тощо; чітка організації робіт для оптимізації робочого часу.

Рекомендації для підвищення ефективності прийняття товарів: забезпечення офіційної інформації про постачання товарів (найменування, обсяги, терміни, постачальник, тип тари); оптимізація персоналу та техніки, необхідної для розвантаження; попереднє визначення місця зберігання товарів і закріплення конкретних зон для відповідних груп товарів.

Загалом, оптимізація складських операцій дозволяє скоротити витрати часу, зменшити витрати на зберігання та підвищити ефективність логістичних процесів, що, у свою чергу, позитивно впливає на загальну ефективність логістичної системи.

Основні умови ефективного функціонування складу як елемента логістичної системи.

До принципів ефективної складської логістики належать системний підхід: склад – не ізольована структура, а елемент логістичної системи; взаємодія та взаємини: склад повинен узгоджено працювати з постачальниками, клієнтами та внутрішніми процесами компанії; оптимізація матеріального потоку: технічні та технологічні можливості відповідають зовнішньому транспорту та потребам споживачів; зниження витрат без втрати послуги: скорочення витрат на обробку

вантажів не повинно впливати на якість обслуговування клієнтів; комплексність логістичних послуг: складські послуги повинні відповідати загальній клієнтській політиці компанії; доцільність рішень: технологічні інновації впроваджуються не через «моду», а через логістичну потребу та економічну вигоду; автоматизація інформаційних потоків: незалежна від рівня технічного оснащення відповідно необхідна автоматизована система управління.

Переважає частина матеріально-технічних ресурсів підприємства проходить через склади, що займають значну частину території підприємства і часто використовують достатню частину часу виробничого циклу. Ці фактори створення індустрії зберігання ключовою частиною будь-якого бізнесу.

Зберігання запасів організовується відповідно до технологічних карт, які починають робочий процес обробки замовлень. Така карта містить перелік основних операцій, їх порядок, умови та вимоги до виконання, а також інформацію про необхідне обладнання, інструменти, склад команди та розміщення персоналу. У карті визначено послідовність і умови виконання операцій, таких як розвантаження вантажу, прийом товару за кількістю та якістю, методи упаковки та укладання товарів на піддоні, у штабі чи на полицях, а також режим зберігання та контроль за безпекою. Крім того, карта вказує порядок випуску, упаковки та маркування товарів.

Отже, основним призначенням складської логістики є створення ефективної системи складування, що сприяє оптимальному розміщенню вантажів на складі та раціональному управлінню ними. Це дозволяє не лише забезпечити ефективне використання простору, а й підвищити загальну ефективність логістичних процесів на підприємстві.

УПРАВЛІННЯ РИЗИКАМИ ТРАНСПОРТНО-ЛОГІСТИЧНИХ ПІДПРИЄМСТВ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ ТА ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ

Прокопова В.О., Масюта А.В.

Науковий керівник: Величко Я.І., асистент

Харківський національний автомобільно-дорожній університет

В сучасних умовах діяльність транспортно-логістичних підприємств (ТЛП) України значно ускладнюється через воєнні дії та наслідки економічної нестабільності. Ризики, які виникають у цей період, мають системний характер, тому вимагають комплексного підходу до управління ними.

Основною проблемою є руйнування транспортної інфраструктури, що спричинило перебої у функціонуванні логістичних мереж. Значні пошкодження доріг, мостів, складів і перевантажувальних терміналів суттєво ускладнили транспортування вантажів. У зв'язку з цим підприємства змушені шукати альтернативні маршрути та способи перевезень, що підвищує вартість послуг і подовжує терміни доставки [1].

Порушення ланцюгів постачання через небезпечні умови та блокування основних транспортних шляхів також є актуальною проблемою. В таких умовах

важливо забезпечити гнучкість ланцюгів постачання, впроваджуючи альтернативні стратегії, зокрема ніаршоринг та оншоринг. Ці стратегії дозволяють підприємствам зменшити залежність від зовнішніх чинників та швидко адаптуватись до змін середовища [2].

Ще одним значущим ризиком є зниження попиту на транспортні послуги, спричинене економічним спадом, зменшенням ділової активності підприємств та населення в період війни. Зниження попиту призводить до зменшення обсягів перевезень, втрати доходів та погіршення фінансових результатів підприємств. Для мінімізації цього ризику підприємствам необхідно проводити активну політику диверсифікації послуг, виходу на нові ринки, а також адаптувати стратегію до змін у споживчій поведінці [3].

Фінансові ризики в умовах військових дій також загострюються через нестабільність валютних курсів, обмежений доступ до фінансування та збільшення витрат на логістику. Вирішення цих проблем лежить у площині оптимізації витрат, використанні фінансових інструментів для страхування ризиків та пошуку альтернативних джерел фінансування. Ефективне управління фінансовими ризиками дозволяє підприємствам уникнути значних втрат і забезпечити економічну стабільність [1-3].

Не менш важливим є кадровий ризик, пов'язаний із втратою кваліфікованих працівників через мобілізацію та трудову міграцію. Втрата персоналу може суттєво вплинути на ефективність роботи підприємств, тому керівники повинні впроваджувати програми з утримання та розвитку працівників, створювати стимули для їхнього повернення після завершення воєнних дій, а також активно займатися перекваліфікацією нових співробітників [3-4].

У повоєнний період особливої уваги потребує відновлення логістичної інфраструктури. Розвиток нових транспортних коридорів, реконструкція зруйнованих об'єктів та впровадження сучасних технологій сприятимуть підвищенню стійкості логістичних систем [1-4]. Загальна характеристика ризиків і пропонованих заходів управління ними наведена в таблиці 1.

Таблиця 1 – Основні ризики ТЛП та заходи управління ними в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення

Ризик	Опис	Заходи управління
Руйнування інфраструктури	Знищення або пошкодження транспортних шляхів, складів та інших об'єктів	Реконструкція та модернізація інфраструктури; диверсифікація маршрутів; використання альтернативних видів транспорту
Порушення ланцюгів постачання	Затримки або припинення постачання товарів через небезпеку або блокування шляхів	Розробка альтернативних маршрутів; створення запасів критичних ресурсів; укладання договорів з кількома постачальниками
Зниження попиту на послуги	Скорочення обсягів перевезень через економічний спад або зміну ринкових умов	Диверсифікація послуг; вихід на нові ринки; адаптація до змін у споживчому попиті

Ризик	Опис	Заходи управління
Фінансові ризики	Зростання витрат, коливання валютних курсів, обмежений доступ до фінансування	Оптимізація витрат; використання фінансових інструментів для хеджування ризиків; пошук альтернативних джерел фінансування
Кадрові ризики	Втрата кваліфікованого персоналу через мобілізацію або міграцію	Розробка програм утримання персоналу; навчання та перекваліфікація працівників; залучення нових фахівців

Узагальнюючи, управління ризиками ТЛП в умовах сучасної України вимагає комплексного підходу. Адаптація до нових умов, впровадження сучасних методів оцінки та мінімізації ризиків, а також стратегічне планування відновлення інфраструктури є ключовими елементами забезпечення стійкості та ефективності діяльності підприємств у цей непростий період.

Література:

1. Сущенко Р., Ільченко Н. Адаптація ланцюгів постачання до викликів воєнного стану. *Міжнародний науково-практичний журнал Товари ринки*. 2023. № 45 (1). С. 4–16. DOI: [https://doi.org/10.31617/2.2023\(45\)01](https://doi.org/10.31617/2.2023(45)01) (дата звернення: 10.03.2025).
2. Закравець Я., Шевченко О. Адаптація логістики до потреб ринку під час військових дій в Україні. *Логістичне управління та безпека руху на транспорті*: збірник наукових праць науково-практичної конф., 1 лютого 2024 р., м. Київ / відп. ред. Н.Б. Чернецька-Білецька. Київ: СНУ ім. В. Даля, 2024. 88 с. С. 18-20.
3. Мамчин М.М., Михаць А.Р., Демко М.Я. Вплив військового стану на логістичну діяльність в Україні. *Ефективна економіка*. 2024. № 6. DOI: <http://doi.org/10.32702/2307-2105.2024.6.62> (дата звернення: 10.03.2025).
4. Кузяк В. Управління логістичними процесами в Україні: проблеми та шляхи розв'язання в умовах воєнного стану. *Економіка та суспільство*. 2023. № 55. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-55-13> (дата звернення: 10.03.2025).

ОНБОРДИНГ ПЕРСОНАЛУ ЯК ФАКТОР ЕФЕКТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВА

Сафронов В.Ю.

*Науковий керівник: Водолажська Т.О., к.е.н., доцент
Харківський національний автомобільно-дорожній університет*

Зростаюча конкуренція за кваліфікованих спеціалістів, розвиток корпоративної культури, вихід нових поколінь на ринок праці та необхідність адаптації до економічних криз змушують керівників та HR-менеджерів удосконалювати процеси управління персоналом, застосовуючи нові методи онбордингу [1].

Онбординг – це систематизований процес адаптації нових співробітників,

який орієнтований на їх інтеграцію в організацію, допомогу в підготовці до успішної роботи та забезпечення високої продуктивності. Це більше, ніж просто базова орієнтація, яка займає кілька днів. Програма адаптації повинна бути спрямована на підвищення лояльності та ефективності працівників на перших етапах, що в результаті сприяє покращенню загальної віддачі та продуктивності.

Система онбордингу є своєрідним продуктом, який працівник хоче отримати і дозволяє йому проявити інтерес до своєї роботи, бажання розвиватися професійно, а також уважність і активність. Для цього компанія повинна докласти максимум зусиль і правильно позиціонувати себе для зміцнення свого HR-бренду. Якщо організація не намагається показати себе в найкращому світлі, покращити імідж, орієнтуючись на людей, і продемонструвати переваги роботи в компанії, то процес адаптації буде неможливим [2].

Таким чином основна мета онбордингу персоналу – розробка системи, яка буде мотивувати співробітників на максимальну зацікавленість у виконанні роботи та забезпечуватиме високу якість виконання робочих обов'язків усіма.

Сучасним компаніям необхідно переглянути та оновити процес адаптації як для нових працівників, так і для тих, хто стикається з різними кризами в організації або змінами на етапах свого кар'єрного розвитку (перехід на нову посаду, переналаштування, адаптація до пониження, звільнення тощо). Це вимагає перегляду теоретичних та практичних підходів до визначення ключових понять та розробки процедур онбордингу.

Якщо організація не прагне представити себе якнайкраще, покращити імідж компанії, орієнтованої на людей, і продемонструвати переваги роботи в цій компанії, тоді адаптація неможлива [2].

Оскільки співробітники є цінним активом і ключовою конкурентною перевагою компанії, впровадження ефективного онбордингу сприяє залученню та утриманню кваліфікованих, відданих і лояльних працівників, що позитивно впливає на репутацію організації, її фінансові показники та зміцнює бренд компанії [3].

Основною метою процесу адаптації є надання новим працівникам знань, навичок і контактів, необхідних для успішного виконання їхніх обов'язків. Як тільки нові співробітники здобудуть ці знання та відчують впевненість, вони почнуть використовувати внутрішні ресурси, такі як бази знань і довідкові служби, для виконання щоденних завдань, а також самостійно розвиватимуться і працюватимуть над кар'єрним ростом. Це свідчить про те, що співробітник є конкурентною перевагою, яка приносить значну цінність і користь компанії.

Основні критерії ефективності системи онбордингу працівників включають:

- зниження рівня плинності кадрів;
- формування резерву кадрів;
- скорочення часу, необхідного для досягнення беззбитковості новими співробітниками;
- формування позитивного ставлення до роботи та організації у нових працівників;
- зменшення кількості конфліктів у командах.

До найбільш популярних методів оцінки ефективності системи онбордингу відносяться:

- оцінка після одного, двох або трьох місяців роботи;
- опитування співробітників після періоду адаптації;
- включення питань про систему адаптації до щорічних досліджень задоволеності співробітників [2].

Можна дійти висновку, що онбординг працівників триває протягом усього періоду їхньої професійної діяльності, тому адаптацію варто розглядати як безперервний процес. Для ефективного функціонування онбордингу зазвичай розробляють спеціальні програми, які дозволяють оцінювати його результативність. Основним методом аналізу цієї системи доцільно використовувати опитування.

Отже, онбординг співробітників підприємств та компаній є одним із ключових факторів, що впливає на продуктивність їх діяльності та є дієвим засобом підвищення ефективності їх роботи загалом.

Література:

1. Кушнірук М. Онбординг. Адаптація персоналу в умовах віддаленої роботи. *People force : веб-сайт*. URL : <https://peopleforce.io/uk/blog/onboarding-adaptatsiya-personalu-v-umovah-viddalenoyi-roboti> (дата звернення 1.03.2025)
2. Василик А., Мурза К. Сучасні підходи до адаптації та організаційної соціалізації персоналу. *Галицький економічний вісник*. 2020. № 3 (64). С. 138-146. URL : <https://elartu.tntu.edu.ua/handle/lib/32484>
3. Лайфхаки онлайн-онбордингу співробітників у 2021 році: кейс PeopleForce. *Budni – медіа платформа про роботу та життя : веб-сайт*. URL : <https://budni.robota.ua/expert-thoughts/layfhaki-onlayn-onbordingu-spivrobitnikiv-u-2021-rotsi-keys-peopleforce> (дата звернення 4.03.2025)

ОПТИМІЗАЦІЯ ЛОГІСТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ ЗА ДОПОМОГОЮ БЛОКЧЕЙН-ТЕХНОЛОГІЙ: ПЕРЕВАГИ, ВИКЛИКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

Терехова А.О., Чумаченко С.С.

Науковий керівник: Величко Я.І., асистент

Харківський національний автомобільно-дорожній університет

У сучасних умовах глобалізації та цифровізації економіки логістичні процеси стають дедалі складнішими, вимагаючи впровадження новітніх технологій для забезпечення їхньої ефективності, прозорості та безпеки. Однією з таких інновацій є блокчейн-технологія, яка здатна революціонізувати управління ланцюгами постачання, забезпечуючи децентралізоване, незмінне та прозоре зберігання даних.

Останніми роками спостерігається зростання інтересу науковців та практиків до впровадження блокчейн-технологій у логістиці. Дослідження показують, що блокчейн може ефективно вирішувати проблеми довіри між

учасниками ланцюга постачання, знижувати транзакційні витрати та підвищувати ефективність взаємодії. Так, Колодізева Т.О. у своїй роботі виділяє сильні та слабкі сторони блокчейну щодо його впровадження в транспортну логістику та управління ланцюгами постачання, а також аналізує можливості та загрози цього процесу [1]. Люлька А. та Дмитрів Д. досліджують переваги впровадження блокчейн-технологій у логістиці, зокрема підвищення ефективності, прозорості та безпеки обробки даних [2]. Інші дослідження підтверджують високий потенціал блокчейну для оптимізації логістичних операцій та створення більш ефективних ланцюгів постачань [3-4].

Незважаючи на значні переваги блокчейн-технологій, існують певні виклики, які стримують їх широкомасштабне впровадження в логістиці. Багато компаній використовують застарілі ІТ-системи, які не сумісні з блокчейн-технологіями, що ускладнює їх інтеграцію та вимагає значних інвестицій. Нестача єдиних стандартів для впровадження блокчейну у логістиці ускладнює прогнозування та планування архітектури системи. Високі витрати на впровадження та експлуатацію блокчейн-рішень, а також ризики, пов'язані з технічними проблемами, можуть бути перешкодою для їх застосування. Метою даного дослідження є розробка рекомендацій щодо впровадження блокчейн-технологій для оптимізації логістичних процесів, враховуючи існуючі виклики та потенційні переваги.

Блокчейн-технології пропонують низку переваг для логістичних процесів. Усі транзакції записуються в незмінний реєстр, що забезпечує можливість відстеження товарів у реальному часі та підвищує довіру між учасниками ланцюга постачання. Автоматизація процесів та зменшення кількості посередників сприяють зниженню операційних витрат. Використання криптографії забезпечує захист даних від несанкціонованого доступу та шахрайства. Окрім вже згаданих проблем інтеграції, стандартизації та витрат, існують інші виклики. Відсутність чітких законодавчих норм щодо використання блокчейну може стримувати його впровадження. Збільшення кількості транзакцій може призвести до зниження швидкості обробки даних у блокчейні. Для успішного впровадження блокчейн-технологій у логістичні процеси рекомендується проведення пілотних проектів, тестування блокчейн-рішень на окремих ділянках ланцюга постачання для оцінки їх ефективності. Співпраця між галузевими організаціями для розробки єдиних стандартів та протоколів взаємодії. Навчання персоналу новим технологіям та адаптація організаційної структури для підтримки інновацій. Співпраця з державними органами для розробки відповідної нормативно-правової бази.

Узагальнюючи, блокчейн-технології мають значний потенціал для оптимізації логістичних процесів, забезпечуючи прозорість, безпеку та ефективність. Однак для їх успішного впровадження необхідно подолати низку викликів, таких як інтеграція з існуючими системами, стандартизація, вартість та регуляторні аспекти. Ретельне планування, співпраця між учасниками ринку та адаптація до нових умов є ключовими факторами успішної реалізації блокчейн-рішень у логістиці.

Література:

1. Колодізева Т. О. Перспективи впровадження блокчейн-технології в транспортну логістику та управління ланцюгами поставок. *БізнесІнформ*. 2023 № 6. С. 184-190. URL: business-inform-2023-6_0-pages-184_190.pdf (дата звернення: 01.03.2025).
2. Люлька А., Дмитрів Д. Впровадження блокчейн-технологій у логістичній діяльності. *Тези доповідей V міжнародної науково-практичної конференції учених та студентів «Цифрова економіка як фактор інновацій та сталого розвитку суспільства»* / Тернопіль: Тернопільський національний технічний університет ім. І.Пулюя (м. Тернопіль, 28-29 листопада 2024 р.), 2024. 198 с. С. 174-176. URL: https://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/lib/46689/5/Zbirnyk_tez_Tsyfrova_ekonomika_2024.pdf (дата звернення: 01.03.2025).
3. Корнага Я. І., Тільняк Ю. Я. Дослідження та застосування технології блокчейн у транспортній логістиці. *Вісник ЖДТУ. Серія «Технічні науки»*. 2019. № 1(83). С. 12–17. URL: [https://doi.org/10.26642/tn-2019-1\(83\)-12-17](https://doi.org/10.26642/tn-2019-1(83)-12-17) (дата звернення: 01.03.2025).
4. Дмитрієва О. І., Стогул К. М. Функціональні можливості блокчейн-платформ у транспортній галузі: огляд та перспективи розвитку. *Проблеми та перспективи розвитку підприємництва*. 2024. № 33. С. 16-37. DOI: <https://doi.org/10.30977/PPB.2226-8820.2024.33.16> (дата звернення: 01.03.2025).

ВПЛИВ ФАКТОРІВ ВНУТРІШНЬОГО ТА ЗОВНІШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА НА КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ ТРАНСПОРТНИХ ПІДПРИЄМСТВ

Ткаченко Є.С.

Науковий керівник: Близнюк А.О., к.е.н., доцент
Харківський національний автомобільно-дорожній університет

Ринок транспортних послуг є насиченим, і з кожним роком попит на ці послуги збільшується. Це призводить до зростання кількості транспортних підприємств, що створює конкуренцію. У таких умовах важливо приділити увагу оцінці та підвищенню конкурентоспроможності вантажних транспортних підприємств, а також пошук нових джерел конкурентних переваг для ведення успішної конкурентної боротьби.

Конкурентоспроможність транспортного підприємства своєю продуктивністю здатна створювати та надавати послуги, які за якою, ціною та іншими характеристиками є більш привабливими для споживача, ніж аналогічні послуги, які пропонують конкуренти. Оцінюючи конкурентні переваги, транспортне підприємство повинно орієнтуватися на вимоги та очікування споживачів, а також перевіряти, чи дійсно ці переваги оцінені ними позитивно.

Таким чином, для успішної своєї діяльності та збереження конкурентних позицій підприємство має регулярно аналізувати сили, адаптувати послуги до

вимог ринку та працювати над удосконаленням сервісу, щоб залишатися лідером у конкурентній боротьбі.

Рівень конкурентоспроможності послуг автотранспорту формується під впливом різних чинників, які можуть як підвищити, так і знизити конкурентну позицію підприємства. Ефективне використання цих чинників забезпечує можливість отримання конкурентних переваг.

Основні фактори конкурентоспроможності послуг автотранспорту це якість послуг, вартість споживання, рівень сервісу, інноваційна активність, потенціал розвитку транспортних послуг.

Визначення та аналіз цих факторів підвищення дозволяє підприємству розробляти ефективні стратегії для своєї конкурентоспроможності на ринку транспортних послуг. Транспортне підприємство працює у конкретному оточенні чи сфері, взаємодіючи з цією сферою. Прийняття різних рішень для підприємства виконується з урахуванням певних факторів як зовнішніх, і внутрішніх.

Внутрішні фактори роботи не мають лише можливості, а й ефективність процесу адаптації підприємства до викликів та загроз зовнішнього середовища. До факторів внутрішнього середовища можна віднести такі елементи як наявність виробничо-економічних ресурсів підприємства автотранспорту, стратегія розвитку організації та її здатність адаптуватися до змін, вартісна політика, яка впливає на фінансові потоки та собівартість, кваліфікація персоналу, що є основою для ефективного виконання завдань, мотивація та система заохочень для співробітників, що сприяють досягненню високих результатів, застосування інформаційних ресурсів для автоматизації процесів і вдосконалення управлінських рішень.

Ці фактори взаємодіють між собою та формують основу стабільного функціонування підприємства в умовах ринкової конкуренції.

Внутрішні фактори – це можливості транспортного підприємства із забезпечення своєї конкурентоспроможності. Чинники довкілля відбивають комплекс умов, яких адаптується транспортне підприємство. Зовнішнє середовище є необхідною умовою для його існування. Власне у довкіллі створюються основні показники ринку транспортних послуг, тобто. його тип, ємність, присутність та можливості конкурентів, забезпеченість, склад та структура трудових ресурсів. Фактори довкілля неоднорідні характером впливу конкурентоспроможності послуг автотранспорту. До чинників довкілля, які впливають на конкурентоспроможність послуг автотранспорту, можна віднести: державно-економічні, науково-технічні, правові чинники, чинники природного довкілля, стратегію конкурентів, формування інфраструктури ринку транспортних послуг.

Дослідження конкурентних позицій підприємства на ринку дозволяє виявити його сильні та слабкі сторони, а також встановити ключові фактори, що впливають на ставку споживачів та зміну ринкової частки. Одним із основних факторів, що починає конкурентоспроможність автотранспортних послуг, є конкурентне середовище, яке є складовою рекламної сфери. Воно охоплює всі інфраструктурні елементи ринку транспортних послуг, що впливають на

взаємодію між постачальниками та споживачами цих послуг. Конкурентне середовище автотранспортних послуг формується під впливом різних моделей конкуренції та численних факторів, що діють на ринку. Воно має певні межі, часові рамки та різний рівень насиченості впливу.

Аналіз та оцінка зазначених чинників дозволили розробити заходи для підвищення конкурентоспроможності транспортного підприємства. Важливо досягти того, що кожен із цих факторів може мати як позитивний, так і негативний вплив, залежно від соціально-економічних умов. Тому транспортно-експедиційний відділ має сприймати їх як можливості для покращення обслуговування клієнтів та залучення нових. Більш комплексний підхід до управління конкурентоспроможністю дозволяє підприємству забезпечити стабільний стан, чітке розуміння сильних і слабких сторін своєї діяльності та діяльності конкурентів, що одночасно сприятиме досягненню конкурентної переваги.

Інтерес підприємства до максимізації результатів його діяльності зумовлює необхідність підвищення конкурентоспроможності транспортних компаній, що забезпечує вдосконалення роботи всіх підрозділів і галузей підприємства. Конкурентоспроможність є ключовим фактором забезпечення безпеки вантажу під час транспортування та його ефективної доставки. Інструментом для розробки стратегічних завдань з підвищення конкурентоспроможності може бути комплексний підхід до розробки та створення моделі конкурентоспроможності транспортного підприємства.

ГНУЧКЕ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ АВТОТРАНСПОРТНИХ ПІДПРИЄМСТВ В СУЧАСНИХ КРИЗОВИХ УМОВАХ

Усачова Ю.С., Лещенко І.О.

Науковий керівник: Величко Я.І., асистент

Харківський національний автомобільно-дорожній університет

У сучасних умовах, коли Україна стикається з воєнними діями та економічною нестабільністю, автотранспортні підприємства (АТП) зазнають значних викликів. Одним із ключових аспектів їхньої діяльності є управління персоналом, яке потребує гнучкості та адаптивності для забезпечення стійкості та ефективності підприємств.

Гнучке управління персоналом передбачає здатність швидко реагувати на зміни зовнішнього середовища, адаптувати стратегії та процеси управління до нових умов. У кризових ситуаціях, таких як воєнний стан, це стає критично важливим. Дослідження показують, що в умовах невизначеності та ризику необхідно формувати безпековий стиль управління, який враховує специфіку кризових явищ [1].

Одним із ключових елементів гнучкого управління є адаптивність бізнес-процесів. Сучасні умови функціонування АТП вимагають впровадження методичного забезпечення оцінювання гнучкості бізнес-процесів підприємства.

Це дозволяє оперативно реагувати на зміни, оптимізувати ресурси та забезпечувати безперервність діяльності [2].

В умовах кризи особливого значення набуває мотивація персоналу. Розробка ефективних мотиваційних стратегій сприяє підвищенню продуктивності та лояльності працівників. Дослідження вказують на необхідність застосування сучасних підходів до мотивації праці, зокрема в умовах цифровізації та воєнного стану [3].

Крім того, важливо враховувати економічні та організаційно-правові аспекти управління персоналом в умовах невизначеності. Застосування функціонального підходу до управління персоналом дозволяє забезпечити ефективність діяльності підприємства навіть у кризових умовах [1].

Нижче представлено таблицю, яка ілюструє основні аспекти гнучкого управління персоналом АТП у кризових умовах (див. табл. 1).

Узагальнюючи, гнучке управління персоналом є необхідною умовою стійкості та ефективності автотранспортних підприємств у кризових умовах. Адаптивність бізнес-процесів, ефективна мотивація персоналу та врахування організаційно-правових аспектів дозволяють підприємствам не лише виживати, але й розвиватися в умовах невизначеності. Впровадження сучасних підходів до управління персоналом сприятиме підвищенню конкурентоспроможності та забезпечить стійке функціонування АТП в Україні.

Таблиця 1 – Аналітична оцінка заходів гнучкого управління персоналом автотранспортних підприємств у кризових умовах

Аспект управління	Основні заходи	Очікуваний результат	Потенційні ризики	Необхідні ресурси	Практичні рекомендації керівникам
Адаптивність бізнес-процесів	Оцінка та швидка адаптація бізнес-процесів до нових умов діяльності	Підвищення оперативності і реагування на зміни, зменшення втрат ресурсів	Опір персоналу, помилки при реорганізації процесів	Кваліфікований персонал, методики оцінки процесів, консалтингові послуги	Регулярне оцінювання процесів, навчання персоналу, поетапна реалізація змін
Мотивація персоналу	Запровадження гнучких мотиваційних програм, нематеріальних стимулів, індивідуальний підхід	Зростання продуктивності праці, підвищення лояльності працівників	Недостатність фінансових ресурсів, помилки у визначенні мотиваційних потреб працівників	Фінансові ресурси, аналіз потреб працівників, HR-фахівці	Розробка системи зворотного зв'язку, гнучке коригування програм мотивації
Організаційно-правове регулювання	Моніторинг змін законодавства, адаптація внутрішніх	Мінімізація юридичних ризиків, забезпечення відповідності	Недостатня швидкість реагування на зміни законодавства	Юридичний відділ, програмні продукти для	Організація постійного моніторингу законодавства, залучення

Аспект управління	Основні заходи	Очікуваний результат	Потенційні ризики	Необхідні ресурси	Практичні рекомендації керівникам
	нормативних документів, оперативна комунікація з персоналом	чинним нормам, стабільність роботи підприємства	а, помилки юридичної інтерпретації	моніторингу законодавства	юридичних консультантів, регулярні тренінги для персоналу

Література:

1. Спіцина А., Ярова Р., Шевченко О. Економічні та організаційно-правові аспекти управління персоналом транспортної галузі в умовах невизначеності. *Modeling the development of the economic systems*. 2024. № 3. С. 50–62. URL: <https://doi.org/10.31891/mdes/2024-13-7>.
2. Гобела В. В., Живко З. Б., Леськів Г. З., Мельник С. І. Управління кризовими ситуаціями : навчальний посібник. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. 228 с. ISBN 978-617-511-354-7.
3. Спіцина А., Нестеренко О. Управління мотивацією персоналу транспортної галузі в умовах цифровізації. *Modeling the development of the economic systems*. 2024. № 4. С. 304–311. URL: <https://doi.org/10.31891/mdes/2024-14-40>.

ПОТЕНЦІАЛЬНІ МОЖЛИВОСТІ ЩОДО ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ОСНОВНИХ ЗАСОБІВ ПІДПРИЄМСТВА

Фархадов В.І.

*Науковий керівник: Близнюк А.О., к.е.н., доцент
Харківський національний автомобільно-дорожній університет*

Формування ринкових відносин забезпечує конкуренцію між товаровиробниками, у якому успіху досягнути ті, хто постійно вдосконалює ефективність використання основних засобів. Виявити та реалізувати такі можливості обґрунтований економічний аналіз.

Збільшення обсягів виробництва та підвищення фондівіддачі можна досягти шляхом впровадження в експлуатацію нового обладнання, його модернізації, скорочення простоїв, підвищення коефіцієнта зміни, інтенсивного використання обладнання, а також впровадження передових технологічних рішень.

Під час оцінки наявних і перспективних резервів замість запланованих показників факторів аналізується їхній результативний рівень. Зростання обсягів виробництва за рахунок введення нового обладнання шляхом примноження його додаткових продуктів на фактичний середньорічний виробіток або інші ключові фактори, що впливають на продуктивність.

Скорочення простоїв обладнання збільшує середню кількість днів його роботи на рік, що у вашому відвідуванні нараховується на кількість одиниць

устаткування та фактичних середньоденних виробітків, забезпечуючи зростання продуктивності.

Для оцінки резервів збільшення випуску продукції за рахунок підвищення коефіцієнтів зміни необхідно помножити можливий приріст цього показника на загальну кількість робочих днів обладнання та фактичних змінених виробіток.

Прискорення внутрішньозмінних простоїв сприяє збільшенню середньої тривалості змін, що позитивно впливає на обсяг виробництва. Для розрахунку відповідного резерву необхідно помножити можливе збільшення збільшення швидкості змін на середньорічну продуктивність обладнання та загальну кількість змін у роботі всього парку техніки.

Оцінка резервів підвищення випуску продукції через зростання середньої продуктивності вимагає ефективних заходів, зокрема модернізації обладнання, інтенсифікації його використання та впровадження новітніх технологій. Отриманий резерв потім примножується на загальну кількість годин роботи обладнання з урахуванням одиниць техніки, робочих днів, коефіцієнта зміни та тривалості змін.

Варто зазначити, що в умовах науково-технічного прогресу поточне зростання фондівіддачі ускладнюється швидким оновленням обладнання, яке потребує адаптації, а також збільшення капітальних вкладень, спрямованих на покращення умов праці, охорони навколишнього середовища тощо. Одним із пріоритетних завдань розвитку є підвищення обсягів виробництва насамперед за рахунок підвищення його ефективності та максимального використання внутрішніх резервів. Досягти цього можна шляхом раціонального використання основних фондів і виробничих потужностей.

Збільшення обсягів промислового виробництва досягається за рахунок:

- введення в експлуатацію нових основних фондів і виробничих потужностей;
- підвищенню ефективності використання наявних основних фондів і виробничих потужностей.

Оптимізація використання діючих основних фондів і виробничих потужностей, у тому числі нещодавно введені в експлуатацію, можлива через:

- підвищення інтенсивності їх використання;
- підвищення екстенсивного навантаження. Більш ефективне використання виробничих потужностей досягається передусім за рахунок їхнього технічного вдосконалення.

Збільшення часу роботи обладнання можливо за рахунок:

- підтримання балансу між виробничими потужностями різних груп устаткування на шкірній виробничій ділянці, між цехами підприємства, окремими виробництвами всередині галузі, а також між темпами розвитку промислових галузей і всього народного господарства;
- покращення обслуговування основних фондів, підтримку технологічних вимог виробництва, удосконалення організації праці, що сприяє належному використанню обладнання, запобігання простої та аварій, забезпечення своєчасного і якісного ремонту, що скорочує простоту через продовження обслуговування та міжремонтний період;

- реалізації заходів, спрямованих на підвищення частки основних виробничих операцій у структурі робочого дня, сезонного зменшення кількості у роботі підприємств, а також підвищення ефективності виробництва.

Важливим напрямком підвищення ефективності використання обладнання є підвищення його змінності. Протест на багатьох підприємствах основного устаткування не працює на повну потужність через дефіцит робочої сили, що ускладнює завдання підвищення коефіцієнта змінності.

Підсумовуючи викладене, можна зробити загальний висновок.

Основні засоби – це частина майна підприємства, яка виконує функцію засобів праці в процесі виробництва продукції, виконання робіт або надання послуг, а також застосування для управлінських потреб протягом тривалого періоду. Раціональне використання основних засобів і виробничих потужностей позитивно впливає на всі техніко-економічні показники підприємства, зокрема продуктивність праці, рівень фондівіддачі, обсяг виробництва та собівартість продукції. Аналізуючи забезпечення підприємства базовими показниками, слід оцінити їхню надійність, структуру, динаміку, технічний стан та ефективність використання. Виробнича потужність підприємства залежить від його промислово-виробничих фондів, які розділені на активну та пасивну частини, а також окремі підгрупи відповідно до функціонального призначення. Така деталізація виявити резерви підвищення ефективності використання основних засобів шляхом оптимізації їхньої структури.

ПІДХОДИ ДО ОЦІНКИ ТРУДОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ ПІДПРИЄМСТВА

Фрайтаг Р.М., Кролевецький Є.В.

Науковий керівник: Водолажська Т.О., к.е.н., доцент

Харківський національний автомобільно-дорожній університет

Наразі в Україні фіксується відсутність єдиних методичних підходів, так же як і реальної інформаційної бази, для сучасного оцінювання трудового потенціалу країни. Такий стан частково пояснюється наявністю значних площ окупованих територій, міграцією працездатного населення закордон та внутрішніми переміщеннями в центральні і західні регіони бізнесу та персоналу, нестача кваліфікованих фахівців та професіоналів, інвестицій в сучасні бізнес-процеси тощо [1].

Ці ж обставини безпосередньо впливають та спроможність оцінювання трудового потенціалу підприємств як складового елементу трудового потенціалу національної економіки.

В теперішніх навколишніх обставинах, в яких приходить працювати бізнесу (посилення інтелектуального капіталу, цифровізації економіки, інноваційного та інвестиційного розвитку, модернізації та діджиталізації виробничих процесів, геть зростає роль людини як ключової стратегічної конкурентної переваги. Через це до працівників підприємств та установ висуваються все нові та посилені вимоги, зокрема до їх професійного та

кваліфікаційного рівня, компетентності та рівня розвитку. Всі ці характеристики враховуються у трудовому потенціалі, який працедавці прагнуть використовувати в повній мірі шляхом розвитку потенційних можливостей персоналу.

Оцінювання рівня таких потенційних можливостей працівників підприємства здійснюють через оцінювання трудового потенціалу базуючись на одному або декількох відповідних підходах. При цьому метою оцінювання рівня та стану трудового потенціалу є «аналіз тенденцій, що спостерігаються в роботі персоналу, та розробка заходів, що спрямовані на формування та збереження трудового потенціалу підприємства» [2].

Дослідження сучасних публікацій за тематикою оцінювання рівня трудового потенціалу підприємств [1-3] дозволив підсумувати щодо існування та застосування достатньо численної множини традиційних підходів до реалізації цього процесу, зокрема :

- витратний;
- порівняльний;
- результативний;
- ресурсний;
- факторний;
- інтегральний;
- суб'єктивний [2].

В межах наведених вище підходів оцінювання здійснюється за різними методами, що упорядковані за групами:

- кількісні (рейтинговий метод, ранговий та метод визначеного розподілу);
- якісні (інтерв'ювання, метод ділових ігор, метод вільних характеристик, матричний, метод 360 градусів, описовий та метод оцінювання за вирішальною ситуацією);
- комбіновані (парного порівняння, анкетування, тестування, метод підсумовування оцінок, метод шкали спостереження за поведінкою, метод класифікації, оцінка за моделями компетентності тощо).

У роботі [3] репрезентовано схожу загалом, але з певними відмінностями класифікацію сучасних підходів до оцінювання людського (трудового) потенціалу підприємства, відповідно до якої виділено наступні підходи :

- 1) Витрато-орієнтований (cost-based);
- 2) Доходо-орієнтований (income-based)
- 3) Показниково-орієнтований (indicators-based)
- 4) Результато-орієнтований (results-based)
- 5) Орієнтований на розвиток (sustainable development-based)
- 6) Компетентнісно-орієнтований (skill-based) [3].

В них зосереджується увага на інтеграції інформаційних технологій і систем управління знаннями, що забезпечують високу точність, об'єктивність та оперативність оцінки. Задля досягнення таких цілей сучасні підходи до оцінювання рівня трудового потенціалу підприємств мають біти наділені більш високою гнучкістю, орієнтацією на довготермінове планування, адаптивністю до

стрімких змін та спрямованістю на сталий розвиток.

Можливість використання певних підходів та окремих методів оцінювання трудового потенціалу підприємства залежить від галузі та специфіки його роботи.

Література:

1. Кільницька О. С., Яремова М. І., Сушицька О. І. Оцінка трудового потенціалу та сучасні ІТ-технології в Україні. *Економіка та суспільство*. 2023. № 55. URL : <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2901>

2. Харун О. А. Аналіз сучасних методичних підходів щодо оцінки трудового потенціалу підприємства. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2016. № 12. С. 354-358. URL : <http://global-national.in.ua/issue-12-2016/20-vipusk-12-serpen-2016-r/2317-kharun-o-a-analiz-suchasnikh-metodichnikh-pidkhodiv-shchodo-otsinki-trudovogo-potentsialu-pidpriemstva>

3. Посвалюк О. А. Оцінка кадрового потенціалу підприємства : від класичних моделей до сучасних підходів управління. *Економіка та суспільство*. 2024. № 68. URL : <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/4988>

МОДЕРНІЗАЦІЯ СКЛАДСЬКИХ ЛОГІСТИЧНИХ СИСТЕМ НА ТРАНСПОРТНОМУ ПІДПРИЄМСТВІ

Харенко І.М., Сидоренко М.С.

Науковий керівник: Величко Я.І., асистент

Харківський національний автомобільно-дорожній університет

У сучасних умовах глобалізації та цифрової трансформації транспортні підприємства стикаються з необхідністю постійного удосконалення логістичних процесів. Висока конкуренція, потреба у швидкому виконанні замовлень та оптимізація витрат змушують компанії впроваджувати новітні технологічні рішення у складських системах. Сучасні дослідження підтверджують, що модернізація складської інфраструктури є ключовим чинником підвищення ефективності та конкурентоспроможності підприємств [1-3].

Одним із пріоритетних напрямів модернізації є автоматизація складських операцій, що включає впровадження систем управління складом (WMS), використання роботизованих комплексів та цифрових технологій контролю за товарними запасами [4]. Впровадження WMS дозволяє скоротити час обробки вантажів, підвищити точність інвентаризації та зменшити логістичні витрати.

Технологічні інновації, такі як розумні сканери, мобільні термопринтери та RFID-системи, значно спрощують роботу складських працівників і дозволяють оптимізувати логістичні потоки. Дослідження Zebra Technologies підтверджують, що використання інтелектуальних сканерів дозволяє скоротити час на ідентифікацію товарів та знизити рівень помилок у роботі складу [5]. Зокрема, інтеграція переносних сканерів дозволяє прискорити процес обліку

товарів на 20–30%, що позитивно позначається на загальній продуктивності підприємства.

Окрім автоматизації, важливим аспектом модернізації є цифровізація логістичних процесів. Застосування Інтернету речей (IoT) та блокчейн-технологій дає змогу відстежувати переміщення вантажів у реальному часі, забезпечувати прозорість операцій та контролювати умови зберігання продукції. Наприклад, використання датчиків у складських приміщеннях дозволяє підприємствам контролювати температурний режим і рівень вологості, що є критично важливим для перевезення фармацевтичних препаратів і продуктів харчування.

Оцінка економічної ефективності модернізації складських логістичних систем демонструє суттєве зниження операційних витрат та збільшення продуктивності. Як показує досвід підприємств, що впровадили сучасні технології, автоматизація складських процесів дозволяє скоротити середній час обробки замовлень майже втричі, а кількість помилок при відвантаженні товарів зменшується більш ніж на 70% [6].

Поряд із економічними вигодами, модернізація складських логістичних систем має вагомий вплив на екологічну стійкість підприємств. Оптимізація транспортних маршрутів дозволяє зменшити витрати пального та скоротити рівень шкідливих викидів. Використання енергоефективного освітлення та автоматизованих кліматичних систем у складських приміщеннях знижує споживання енергії, що особливо важливо в умовах сучасної екологічної політики [7]. Крім того, цифровізація документації дозволяє значно скоротити використання паперових носіїв, що сприяє збереженню природних ресурсів.

З огляду на зазначене, перспективи подальшого розвитку складських логістичних систем включають активне використання штучного інтелекту для прогнозування попиту та оптимізації запасів. Також вагоме значення має застосування цифрових двійників (digital twins) для моделювання логістичних процесів та підвищення ефективності їх управління. Використання автономних дронів для інвентаризації складів може значно прискорити процес перевірки залишків та мінімізувати ризики помилок у веденні складського обліку.

Таким чином, модернізація складських логістичних систем на транспортних підприємствах є необхідною умовою підвищення ефективності управління складськими процесами. Впровадження автоматизованих систем, цифрових технологій та роботизованих рішень дозволяє суттєво знизити витрати, підвищити швидкість обробки замовлень і покращити якість обслуговування клієнтів. Окрім економічної ефективності, модернізація сприяє зменшенню негативного впливу на довкілля, що робить транспортні підприємства більш екологічно стійкими.

Література:

1. Зав'ялова М. Інноваційні підходи в управлінні логістичними процесами на складі. *Інноваційне підприємництво: стан та перспективи розвитку* : Зб.матеріалів II Всеукр. Наук.-практ. конференції. Київ: КНЕУ, 2018. 280 с. С. 32-34.

2. Водолазський О.О., Семенов С.О., Парфьонова Ю.А., Лакіза Я.Д., Новікова Ю.С. Аналіз особливостей логістичного управління роботи автомобільного транспорту. *Логістичне управління та безпека руху на транспорті*: збірник наукових праць науково-практичної конф., 1-2 грудня 2020 р., м. Рубіжне (Луганська обл.) / відп. ред. Н.Б. Чернецька-Білецька. Сєверодонецьк: СНУ ім.В.Даля, 2020. С. 13-15.

3. Полияк В. Інноваційні технології в логістиці як фактор модернізації організаційної культури логістичних підприємств. *Економічний аналіз*. 2023. Том 33. № 4. С. 235-244.

4. Одарченко Д. М., Соколова Є. Б. Модернізація складських приміщень підприємства на базі WMS. *Проблеми економіки*. 2015. № 4. С. 210-215.

5. Вілер М. Модернізація складу без зайвого стресу. *Logistics in Ukraine*. 2021. URL: <https://logistics-ukraine.com/2021/08/18/> (дата звернення: 15.03.2025).

6. Бережна Н.Г., Біляєва О.С., Войтов В.А., Горяїнов О.М., Карнаух М.В., Кравцов А.Г., Кутя О.В., Музильов Д.О., Шраменко Н.Ю. Проблеми транспортно-логістичного забезпечення в аграрній галузі. Монографія. Харків: Міськдрук, 2019. 180 с.

7. Єгоращенко І.В. Методи «зеленої» логістики як інструмент модернізації промислового підприємства. *Вісник ОНУ імені І.І.Мечникова*. 2018. Т. 23. Вип. 5(70). С. 65-68.

МЕТОДИКА АНАЛІЗУ РОЗРАХУНКУ ЛОГІСТИЧНИХ ВИТРАТ НА ПІДПРИЄМСТВІ

Харченко І.О.

*Науковий керівник: Близнюк А.О., к.е.н., доцент
Харківський національний автомобільно-дорожній університет*

Головним завданням аналізу логістичних витрат є виявлення способів їхнього зниження. Для цього необхідно згрупувати витрати та змінити вплив окремих статей на загальні витрати. У процесі аналізу були встановлені конкретні причини зміни собівартості, її взаємозв'язок з іншими економічними показниками виробництва товарів і послуг.

Аналіз логістичних витрат насамперед потрібен для того, щоб компанія могла самостійно відстежувати недоліки в логістичній системі, визначати причини втрати прибутку та підвищувати свою конкурентоспроможність.

Умовою ефективного управління логістичними витратами є відповідна якість виконання кожної функції. Розглянемо докладніше кожен із функцій.

Планування та облік логістичних витрат. Найчастіше застосовувані на підприємстві методи планування та обліку передбачають калькулювання логістичних витрат тільки в рамках їх поділу по функціональним областям, що не дає можливість отримання інформації про формування витрат за окремими процесами та операціями та їх взаємозв'язок та взаємовплив.

Запропонований підхід передбачає більш детальне групування логістичних витрат, що може ускладнити аналіз джерел їх виникнення.

На відміну від традиційних методів, логістичний підхід забезпечує індивідуальний облік витрат для кожного етапу реалізації, де основним об'єктом аналізу є замовлення клієнта та заходи щодо його виконання. Такий метод дозволяє застосувати прибуток для конкретного замовлення і знайти можливість шляхи зниження витрат на його виконання.

Метод передбачає визначення механізму формування логістичних витрат, що з виконанням замовлень клієнтів, і навіть частки у яких кожного джерела витрат (структурної одиниці).

Контроль логістичних витрат. Основним завданням контролю, як однієї з функцій управління логістичними витратами, є якісна та кількісна оцінка планових і фактичних показників логістичної діяльності підприємства, у зв'язку з чим доцільно визначити низку факторів, що істотно впливають на його вартість.

На основі вищевикладеного можна використовувати основні принципи контролю логістичних витрат підприємства: оцінка логістичних витрат за джерелами їх виникнення; облік видів логістичних витрат під час обробки даних; проведення комплексного аналізу діяльності підприємства для встановлення взаємозв'язку та взаємодії різних видів логістичних витрат; розробка управлінських рішень, що мають гнучкість у разі зміни вартості логістичних витрат.

Необхідність аналізу логістичних витрат обґрунтована тим, що останні кілька років у багатьох країнах чітко видно зростання витрат за всі види логістичної діяльності: зміст запасів (20-40%), транспорт (15-35%), логістичне управління (10-25%).

Заходи щодо оптимізації внутрішніх логістичних витрат підприємства можуть включати: підвищення рівня підготовки персоналу через навчання, підвищення кваліфікації та сертифікацію; запровадження ефективних методів мотивації, зокрема бонусних програм для досягнення та перевищення цільових показників; проведення кожного регулярного внутрішнього аудиту для покращення використання ресурсів; скорочення відповідних захисних дій, у тому числі шляхом прискорення їх обігу; механізація та автоматизація процесів обробки й зберігання вантажів; удосконалення управління логістичними процесами, що сприяють зниженню витрат, пов'язаних зі старінням та виснаженням запасів.

Заходи щодо оптимізації логістичних витрат, пов'язаних із взаємодією компанії з бізнес-середовищем, включають: переговори з постачальниками та покупцями для забезпечення вигідніших умов співпраці, зниження ціни, проведення торгових субсидій; надання підтримки постачальникам і клієнтам при зниженні витрат через розробку корпоративних програм, організацію семінарів та створення дилерських центрів; пошук більш економічних альтернативних ресурсів для зниження витрат на закупівлю; покращення координації з постачальниками та споживачами, зокрема оптимізацію логістичного ланцюга, тимчасову доставку продукції, що зменшить витрати на управління запасами, зберігання та транспортування; балансування витрат у

логістичному ланцюгу шляхом компенсації зростання витрат на одному етапі за рахунок економії на іншому.

Рекомендації щодо зниження витрат на логістику, незалежно від джерела:

- пошук та скорочення тих видів діяльності (процедур, робіт, операцій), які не можуть створити додану вартість, шляхом аналізу та аналізу ланцюжка поставок);

- раціоналізація транспортних зв'язків (за рахунок оптимізації транспортних засобів та маршрутів);

- використання сучасних інформаційних систем підвищення ефективності управління дорожнім рухом.

Аналізуючи процес управління логістичними витратами, можна виділити такі ключові особливості: ефективність управління логістичними витратами залежить від якості планування, обліку, контролю, аналізу та розробки заходів щодо їх оптимізації; планування та облік логістичних витрат мають використовуватися комплексно – як за функціональними напрямками, так і за окремими процесами та операціями; контроль логістичних витрат повинен мати як внутрішні, так і зовнішні фактори, що впливають на їхню вартість.

ОСОБЛИВОСТІ СТРАТЕГІЧНОГО УПРАВЛІННЯ ДІЯЛЬНІСТЮ АВТОТРАНСПОРТНИХ ПІДПРИЄМСТВ МАЛОГО БІЗНЕСУ

Хижниченко А.О.

Науковий керівник: Деділова Т.В., к.е.н., доцент

Харківський національний автомобільно-дорожній університет

Автотранспортні підприємства малого бізнесу відіграють ключову роль у забезпеченні мобільності населення, розвитку логістики та комерційних перевезень. В умовах зростаючої конкуренції, змін у законодавстві та нестабільної економічної ситуації ефективне стратегічне управління стає критично важливим фактором для їхнього успішного функціонування.

В цілому, малі автотранспортні підприємства виконують важливі функції у сфері пасажирських та вантажних перевезень, логістики та муніципального транспорту. Вони мають ряд особливостей, що впливають на стратегічне управління:

- обмеженість фінансових ресурсів – нестача коштів для масштабних інвестицій у модернізацію автопарку та цифровізацію;

- гнучкість та оперативність – можливість швидко адаптуватися до змін попиту та ринкових умов;

- висока залежність від зовнішніх факторів – зміни у паливних цінах, державне регулювання, конкуренція з великими перевізниками;

- труднощі з кадровим забезпеченням – брак кваліфікованих водіїв, механіків та логістів [1].

Малі автотранспортні підприємства є важливим сегментом транспортної індустрії, забезпечуючи оперативні вантажні та пасажирські перевезення, логістику, кур'єрські послуги та інші важливі сервіси. Проте вони працюють у

складних умовах, стикаючись із зростанням конкуренції, змінами у законодавстві, підвищенням вартості пального та необхідністю оновлення автопарку. Щоб залишатися на ринку та розвиватися, малі автотранспортні компанії мають впроваджувати стратегічний підхід до управління. Це передбачає оптимізацію витрат, впровадження інновацій, ефективну логістику та гнучку адаптацію до змін ринку. Основні аспекти стратегічного управління для малого автотранспортного бізнесу розкрито у табл. 1.

Спираючись на теорію стратегічного менеджменту, автотранспортне підприємство малого бізнесу має розробляти довгострокові цілі та оцінювати напрями ефективного використання ресурсів для досягнення стабільного розвитку. Крім того, до основних функцій стратегічного управління відноситься формування стратегічного бачення та планування. Функціональні напрями стратегічного менеджменту сфокусовані на оптимізації операційної діяльності (GPS-моніторингу, онлайн-диспетчеризації, оптимізації маршрутів перевезень тощо), формуванні фінансової стратегії та управління витратами (диверсифікації джерел фінансування), управлінні персоналом та мотивації працівників (наприклад, програми із залучення та утримання кваліфікованих водіїв), впровадженні інновацій та цифровізації.

Таблиця 1 – Основні аспекти стратегічного управління для автотранспортних підприємств малого бізнесу (авторська розробка за [2-3])

Напрями стратегічного управління	Зміст управлінських процесів та впливів
Раціональне використання ресурсів	Оптимізація маршрутів для мінімізації витрат на паливо та технічне обслуговування
	Використання аналітики та GPS-моніторингу для контролю роботи транспорту та підвищення ефективності перевезень
Фінансова стабільність та інвестування	Диверсифікація доходів шляхом поєднання регулярних перевезень, доставки вантажів та орендних послуг
	Використання державних програм підтримки малого бізнесу
	Вигідні умови лізингу для оновлення автопарку
Цифровізація та автоматизація	Впровадження CRM-систем
	Онлайн-диспетчеризація та мобільні додатки для оптимізації комунікації між водіями та операторами
Робота з персоналом	Розробка ефективної системи мотивації водіїв, що включає бонуси за безпечне водіння та економне використання пального
	Підвищення кваліфікації через тренінги з логістики, управління перевезеннями та обслуговування транспорту
	Гнучкий підхід до графіку роботи, що дозволяє утримувати досвідчених працівників
Адаптація до змін та пошук нових можливостей	Орієнтація на екологічні рішення, такі як електротранспорт або паливозберігаючі технології
	Розширення спектру послуг – співпраця з e-commerce, робота з міжнародними логістичними компаніями
	Використання сучасних маркетингових стратегій (реклама, SMM, партнерські програми, клієнтські програми лояльності)

Таким чином автотранспортні підприємства малого бізнесу відіграють важливу роль у транспортній системі, проте стикаються з численними викликами. Ефективне стратегічне управління дозволяє їм залишатися конкурентоспроможними завдяки цифровізації, оптимізації витрат, розвитку персоналу та впровадженню інновацій. Впровадження сучасних управлінських рішень сприятиме стабільному зростанню, підвищенню якості обслуговування та розширенню можливостей малого транспортного бізнесу.

Література:

1. Власенко Д. О. Особливості стратегічного планування діяльності транспортних підприємств. *Економіка та держава*. 2014. № 1. С. 32-35.
2. Деречинський Ю. Н., Рудавка Н. В. Аспекти стратегічного управління діяльністю автотранспортних підприємств в сучасних умовах. URL: https://ea.donntu.edu.ua/bitstream/123456789/7293/1/703_Dereczynskij.PDF (дата звернення: 15.02.2025).
3. Власенко Д. О. Особливості стратегічного планування діяльності транспортних підприємств. URL: https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/36641/1/Vlasenko_planning.pdf (дата звернення: 15.02.2025).

ФАКТОРИ, ЩО ЗУМОВЛЮЮТЬ ПОТРЕБУ УПРАВЛІННЯ ТРУДОВОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ ПЕРСОНАЛУ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Ходєєв Є.М., Маковоз В.Р.

*Науковий керівник: Водолажська Т.О., к.е.н., доцент
Харківський національний автомобільно-дорожній університет*

У сучасному світі управління трудовою діяльністю персоналу підприємств є ключовим аспектом продуктивного їх функціонування, що дає змогу переоцінювання та перегляду традиційних методів управління задля адаптації до новітніх обставин та реалій.

Для пристосування до них доцільно розглянути найбільш суттєві фактори, що зумовлюють необхідність управління трудовою поведінкою співробітників, серед них :

1. Глобалізація та жорстка ринкова конкуренція.

Через посилення інтеграції світових ринків загострюється конкуренція між підприємствами, що зумовлює розширення їх потенційних можливостей. В умовах глобалізації уможливлюється пошук та залучення компетентних фахівців з міжнародних компаній, що дозволяє здійснювати перегляд та коригування стратегій управління трудовою діяльністю з метою забезпечення більш комфортних умов праці, посилення конкурентних мотивів та розвитку корпоративної культури.

2. Цифровізація і технологічний процес.

Безперечне впровадження автоматизації, навчального інтелекту, використання цифрових інструментів у роботі дозволяють працівникам адаптуватися до новітніх умов та опанувати нові компетентності. В межах

управління трудовою діяльністю увагу варто приділяти питанням стимулювання інноваційної активності працівників, формуванню у них цифрових навичок та створення умов для безперервного навчання та професійного розвитку.

3. Знання мотиваційних пріоритетів працівників.

Традиційні методи мотивації співробітників ґрунтуються, переважно, на матеріальних стимулах. Натепер все більшого значення набувають нематеріальні стимули, як-от : можливість кар'єрного зростання, балансування між роботою та людьми, корпоративна соціальна відповідальність, морально-психологічний комфорт фахівця тощо. Їх врахування у програмах мотивації дозволяє досягти більшої ефективності використання трудового потенціалу.

4. Гнучкі графіки та дистанційна робота.

Вплив пандемії COVID-19, а згодом і повномасштабної війни в Україні спричинили перехід підприємств та їх персонал у дистанційний формат роботи з більш гнучкими графіками. Наслідками такого вимушеного нового підходу до організації праці є зменшення уваги до комунікацій і командної взаємодії, мотивації та зацікавленості працівників, контролю ефективності праці тощо.

5. Психоемоційний стан співробітників і подолання стресу.

Через окреслені вище обставини значна кількість працівників мігрували закордон або перемістилися всередині країни - зросла кількість робочих місць, що потребують заміщення. Ці умови водночас викликають стресовий стан персоналу та відкривають можливості для професійного зростання, однак потребують реалізації заходів щодо підтримки психологічного здоров'я, зокрема створення комфортного мікроклімату в колективі, розвиток емоційного інтелекту керівників, провадження програм ментального здоров'я та економічного добробуту.

6. Формування корпоративної культури та лояльності персоналу.

Серед стрижневих факторів успішного управління персоналом особливе місце займає сильна корпоративна культура, що відповідає нормам трудового законодавства, передбачає взаємозв'язки між співробітниками та високою лояльністю до компанії. Достатня результативність та готовність до роботи персоналу стимулює підвищення продуктивності, зниження плинності кадрів, формування позитивного іміджу компанії.

7. Знання законодавчої бази та соціальної відповідальності бізнесу.

Ринок праці регулюється законами та законодавчими актами, що передбачають збереження прав працівників та водночас не враховують в належному обсязі рівень можливостей підприємства для посилення його соціальної активності. Попри це провідні компанії адаптують власну кадрову політику для досягнення нових результатів через запровадження сучасних методів управління трудовою діяльністю персоналу [1-3].

Таким чином, актуальність управління трудовою діяльністю працівників підтверджується гнучкістю сучасного ринку праці, швидкими технологічними знаннями, підвищеною увагою до пошуку, залучення та збереження талантів, потребою врахування нових мотиваційних факторів.

Комплексний підхід до управління трудовою діяльністю працівників, що завбачує врахування розглянутих факторів впливу, дозволить не тільки

підвищити ефективність роботи підприємства, а й розробити стиль, адаптивність та інноваційну орієнтацію корпоративної культури.

Література:

1. Череп О. Г., Калюжна Ю. В., Михайліченко Л. В. Особливості управління персоналом в умовах воєнного стану в Україні. 2023. № 48. URL : <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2214>
2. Сазонова Т. О., Курченко А. Д., Заліпа Т. М. Особливості управління поведінкою персоналу в сучасних умовах. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2022. № 42. С. 125-129. URL : <http://www.visnyk-econom.uzhnu.uz.ua/index.php/42-2022>
3. Сорока О. В., Голубенко В. А. Управління організаційною поведінкою персоналу як чинник стійкості компанії. *Економіка та суспільство*. 2023. № 57. URL : <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/3178>

НАПРЯМИ УДОСКОНАЛЕННЯ УПРАВЛІННЯ ТРУДОВИМИ РЕСУРСАМИ АТП В УМОВАХ КАДРОВОГО ДЕФІЦИТУ

Чуєва І.О.

Науковий керівник: Величко Я.І., асистент

Харківський національний автомобільно-дорожній університет

Сучасний стан українських автотранспортних підприємств (АТП) характеризується численними викликами, серед яких особливе місце посідає нестача кваліфікованих кадрів. Військові дії, економічна нестабільність, активна трудова міграція призвели до значного скорочення доступних трудових ресурсів та погіршення їх якісних характеристик. Як наслідок, підприємства стикаються із дефіцитом водіїв, технічних спеціалістів та управлінського персоналу. В умовах обмеженості кадрових ресурсів необхідно адаптувати системи управління таким чином, щоб максимально ефективно використовувати наявний потенціал працівників.

Трудові ресурси підприємства охоплюють працездатну частину населення, що має відповідні фізичні та інтелектуальні здібності для здійснення виробничо-господарської діяльності. Їх ефективне управління є ключовим фактором успіху підприємства, особливо в умовах сучасних викликів [1].

За таких умов надзвичайно важливим стає стратегічне планування та формування відповідної кадрової політики. Необхідний детальний аналіз ситуації на ринку праці, прогнозування потреб підприємства у персоналі та реалізація ефективних заходів щодо залучення та утримання співробітників. Значна увага повинна приділятися розвитку кадрового потенціалу: підвищенню кваліфікації працівників, створенню сприятливих умов для їх професійного зростання. Дослідження свідчать, що розвиток кадрового потенціалу безпосередньо впливає на реалізацію корпоративних цілей та підвищення конкурентоспроможності АТП [2].

Ключовою умовою успішного подолання дефіциту кадрів є застосування сучасних підходів до управління персоналом [3]. Це стосується вдосконалення систем мотивації працівників, впровадження гнучких форм зайнятості, автоматизації процесів управління персоналом. Ефективна мотивація персоналу, що поєднує матеріальні та нематеріальні стимули, дозволяє знизити плинність кадрів та підвищити продуктивність праці.

Важливим аспектом управління трудовими ресурсами в умовах дефіциту кадрів є оптимізація організаційної структури підприємства. Це передбачає перегляд функцій та посадових обов'язків, впровадження сучасних технологій, що дозволяють скоротити трудовитрати та ефективніше використовувати наявні кадрові ресурси.

У таблиці 1 представлено порівняння основних напрямів удосконалення управління трудовими ресурсами в умовах кадрового дефіциту.

Таким чином, управління трудовими ресурсами в умовах нестачі кадрів вимагає комплексного підходу, що включає стратегічне планування, розвиток кадрового потенціалу, вдосконалення систем мотивації, оптимізацію організаційної структури та використання сучасних технологій.

Таблиця 1 – Аналіз напрямів удосконалення управління трудовими ресурсами в умовах кадрового дефіциту

Напрямок удосконалення	Опис	Очікуваний ефект	Потенційні ризики	Рекомендації щодо впровадження
Стратегічне планування	Аналіз ринку праці, прогнозування кадрових потреб, формування кадрової політики	Оптимізація чисельності та якості персоналу	Недостатня точність прогнозів, зміна ситуації на ринку праці	Регулярний моніторинг, використання сучасних аналітичних інструментів
Розвиток кадрового потенціалу	Підвищення кваліфікації, професійне зростання, навчання персоналу	Підвищення продуктивності, зниження плинності кадрів	Високі витрати, відсутність мотивації працівників до навчання	Впровадження системи оцінки та мотивації персоналу до навчання
Система мотивації	Матеріальні та нематеріальні стимули, підвищення лояльності працівників	Підвищення рівня задоволеності роботою, зменшення плинності кадрів	Недостатність ресурсів, нерівномірний розподіл стимулів	Застосування гнучкої мотиваційної політики, індивідуальний підхід
Оптимізація організаційної структури	Гнучкі форми зайнятості, перерозподіл обов'язків, автоматизація	Підвищення ефективності управління, зниження трудовитрат	Опір персоналу змінам, помилки під час впровадження автоматизації	Поетапне впровадження змін, підготовка персоналу, ефективна комунікація

Напрямок удосконалення	Опис	Очікуваний ефект	Потенційні ризики	Рекомендації щодо впровадження
Сучасні технології	Інформаційні системи управління, автоматизація кадрових процесів	Прискорення прийняття кадрових рішень, зменшення витрат часу і ресурсів	Високі початкові витрати, технічні збої, недостатня підготовленість персоналу	Поступове впровадження, навчання персоналу, технічна підтримка

Джерело: складено авторами

Саме завдяки реалізації цих напрямів українські автотранспортні підприємства зможуть ефективно функціонувати та забезпечити стійкий розвиток в умовах складної економічної та соціальної ситуації.

Література:

1. Хаустова К.М., Дем'янович Е. Управління кадровим потенціалом підприємства в умовах сучасної нестабільності. *Економіка та суспільство*. 2023. № 56. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-56-43>.
2. Хомів О. В., Сибірня Р. І. Сучасні підходи до системи управління трудовими ресурсами підприємства. *Соціально-правові студії*. 2020. Випуск 2 (8). С. 152-159.
3. Атаєва О.А., Шевченко І.Ю., Гадяк І.В. Управління трудовими ресурсами на підприємстві: ефективні стратегії та підходи. *Економіка та суспільство*. 2024. № 61. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-61-127>.

ФІНАНСОВА СТІЙКІСТЬ ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ЯКІСНОЇ РОБОТИ ПІДПРИЄМСТВА

Щербинський А.О.

Науковий керівник: Близнюк А.О., к.е.н., доцент

Харківський національний автомобільно-дорожній університет

Забезпечення фінансової стійкості будь-якої організації є ключовим завданням її управління.

Фінансовий стан організації стійким, якщо він здатний стабільно функціонувати навіть за несприятливих зовнішніх умов, виконувати всі зобов'язання перед персоналом, постачальниками, банками, державним бюджетом та позабюджетними фондами, а також реалізовувати свої поточні та стратегічні плани.

Фінансова стійкість організації залежить від наявності активів, які за складом і обсягом виконують її перспективні завдання, а також від надійних джерел їх формування. Хоча ці джерела можуть піддаватися зовнішньому впливу, важливо, щоб вони мали достатній запас міцності.

Якщо фінансові можливості організації обмежені, завдання управління виникне в тому, щоб ці обмеження залишилися в допустимих межах. Для цього

необхідно підтримувати принцип очевидності при фінансовому плануванні та створювати резерви для непередбачених ситуацій, які можуть загрожувати фінансову стійкість.

В умовах подолання кризових явищ, ринкової економіки та нових форм господарювання особливу увагу слід приділяти забезпеченню економічної стабільності підприємства. Для успішного функціонування в ринкових умовах персонал повинен оцінювати оптимальні темпи розвитку з урахуванням фінансових можливостей, визначати доступні джерела управління фінансуванням та забезпечувати стабільність і зростання бізнесу.

Платоспроможність і фінансова стійкість є ключовими показниками фінансово-економічної діяльності підприємства в умовах ринкової економіки. Поняття «фінансова стійкість» є багатогранним і значно ширшим для термінів «платоспроможність» та «кредитоспроможність», завершуючи оцінку різних аспектів діяльності організації.

Фінансова стійкість – це стан фінансових рахунків підприємства, який гарантує його здатність до постійної платоспроможності. Кожна господарська операція може як зберегти поточний фінансовий стан, так і покращити його або погіршити. Потік щоденних операцій впливає на фінансову стійкість, спричиняючи її зміни. Розуміння меж джерел фінансування для покриття капітальних вкладень і виробничих витрат дозволяє ефективно управляти фінансовими потоками, зміцнюючи фінансове становище підприємства.

У контексті дослідження фінансової стійкості важливо виокремити поняття «платоспроможність», яке не є синонімом фінансової стійкості, але є її невід’ємною складовою. Стабільність фінансового стану підприємства залежить від ефективності його виробничої, комерційної та фінансово-інвестиційної діяльності. Водночас стійке фінансове становище позитивно підтримується на подальший розвиток компанії.

Фінансова стійкість забезпечується наявністю власних і позиційних ресурсів, що використовуються для формування запасів, а також вартістю цих запасів. Ключовими характеристиками є доступність джерел фінансування та ефективність використання ресурсів. Платоспроможність є зовнішнім проявом фінансової стійкості. Рівень забезпечення запасів і витрат прямо впливає на платоспроможність, яка розраховується на певну дату. Таким чином, платоспроможність можна вважати таким же з форм прояву фінансової стійкості.

Фінансова стійкість є показником реального фінансового стану організації, і її зміцнення залежить від пошуку внутрішніх ресурсів та застосування ефективних методів управління. Це визначення характеру економічного аналізу та стратегічного планування підприємства.

Таким чином, фінансова стійкість забезпечує платоспроможність і кредитоспроможність підприємства, що досягається за рахунок ефективного формування, розподілу та використання фінансових ресурсів. Вона також характеризується рівнем забезпечення запасів власними джерелами фінансування, а також наявністю власного та позикового капіталу для покриття активів підприємства.

Фінансова стійкість забезпечує стабільність фінансового стану підприємства, що досягає достатнього рівня власного капіталу серед джерел фінансування. Використання позикових коштів повинно бути обмежено таким рівнем, щоб гарантувати їх повернення. У цьому контексті короткострокових зобов'язань підприємства не потрібно перевищувати суму його ліквідних активів. Ліквідні активи – це частина оборотних активів, які можна швидко конвертувати в грошові кошти без значних витрат вартості. До таких активів належать грошові кошти, фінансові вкладення, дебіторська заборгованість та запаси готової продукції, призначеної для реалізації.

Кожне підприємство має резервний позиційний потенціал – здатність залучити позиційний капітал у більшості обсягів і на умовах, порівняних із середньоринковими. Однак підвищення частки позикового фінансування супроводжується фінансовим ризиком і може ускладнити взаємовідносини з кредиторами. Хоча залучення позикових коштів є економічно обґрунтованим, підприємство повинно самостійно налаштувати оптимальну структуру джерела фінансування, яка відповідає його довгостроковим цілям та дозволяє мінімізувати великі ризики.

Таким чином, дотримання фінансової рівноваги є основою для забезпечення стійкості підприємства та його платоспроможності в довгостроковій перспективі. Це накладає певні обмеження на розмір зобов'язань підприємства перед працівниками, кредиторами, державними органами та інвесторами. Для оцінки фінансової стійкості застосовують комплексний критерій, що включає аналіз активів, капіталу та фінансових ресурсів. Такий підхід дозволяє ефективно відстежувати динаміку фінансового стану підприємства та вчасно виявляти деякі ризики.

ƏŞKİLATIN MENECMENT SİSTEMİNDƏ ANTİBÖHRAN İDARƏETMƏNİN YERİ VƏ ROLU

Behbudlu M.B.

*Elmi rəhbər: Qasımov A.M., i.f.d., dosent
Mingəçevir Dövlət Universiteti, Azərbaycan*

Bazar iqtisadiyyatında hər bir təşkilatın fəaliyyəti böhran vəziyyətlərinin riski ilə əlaqələndirilir, buna görə də antiböhran idarəetmə menecment sisteminin ayrılmaz və vacib sahəsidir. Əksər təşkilatlar bu və ya digər şəkildə böhranla üzləşirlər ki, bu da antiböhran idarəetmə nəzəriyyəsinin böyük populyarlığını və sürətli inkişafını izah edir.

Tezisin işlənilib hazırlanmasının əsas məqsədi antiböhran idarəetmə konsepsiyasının əsas nəzəri yanaşmalarını tədqiq etməkdir.

Həm xarici, həm də yerli mütəxəssislərin tədqiqatlarında formalaşmış rəyə görə, bir təşkilatın antiböhran idarəetməsi ya artıq mövcud böhran şəraitində idarəetmə, ya da təşkilatı böhran vəziyyətindən çıxarmağa yönəlmiş idarəetmə kimi başa düşülür. Bu tərifə görə antiböhran idarəetməsi öz məqsədlərinə görə strateji və taktiki idarəetmədən fərqlənir. Sonuncular müəssisənin missiyasına və ya uzunmüddətli mənfəətin

maksimallaşdırılmasına nail olmağa çalışırlar. Böhran idarəçiliyinə ehtiyac yalnız müəssisə böhran vəziyyətindən çıxana qədər mövcuddur.

Son nəşrlərdə bəzi iqtisadçılar böhran idarəçiliyinə müflis təşkilatın müflisləşməsinə qabaqcadan görməli və qarşısını almalı, habelə təşkilatın rəqabət üstünlükləri əldə etməsini təmin etməli olan daha geniş anlayış kimi baxırlar.

İngilisdilli ədəbiyyatlarda “antiböhran idarəetmə” termini əvəzinə “böhran idarəetməsi” anlayışı istifadə olunur. Geniş mənada böhran idarəetməsi fəvqəladə vəziyyətlərdə idarəetməyə aiddir. Böhranların idarə edilməsi nöqtəyi-nəzərindən böhran vəziyyətinin xüsusiyyəti hadisələrin gedişatının sürətlənməsi, qeyri-müəyyənliyin artması ilə xarakterizə olunur.

Təşkilatın böhrana davamlı olması, böhrana davamlı mədəniyyətin necə yaradılması, böhran idarəetmə planlarının və kritik məzmunun əsl məqsədinin dərk edilməsi, yüksək performanslı böhran idarəetmə komandasının yaradılması, uğurlu böhrana cavabın əsas xüsusiyyətlərini kəşf edilməsi üçün antiböhran idarəetmə sisteminin qurulmasını zəruri edir [2].

Böhranların idarə edilməsi təkcə iqtisadi deyil, həm də texnogen, psixoloji böhran və fəlakətləri öyrənir. Böhran idarəetmə tədqiqatının obyektı müəssisə deyil, hər yerdə baş verə bilən böhran prosesinin özüdür. Beləliklə, Böhranların İdarə Edilməsi İnstitutu (ABŞ) son onilliklərdə ABŞ-da baş vermiş bütün böhran vəziyyətlərinin məlumat bazasını yaradır. Böhranları öyrənmək çətin ki, müflis təşkilatlara kömək etsin, lakin ondan əhəmiyyətli fayda böhranın qarşısını almaq imkanındır. Böhran idarəetmə nəzəriyyəsində böhranın başlanğıcını əvvəlcədən görməyə və gedişatı vaxtında düzəltməyə imkan verən profilaktik tədbirlərə böyük rol verilir.

T.Quliyevin fikrincə, antiböhran idarəetmə xoşagəlməz halların qarşısının alınması, təşkilatın potensialının səmərəli istifadə edilməsi, çətinliklərin aradan qaldırılması, bazar mövqeyinin möhkəmləndirilməsi üzrə proqram xarakterli tədbirlər sistemidir [1].

Dünya təcrübəsinin göstərdiyi kimi, bazar iqtisadiyyatı şəraitində antiböhran prosesi idarə olunan prosesdir. Bu baxımdan iki anlayışı vurğulamaq lazımdır: antiböhran idarəetmə və antiböhran tənzimləmə.

Beləliklə, bu cədvəldən antiböhran idarəetməni müəyyənləşdirmək üçün bir neçə variantı formalaşdırmaq olar:

- baş vermiş böhran şəraitində təşkilatı bu vəziyyətdən çıxarmağa yönəlmiş idarəetmə;
- maliyyə göstəriciləri əsasında təşkilatın vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üçün mərhələlər toplusu;
- mövcud vəziyyətin təhlili əsasında müflisləşmənin qarşısının alınmasının idarə edilməsi.

Antiböhran idarəetmənin mahiyyəti dövlətdə istənilən iqtisadi, siyasi və sosial şəraitdə təşkilatın bazarda möhkəm mövqenin və dayanıqlı davamlı maliyyəsinin təmin edilməsi kimi müəyyən edilən məqsəddə təzahür edir.

Antiböhran idarəetməsində əsas şey vəziyyətdən asılı olaraq bu sahədə müxtəlif transformasiyaları təmin edən əvvəlcədən hazırlanmış alternativ variantlar əsasında xarici mühitdəki əhəmiyyətli dəyişikliklərə sürətlənmiş və effektiv reaksiyadır.

Antiböhran idarəetmə sistemi bir-biri ilə əlaqəli elementlər toplusunu - məqsədlər, prinsiplər, funksiyalar, meyarlar, dövlət orqanları tərəfindən təmin edilən təşkilati, hüquqi, maliyyə, iqtisadi və metodoloji vasitələri əhatə edir.

Antiböhran idarəetmə sisteminin formalaşmasının başlanğıc nöqtəsi onun fəaliyyət göstərməsi nəticəsində əldə edilməli olan məqsədlərin müəyyən edilməsi və strukturlaşdırılmasıdır.

Beləliklə, antiböhran idarəetməsinin əsasını müəssisənin fəaliyyətinin bütün əlaqələri və sahələrində daimi və ardıcıl yeniliklər prosesi təşkil edir. Antiböhran idarəetməsi müəssisənin düşdüyü çətin vəziyyətdə (məsələn, iflas ərəfəsində) belə təşkilati və iqtisadi mexanizmləri işə salmağın mümkün olmasını təmin etmək məqsədi daşıyır ki, bu da müəssisə üçün ən az itki ilə çətinlikləri aradan qaldırmağa imkan verəcəkdir.

Ədəbiyyat:

1. Quliyev T.Ə. Menecmentin (idarəetmənin) əsasları. Bakı: Nağıl evi, 2001. 518 s.

2. Hemus J. Crisis Proof: How to prepare for the worst day of your business life. Rethink Press. 2020. 268 p.

KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIQDA DÖVRIYYƏ VƏSAİTLƏRİNİN EFFEKTİV İSTİFADƏSİ: MALİYYƏ SABİTLİYİ VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

*İsmaylova Nurlana Mahir
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Kiçik və orta sahibkarlıq (KOB) hər bir ölkənin iqtisadiyyatında mühüm rol oynayır. Bu sektor iqtisadi inkişafın, məşğulluğun artırılmasının və innovasiyaların təşviqinin əsas mənbələrindən biri hesab olunur. KOB-ların dayanıqlı və səmərəli fəaliyyət göstərə bilməsi üçün maliyyə resurslarının idarə edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu kontekstdə dövriyyə vəsaitləri sahibkarlıq subyektlərinin maliyyə dayanıqlığının əsas sütunlarından biridir.

Dövriyyə vəsaitləri sahibkarlıq subyektlərinin gündəlik fəaliyyətini təmin edən qısa müddətli maliyyə resurslarıdır. Buraya nağd pul vəsaitləri, xammal, yarımfabrikatlar, hazır məhsullar, debitor borcları və digər likvid aktivlər daxildir. Dövriyyə vəsaitlərinin düzgün idarə edilməsi müəssisələrin operativ fəaliyyətinin səmərəliliyini artırmaqla yanaşı, onların maliyyə sabitliyinə və inkişaf perspektivlərinə də müsbət təsir göstərir. [3]

Dövriyyə vəsaitlərinin əhəmiyyəti bir neçə əsas aspektdə özünü göstərir:

– Maliyyə dayanıqlığının qorunması – Kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün davamlı maliyyə axını həyati əhəmiyyət daşıyır. Əgər müəssisənin dövriyyə vəsaitləri kifayət qədərdirsə, o, cari öhdəliklərini vaxtında yerinə yetirə, tədarükçülərlə sağlam əməkdaşlıq qura və biznes əməliyyatlarını fasiləsiz davam etdirə bilər.

– İnkişaf və genişlənmə imkanı – KOB-ların böyüməsi və bazarda daha güclü mövqe tutması üçün dövriyyə vəsaitlərinin idarə edilməsi strateji əhəmiyyət kəsb

edir. Sərbəst pul vəsaitlərinin effektiv idarə olunması, debitor və kreditor borclarının optimallaşdırılması, tədarük zəncirinin düzgün qurulması şirkətin gəlirliliyini artırır və onun yeni bazarlara çıxış imkanlarını genişləndirir.

– Risklərin azaldılması – KOB-lar adətən maliyyə resurslarının məhdudluğu ilə üzləşir və makroiqtisadi dəyişikliklərə daha həssasdırlar. İnflyasiya, faiz dərəcələrinin artımı və tədarük zəncirindəki gecikmələr müəssisələrin likvidliyinə mənfi təsir edə bilər. Dövriyyə vəsaitlərinin optimal idarə olunması bu cür risklərin azaldılmasına kömək edir.

Qlobal və yerli iqtisadi trendlər fonunda KOB-ların dövriyyə vəsaitlərinin idarə edilməsi daha da vacib hala gəlir. Rəqəmsal texnologiyaların və maliyyə innovasiyalarının inkişafı bu sahədə yeni imkanlar yaradır. Xüsusilə avtomatlaşdırılmış maliyyə idarəetmə sistemləri, rəqəmsal ödəniş texnologiyaları və süni intellekt əsaslı analitik alətlər KOB-ların dövriyyə vəsaitlərini daha səmərəli idarə etməsinə şərait yaradır. [2]

Bütün bu faktorlar göstərir ki, dövriyyə vəsaitlərinin effektiv idarə edilməsi kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin davamlı inkişafı və rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün əsas şərtlərdən biridir. Bu səbəbdən KOB-lar öz maliyyə resurslarını planlı və strateji şəkildə idarə etməli, bazar tendensiyalarını nəzərə almalı və müasir maliyyə idarəetmə alətlərindən istifadə etməlidirlər.

Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin maliyyə sabitliyini təmin etməsi və uzunmüddətli inkişafını davam etdirməsi üçün dövriyyə vəsaitlərinin effektiv idarəedilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu vəsaitlər müəssisənin gündəlik fəaliyyətinin əsasını təşkil edir və cari öhdəliklərin vaxtında yerinə yetirilməsində mühüm rol oynayır. Dövriyyə vəsaitlərinin səmərəli idarə olunması, ilk növbədə, pul vəsaitlərinin, debitor və kreditor borclarının balanslaşdırılmasını, eləcə də ehtiyatların optimal səviyyədə saxlanılmasını tələb edir. Əgər müəssisə öz vəsaitlərini düzgün istiqamətləndirə bilməzsə, likvidlik problemi ilə üzləşə bilər ki, bu da onun maliyyə sabitliyini təhlükəyə ata bilər.

Maliyyə sabitliyini qorumaq üçün dövriyyə vəsaitlərinin dövr sürətinin optimallaşdırılması xüsusi diqqət tələb edir. Tədarükçülərlə və müştərilərlə düzgün ödəmə şərtlərinin müəyyən edilməsi, debitor borclarının vaxtında yığılması və anbarda artıq ehtiyatların saxlanılmaması müəssisənin maliyyə axınlarını daha effektiv idarə etməsinə imkan yaradır. Nağd pul vəsaitlərinin idarə olunması da dövriyyə vəsaitlərinin effektiv istifadəsində əsas amillərdən biridir. Kifayət qədər likvid vəsaitə malik olmayan sahibkarlıq subyektləri gözlənilməz xərclərlə qarşılaşdıqda borclanmağa məcbur olur ki, bu da onların maliyyə risklərini artırır. Bu səbəbdən, sahibkarlar dövriyyə vəsaitlərini planlaşdırarkən həm cari əməliyyatların dayanıqlığını, həm də potensial riskləri nəzərə almalıdırlar. [4]

Dövriyyə vəsaitlərinin effektiv idarə edilməsi sahibkarlıq subyektlərinin maliyyə sabitliyinə birbaşa təsir edir. Əgər müəssisə likvidliyini qoruyursa, o, əməliyyatlarını fasiləsiz davam etdirə, bazar tələblərinə çevik reaksiya verə və investisiya imkanlarını genişləndirə bilər. Xüsusilə böhran dövrlərində dövriyyə vəsaitlərinin düzgün idarə olunması müəssisənin rəqabət qabiliyyətini artırır və maliyyə dayanıqlığını gücləndirir. Bundan əlavə, optimal vəsait idarəetməsi sayəsində

müəssisə əlavə kredit resurslarına ehtiyac duymadan öz maliyyə imkanlarını genişləndirə və fəaliyyət sahəsini inkişaf etdirə bilər.

Sahibkarlıq fəaliyyəti dinamik və dəyişkən iqtisadi mühitdə rəqabət qabiliyyətini qorumaq və inkişaf etmək üçün maliyyə resurslarının düzgün idarə olunmasını tələb edir. Bu kontekstdə dövriyyə vəsaitləri sahibkarlıq subyektlərinin maliyyə dayanıqlığını təmin edən əsas amillərdən biri hesab olunur. Dövriyyə vəsaitlərinin optimal idarə olunması müəssisənin əməliyyat dövrünü sürətləndirməklə yanaşı, onun bazar mövqeyini gücləndirir və gəlirliliyini artırır. Sahibkarlar üçün əsas məqsədlərdən biri kapital dövriyyəsinin sürətini artırmaq, xərcləri minimuma endirmək və likvidliyi qorumaqdır ki, bu da dövriyyə vəsaitlərinin effektiv idarə edilməsi ilə birbaşa əlaqəlidir. [1]

Kapital dövriyyəsinin təhlili dövriyyə vəsaitlərinin sahibkarlıq fəaliyyətindəki rolunu daha dərinlən başa düşməyə imkan yaradır. Kapital dövriyyəsi müəssisənin əldə etdiyi maliyyə resurslarının əməliyyat dövrü ərzində hansı sürətlə istifadə olunduğunu və yenidən dövriyyəyə qaytarıldığını əks etdirir. Dövriyyə vəsaitlərinin dövr sürəti nə qədər yüksəkdirsə, müəssisənin likvidliyi və maliyyə dayanıqlığı bir o qədər güclü olur. Əksinə, dövriyyə vəsaitlərinin gecikməsi müəssisənin nağd pul axınlarında çətinliklər yaradaraq maliyyə risklərini artırır. Bununla yanaşı, debitor borclarının yığılması və anbar ehtiyatlarının idarə olunması kimi amillər də kapital dövriyyəsinə təsir edən əsas faktorlar arasında yer alır. [5]

Ümumilikdə, dövriyyə vəsaitlərinin sahibkarlıq fəaliyyətində rolu kapital dövriyyəsinin düzgün idarə olunması və innovativ strategiyaların tətbiqi ilə daha da gücləndirilə bilər. Müasir biznes mühitində sahibkarlıq subyektləri maliyyə resurslarını daha effektiv şəkildə idarə etməklə bazar mövqelərini qoruyur, maliyyə dayanıqlığını artırır və böyümə potensiallarını reallaşdırırlar. Bu baxımdan, dövriyyə vəsaitlərinin idarə edilməsinə kompleks yanaşma sahibkarlıq fəaliyyətinin uğurla davam etdirilməsinin əsas açarlarından biri hesab edilə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev İ., Hüseynov R. Maliyyə menecmenti və sahibkarlıq fəaliyyəti. Bakı: İqtisad Universiteti Nəşriyyatı, 2019. 312 s.
2. Qasimov E., Məmmədov A. Kiçik və orta sahibkarlıqda maliyyə idarəetməsi. Bakı: Elm və Təhsil, 2020. 278 s.
3. Hüseynli S. Azərbaycan iqtisadiyyatında sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı və maliyyə idarəetməsi. Bakı: Şərq-Qərb Nəşriyyatı, 2018. 254 s.
4. Əsədov N., Nəbiyev K. Dövriyyə vəsaitlərinin idarə edilməsi və maliyyə dayanıqlığı. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı, 2021. 290 s.
5. Məmmədova Z. Azərbaycan iqtisadiyyatında maliyyə resurslarının idarə olunması və optimallaşdırılması. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2017. 265 s.

Секція 7

Особливості підприємництва у сфері фізичної культури та спорту

ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА І СПОРТ ЯК ЧИННИК ЗРОСТАННЯ ДОБРОБУТУ СУСПІЛЬСТВА

Бабенко А.В.

Науковий керівник: Зайцев С.С., ст. викладач

Харківський національний автомобільно – дорожній університет

Розвиток фізичної культури і спорту в студентському середовищі - актуальна проблема, пов'язана зі збереженням і зміцненням здоров'я студентів - майбутніх фахівців і керівників, а також підвищенням інтелектуального, наукового потенціалу України. Тому в розвитку фізичної культури і спорту дуже важливо приділяти особливу увагу їхньому фізичному вихованню.

Тип економічного зростання, його стійкість і динаміка багато в чому залежать і від конкурентоспроможності робочої сили - її дисциплінованості, акуратності, цілеспрямованості та працездатності. Усі ці характеристики є істотними конкурентними перевагами трудящих у всіх сферах економіки в різних галузях господарської діяльності. І навпаки, неорганізованість, несумлінність і безвідповідальність у трудовій діяльності та повсякденному житті - це великі недоліки, які бажано максимальною мірою нівелювати або усувати. Зробити це можна лише в процесі виховання особистості, формування належної виробничої та побутової культури.

З розвитком фізичної культури і спорту люди навчилися отримувати матеріальну вигоду з цієї сфери суспільного життя - виник спортивний бізнес. По всьому світу дедалі більше з'являється спортивних організацій та установ, послуги яких мають хороший попит.

У рамках вирішення найважливішого економічного завдання фізична культура і спорт відіграють незамінну роль. За допомогою фізичної активності та спорту школярі, студенти і працівники всіх сфер господарської діяльності набувають і розвивають у собі такі якості, як самодисципліна і цілеспрямованість, самоконтроль і самоспостереження, вчаться пригнічувати в собі лінь і душевну слабкість, тренують волю і м'язи.

Фізична активність, спорт крім прямих економічних вигод, оцінюваних кількісно, приносять й інші блага нематеріального характеру, які безпосередньо не піддаються кількісній оцінці. Фізкультура і спорт дають кожній людині колосальні можливості для самовираження, самовдосконалення і самоствердження. Фізична культура і спорт, таким чином, є істотним чинником зростання добробуту суспільства і поліпшення якості життя людей.

В умовах формування принципів ринкових відносин в економіці заклади вищої освіти якісно перебудовують підготовку фахівців з вищою професійною освітою, щоб відповідати вимогам, які висуває практика. Ці вимоги повною

мірою стосуються і сфери фізичної культури та спорту. Аналіз їхньої взаємодії в підготовці студентів, які займаються спортом і опановують вимоги навчальних дисциплін ЗВО, дає змогу виявити їхні нові відносини в наявних реаліях. Важливу роль у цьому відіграє дисципліна «Фізична культура» - дієвий засіб формування загальної культури, психофізичного становлення та професійної підготовки висококваліфікованого фахівця.

Центри студентського спорту вищих навчальних закладів - заклади фізичної культури і спорту, що забезпечують створення умов для поєднання навчання у вищому навчальному закладі та підготовки студентів, зокрема, до участі в чемпіонатах Європи та світу серед студентів з видів спорту, визнаних в Україні, Всесвітніх універсіадах.

Література:

1. Шершньова З.Є. Стратегічне управління: навч. посібник. К.: КНЕУ, 1999. 384 с.
2. Примак Т.О. Маркетингова політика комунікацій: навчальний посібник К.: Атіка, Ельга-Н, 2009. 328 с

ПІДПРИЄМНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ У ГАЛУЗІ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ І СПОРТУ

Гетьман Д.О.

Науковий керівник: Семенов А.І.

Харківський національний автомобільно-дорожній університет

Підприємницька діяльність спортивних організацій належить до сучасної індустрії спортивно оздоровчих послуг. Ефективне підприємництво в сфері фізичної культури та спорту можливе лише за наявності сприятливого середовища. Соціальна спрямованість це основна мета діяльності направлена на зміцнення здоров'я населення і популяризацію активного способу життя та розвиток масового спорту.

Підприємництво у сфері фізичної культури та спорту є складовою сучасної спортивно-оздоровчої індустрії, яка поєднує комерційні та соціальні аспекти. Основна мета такої діяльності — популяризація активного способу життя, зміцнення здоров'я населення та розвиток масового спорту.

Різноманітність послуг, які можуть надавати підприємницькі організації, тренувальні, реабілітаційні, освітні та оздоровчі (фітнесцентри, спорт школи, реабілітаційні центри та інше). Надання послуг можуть бути як круглорічні стаціонарні так і посезонні (літо - зима). Взаємодія з державними та громадськими організаціями – можливість отримання фінансової підтримки, грантів, або держзамовлень на розвиток спорту. Повинна бути висока вимогливість до персоналу: тренерів, інструкторів та реабілітологів про наявність в них відповідної освіти та кваліфікації і ліцензії. Конкуренція та маркетинг, важливість унікальних пропозицій, ефективного просування послуг і залучення клієнтів через рекламу та партнерства[1].

Дотримання правових регулювань законодавства про фізичну культуру і спорт, санітарних вимог та безпекових норм. Фінансова модель – можливість отримання доходів від абонементів, разових послуг, спонсорства, проведення змагань та інших заходів. Вплив сучасних технологій - використання онлайн - платформ для захисту дистанційних тренувань, фітнес додатків та електронних систем обліку клієнтів. Підприємницька діяльність на сучасному цивілізаційному розвитку країни у світовому просторі, заохочення підприємницької ініціативи кожного громадянина, створення комфортного бізнесклімату і забезпечення свободи реалізації бізнес - ідей, постає основою соціально – економічного поступу країни дієвим способом реалізації цілей сталого розвитку, зокрема, вирішення соціальних проблем, подолання бідності та забезпечення високого рівня громадян [2].

Трансформаційні процеси, що відбуваються в економіці нашої країни, посилюють значення підприємства, як самостійного соціально – економічного явища.

У програмному документі «Україна - 2030: Доктрина збалансованого розвитку» наголошується, що найвищою цінністю соціально нової моделі економічного розвитку є людина, а головною рушійною силою розвитку - реалізація креативного потенціалу нації». При цьому «економічний вимір креативності» полягає у виявленні її впливу на підприємство, генерування і стимулювання інновацій, підвищення продуктивності та економічне зростання. У зв'язку з цим національною візією України до 2030 року передбачено використання творчого потенціалу особистості як ключового драйвера інклюзивного розвитку країни в світовому просторі, заохочення підприємницької ініціативи кожного громадянина створення комфортного бізнесклімату і забезпечення свободи реалізації бізнес - ідей. А значення підприємницька діяльність на сучасному етапі цивілізованого розвитку постає основою соціально – економічного поступу країни, дієвим способом реалізації цілей сталого розвитку, зокрема вирішення соціальних проблем, подолання бідності та забезпечення високого рівня життя громадян. Міжнародні змагання та обмін досвідом відіграють важливу роль у зміцненні зв'язків між різними культурами та країнами. Глобальні спортивні ініціативи спрямовані на вирішення соціальних проблем і підтримку вразливих груп, визначають спорт, як важливу частину забезпечення соціальної та економічної стійкості на міжнародному рівні.

Такий підхід зближує нації і сприяє покращенню міжнародних відносин. З цього можна зробити висновок, що сучасні тенденції у фізкультурно-оздоровчій та спортивній діяльності і ці зміни роблять значний внесок у розвиток спорту і здоров'я [3].

Інтеграція технологій, турбота про психічне здоров'я, гендерна рівність, екологічна стійкість, цифрова трансформація, наукові дослідження та глобальна солідарність формують сучасну картину фізкультурно - спортивної практики збереження та посилення цих тенденцій надають унікальну можливість для поліпшення якості життя та формування здорового суспільства.

Протягом останнього десятиріччя в Україні суттєво змінились умови здійснення підприємницької діяльності. Вдосконалення законодавчої бази, впровадження України в світовий ринковий простір певна стабілізація державної економіки, впровадження нових моделей її розвитку, зумовили формування нового прошарку суспільства - підприємництва. Право на підприємницьку діяльність закріплено в ст. 42 Конституції України, де вказано, що в концептуальних положеннях щодо підтримки підприємницької ініціативи громадян України [4].

Література:

1. Мічуда Ю.П. Сфера фізичної культури і спорту в умовах ринку : закономірності функціонування та розвитку Київ: Олімпійська л-ра, 2007. 215 с.
2. Мічуда Ю.П. Професійний спорт як різновидність підприємницької діяльності. *Теорія і методика фізичного виховання і спорту*. 2005. № 1. С. 30–35.
3. Мічуда Ю. Проблеми розвитку підприємництва у сфері спорту для всіх. *Теорія і методика фізичного виховання і спорту*. 2007. № 1. С. 82–86.
4. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. Відомості Верховної Ради України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> .

СПОНСОРСТВО ЯК ФАКТОР РОЗВИТКУ ВИДУ СПОРТУ

Головінова А.А.

Науковий керівник: Безніс П.С., ст. викладач

Харківський національний автомобільно – дорожній університет

Спонсорство як соціально-економічне явище з'явилося в нашій країні порівняно недавно. Саме слово «спонсор» (від англ. sponsor) означає поручитель, гарант. Під спонсоруванням в економіці розуміють піклування, підтримку певного виду діяльності в різних формах, серед яких переважає фінансова. Спонсорство може здійснюватися в безоплатній або відшкодувальній формі, але на відміну від кредитування, відшкодування спонсорських витрат часто має непрямий характер, тобто має місце не пряме повернення коштів, а відшкодування спонсорського внеску у вигляді задоволення інших інтересів спонсора, які зрештою служать збільшенню обсягу продажів. У цьому сенсі слід відрізняти спонсорство від меценатства, оскільки меценатство означає надання фінансової, матеріальної або будь-якої ще допомоги без жодних умов.

Досить широко спонсорство представлене в професійному спорті і має більш ніж столітню історію. Бізнесмени, підприємці завжди були схильні надавати грошову або іншу форму матеріальної підтримки спорту та окремим спортсменам у вигляді благодійності, яка приносить їм натомість популярність, забезпечує рекламу товарів і послуг, що продаються. По суті, спонсорування - це плата за отримання популярності, популярності, це один із способів підвищення попиту на продукцію спонсора. Розвиток засобів масової інформації, і особливо засобів телекомунікацій, послужив потужним поштовхом до збільшення

спонсорських внесків у професійний спорт, роблячи спонсорів рекламодавцями і навпаки.

Якщо який-небудь вид спорту ще не вийшов на телеекран, йому важко залучити спонсорів. Щойно він з'явився на телебаченні, інтерес до нього спонсорів зростає. Такий вид спорту потрапляє в розряд комерційно привабливих (футбол, хокей, баскетбол, теніс, автоперегоні, гольф). Аналіз зв'язків спорту зі спонсорами виявляє одночасно і збіг інтересів, і певні протиріччя.

У всіх спонсорів (як і в усіх підприємців) є одна спільна риса, яка їх об'єднує - бажання отримати дохід від спонсорської діяльності. Якщо спорт сприяє досягненню цієї мети, то фірми виявляють інтерес до фінансування спорту. І можливості вибору одного чи кількох видів спорту для подальшої співпраці, їхні сьогоднішні перемоги чи невдачі, наявність перспективних планів розвитку та програм тільки підігрують інтерес спонсора.

Звертаючись до спонсорської діяльності як до засобу просування продукції на ринки, компанії можуть переслідувати різні цілі, з яких найочевиднішими є:

- створення своїй компанії позитивного іміджу;
- утримування старих партнерів по бізнесу;
- виявлення нових ділових можливостей;
- розвиток духу ентузіазму і корпоративної єдності в самій компанії.

Для найбільших представників спортивної індустрії, таких як Nike, ADIDAS, чия продукція охоплює чимало видів спорту - від швидкісного бігу на ковзанах до хокею, чи Rossignol, яка виробляє гірськолижне спорядження, присутність на іграх зимової Олімпіади в Солт-Лейк-Сіті та Турині означала безпрецедентну можливість подальшого зміцнення популярності своїх торговельних марок. Завдяки спонсоруванню висококласних спортсменів, вони прагнули розширити уявлення про свою продукцію серед звичайних споживачів. Використання спортсменами продукції, що належить до добре відомих у світі спорту брендів, дає змогу посилити ефект, який справляють «всюдисущі» логотипи, подібні до найківського «swoosh» або адідасівського «equipment», що їх легко впізнати як на баскетбольних матчах у нью-йоркському комплексі «Madison Square Garden», так і на всесвітньо популярній велоперегоні «Tour de France».

Література:

1. Разумовський С. О. Маркетинг фізичної культури як елемент соціальної сфери суспільства (соціально-філософський аналіз). *Слобожанський науково-спортивний вісник*. 2013. № 2. С. 199-203.
2. Самодай В. Актуальні питання щодо впровадження маркетингу у сферу фізичної культури і спорту. *Молода спортивна наука України*. 2013. Т. 4. С. 158-165

ІНВЕСТИЦІЇ У СПОРТ

Гусєва В.О.

Науковий керівник: Кірсанов М.В., ст. викладач

Харківський національний автомобільно – дорожній університет

Стосовно спортивного об'єкта більше підійде визначення спонсорства як сприяння, що надається організаціям (спортивним, некомерційним), подіям/заходам або приватним особам (спортсменам) шляхом надання ресурсів у грошовому або товарному вираженні в обмін на право використання асоціацій зі спонсорованим об'єктом для досягнення економічної вигоди.

Спонсори намагаються асоціюватись із популярним клубом і неминуче це викликає позитивні емоції у вболівальників цього клубу.

Найкращім етапом розвитку спонсорства є період 1984-2001, витрати на спонсорство зросли більше ніж у 12 разів з \$2,0 млрд. до \$24,6 млрд.

До 2010 розмір ринку перевищить \$50,0 млрд.

Спонсорські інвестиції в спорт становлять близько 80% загальних витрат на спонсорство. Розберемо причини збільшення обсягів спонсорських надходжень:

- обмеження на рекламу спиртних напоїв і тютюнових виробів у ЗМІ;
- зростання цін на рекламний простір, традиційних каналів інформації;
- неефективність традиційних засобів реклами;
- більш повне висвітлення спонсорованих заходів;
- глобалізація: спорт - центральний елемент глобальної культури;
- розвиток індустрії розваг;
- науково-технічний прогрес: нові засоби масової інформації;
- фрагментація ринків і медіа платформ;
- нездатність держави адекватно фінансувати спорт;
- бажання спортивних суб'єктів диверсифікувати джерела доходу.

Спонсорство дає змогу розв'язувати багатопланові завдання, що стоять перед компанією в рамках однієї спонсорської програми, а також надає доступ до різноманітних цільових аудиторій.

Спонсорство позитивно впливає як на саму компанію, відзначимо такі можливі вигоди для компанії - спонсора:

- збільшення обізнаності про компанію та її послуги;
- зміни/зміцнення іміджу компанії;
- вибудовування і зміцнення ділових стосунків із партнерами та владними структурами;
- зміцнення відносин і управління мотивацією співробітників;
- пропаганда соціальної відповідальності компанії;
- оптимізація комунікаційного портфеля;
- підвищення ринкової капіталізації компанії.

А також безпосередньо на бренд. Компанія отримує:

- розвиток лояльності до бренду;
- збільшення обізнаності про бренд з боку цільової аудиторії;

- позиціонування бренду в рамках цільової аудиторії;
- демонстрація функціональних характеристик бренду/продукту;
- збільшення частки ринку
- прямі продажі;
- непрямий збут;
- використання універсального послання в рамках «безкоштовного» ефіру;
- блокування конкуренції.

Дослідження показали, що поліпшення обізнаності про бренд і зміцнення лояльності до бренду з боку поточних клієнтів - два найпопулярніші завдання для вирішення в рамках спонсорських програм. Інвестиції в Спонсорство (не пряма комунікація) не завжди призводять до збільшення продажів у короткий термін.

Зауважимо, що спонсорство може бути ефективним як єдиний канал комунікації, але максимального ефекту можна досягти, сконцентрувавши всі канали комунікації (ЗМІ, зовнішню рекламу, Інтернет, промоушн, PR) навколо спонсорства. Тобто, збираючись витратити, наприклад, 10 000 у.о. на спонсорювання ФК «Клуб», - виділіть ще 3 000 у.о. на просування інформації про цей факт. Тоді набагато більше вболівальників дізнається, що їхньому улюбленому клубу (і спорту загалом) допомагає ця компанія.

Корпорація «Макдоналдс» є найбільшим спонсором у світі спорту. Її заявлена мета полягає у використанні спорту для побудови системи споживчих переваг, присутності торговельної марки на ринку та її відмінності від конкурентів як на місцевому, так і на національному рівні. До сфери спортивних інтересів «Макдоналдс» входять гімнастика, легка атлетика, фігурне катання, гольф і баскетбол. Для досягнення своєї мети Корпорація виробила цілу систему критеріїв оцінки спортивних проєктів:

- чи сприяє це посиленню лідируючого становища «Макдоналдс» на ринку;
- чи забезпечує це телевізійну присутність компанії на національному рівні;
- чи може «Макдоналдс» стати власником спортивної програми;
- чи допоможе проєкт виділитися з-поміж інших компаній;
- чи можливе проведення в рамках проєкту акцій на місцевому рівні;

Для досягнення своїх цілей фірми-спонсори оцінюють різні варіанти вкладення коштів.

ЗНАЧЕННЯ СПОРТУ В ІННОВАЦІЙНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ПРОЦЕСАХ

Деренко А.Є.

Науковий керівник: Безніс О.Є., ст. викладач

Харківський національний автомобільно – дорожній університет

Самостійною галуззю економіки спортивних і видовищно-масових заходів є туризм. У світовій економіці роль туризму постійно зростає. Будучи однією з найбільших, високоприбуткових і найдинамічніших галузей, поступаючись за

прибутковістю лише видобутку і переробці нафти, туризм, за даними Всесвітньої Туристської Організації, забезпечує 10% обороту виробничо-сервісного ринку планети. На сферу туризму припадає близько 6% світового валового національного продукту, 7% світових інвестицій, кожне 16-те робоче місце, 11% світових споживчих витрат, 5% усіх податкових надходжень. Ці цифри характеризують прямий економічний ефект індустрії туризму.

Незважаючи на ту обставину, що туризм є самостійною галуззю економіки, він найтіснішим і найбезпосереднішим чином пов'язаний зі спортивною індустрією, причому зв'язок цей згодом оформлюється дедалі рельєфніше і його неважко простежити на прикладі туристичних ринків Західної Європи. Так, наприклад, частка спортивного та подієвого туризму зросла останніми роками за зимовими видами спорту на 20%, а за літніми видами - на 80%. Цей процес, як зазначають фахівці, характерний не тільки для Західної Європи. Експерти в галузі туризму констатують, що «найбільший внесок у цю тенденцію вносить зростаюча популярність зимових видів спорту, а також поїздок на далекі відстані в країни, де літній період припадає на європейську зиму. Серед видів туризму найбільшою популярністю користується спортивний і круїзний туризм».

Вкрай високе значення спорту в інноваційних економічних процесах. Для того щоб нові технології, дослідно-конструкторські розробки та інші атрибути науково-технічного прогресу впровадилися в господарську практику, необхідні їхні всебічні випробування. Такі різнопланові випробування нових ідей, матеріалів, технологій, двигунів, моторних оли, шин та інших виробів дає спорт вищих досягнень. Саме в спортивних змаганнях, в екстремальних умовах, виявляються найкращі якості нових розробок, їхня зручність, економічність та інші експлуатаційні характеристики. Водночас у граничних режимах роботи виявляються і слабкі сторони тих чи інших матеріалів або компонентів конструкцій, стають яснішими можливі шляхи усунення недоліків і напрямки перспективної модернізації виробів. Так, більшість нових моторних і трансмісійних оли, двигунів і шин пройшли перевірку в перегонах «Формула-1», у багатоденних мотоциклетних перегонах, у ралі «Париж - Дакар» та інших аналогічних змаганнях.

Високі вимоги спортсменів призвели до створення надлегких перегонових велосипедів із композитних матеріалів, нових технологій створення спортивного взуття, тканин, захисних окулярів, шоломів, ковзанів, лиж, а також багатьох інших виробів.

Водночас слід підкреслити, що фізична активність, спорт і туризм, крім прямих економічних вигод, які можна оцінити кількісно, приносять й інші блага нематеріального характеру, які безпосередньо не піддаються кількісній оцінці. Тут маються на увазі насамперед такі чинники, як розширення кругозору та інтелектуального рівня людей у процесі їхньої участі в змаганнях, у культурно-пізнавальних і навчальних програмах. Своє дозвілля люди проводять раціональніше і конструктивніше; фізкультура і спорт дають кожній людині колосальні можливості для самовираження, самовдосконалення і самоствердження. Фізична культура і спорт, таким чином, є істотним чинником зростання добробуту суспільства і поліпшення якості життя людей.

Література:

1. Молдован А.Д. Особливості і проблеми підприємницької діяльності у сфері фізичної культури і спорту. *Молодий вчений*. 2018. № 3.3 (55.3). С. 67–70.
2. Павленчик Н.Ф. Менеджмент у спорті: теоретичний аспект. *Економіка. Управління. Інновації. Серія : Економічні науки*. 2016. № 4.

СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ СПОРТИВНОГО МАРКЕТИНГУ В УКРАЇНІ

Іщенко І.В.

Науковий керівник: Кірсанов М.В., ст. викладач

Харківський національний автомобільно – дорожній університет

В умовах принципів ринкових стосунків, що формуються, в економіці внз якісно перебудовують підготовку фахівців з вищою професійною освітою, щоб відповідати вимогам, що пред'являються практикою. Ці вимоги повною мірою відносяться і до сфери фізичної культури і спорту. Аналіз їх взаємодії в підготовці студентів, що займаються спортом і учбових дисциплін внз, що освоюють вимоги, дозволяє виявити їх нові стосунки в існуючих реаліях. Важливу роль в цьому грає дисципліна "Фізична культура" – дієвий засіб формування загальної культури, психофізичного становлення і професійної підготовки висококваліфікованого спеціаліста.

До початку повномасштабного вторгнення, фізична активність і спорт усі більшою мірою проникали в повсякденне життя людей - всюди зростала кількість спортивних клубів і організацій, збільшувалась кількість людей, що залучалися до спорту, росла кількість і якість спортивних засобів масової інформації. В умовах глобалізації економічних стосунків, свободи пересування людей і обміну інформацією, постійно збільшується число спортивних уболівальників, присутніх на змаганнях особисто, спостерігаючих за ними по телебаченню, слухаючих радіотрансляції або таких, що звертаються до комп'ютерних мереж. Нині у багатьох країнах сформувався спортивний стиль в одязі і спосіб життя, стало модним мати струнку фігуру або рельєфні м'язи. На потреби людей відповідним чином реагує ринок: фірми-виробника спортивних товарів і послуг розширюють асортимент пропонованої ними продукції, покращують її якість, а також формують новий попит. Тенденції, що складаються на сучасних спортивних ринках, разом з масовим попитом забезпечують виробникам спортивної продукції і послуг величезні прибутки, за володіння якими йде жорстка конкурентна боротьба. Конкуренція проявляється в усіх компонентах бізнесу, дає про себе знати при будь-якому промаху або помилці - в рекламі, в науково-дослідних розробках, в ціноутворенні, в прогнозуванні і формуванні попиту, у збуті продукції. Виграти конкурентну боротьбу в умовах постійного протистояння з фірмами-виробниками, що змагаються, і спортивними організаціями можна лише удавшись до маркетингу, який є комплексом наук прикладного характеру про ринок і ринкові взаємозв'язки.

Маркетинг в спортивній і фізкультурно-оздоровчих сферах тільки починає пробивати собі дорогу особливо в Україні, а багато фахівців вже вважають, що у спортивного маркетингу з'явилися серйозні проблеми. До таких проблем можна віднести: демографічні зміни (процес старіння нації, тип сім'ї, що змінюється, збільшення вільного часу), поява серйозних конкурентів спорту, зміна популярності видів спорту. Але в той же час треба відмітити і існування тенденцій, сприяючих розвитку фізкультурно-оздоровчих і спортивних послуг. Можна відмітити такі тенденції: здоровий спосіб життя стає для багатьох невід'ємною рисою життя, зростання науково-технічної інформації, проникнення її в усі сфери фізкультурно-оздоровчої активності, формування тісного зв'язку спортивно-оздоровчих клубів з медичними установами і багато що інше.

Соціальний феномен спорту: спорт ХХІ століття буде галуззю, в якій відкривається найбільше число нових робочих місць. Індустрія спорту вже формується як одна з найзначніших підприємницьких галузей у світі.

Економічний феномен спорту підніметься до такого рівня, що стане загрозою для його місії - суті його діяльності. Прибуток може стати єдиною категорією виміру спортивного успіху. Все, навіть основні принципи і закони спорту, будуть підпорядковані законам бізнесу. У такому разі, якщо у людей не дістане розуму зберегти місію спорту в рівновазі з бізнесом, то спорт і бізнес в нім проковтнуть самі себе. Століття, що настало, буде повікою великих спокус для спорту.

Політичний феномен спорту також підніметься до такого рівня, коли імідж спорту може перевищити політичний імідж окремих осіб і політичних груп. Спорт все більше і більше випробовуватиме загрозу впливу з боку політичних структур.

Маркетинг в спорті - це ринкова діяльність, тому можна передбачити певні перспективи і тенденції розвитку фінансових можливостей спорту.

Для маркетингу в спорті важливо - збільшити спортивну аудиторію і розширити спортивний ринок, щоб зберегти загальнодоступні, але цінні спортивні суб'єкти в ході глобалізації, що розвивається, потрібно шукати рішення для розширення спортивної аудиторії і спортивного ринку в процесі спортивної інтеграції.

Література:

1. Мічуда Ю.П. Професійний спорт як різновид підприємницької діяльності Теорія і методика фізичного виховання і спорту 2005. №1. С.30-35.
2. Мічуда Ю.П. Сфера фізичної культури і спорту в умовах ринку: закономірності функціонування та розвитку К.: Олімпійська література, 2007. 216 с.

ФОРМУВАННЯ ФІНАНСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ У СПОРТІ НА ПРИКЛАДІ ФУТБОЛУ

Корчма С.О.

Науковий керівник: Курилко М.Ф., доцент

Харківський національний автомобільно – дорожній університет

Цілком очевидним є той факт, що спорт сьогодні - це не тільки здоровий спосіб життя, а й великі гроші - величезні капіталовкладення, витончений маркетинг і сотні тисяч людей, залучених в індустрію спорту. За визначенням, професійний спорт - це комерційно-спортивна діяльність, що передбачає економічну ефективність і високу інформаційно-розважальну цінність спортивно-видовищних заходів.

Темою оцінки людських ресурсів на даний момент зацікавлені багато видатних теоретиків бухгалтерського обліку. Проблема комерційного використання людських ресурсів як активу в сучасній практиці - комплексна і багатогранна проблема, що включає в себе правові, економічні, соціальні та психологічні питання. Однак противники включення людини до звітності як активів мотивують свою позицію тим, що майбутні економічні вигоди, пов'язані з нею, за винятком окремих випадків, неможливо визначити з достатнім ступенем вірогідності.

Інакше кажучи, є чимала частка невизначеності, оскільки компанія не може бути впевненою, що працівник не анулює контракту, тим самим, ставлячи під сумнів імовірність економічних вигод. Як і в усіх організаціях, у футбольних клубах також існують трудові договори. Гравці підписують контракт, що передбачає «прикріплення» до певного клубу на законних підставах. Підписавши контракт, вони не можуть залишати клуб або грати за іншу команду без дозволу клубу. А саме контроль є одним з основоположних критеріїв визнання об'єкта активом. Однак витрати на придбання футболістів можуть бути надійно визначені завдяки існуванню активного ринку, де клуб має можливість продати гравця, обміняти, здати в оренду або розподілити конкретні майбутні економічні вигоди, які стосуються його, без вибуття майбутніх економічних вигод.

Таким чином, є дві вагомі причини для подання людських ресурсів у фінансовій звітності. Визначення вартості нематеріальних активів, можливо, є найважчою в роботі бухгалтера. І саме тому футбольні клуби можуть капіталізувати гравців за ціною придбання. На гравця нараховується амортизація протягом строку дії контракту прямолінійним способом. Після визнання на балансі нематеріальні активи відображаються за первісною вартістю за вирахуванням накопиченої амортизації та збитків від зниження вартості. Водночас допускається застосування альтернативного підходу - переоцінка нематеріальних активів. Крім того, вони мають бути списані, якщо не приносять майбутніх економічних вигод. Прибуток або збиток, що утворюється під час вибуття об'єкта як різниця між тим, що компанія отримує

під час його вибуття, та залишковою вартістю, відображаються в обліку як дохід або витрати.

У нинішніх ринкових умовах вкрай необхідно враховувати всі зміни, щоб не відстати від часу і стежити за станом ринку. Настання інформаційного століття призвело до того, що наразі сфера обслуговування і розваг демонструє дедалі вищі темпи зростання порівняно з виробництвом, колись єдиним критерієм оцінювання економіки.

Література:

1. Островерх С.А. Бренд футбольного клубу в системі спортивного маркетингу. *Вісник НТУ Харківського політехнічного інституту*. 2012. № 6. С. 121–217.
2. Філіппов В.Ю., Борисенко А.С. Економічна диверсифікація, як трендовий елемент стратегічного управління діяльності українських футбольних клубів. *Економіка: реалії часу*. 2017. № 5(33). С. 24–30.

ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ ОПТИМІЗАЦІЇ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ І СПОРТУ

Куниця М.І.

*Науковий керівник: Шевченко В.І., ст. викладач
Харківський національний автомобільно – дорожній університет*

Фізична культура і спорт в Україні зіткнулися з цілою низкою викликів, зумовлених воєнним станом. Спорт як важливий соціальний феномен сьогодні охоплює всі рівні сучасного соціуму, впливаючи на основні сфери життєдіяльності суспільства.

В умовах сьогодення економіки пріоритетними для фізкультурно-спортивного руху є розвиток і використання новітніх знань економічної, управлінської та організаційної науки, що дає змогу поетапно здійснювати перехід у практиці розв'язання фізкультурно-спортивних проблем на механізми менеджменту й маркетингу, на сучасні соціальні технології та на балансові методи економічних розрахунків.

Оптимізація фізкультурно-спортивної роботи на верхньому рівні управління стосується таких організаційно-економічних сегментів, як - інноваційна орієнтація сфери фізичної культури і спорту - спрямованість на підтримку навчально-тренувальних процесів, програм інноваційного розвитку в освіті, на оновлення методів тренувальних процесів.

Для досягнення мети треба виділити основні напрями завдань: 1) формувати сучасні знання та навички застосування засад економічної теорії в практичній господарській діяльності керівника сфери фізичної культури і спорту; 2) ознайомлювати студентів з основними аспектами управління у сфері фізичної культури і спорту; 3) інформувати студентів про засади підприємництва та бізнесу у спорті; 4) формувати комплексне уявлення про фізичну культуру та спорт як про галузь народного господарства, яка продукує різноманітні

соціально-культурні послуги; 5) надавати студентам необхідні вміння і навички в управлінні фізичними процесами в сфері спорту.

У сучасний вік від інновацій залежить майбутнє цілих держав, розвиток і стан цивілізацій. Інновації це основа створення нових товарів, послуг, нових продуктів на основі більш досконалих знань, нової організації праці та виробництва, більш досконалих методів управління. Інноваційній економіці мають відповідати широкий і високий професіоналізм, кваліфікація кадрів, нові знання, уміння всіх категорій працюючих. Інновації потрібні в усіх галузях знань і виробництва, а також у сфері фізичної культури і спорту.

Інноваційна діяльність характерна для навчально-тренувальних процесів і процесів підготовки спортсменів. Основу інноваційної діяльності в цьому напрямі становить план-прогноз спортивних досягнень. Він передбачає підготовку вчителів фізкультури, тренерів, підвищення їхньої кваліфікації, застосування передових прийомів і методів навчально-тренувальної роботи.

Стан сучасного дитячо-юнацького спорту характеризують певні проблеми, пов'язані з перебудовою суспільства, це:

- недосконалість практики діагностики рівня здоров'я дітей, які займаються спортом;
- відсутність системи визначення фізичних якостей, функціональної підготовки, потенційних можливостей, психологічних здібностей, спортивного таланту та орієнтації дітей;
- недосконалість модельних характеристик та ігрових показників привабливості занять фізичною культурою і спортом дітей та молоді, які навчаються.

Основними завданнями у сфері розвитку дитячо-юнацького спорту на окреслений період є підвищення якості роботи дитячо-юнацьких спортивних шкіл та розширення мережі фізкультурно-спортивних організацій, доступних для відвідування всіма охочими.

Пріоритети розвитку дитячо-юнацького спорту - це модернізація системи підготовки спортивного резерву. Пріоритети розвитку дитячо-юнацького спорту в освітніх закладах - це пошук нових привабливих форм, методів і засобів організації фізкультурно-спортивних занять, покликаних забезпечити зміцнення здоров'я та підвищення фізичної підготовленості школярів.

Пріоритетом розвитку системи фізичної культури і спорту у вищих навчальних закладах можна назвати застосування нових технологій під час проведення навчальних занять і застосування нових форм і методів навчально-тренувальної роботи в секціях з видів спорту.

Останнім часом більшість ЗВО України стали переходити на спеціалізацію студентів під час занять фізичним вихованням, при цьому успішно застосовуються нові види спорту, спрямовані на швидкий, оптимальний розвиток основних фізичних якостей студентів.

Для успішного здійснення інноваційних проєктів і подальшого розвитку інноваційної діяльності у сфері фізичної культури і спорту необхідне здійснення сукупності заходів як на рівні держави, так і на рівні організацій.

Література:

1. Медвідь М.М., Попов С.М. Організація та проведення спортивних змагань: курс лекцій. Запоріжжя: ЗНУ, 2008. 117 с.
2. Козин Л.В. Використання інструментів спортивного маркетингу в контексті формування лояльності спортивних вболівальників. *Молодий вчений*. 2017. №6(46). С. 442-448

ЗНАЧЕННЯ СПОРТИВНОЇ ГАЛУЗІ У ЗРОСТАННІ ДОБРОБОТУ КРАЇНИ

Магуріна П.В.

Науковий керівник: Безніс О.Є., ст. викладач

Харківський національний автомобільно – дорожній університет

Позитивний вплив фізичної культури і спорту на економічну систему будь-якої держави має величезний перелік чинників. Необхідно також підкреслити й ту обставину, що в останні десятиліття бурхливого розвитку набула індустрія фізичної культури, спорту і туризму як велика галузь підприємницької діяльності. За кордоном створюється безліч спортивних, фізкультурних і туристичних організацій усіх форм власності, які здійснюють свою діяльність на комерційній основі. До групи таких організацій входять фізкультурні та оздоровчі клуби й асоціації - фітнес-клуби, спортивні секції, школи рукопашного бою тощо.

Іншою складовою спортивного бізнесу є професійний спорт - професійні клуби, ліги і федерації, які діють на основі самофінансування і отримують доходи за рахунок рекламної, видавничої діяльності, продажу прав на теле- і радіотрансляцію національним і міжнародним комунікаційним корпораціям та іншої комерційної діяльності. Крім того, сучасна спортивна індустрія охоплює сферу виробництва спортивного одягу, взуття, інвентарю, тренажерів та аксесуарів. Як окремі компоненти спортивної індустрії можна виокремити інформаційно-спортивний бізнес (спеціалізовані спортивні радіо- і телеканали, інформаційні агенції, спортивні видавництва, сайти тощо) і бізнес на спортивних спорудах (стадіони, басейни, тренажерні зали, спорткомплекси).

За своєю суттю бізнес дуже схожий на спорт: в основі підприємницької діяльності також лежить змагальність і конкуренція, суперництво індивідів і колективів. Мотивом діяльності як у спорті, так і в бізнесі є бажання учасників конкуренції перемогти, довести собі та іншим свою значущість, завоювати повагу оточуючих і колег. Спорт і бізнес, таким чином, тісно пов'язані один з одним, мають аналогічну мотивацію і рушійні сили.

Спортивний бізнес задовольняє такі життєво важливі потреби людей, як прагнення до фізичної активності та довголіття, здоров'я і спілкування, розваг і змістовного проведення дозвілля. На відміну від інших видів підприємницької діяльності, спортивний бізнес виконує соціально значущу роль у протистоянні надмірному споживанню алкоголю і тютюну, у боротьбі зі шкідливими звичками і малорухливим способом життя.

Сфера спортивного бізнесу залучає до своєї орбіти мільйони людей, які відновлюють свій трудовий та емоційний потенціал, активно відпочивають і переключаються на інші види діяльності, отримують нові знання й уміння в частині рухової активності, раціонального харчування, ведення здорового способу життя. У цьому аспекті спортивний бізнес виступає найважливішим елементом процесу відтворення якісної робочої сили, розвитку і зміцнення трудових ресурсів.

Виконуючи функцію реабілітації та відновлення потенціалу робочої сили, спортивний бізнес частково вивільняє фінансові та матеріальні ресурси держави. Уряд, таким чином, отримує за рахунок розвитку спортивного бізнесу одразу кілька корисних ефектів, які полягають:

- у зниженні державного фінансування різноманітних фізкультурно-спортивних програм федерального та місцевого рівня;
- у розвитку соціально значущої сфери підприємницької діяльності, за рахунок якої оздоровлюється населення і створюються нові робочі місця;
- знижується споживання алкоголю і тютюну, рівень злочинності;
- за рахунок спортивного бізнесу збільшуються податкові надходження до бюджетів усіх рівнів.

Література:

1. Дудчак М.В. Окремі технології управлінського контролю за фізичною активністю населення в європейських країнах *Молода спортивна наука України*: зб. наук. ст. Вип. 4. Л.: ЛДІФК, 2000. С. 75-77.

2. Мічуда Ю.П. Сфера фізичної культури і спорту в умовах ринку : закономірності функціонування та розвитку К.: Олімпійська література, 2007. 216 с.

СПОРТИВНА ІНДУСТРІЯ ТА ЕКОНОМІЧНА СИСТЕМА

Пінцов Д.М.

Науковий керівник: Курилко М.Ф., доцент

Харківський національний автомобільно – дорожній університет

Історично всі проекти, пов'язані зі спортом, належали до сектору відпочинку та розваг і відігравали досить несуттєву роль. Однак останніми роками ситуація кардинально змінилася: індустрія спорту виходить на новий рівень розвитку і стає повноцінною галуззю економіки. Про це свідчать величезні інвестиції в розвиток спортивних клубів, а також особлива увага з боку держави.

Тривалий час спорт і економіку розглядали як дві окремі галузі. Вважалося, що спорт - це хобі, вільне проведення часу, і він не має нічого спільного з економікою, професією, торгівлею. Сьогодні ж у спорті можна заробити непогані гроші, зрозуміло, в умовах жорсткої конкуренції, але й традиційні ресурси спорту стають дедалі обмеженішими. Унаслідок цих

процесів стає зрозуміло, що спорт потребує не тільки професійних спортсменів і тренерів, а й професійних економістів, юристів та соціологів

Як справедливо зазначає у своїй статті професор менеджменту та маркетингу Н.В. Слободянюк, «спорт дедалі більше стає важливою галуззю економіки багатьох розвинених країн. Фізична культура і спорт дедалі частіше проникають в усі сфери життя людей, формують відносини з державою, утворюючи специфічну сферу для ведення бізнесу. Фізична активність і спорт є найважливішою сферою підприємницької діяльності, яка забезпечує, з одного боку, зайнятість багатьох людей у галузях спортивної індустрії, з другого боку, зазначені галузі підприємництва поповнюють федеральні та місцеві бюджети за рахунок податкових надходжень, що дає змогу державі розв'язувати соціальні проблеми населення. Динаміка розвитку самого спорту та його видів дедалі більше пов'язана з економікою, торгівлею та професійною орієнтацією учасників спортивних заходів. У цій системі перебувають значні матеріальні та фінансові активи, розширюється мережа трудових та управлінських ресурсів. Спортивна індустрія об'єднує не тільки спортсменів, водночас формується традиційна комерційна сфера діяльності та організація бізнесу, яка своєю чергою дає змогу заробляти гроші в умовах конкуренції як у сфері національного, так і у сфері міжнародного спорту».

Так, згідно з дослідженням економістів, спонсори виділяють на спортивні проєкти дедалі більше коштів, рекламодавці збільшують бюджети на спортивні заходи, бізнесмени інвестують у спортивні клуби, а уряди активно оновлюють спортивну інфраструктуру та стимулюють розвиток сектору загалом.

Безумовно, економіка спорту має ще багато недосліджених питань. Це насамперед питання спортивного менеджменту, ринку праці в спорті, спортивного спонсорства. Можна навіть сказати, що повністю сформованої економіки спорту як науки ще немає. Але процес її розвитку як складової економічної науки йде досить швидко. При цьому економіка спорту має демонструвати особливості, притаманні кожній окремо взятій країні, наприклад у Німеччині це насамперед домінантне становище спортивних спілок і клубів; у США - зразковий професійний командний спорт. У нашій країні становлення економіки спорту як науки необхідне для того, щоб з найбільшим ефектом використати те, що ще залишилося від минулого, показати можливі резерви ресурсного забезпечення спорту, а в кінцевому підсумку - для збереження здоров'я нації.

І сьогодні, коли дедалі більше людей шукають баланс між стресом і розрядкою, прагнуть знайти своє покликання, зберігаючи здоров'я й почувуючись працездатними, фізична культура, спорт, профілактика та реабілітація - це якраз і є ті поняття, які тісно пов'язані з успіхами будь-якого сучасного суспільства. Якщо ми хочемо мати в майбутньому здорову націю - зараз потрібні фахівці, які розуміють, що спорт - це значно більше, ніж події, що стоять у центрі уваги, з рекордами, перемогами і медалями, що спорт - це наш рух, наше здоров'я, наше життя.

Література:

1. Корецький М.Х. Стратегічне управління. К. : Центр учб. л-ри, 2007. 240 с.
2. Прокопова Л. І. Основи маркетингу і менеджменту фізкультурнооздоровчих послуг: Навчальний посібник. Суми: Вид-во СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2012. 298с.

ОСНОВНІ НАПРЯМИ СПОРТИВНИХ РИНКІВ

Шевердін Д.А.

Науковий керівник: Безніс П.С., ст. викладач

Харківський національний автомобільно – дорожній університет

За останній час спорт став важливою галуззю економіки багатьох країн, у тому числі й України. До нього залучено значні фінансові кошти та велику кількість робочої сили. Постійно вдосконалюються і розробляються нові моделі управління спортом та його фінансування.

Тривалий час спорт і економіку розглядали як дві окремі галузі. Вважалося, що спорт - це хобі, яке не має нічого спільного з економікою, професією, торгівлею. До повномасштабного вторгнення в Україну, у спортивній сфері можна було заробляти непогані гроші, звичайно ж в умовах жорсткої конкуренції. Тому стає зрозуміло, що спорт потребує не тільки професійних спортсменів і тренерів, а й професійних економістів, управлінців, юристів.

У комерційній стороні спорту як товару ми можемо виокремити такі спортивні ринки:

- ринок орієнтованих на прибуток продавців спорту, наданий численними оздоровчими, танцювальними, гімнастичними студіями та спортшколами;
- ринок продавців спортивних тренажерів, обладнання, одягу (він розвивається не тому, що збільшується інтерес до спорту, а тому що спортивний стиль - це невід'ємна складова сучасного життя);
- ринок спортивних заходів, програм у засобах масової інформації;
- ринок комерційно організованих спортивних подій, що проводяться клубами, федераціями, олімпійським комітетом;
- ринок спортивного спонсорства та реклами.

Таким чином, відбувається стрімке проникнення законів ринку в спорт, і водночас збільшується пропозиція спорту як товару, а саме це становить основний зміст економіки спорту.

Заняття спортом потребує часу і грошей. Необхідний час саме для заняття, прибуття до місця заняття, догляд за інвентарем тощо.

Витрати виникають під час купівлі спортивного обладнання та одягу, під час користування спортивними спорудами та тренажерами, під час придбання квитків на спортивні події, на поїздки від місця роботи чи проживання до місця занять спортом, харчування тощо.

Таким чином, при заняттях спортом постійно присутні такі обмеження: обмеження за витратами та обмеження за часом. Так, наприклад, у тхеквондо для занять спортсмену необхідні захисний жилет, шолом, добок, капа, бандаж, щитки на руки, на ноги та інше обладнання. Усе купується за рахунок батьків.

Заняття в спортивних школах безкоштовні, але якщо дитина займається в приватній секції, то за тренування доводиться платити.

Участь у змаганнях теж несуть матеріальні вкладення, адже існують стартові внески, проїзд, проживання, харчування, а на неповнолітніх спортсменів оформляються ще й нотаріально завірени документи. Іноді оплату за участь у змаганнях бере на себе держава, але лише в обмеженій кількості.

Можлива участь за допомогою благодійних організацій та спонсорів, але ці внески непостійні, тож кількість учасників напрямую залежить від платоспроможності батьків.

Звичайно ж, економіка спорту має ще багато недосліджених сторін. Частина з них має загальний характер. Це питання фінансування, ринку праці в спорті, спортивного спонсорства. Для нашої країни становлення економіки спорту як науки необхідне для того, щоб із найбільшим ефектом використати те, що ще залишилося від минулого, показати резерви забезпечення спорту, а зрештою - для збереження здоров'я і працездатності нації.

Література:

1. Коробович Л. Економічні аспекти сучасного розвитку фізичної культури і спорту в Україні. *Молода спортивна наука України*: Зб. наук. ст. Львів. 2000. Вип. 4. С. 64-67.

2. Кокарева С. Вплив споживчих властивостей фізкультурнооздоровчих послуг на мотивацію тих, хто займається регулярним оздоровчим тренуванням. *Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві*: збірник наукових праць. 2019. № 3 (31). С. 25-28.

ДЛЯ НОТАТОК

МАТЕРІАЛИ
XVIII Міжнародної наукової конференції
здобувачів вищої освіти
«ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ
ПІДПРИЄМСТВА: ПОГЛЯД МОЛОДІ»

21 березня 2025 р.

Відповідальний за випуск

В.Ю. Нестеренко

Підписано до друку _____ Формат _____ Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman Суг. Віддруковано на
ризографі Ум.друк. арк. __ Обл.-вид. арк.

ВИДАВНИЦТВО
Харківського національного автомобільно-дорожнього університету

Видавництво ХНАДУ, 61002, Харків-МСП, вул. Ярослава
Мудрого, 25.
Тел. /факс: (057)700-38-64; 707-37-03, e-mail: rio@khadi.kharkov.ua

Свідоцтво Державного комітету інформаційної політики,
телебачення та радіомовлення України про внесення суб'єкта
видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції, серія ДК № 897 від
17.04 2002 р.